

ERIC W. GRITSCH

Isten udvari bolondja

ERIC W. GRITSCH

Isten udvari bolondja

LUTHER MÁRTON

korunk perspektívájából

Luther Kiadó • Budapest, 2006

A fordítás Eric W. Gritsch *Martin – God's Court Jester. Luther in Retrospect*
(2. kiad., Fortress Press, Philadelphia, 1990) című műve alapján készült.

Fordította
BÖRÖCZ ENIKŐ

Angol nyelvi lektor
IFJ. FABINY TIBOR

Magyar nyelvi lektor
ITIZÉS JÁNOSNÉ

A fordítást ellenőrizte
KOVÁCS JUDIT

Minden jog fenntartva. Bármilyen másolás, sokszorosítás,
illetve adatfeldolgozó rendszerben való tárolás
a kiadó előzetes írásbeli engedélyéhez van kötve.

© ERIC W. GRITSCH, 1990
Hungarian translation © BÖRÖCZ ENIKŐ, 2006
© LUTHER KIADÓ, 2006

A fordító a fordítást az 50 éve egyházi szolgálatba visszatért Ordass Lajos evangélikus hitvalló püspök emlékének ajánlja, aki úgy hirdette és élte a „theologia crucis”-ként megjelenő megigazulásról szóló evangélikus tanítást a lutheri „két birodalom”-ról szóló tanítással együtt, hogy közben Jn 3,16 igazsága – Isten Jézus Krisztusban adott univerzális szeretetéről – mindvégig a maga teljes tisztaságában ragyogott fel.

„Egyelőre udvari bolond leszek.”

Luther Márton: *A német nemzet keresztyén nemességéhez*. 1520. WA 6:404.24–25. LW 44:23.

„Mi más volt Luther, ha nem a keresztyén egyház tanítója,
akit az ember csak úgy ünnepelhet, ha hallgatja őt?”

Karl Barth: *Lutherfeier. Theologische Existenz heute* 4 (1933) 11. o.

„Hogy a keresztyén civilizáció valamennyire megmaradt Nyugaton,
az nem kis mértékben egy Luther nevű embernek köszönhető.”

Roland H. Bainton: *Here I stand*, 22. o.

„Luther hatásának végső titka saját életereje volt.”

Joseph Lortz: *The Reformation in Germany* 1. köt. 483. o.

TARTALOM

A szerző előszava a magyar kiadáshoz	11
Előszó	13
Köszönetnyilvánítások	17

ELSŐ RÉSZ TÖRTÉNELMI ARCÉL

1. A hivatás ereje	21
<i>Elméleti és lelki nevelés</i>	21
<i>Kísértések (Anfechtungen) és áttörések</i>	32
<i>Állásfoglalások</i>	40
2. Tanúságtételre felszólító parancs	48
<i>Dacos vádlott</i>	48
<i>Hitújítási tervek</i>	59
<i>A bujdosó elítélt</i>	66
3. A megújulás pásztora	79
<i>Csak a lokális a valódi</i>	79
<i>Eltérő irányvonalak</i>	91
<i>A területi szükségszerűség</i>	102
4. Éhes ember nem válogathat	110
<i>Maradandó vitapontok</i>	110
<i>Hiábavaló viták</i>	122
<i>Az utolsó Anfechtung</i>	129

MÁSODIK RÉSZ
NYUGTALANÍTÓ HAGYATÉK

5. Írás és hagyomány 137
  - Isten igéjének elsőbbsége* 137
  - Biblia és történelem* 145
  - Protestáns elv és katolikus szubsztancia* 151
6. Krisztus és Cézár 162
  - Élet a két birodalomban* 162
  - A világi elsőbbség szerepe* 175
  - Ellenállás* 179
7. Az evangélium és Izráel 187
  - Küzdelem a megkeményedett szívekkel* 187
  - Kemény irgalom* 196
  - Utórezgések* 202
8. Vallás és lélek 208
  - A pszichohistória csapdái* 208
  - Hit és egészség* 217
  - A nemi élet és a házasság* 222

HARMADIK RÉSZ
ÖKUMENIKUS ÖRÖKSÉG

9. Krisztocentrikus teológia 231
  - Indokolt konfliktus* 231
  - Hit által történő megigazulás* 237
  - Egy dogmajavaslat* 244
10. Kereszt alakú egyház 249
  - Nevelkedés a keresztény életben* 249
  - Szenvedő szelídség* 255
  - Az egység ára* 259
11. A teljes élet 265
  - Összhang a teremtett világgal* 265
  - A munka megszentelése* 271
  - Szellemesség és tanúságtétel* 276

12. Isten udvari bolondja a történelem ítélőszéke előtt 283
    Hős és gazember 283
    A tudományos kutatás műhelyében 290
    Posztumusz rehabilitáció 294

Időrendi tábla 297
Utószó 303
Rövidítések 312
Bibliográfia 313
Névmutató 332
Tárgymutató 337
Földrajzi nevek mutatója 341

A SZERZŐ ELŐSZAVA A MAGYAR KIADÁSHOZ

Luther Márton úgy ismerte meg Magyarországot, mint a „törökök” által megszállt országot, és azt remélte, hogy az evangélium rövidesen háborítatlanságot élvez majd ott is, amiképpen Németországban történt. Ez a könyv sűrített életrajzot kínál, majd a Luther-kutatás során felmerült kérdések megvitatását, végül pedig Luther ma is ható örökségének elemzését.

Magyarországot apai elődeimen keresztül kezdtem megismerni. Apám a soproni teológiai fakultáson végezte tanulmányait, és Ausztriában szolgált lelkészként. Jómagam azért vándoroltam ki Ausztriából az Egyesült Államokba, hogy ökumenikus összefüggésekben folytassam a Luther- és a lutheranizmus-kutatást. Ebben az értelemben ez a könyv tisztelgés magyar őseim előtt, és azt remélem, hogy útbaigazíthat egy másik nemzedéket a minden keresztény „egyházatyjává” lett Luther gazdag és kreatív örökségét illetően.

Baltimore, 2003. január 22.

ERIC W. GRITSCH

ELŐSZÓ

Ki volt Luther Márton? Sok népszerű elképzelés létezik: csalódott, kiugrott szerzetes, aki leckét adott keresztény szabadságból egy totalitárius keresztény kultúrának; német pap, aki vitázott az ördöggel, és arra tanította a németeket, hogy üldözzék a zsidókat; bőbeszédű pap-professzor, a munka megszállottja, aki a természetben, a zenében és a nyelvben feltáruuló határtalant jó érzéssel és ízléssel ragadja meg; családapa, aki rajong a gyermekekért, az állatokért, az ételért és a szexért, akinek bámulatba ejtő pszichéje olyan jelenségekben jut kifejezésre, mint a végbélműködéssel való foglalatosság és a székrekedés; ő az első protestáns, akinek jelszava – „Itt állok” – egy olyan mozgalom harci kiáltása lett, amely elkötelezte magát az egyetemes papság védelme melletti és a hierarchikus klerikalizmus elleni harcra. Ez csak kis ízelítő a sok képmásból.

1916-ban egy csalódott lutheránus úgy írta le Luthert, mint az amerikai lutheránusok között nem szívesen látott idegent, akiknek többsége kevés erőfeszítést tett, hogy megismerje őt. A legkonzervatívabb lutheránusok egyenesen eretnek nézetekkel vádolták őt. Egy magát „John testvérnek” nevező lutheránus lelkész Luther Amerikában tett látogatásáról írt. *Kis utazások Luther Mártonnal* (Little Journeys With Martin Luther) című könyve teljesen visszhang nélkül maradt. Az ismeretlen szerző, akinek, úgy tűnik, elege volt a lutheránus vitából, könyvét „a mai egyház maradéknak ajánlotta a holnap egyházának békéje érdekében”.¹

Vajon ma, ötszáz évvel születése után szívesen látott ember lenne-e Luther Amerikában, Németországban vagy bárhol máshol? Meg kell ismerni őt ahhoz, hogy megválaszoljuk a kérdést; mindenesetre tekintélyes mennyiségű anyagot hagyott hátra azok számára, akik megkísérlik a választ. Nagy irodalmi hagyatéka több mint négyszázötven tanulmányból áll, némelyikük elég terjedelmes, ezenfelül több mint háromezer igehirdetés és huszonhatezer levél maradt utána. Luther műveinek 1883 óta megjelenő weimari kiadása (WA), amely több mint száz nagyméretű kötetből áll, még befejezetlen.

---

¹ Harley: *Little Journeys With Martin Luther*, 3. o.

Luther-tudósok hada számtalan tanulmányt adott ki, amelyek Luther életét és gondolatait elemzik aprólékos részletességgel, valamint helyét keresik a történelem annaleseiben. A Luther-kutatásnak a dániai Aarhusban tartott, 1956-os I. nemzetközi kongresszusa óta több mint száz Luther-tudós találkozik rendszeres időközönként, és nyilvánosságra hozza az új felfedezéseket. Az eredmény egy majdnem áttekinthetetlen „lutheránia”.

Luther a bölcs tudományosságot és a kreatív értelmet is segítségül hívta, hogy bonyolult történelmi eseményeken – amelyek létrejöttéhez jelentős mértékben ő is hozzájárult – keresztül vezető útvjáról szóljon és gondolkodjon. A Luther-tudósok nagyon is jól tudják, hogy milyen bonyolult, szinte lehetetlen Luther különböző munkáit és gondolatait könnyen felismerhető és rendszeres egységbe foglalni. A Luther-kutatással töltött hosszú évek alatt én is megtanultam, hogy ritkán sikeresek a művének összegezését célzó kísérletek, éppen amiatt a sebesség, intenzitás és alkotóképesség miatt, amellyel élt és dolgozott.

Luther képe saját magáról mint „udvari bolondról” (*Hofnarr*) meglehetősen helytálló. Luther azzal tűnik ki kortársai közül, hogy ami a szívéen, az a száján; megemeli sikkáját a nyugtalan lelkiismeretű egyszerű embereknek, megszólaltatja csengőit, hogy figyelmeztesse az egyház és a világ hatalmasait Isten rendíthetetlen hatalmára, és lábait a Krisztus uralmáról szóló hír felvidító és megdermesztő dallamára mozgatja egy végéhez közeledő világban. És mégis, akár mint Isten udvari bolondja, akár mint a Róma szőlőskertjébe tévedt vadkan, Luther – legjobb és legrosszabb formájában is – biblikus teológus volt (Luther-tudósok szeretik őt ószövetségi professzornak nevezni),² aki a 16. századi kereszténységben megkísérelte visszaállítani az evangélium tekintélyét. Így került be a történelmi események bonyolult hálójába, amelyek hirtelen megváltoztatták a kereszténység arculatát.

Ez a könyv a történelmi Luthert, valamint a legfontosabb tudományos felfedezéseket próbálja meg visszatekintés formájában ismertetni. Az a célja, hogy egyszerre mutassa be és értékelje Luther Mártont. A könyv megírását azután határoztam el, miután nyilvános vitába szálltam Albert Brandenburg római katolikus Luther-kutatóval „Luther Mártonnak mint az egyház reformátorának sikeréről és kudarcáról”.³ A vita 1977-ben a svédországi Lundban, a Luther-kutatás ötödik nemzetközi nagygyűlésén zajlott le. Húsz éve folyó Luther-tanítás kezdő teológusoknak, elfoglalt lelkészeknek és kíváncsi gyülekezeteknek, a gettysburgi Luther Kutatóintézet igazgatójaként végzett munkám és Luther születésének 500. évfordulója ösztökélt arra, hogy megkíséreljem megvalósítani, amire az intézmény vállalkozott: Luther Márton kritikai értékelését az egyetemes kereszténység és a mai világ szempontjából.

---

² Bornkamm: *Luther and the Old Testament*, 7. o.

³ Brandenburg–Gritsch: *Luther's Success and Failure*.

Az első részben történelmi arcélt kívánok adni, megmutatva, hogy Luther miért lett a katolikus egyházon belüli reformmozgalom vezetőjévé. A második rész azzal foglalkozik, amit én Luther neuralgikus örökségének nevezek, mindazzal a nyomasztó fájdalommal, amelyet sok keresztény ember érzékenységének okozott. A harmadik rész azt a kérdést veti fel, hogy mi tekinthető Luther ökumenikus örökségének. Az utolsó fejezet a Luther-magyarázatok történetét vázolja fel. Mellékelek egy időtáblázatot is: „Luther és a világ, 1483–1555”.

Luther műveit magyarul soroljuk fel a jegyzetekben a közzététel évével, az első említésnél zárójelben az eredeti címmel. Az összes idézet fordításban jelenik meg (a magyar kiadásnál figyelembe vettük a meglevő magyar fordításokat – a ford.). A végjegyzetek először az eredeti forrást veszik jegyzékbe, rendszerint a weimari kiadást; ugyanez az eljárás a többi 16. századi forrásból származó idézetre vonatkozóan is. A bibliai idézetek az átdolgozott klasszikus fordításokból származnak.⁴ A többi művet szerzővel és címmel idézem. A teljes adatok a bibliográfiában találhatóak. Gyakran idézett művek rövidítésben jelennek meg. A végjegyzetek és a bibliográfia csak a szerző által használt forrásokat sorolja fel.

Az *Anfechtung* szót eredetiben használom az egész könyvben. Luther néha latinul „kísértésként” (*tentatio*) fordította azt, de a szövegösszefüggési értelme változik. Ez egyike volt Luther kedvenc szavainak, amellyel a sátán támadásait és/vagy az Istennel való küzdelmét írja le.

Szent Márton napjának előestéjén
1982. november 10.

EWG

---

⁴ A bibliai idézetek magyar fordítását a Magyar Bibliatanács Ószövetségi és Újszövetségi Bibliafordító Szakbizottsága által 1975-ben kiadott és 1990-ban javított szöveg alapján adom meg. (*A fordító*)

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁSOK

A következő személyeknek és intézményeknek vagyok hálás a könyv elkészítéséhez adott segítségért: a gettysburgi Lutheránus teológiai akadémia igazgatóságának az 1980/1981-ben adott kutatási szabadságért; a teológiai akadémia elnökének és dékánjának, hogy lehetővé tették, hogy elnyerjem a Lutheránus Testvériség tantestületi pénzsegélyét; a Lutheránus Testvériségnek a pénzadomány hatékony kezeléséért; a szemináriumi könyvtár személyzetének készséges együttműködéséért a könyvek megszerzésében; Roland H. Bainton nyugalmazott professzornak, „doktor atyámnak” és Carl J. Peternek, a Vallásos Tanulmányok Iskolája dékánjának és az Amerikai Katolikus Egyetem rendszeres teológiai professzorának – aki társam a lutheránus–római katolikus párbeszédben és kollégám a Washingtoni Teológiai Szövetségben (Consortium) – a végső fogalmazvány elolvasásáért és a hasznos javaslatokért; Norman A. Hjelmnek, a Fortress Press főszerkesztőjének és igazgatójának azért, hogy elejétől végig támogatta a tervet; Harold W. Rast olvasószerkesztőnek a végső fogalmazvány hatékony sajtó alá rendezéséért; hallgatóimnak a Luther Márton iránti kitartó érdeklődésükért; a Luther Tanulmányi Intézetnek, amelynek évenkénti Luther Márton-beszélgetései Luther-tudósokkal jelentős ösztönzésekkel láttak el; a Luther-kutatás 5. nemzetközi kongresszusának a meghívásért, amellyel arra ösztönöztek, hogy részt vegyek egy nyilvános vitán, amelynek folytatása ez a könyv; és végül, de biztosan nem utoljára Ruth C. L. Gritsch-nek, szellemes személyi kritikusomnak, szerkesztőmnek és gépírómnak, aki veszélyes vizeken kormányozta a szerzőt.

ELSŐ RÉSZ

TÖRTÉNELMI ARCÉL

1 A hivatás ereje

„Azt kérdezheted tőlem: »Miért tanítasz a könyveiddel világszerte, amikor csak egy wittenbergi igehirdető vagy?« A válaszom: Soha nem akartam ezt tenni, és most sem akarom. Először is kényszerítettek és behajtottak ebbe a helyzetbe, amikor akaratom ellenére a Szentírás doktorává kellett lennem. Azután mint egy általános, szabad egyetem doktora, elkezdtem a pápa és a császár parancsára azt tenni, amire egy ilyen dokornak meg kell esküdnie, hogy az egész világnak magyarázom a Szentírást, mindenkit tanítva.” (Zsolt 82[,5] magyarázata, 1530.

WA 31/1:212.6–13; LW 13:66)

ELMÉLETI ÉS LELKI NEVELÉS

Valamikor 1511 őszen vagy 1512 tavaszán Márton, a fiatal Ágoston-rendi szerzetes találkozott általános helynökével, Johann Staupitzcal. A találkozó a wittenbergi Fekete kolostortól északra fekvő kertben, egy körtefa alatt zajlott, ahol a szerzetesek előírt pihenési idejüket tölthették. „Magiszter úr, doktorrá és igehirdetővé kell lenned! Akkor lesz tennivalód” – utasította Staupitz Luthert. Luther tiltakozott, és nem kevesebb, mint 15 okot sorolt fel annak alátámasztására, hogy miért nem szabad elhívni őt arra, hogy prédikáljon és tanítson. Staupitz szemrehányóan mondta: „Ne légy bölcsebb, barátom, mint az egész kolostor és az atyák.” A rémült Luther így fakadt ki: „Staupitz úr, a halálba viszel engem! Három hónapig sem fogom kibírni.” Staupitz azonban kitarzott: „Nem tudod, hogy a mi Urunk Istenünknek sok dolga van, amire figyelnie kell? Ezért van szüksége bölcs és eszes emberekre, akiktől tanácsot kérhet. Ha meghalnál, mennyei tanácsába fogadna be, mert doktorokra neki is szüksége van.”⁵

---

⁵ A találkozás gondolata felbukkan az asztali beszélgetésekben, amelyek nem mindig megbízhatóak, de fontos bizonyítékokat nyújtanak Luther korai életrajzának összeállításához. Asztali beszélgetések, 1531. augusztus 18–december 26. Nr. 2255a. WA.TR 2:379.7–19. (1538. november 6–10. Nr. 4091. WA.TR 4:129.30–131:1.) 1540 nyara. Nr. 5371. WA.TR 5:98.21–28. Lásd Melanchthont is:

Ez a körtefa alatti találkozás Luther egyetemi tanulmányainak a végén jól tükrözi Luther képét önmagáról mint a katolikus egyház reformátoráról. „Nem cserélném el doktori fokozatomat az egész világ aranyáért” – jelentette ki húsz évvel később.

„Mert biztosan elvesztettem volna végeredményben a bátorságot, és kétségbe estem volna. ..., ha ebbe a nagy és komoly dologba elhívás vagy megbízás nélkül fogtam volna bele. De Isten és az egész világ a tanúm, hogy nyilvánosan kezdtem el ezt a munkát tanítói és igehirdetői hivatalom alapján, és mind ez ideig Isten kegyelmével és segítségével végeztem azt.”⁶

Luther hivatásról szóló felfogását mélyen megalapozta egyetemi képzése, amely a középkori világban azok számára, akik nem a nemességbe születtek, a szolgaságból a szabadságba vezető hidat jelentette. Luther olyan családba született, amely nagyra becsülte a gazdasági és társadalmi rangot.

A Luther család (különböző helyesírással: Ludher, Luder, Lueder, Lutter, Luther, valószínűleg a német Lothar keresztnévből származik) sajátos thüringiai parasztközösséghez tartozott, amelynek tagjai mint „örökhaszonbérlők” (*Erbzinsleute*) voltak ismertek. Olyan családok alkották a csoportot, akik egy faluban vagy tanyán éltek, közösen birtokolták a földet, osztoztak a mezőkön, réteken, vizen és erdőkön. Más polgároktól eltérően az ingatlanértéken alapuló csekély örökbért fizettek az egyházi és világi hatóságoknak azon adó helyett, amelyet mások egyéni kivetés alapján a feudális földbirtokosnak fizettek. A Lutherek egy Möhra nevű faluban éltek, közel Eislebenhez. Luther apai nagyapjáról, Heine Lutherről úgy tudták, volt egy tanyája Möhrában.⁷ Hans, Luther apja Margarethe Lindemannt, egy művelt polgár-család leányát⁸ vette feleségül a közeli Eisenachból. Röviddel 1483 előtt Hans és Margarethe Luther Eislebenbe, Mansfeld megye székhelyére költözött, a virágzó, rézbányászattól élő városba, amely életerős fiatal embereknek lehetőséget kínált arra, hogy méltányos jövedelemhez jussanak. Hansnak kellett ideköltöznie, mert nem ő

Előszó Luther munkáinak második kiadásához (*Prefatio Melanthonis in tomum secundum omnium reverendi Doctori Martini Lutheri*), 1546. CR 6:160. SML 2:306.

⁶ Luther Márton levele az alattomos zugprédikátorokról (*Ein Brief M. Luthers von den Schleichern und Winkelpredigern*), 1532. WA 30/3:522.2–8. LW 40:387–388.

⁷ A családi eredet, a gyermekkor és a korai neveltetés története Brecht *Martin Luther* című műve alapján (1. fej.) került összeállításra.

⁸ Luther életrajzírói Luther anyjának felmenőit rendszerint a Möhrában lakó Ziegler családig követik nyomon, azzal a megjegyzéssel, hogy *Ziegler*, vagyis téglarakó kőműves volt a Lindemann család fejének foglalkozása. De az Eisenachban lakó Lindemann mellett jól érvelt Siggins: *Luther and His Mother*, 1–2. fej. A LW-t kiadó Krodelnak ugyanez volt a véleménye, mielőtt Siggins műve megjelent. L. LW 48:329.

volt a legfiatalabb fiú, így nem örökölhette a családi tanyát. Röviddel Eislebenbe érkezése után sikerült beindítania saját kis fémolvasztó vállalkozását.⁹

Márton 1483. november 10-én született, Szent Márton napjának előestéjén, röviddel éjfél előtt. Négy fiú közül a második volt, és később még négy leánytestvére született.¹⁰ Másnap keresztelte meg Bartholomäus Rennebecher lelkész a Szent Péter és Pál-templomban.

A szülők úgy határoztak, hogy idősebb fiaik egyike olyan hivatást válasszon, amely a középkori feudális társadalomban gazdagságot és rangot biztosít. E cél érdekében Mártont nagyon korán beírták a mansfeldi latin iskolába, ahova szülei 1484-ben költöztek. A fiút kézben kellett az iskolába vinni, mivel még nem volt elég idős ahhoz, hogy gyalog járjon.¹¹ Luther tizennégy éves koráig járt a mansfeldi iskolába, elvégezte a tananyag első részét, a *triviumot*, amely latin nyelvtanból, logikából és retorikából állt. Az elméleti tanulást szigorú lelki nevelés kísérte: a gyermekek megtanultak minden étkezés előtt és után imádkozni; megtanulták elmondani a bűnvallást, az Apostoli hitvallást, a Miatyánkot és az Üdvözlégyet; gyakran kapták feladatul azt is, hogy egy egész zsoltárt tanuljanak meg a Vulgatából. Márton tizenkét éves korára tudott latinul olvasni és beszélni, értékelt a római próza és költészet retorikáját, és járatos volt az alapfokú zeneelméletben, különösen a himnuszköltészetben és a liturgiában.

Bár kevés adatot ismerünk Mártonnak a mansfeldi iskolában eltöltött éveiről, itt jó alapokat szerzett a további tanulmányokhoz. Mivel atyjának baráti és üzleti kapcsolatai voltak az Eislebentől északra fekvő nagyvárosban, Magdeburgban (kb. 25-30 ezer lakos), elküldte Mártont és Hans Reineckét, egy baráti család fiát, hogy Magdeburgban a „közös élet testvéreivel” (*fratres communis vitae*) éljenek. Ez nem szerzetesrend volt, hanem olyan közösség, amely az egyszerű, apostoli keresztény életet követte, és nagy hangsúlyt helyezett a nevelésre, a Biblia tanulmányozására és a lelkigondozásra.¹² A Magdeburgban eltöltött rövid idő alatt Luther szívesen látott vendég volt atyja egyik üzlettársa, dr. Paul Mosshauer otthonában, aki a fémöntödéületben volt érdekelt, és éppen akkor lett az érseki székhely tisztviselője. Mi-

---

⁹ A kezdetek nagyon nehezek voltak az öntödéületben, de Hans Luther sikeres kohászmmester (*Hüttenmeister*) volt, 1491-re öntömmhelyei voltak, vagy bérelte azokat. L. Brecht: *Martin Luther*, 16. o.

¹⁰ Luther anyja, akit a családban „Hannaként” ismertek, emlékezett Luther születésének napjára, de évre nem. Melanchthon állapította meg az évet. L. Luther összes műveinek második kiadásához írt előszavát, CR 6:156. Luther fivéreiről és nővéreiről l. Siggins: *Luther and His Mother*, 14. o.

¹¹ A család egyik barátja, Nicholas Oehmler vitte az iskolába, valószínűleg négy- vagy ötéves korában. L. Melanchthon: Előszó Luther összes műveinek második kiadásához, CR 6:56–157.

¹² Léteztek a közös élet nővérei is. Mindkét rendet Németalföldön szervezték meg a 14. század végén. A rend legismertebb tagja Kempis Tamás volt (1380–1471), aki a Krisztus követése (*Imitatio Christi*) című klasszikus hitbuzgalmi művet írta. A rend történetéhez l. Hyma: *Brethren of the Common Life*.

vel Luther csak egy évet töltött Magdeburgban (1496 ősztől vagy 1497 tavaszától ennek az évnak a végéig),¹³ semmit nem tudunk ottani tanulmányairól.

A németországi fiatal diákok között szokás volt, hogy a szállás, az ellátás és a tandíj költségeire valót úgy próbálták megkeresni, hogy házról házra járva énekeltek. Jóllehet Luther apjának biztosan megvolt a lehetősége arra, hogy Márton neveltetéséért fizessen, Luther később ezekre az éveire visszaemlékezve kedvesen „morzsagyűjtőnek” nevezte magát – olyan valakinek, aki egy falat kenyérért énekelt. „Egykor én is ilyen morzsagyűjtő voltam, házról házra jártam koldulva, különösen szeretett városomban, Eisenachban – bár szeretett atyám később kedvesen és hűségesen támogatott engem az erfurti egyetemen, verejtéke és munkája árán, hogy segítsen azzá lennem, aki vagyok.”¹⁴

A „szeretett Eisenach” biztosította Luther további elméleti és lelki képzését a Szent György egyházközségi iskolában. Anyja rokonai közül néhány, továbbá apai nagyanyja nővérének férje, Konrad Kutter, a Szent Miklós-templom sekrestyése Eisenachban élt. Luther Heinrich Schwalbe családjával élt, és azok fiát, Caspart vitte magával az iskolába, mivel megkérték arra, hogy Caspart idősebb fivéréként támogassa. Luther rövid ideig Ursula Cotta házában is élhetett, aki nagyon szerette éneklését, és megkérte, hogy lakjon náluk.¹⁵ Heinrich Schwalbe Eisenach polgármestere volt, és a városi tanácsnál szolgált. Így Luther a Schwalbe-otthonban sok érdekes emberrel találkozott, köztük néhány ferences szerzetessel, akik a bűnbánatról és a meghalás művészetéről szóló beszélgetéseikkel mély benyomást tettek az ifjú diákra.¹⁶ Luther szívélyes viszonyban volt Johann Braun eisenachi pappal is, egy nagyapaszzerű figurával, és a Szent György-iskolában néhány tanárral. Sokat tréfálkoztak és énekeltek a Braun-paplakban, ahol diákok és tanárok gyakran töltöttek el egy-egy vidám estét.¹⁷

Kevés dolgot tudunk Luther tényleges eisenachi iskoláztatásáról, de Philipp Melanchthon némileg kritikátlan összefoglalása ad némi betekintést. A fiatal Mártont úgy írja le, mint aki szakember a latin tanulmányokban, aki felülmúlja társait a retorikában, a nyelvekben és a költészetben.¹⁸

A tizennyolc éves Luther mindenesetre teljesen készen állt arra, hogy az erfurti egyetemen megkezdje felsőfokú tanulmányait. A következő négy erfurti év (1501–

---

¹³ Mivel a közös élet testvéreinek nem volt saját iskolájuk, Luther a székesegyház iskolájába járhatott, ahol a testvérek tanítottak. A zene és az éneklés a tananyag része volt. L. Brecht: *Martin Luther*, 27–28. o.

¹⁴ Igehirdetés a gyermekek iskoláztatásáról (*Eine Predigt, dass man Kinder zur Schule halten soll*), 1530. WA 30/2:576.11–15. LW 46:250–251.

¹⁵ Ursula Cotta leánykori neve Schwalbe volt. Van egy Cotta-ház Eisenachban, de kevés bizonyíték van arra, hogy Luther ott lakott. L. SD 211. és Brecht: *Martin Luther*, 30. o.

¹⁶ L. Siggins: *Luther and His Mother*, 5. fej.

¹⁷ Luther kb. 1516-ig levelezett Braunnal. L. Brecht: *Martin Luther*, 31–32. o.

¹⁸ Melanchthon: Előszó Luther összes műveinek második kiadásához. 1546. CR 6:157.

1505) eredménye igazolni látszik Melanchthon ítéletét. Kevesebb mint két év alatt Luther megszerezte a szabad művészetekben a baccalaureus fokozatot, és tizenharmadik lett egy ötvenhetes létszámú osztályban; két évvel később befejezte a magiszteri fokozatért írott diplomamunkáját, ahol másodikként végzett egy tizenhetes létszámú osztályban.¹⁹ Mindkét fokozat feljogosította a huszonegy éves Luthert arra, hogy a szabad művészetek iskolájában tanítson.

Az erfurti évek az erkölcsös magatartás pontos szabályaival együtt szigorú akadémiai fegyelemre is tanították Luthert. A hallgatóknak egy diákotthonban (*Burse*) kellett lakniuk, és egész napjukat az osztályokban töltötték, vagy óráikra készültek; csak sajátos alkalmakon kerülhettek asszonyok társaságába, valószínűleg csak esküvőkön; és csak megszabott mennyiségű sört fogyaszthattak. Mindamellet a fiatal tudós élvezte a görög-római klasszikusok olvasását, amit Jodocus Trutvetter, a kedvelt professzor tanított, aki dr. Eisenachként volt ismert. Filozófiai előadásait az ókori klasszikusokból vett példákkal fűszerezte, ugyanakkor gyakran felfedte a skolasztikus rafinériák iránti ellenszenvét. Luther arisztotelészi fizikát, metafizikát és erkölcsant is tanult Trutvetter professzornál, az ő haladó magyarázatát sajátította el a hit és az értelem birodalma közötti egyértelmű különbségtételről.

Az erfurti egyetem tanítási módszere a „modern út” (*via moderna*) volt, amely az angol teológus, William Occam (kb. 1285–1349) szisztematikus gondolkodásán alapult. A „régí út” (*via antiqua*) párthíveivel ellentétben, amelynek rendszere arra az Aquinói Tamásra (1225–1274) épült, aki az emberi értelemnek döntő jelentőséget tulajdonított a teológiában, az occamisták a hit és az értelem közötti ellentétet hangsúlyozták. Míg a hit az isteni kinyilatkoztatásra utal, az értelem e világ birodalmához kötött. A *via antiqua* és a *via moderna* közötti küzdelem végül is a teológiának a filozófiától – az isteni igazságnak az emberi tapasztalattól – történő elválasztásával végződött, különösen a természetet vizsgáló tudományos kísérleteknek köszönhetően.²⁰

Luther nem érzett elhivatottságot arra, hogy teológus vagy filozófus legyen, miután megszerezte a szabad művészetek mestere címet. Ehelyett apja tanácsát követte, és 1505 tavaszán beiratkozott az erfurti jogi egyetemre. Továbbra is a diákotthonban lakott barátaival, adott néhány kötelező órát, és egyre inkább elmélyedt a kánonjog tanulásában. Az sem állt szándékában, hogy nőtlen szerzetes legyen. Sokkal később, 1521-ben atyjának mondotta: „Számos példából tudhattad, hogy az életnek ez az útja [szerzetesnek lenni] sokak számára szomorúan végződött. Ezért hatá-

---

¹⁹ Schwiebert felfedezése. *Luther and His Times*, 128. o.

²⁰ Nehéz dolog felbecsülni Luther erfurti filozófiai és teológiai tanulmányainak a jelentőségét. Úgy tűnik, hogy a módszertant, különösen a logikát hangsúlyozták. A teológiai gondolkodást a kezdődő humanizmus befolyásolta. L. Brecht: *Martin Luther*, 42–53. o. és Zumkeller: *Martin Luther und sein Orden*.

roztad el, hogy engem egy tiszteletreméltó és gazdag házassággal kötsz le.”²¹ Akkor hát miért lépett be Luther az erfurti Ágoston-rendi szerzetesek reformált kongregációjának Fekete kolostorába 1505. július 17-én?

Jóllehet ezt a kérdést nem lehet teljes történetírói bizonyossággal megválaszolni, elég bizonyíték szól amellett, hogy Luthernek volt egy megrázó tapasztalata, és a halálfélelem űzte a kolostori életbe.²² 1521. november 21-én kelt levelében mesélte atyjának:

„Nagyon jól emlékszem, hogy miután kiengesztelődtünk, és [újból] beszéltem velem, elmeséltem neked, hogy a mennyből jövő, rémületet keltő esemény jelentette az elhívást, és nem szabad akaratomból és vágyamból lettem szerzetes, még kevésbé azért, hogy a testnek bármilyen kielégülést szerezzek, hanem a hirtelen haláltól való félelem és rémület lett úrrá rajtam, és kényszerített arra, hogy fogadalmat tegyek. Akkor azt mondtad: »Reménykedjünk, hogy nem érzéksalódás és tévedés volt az egész.«”²³

A „mennyből jövő rettegés” és a „hirtelen halál gyötrelme” arra utalnak, amit Luther 1505. július 2-án egy komoly égháború alatt élt át. 34 évvel később egy Luther asztalánál ülő vendég feljegyezte erről Luther beszámolóját.

„»Ma van az erfurti kolostorba történő belépésem évfordulója« – mondta Luther, és elkezdte mesélni fogadalomtételének történetét. Alig tizennégy nappal kolostorba vonulásának napja előtt Stotternheim közelében, Erfurttól nem messze az úton annyira megijedt egy villámcsapástól, hogy félelmében felkiáltott: »Szent Anna, segíts, szerzetes leszek!« ... »Szent Elek (júl. 16.) napja előtt legjobb barátaim közül néhányat búcsúestre hívtam, mivel a következő napon nekik kellett engem a kolostorba kíséreni.« Akiket hátrahagyott, azoknak viszont azt mondta: »Ma láttok engem utoljára.« »Könnyek között kísérték el engem. Apám nagyon mérges volt a fogadalmam miatt, de kitarítottam döntésem mellett. Soha nem szándékoztam elhagyni a kolostort. Teljesen meghaltam a világnak, amíg Isten rendelt ideje és a fiatal Tetzl arra nem kényszerített, hogy elhagyjam a kolostort, és dr. Staupitz fel nem bujtott engem a pápa ellen.«”²⁴

---

²¹ Luther Márton véleménye a szerzetesi esküről (*De votis monasticis Martini Lutheri iudicium*), atyjának 1521. nov. 21. WA 8:573.23–24. LW 48:331. A tanulmány megtalálható: WA 8:573–669. és LW 44:245–400.

²² L. SML 1. köt. 5. fejelet forrásait. L. még Rupp: *Luther's Progress*, 13–15. o. Schwiebert: *Luther and His Times*, 136–144. o. Brecht: *Martin Luther*, 55–58. o.

²³ WA 8:573.30–574:2. LW 48:332.

²⁴ Asztali beszélgetések, 1539. július 15–16. Nr. 4707. WA.TR 4:440.5–10., 12–19. L. a Schwiebert *Luther and His Times* című művében lévő fordítást, 137–138. o. Ezt a tudósítást megerősíti Crotus Rubeanus humanista, Luther korábbi lakótársa, Justus Jonasnak egy 1538. január 28-i elbeszélésén alapulva. L. SD 30. Egy másik asztali beszélgetés azt a történetet mondja el, hogy Luther majdnem elvérzett, amikor rövid kardja megütötte a sípcsontját, és elvágott egy artériát, valószínűleg az Er-

Még ha Luthernek nem is sikerült nyugalmat lelnie az Ágoston-rendi szerzetesek kolostorában, mindamelllett személye a szellemi és lelki nevelés kitűnő példája volt. Félelemmel vegyes bámulattal töltötte el a szerzetesi élet „másik világába” történő beavatás drámája. Amikor 1506 őszén letette a szerzetesi fogadalmat, emelkedett hangulatban volt, mert annak a szerzetesnek a lelki békéjét és kegyelmi állapotát ígérték neki, aki egész életét Isten és az egyház szolgálatának szenteli. A papságra történő felkészülés során Luthernek a római miseliturgiára kellett összpontosítania, amint azt a jól ismert tübingeni teológus, Gabriel Biel *A mise kánoni magyarázata* (*Espositio canonis missae*) című, 1499-ben megjelent művében kifejtette. Luther később megjegyezte: „Amikor ezt olvastam, vérzett a szívem.”²⁵ Gyorsan megkapta az aldiakónus és a diakónus egyházi címet, és 1507. április 3-án pappá szentelték. Fiatal élete csúcspontja volt ez. Luther apja húsz lovassal jött Erfurtba, hogy részt vegyen a szertartáson, és húsz forintot (guldent) adományozott a kolostornak. Luther visszaemlékezett félelmére, amikor 1507. május 2-án első miséjét ünnepelte: „Amikor ott álltam a mise közben, és elkezdtem az állandó részt [a kenyér és a bor szentelését], annyira meg voltam rémülve, hogy elmenekültem volna, ha a perjel nem figyelmeztet.”²⁶ A papság hatalma félelmetes volt számára, mert senki másnak nem volt felhatalmazása arra, hogy az oltáriszentségen keresztül Krisztust az emberekhez vigye. Amikor azonban az ünnepi étkezésnél a fiatal pap megmagyarázta apjának, hogy elhívása a két évvel korábban történt égháború-tapasztalat eredménye volt, Hans Luther így vágott vissza: „Adja Isten, hogy ez ne legyen az ördög ármánya és ámitása” – és nem sokkal később hozzátette: „Ejnye, hát nem hallottad, hogy a gyermek engedelmességgel tartozik szüleinek?” Luther sokkal később bevallotta, hogy soha nem hallott senkitől ilyen mellbevágó dolgot. De: „Megátalkodtam vallásosságomban, és csak mint emberi szó, úgy vettem szavait. De úgy igazában szívem szerint nem bírtam megvetni.”²⁷

Azokban a korai években a fiatal pap kimerítő életrendet követett a kolostorban. A szörnyű életkörülmények mellett lelkigyakorlatok voltak, és kemény tudományos programot kellett végezni. A szerzetes egy ablakos, fűtetlen kis cellában lakott, és el volt zárva a világgal való érintkezéstől. Az Ágoston-rendi szerzetesek szigorú ruhaszabályzatának megfelelően hosszú fehér ruhát kellett viselnie fekete kámzsával és

---

furból hazafelé vezető úton 1503. április 16-án. Asztali beszélgetések, 1531. nov. 9–30. Nr. 119. WA.TR 1:46.18–19. Néhány forrás megemlíti egy barátjának a meggyilkolását, mások égből jövő jelenésről tudnak. L. SML 1:245–246; 321. 44. jegyz. Staupitz és Luther nem találkozhattak 1508 előtt. L. Steinmetz: *Misericordia Dei*, 9–10. o. Staupitz és Luther részletes összehasonlításához l. Steinmetz: *Luther and Staupitz*.

²⁵ Asztali beszélgetések, 1538. február 2. Nr. 3722. WA.TR 3:564.6. LW 54:264.

²⁶ Asztali beszélgetések, 1537. március 21–28. Nr. 3556a. WA.TR 3:410.42–43. LW 54:234.

²⁷ Levél atyjához, 1521. november 21. WA 8:574.2., 7–8. LW 48:332. (Magyarul: MLM 3. köt. 21. o. Ford. Márton Jenő)

csuklyával, bőrvvel körbefogva. Még rövid alvásuk idején sem engedték meg a szerzeteseknek, hogy levetkőzzenek. Az óránkénti imák és a napi misék, továbbá a tudományos munka arra szolgáltak, hogy a szerzeteseket állandóan éberben tartsák, és felkészítsék a tisztaságban, szegénységben és engedelmisségben folytatott életre. A napi két egyszerű étkezés az életben maradáért, és nem az élvezetet volt hivatott szolgálni.

Luther elhatározta, hogy minden tőle telhetőt megtesz. Komolyan tanult, böjtöléssel és imádsággal próbálta sanyargatni a testét, és eleget tett a mise megünnepléséből és a gyóntatásból álló papi kötelezettségeknek. Barátok és ellenségek egyformán dicsérték mint mintaszerű szerzetest.²⁵ Saját szavai írják le legjobban azt a lelki és szellemi nyomást, amelynek ki volt téve:

„Amikor szerzetes voltam, nem akartam egyet sem elmulasztani az [előírt] imákból, de amikor el voltam foglalva a nyilvános tanítással és írással, gyakran egy héttel, sőt még két vagy három héttel is elmaradtam a kijelölt imákkal. Azután egy szabad szombatot vettem igénybe, vagy bezártam magam három napra étel és ital nélkül, amíg el nem mondtam az előírt imákat. Ez hasogató fejfájást okozott, és ennek következményeként öt napig nem tudtam behunyni a szemem, halálos betegen fekdtem, és nem voltam magamnál. Miután gyorsan meggyógyultam, és újból megkíséreltem olvasni, a fejem szédült. Így csalogatott ki engem a mi Urunk Istenünk mintegy erőszakkal az imádkozásnak abból a kínjából. Ilyen mértékben voltam fogoly!”²⁹

Mivel ilyenek voltak az életkörülmények, és a korszerű orvosságok – különösen az aszpirin – hiányoztak, nem csoda, hogy a fiatal Luther átesett azon, amit kutatók „szerzetesi küzdelemnek” neveztek. Mégis, minden rá nehezedő nyomás dacára Luther folytatta azt az egyhangú napi munkát, amit az Ágoston-rend rótt rá. Részt vett a haladó teológiai tanulmányok tanfolyamán (*studium generale*), amelyet Johann Nathin atya tanított – aki Gabriel Biel diákja volt, és Occam modern gondolatait adta elő –, a test sanyargatását célzó lelki gyakorlatokat végzett, amely az ima napi „szertartására” és a bűnbánat szentségére összpontosított – ez utóbbit a magánygyónásban gyakorolták. Luther sok teológiát szívhatott magába, megtanulhatott foglalkozni az occamizmus által felvetett új teológiai kérdésekkel is, de sokkal inkább a Petrus Lombardus négy könyvében felvázolt hagyományos rendszeres teológiát kellett tanulmányoznia, különösen a Szentenciákat (*Libri IV Sententiarum*), a középkori teológiának a 12. század óta használt kézikönyvét.

Visszatekintve a tanulásnak ezekre az éveire, Luther hálás volt azért, hogy rákényszerítették arra, hogy ismerje meg jól a Bibliát. Az Ágoston-rendi szerzetesek szabá-

---

²⁵ Luther szerzetesi küzdelmét jól ábrázolja Schwiebert: *Luther and His Times*, 5. fejelet. Schwiebert munkája Strohl *L'Évolution Religieuse de Luther* című művében alapszik.

²⁹ Asztali beszélgetések, 1533 tavasza. Nr. 495. WA.TR 1:220.9–17. LW 54:85.

lyai megkövetelték a Biblia gyakori olvasását. Luther kapott egy személyes példányt vörösbe kötve, amikor belépett a kolostorba, és később büszke volt arra, hogy egyike volt azon kevés szerzeteseknek, akik a Bibliát gyakran és figyelmesen olvasták.³⁰ Mindazonáltal a nagy hangsúly, amit a szerzetesek az aszketikus gyakorlatokra helyeztek, valamint arra irányuló kísérleteik, hogy kiengeszteljék Istent, az élet bíróját a test, a gonosz és a halál világában, elhomályosították Luther számára a Krisztusban adott kegyelem és megváltás bibliai üzenetét. „Iszonyodtam mindenütt attól az ígétől és Jézus Krisztus nevétől” – mesélte hallgatóinak a Genezisről tartott előadásai során.

„Mert az volt a véleményem, hogy úgy tüntették fel, mint bírám, és nem úgy, mint Megváltómat. Jobban bámultam és tiszteltem a papot hosszú miseruhájába öltözve, vagy amint az élőkért és holtakért mutatott be áldozatot, mint amennyire a Krisztusra vonatkozó tanítást csodáltam és tiszteltem az ígéretekkel és szentségekkel együtt. Azt gondoltam, hogy ennek a tanításnak semmilyen köze nincs hozzám.”³¹

Luther messze a követelményeken felül teljesített. Könyv nélkül megtanult egész részeket a Bibliából, és szorgalmasan használta a meglévő exegetikai módszereket. „Szorgalmasan olvastam a Bibliát – emlékezett vissza. – Néha egy fontos állítás egész napra lefoglalta a gondolataimat.”³² Bár Luther tanítói hangsúlyozták a Biblia tanulmányozását az egyházilag jóváhagyott kommentárok fényében, Luther azért birkózott a bibliai textusokkal, hogy választ kapjon saját lelki kérdéseire, és gyakran jutott a kétségbeesés állapotába. 1518. január 18-án ezt írta barátjának, Georg Spalatinnak:

„Teljesen biztos, hogy az ember nem képes megérteni az Írás [értelmét] tanulással vagy veleszületett szellemi képességek által. Ezért az első feladatod az, hogy imádsággal kezdj. Kérned kell, hogy az Úr nagy kegyelmében ajándékozza neked szavai helyes megértését. Azt kell kérni tőle, hogy általad végezzen el valamit az ő dicsőségére, és nem a te dicsőségedre vagy más ember dicsőségére... Ezért teljesen kétségbe kell esned a saját szorgalmadat és szellemi képességeidre, és kizárólag a Lélek bátorítására kell hagyatkoznod. Higgy nekem, mert tapasztalatot szereztem ebben a dologban.”³³

---

³⁰ A különböző asztali beszélgetések tanúbizonysága vitatott. De Luther valóban belemélyedt az alapos Biblia-tanulmányozásba az erfurti egyetemre 1501-ben történt beíratkozása után. L. Kooiman: *Luther and the Bible*, 1. feje.

³¹ Előadások a Genezisről (*Genesistvorlesung*), 48:21, 1545. WA 44:716.22–27. LW 8:188.

³² Asztali beszélgetések, 1531. november 9–30. Nr. 116. WA.TR 1:44.31–32. LW 54:14.

³³ WA.BR 1:133.31–34., 37–39. LW 48:53–54. Luther 1514 óta ismerte Spalatint, aki a száz udvarban tanácsadó volt, majd 1522 után udvari lelkész. Frigyes választófejedelem 1525-ben bekövetkezett halála után lelkész és „szuperintendens” (a püspök lutheránus megjelölése) lett Altenburgban, ahol 1545-ben halt meg. Lutherrel való kapcsolatához l. Höss: *Georg Spalatins Verhältnis*.

Luther a Biblia tanulmányozásának ilyen megközelítéséhez a középkor skolasztikusainak iratai helyett a nagy egyházatya, Augustinus írásaiban talált megerősítést. Mindaz, amit Augustinus *A lélekről és betűről* (*De spiritu et littera*) szóló munkájában mondott, döntően formálta Luthernek a Bibliával való korai küzdelmét.³⁴

Luther olyan jó tudós volt, hogy előjárói Staupitz általános helynök parancsára 1508 őszén a wittenbergi egyetemre küldték. Wolfgang Ostermayer atyát – az erkölcsfilozófia Ágoston-rendi professzorát – kellett helyettesítenie, és az arisztotelészi etikáról kellett előadásokat tartania. Egyidejűleg folytatta tanulmányait a doktrátus előtti két utolsó fokozat megszerzéséért: a bibliai baccalaureatusért (*Baccalaureus Biblicus*), amely a bibliai stúdium szakemberévé teszi, és a tételek mestere címért (*Sententiarius*), amely feljogosítja arra, hogy előadásokat tartson Petrus Lombardus *Szentenciáiról* (keresztény tantételek rendszeres tárgyalása). Wittenberg 1509 tavaszán ítélte oda neki a *Baccalaureus Biblicus* címet, és Erfurt tette *Sententiarius*szá ugyanazon év őszén, a Wittenbergből történő visszatérése után.

Az Ágoston-rendi szerzetesek huszonhat éves felkelő csillaga az erfurti kolostor híu tagjaként találkozott első politikai kihívásával, amikor a római és német egyházi hatóságok egyesíteni akarták a hagyományos és a reformált Ágoston-rendieket. Amíg a reformáltak, köztük Erfurt, szigorú lelki fegyelmet és magas egyetemi színvonalat követeltek, a hagyományos szárny a kevésbé szigorú, az ágostoni szabályzathoz lazábban ragaszkodó szerzetesi életet részesítette előnyben. Luther kinyilvánította, hogy a reformáltak álláspontját követi. Staupitz általános helynök jóváhagyásával a három leghajthatatlanabb kolostor – Erfurt, Nürnberg és Kulmbach – elhatározta, hogy elküldi Luthert és egy másik szerzetest Rómába, mivel Luthernek és erfurti tanítójának, Johann Nathinnak nem sikerült rávenniük a magdeburgi érseket arra, hogy álljon ellen az egyesülésnek.

Majdnem negyven napig tartott a 850 mérföldes út Szászországból Rómába. Ez volt Luther egyetlen külföldi útja. A fellebbezés nem sikerült, az Ágoston-rend feje, Epidis generális elutasította a kérelmet. Azonban ez az 1510–11 telén történt utazás maradandó benyomást tett Lutherre. Különösen megdöbbentette a zavaros bürokrácia és az általános erkölcsi romlás.

„Rómába érkezve az volt a fő gondom, hogy életgyónást tegyek ifjúságomtól kezdve, és kegyessé legyek, jóllehet kétszer tettem ilyen gyónást Erfurtban. Rómában talákoztam a legtudatlanabb emberekkel. Szent Isten, miféle tudást lehetett elvárni a bíborosoktól, amikor annyira túl voltak terhelve üzleti és politikai ügyekkel? Nekünk is, akik mindennap tanulunk, és minden órában el vagyunk foglalva, elég bajunk van.”³⁵

³⁴ Különösen a Pálról szóló magyarázatát. L. Grane: *Modus Loquendi Theologicus*, 60–62. o.

³⁵ Asztali beszélgetések, 1537. március 28–május 27. Nr. 3582a. WA.TR 3:432.2–8. LW 54:237. Hogy Luther mennyire a vallásra összpontosított a reneszánsz művészet kárára, azt jól mutatja be Heinrich

Sok mindent, amit Luther később Rómáról mondott, azok a benyomások befolyásolták, amelyeket a kereszténységnek e romlott fővárosában szerzett.

Visszatérésük után Luther és Lang másként döntöttek, és egyetértettek Staupitzcal, akinek sikerült megállapodást elérni a németországi Ágoston-rendi szerzetesek egymással viszálykodó szárnyai között. Az erfurtiak azonban makacsul ragaszkodtak függetlenségükhöz. Luther és Lang nyíltan ellenszegültek közvetlen előljárójuknak az ügyről szóló szavazáskor, és ennek következményeként Wittenbergbe küldték őket egyfajta száműzetésbe. Staupitz általános helynök mindamellett jóváhagyta az eljárást, mert 1511-ig jól megismerte Luthert. Kinevezte Luthert a wittenbergi kolostor helyettes perjelévé, és az ott folyó egyetemi tanulmányok ellenőrzésének felelősségével ruházta fel.

Bár Luther a doktori cím elnyeréséhez szükséges összes előírt egyetemi kötelezettségnek eleget tett, képtelen volt kifizetni a szükséges díjat, hogy megkapja azt. Staupitz azonban közbenjárt Szász Frigyes választófejedelemnél, elmondva, hogy Luther egész életére szólóan a Szentírás professzora lesz, és Frigyes ígéretet tett arra, hogy előteremtí a szükséges ötven forintot. Staupitz a pénzt Lipcsében vette át, amikor Luther és ő 1512. október 9-én odautaztak. A választófejedelemi kincstárban fennmaradt az ötven forintról adott nyugta, ezen olvasható a rendelkezésünkre álló legrégebb Luther-kézírás.³⁶

Az a nap – 1512. október 19. –, amelyen Luthernek átadták a doktorátust, valóban ünnepi volt. Ott voltak Luther erfurti előljárói, az egyetem elnöke ünnepi beszédet tartott, Luther hűséget esküdött a római egyháznak, és megígérte, hogy nem tanít üres és idegen tanításokat, különösen olyanokat nem, amelyeket az egyház már elítélt. Átvette a doktori gyűrűt, amelybe a Szentháromság, a Biblia és a tudós főveg volt bevésve, tartott egy rövid előadást, és levezetett egy vitát. Az ünnepségeket a vártemplomban tartott díszebéd zárta. Wittenberg kétezer-kétezeröttszáz lakója közül sokan sorakoztak az utcákon, hogy megnézzék a hagyományos doktori felvonulást, miközben szóltak a templom harangjai. Luther megtalálta helyét az életben – a teológia professzora lett, azzal a különleges megbízatással, hogy a Szentírást magyarázza (*lectura biblica*).

Egy másik ünnepi alkalmon, október 21-én Luther a wittenbergi egyetem teológiai fakultásának tagja lett, miután ígéretet tett arra, hogy hű lesz a szabályokhoz és

---

Boehmer a *Road to Reformation* című művében a 8. fejezetben, a szerző *Luthers Romfahrt* című munkáján alapulva.

³⁶ Scheel: SML 2:311. Ötven forint kb. 470 \$-nak felelt meg 1950-ben. Az 1536-os rajnai forint vásárlóértéke 1913-ban 13,40 \$-nak felelt meg (Schwiebert számításán alapulva, in: *Luther and His Times*, 194., 258. o.). Luther egyévi keresete az egyetemen 1525-ben 2680 \$, és 1546-ig elérte az 5360 \$-t (uo., 266–267. o.). Luther doktori esküjének részleteihez l. Scheurl: *Martin Luther's Doktoireid*.

előírásokhoz, és gondja lesz a teológiai tanszék érdekeire. Staupitz hivatalos utóda lett, akinek fel kellett adnia a tanítást az Ágoston-rend általános helynökeként megnövekedett adminisztratív kötelezettségei miatt. Az 1513–14-es téli szemesztertől kezdve Luther élete végéig hetente két-három órát tanított, a szünidők és ünnepnapok előre tervezett megszakításainak kivételével, illetve betegség, járvány, száműzetés és utazás következtében előálló, be nem tervezett megszakításokkal. Ezenkívül elvárták, hogy prédikáljon a kolostorban, valamint a városi templomban (*Stadtkirche*) is, még ha nem is rendszeresen.³⁷

Luther előadásain a hallgatók olyan bibliai szövegeket használtak, amelyeket nagy sorközökkel és széles margóval nyomtattak, így hozzáírhatták jegyzeteiket vagy „glosszáikat”. A sorközi jegyzetek rövid magyarázatok voltak, leginkább nyelvtani vagy nyelvészeti jellegűek, a szöveg egyes szavaira vagy mondataira vonatkoztak; a lapszéli jegyzetek a szövegnek az egyházatyák és az egyházi hagyomány szerinti értelmezését írták le. A hallgatók külön jegyzetfüzetet használtak arra, hogy feljegyezzék Luthernek a bibliai szöveghez fűzött saját részletes magyarázatát (*scholia*). A magyarázatok szavakról vagy egész szakaszokról szóló rövid tanulmányok voltak, amelyeket Luther más magyarázatok fényében értelmezett, és amelyben felfedte a szöveg teológiai értelmét.³⁸

Luther 33 éven keresztül munkálkodott a Biblia tanulmányozásán a hallgatók egymás után következő nemzedékeivel. Mindenekelőtt biblikus tudós és tanár volt, aki arra törekedett, hogy őrkdjön Isten ígéje és az emberi hagyomány egyértelmű megkülönböztetése felett. Ez volt egész életpályájának középpontja.

KÍSÉRTÉSEK (ANFECHTUNGEN) ÉS ÁTTÖRÉSEK

Luther egész életében ki volt téve az egyszerű kételkedéstől a mély depresszióig terjedő szorongásoknak, amelyeket kísértéseknek (*Anfechtungen*) nevezett.³⁹ Ezek a megpróbáltatások, különösen azok, amelyeket a kolostorban eltöltött időszakban elszenvedett, arra csábítottak néhány Luther-magyarázót, hogy messzire vezető lé-

---

³⁷ Luther első előadásának dátuma vitatott. Saját véleményem Brecht *Martin Luther*, 128. o.-t követi. Staupitz nevezte ki Luthert az Ágoston-rendi kolostor igehirdetőjének. Az, hogy miért, hogyan és mikor kapott Luther elhívást arra, hogy a városi templomban prédikáljon, nem ismert. Uo. 150. o.

³⁸ Az 1513–1515 között a zsoltárokról szóló első előadások (*Dictata super Psalterium*) szómagyarázatai és széljegyzetei megmaradtak Luther kézírásával. L. LW 10:X. Luther előadásainak kronológiai felsorolása hozzáférhető: Schubert–Meissinger: *Zu Luther's Vorlesungstätigkeiten*.

³⁹ Az *Anfechtung* szó szerint azt jelenti, „harcolni”, sőt „viaskodni” (a *fechten*, *fencing*-ből). Gyakran úgy adják vissza, mint „kísértést” a latin *tentatio* kifejezésből, amelyet Luther néha használt. Bainton (*Here I Stand*, 42. o.) a villámháborúra (*Blitzkrieg*) gondolt. Rupp (*The Righteousness of God*, 102. o.) a John Bunyan által használt „megsebzett lelkiismeretet” idézi fel. A Luthernél található *Anfechtung* összefoglalásához l. Beintker: *Anfechtung*.

lekelemzésbe fogjanak. Azonban a kutatás világossá tette, hogy Luther belső, személyes tapasztalatait nem lehet elválasztani teológiai észrevételeitől, tudományos munkájától és különösen Biblia-tanulmányozásától. „Nem azonnal sajátítottam el az egész teológiámat” – mondta Luther. „Egyre mélyebben kellett rajta elmélkednem, és lelki megpróbáltatásaim (*Anfechtungen, tentationes*) ebben segítségemre voltak, mert az ember semmit nem tanul gyakorlat nélkül.”⁴⁰

Luther korának gyermeke volt, fogékony a középkori társadalmat sújtó megmagyarázhatatlan megpróbáltatásokra és csapásokra. „Kedves Doktor, a mi Urunk, Istenünk túl borzalmasan bánik az emberekkel – panaszkolt egyszer Staupitznak az erfurti kolostorban. – Ki szolgálhatja őt, ha minden oldalon sújtja az embereket, és látjuk, hogy sok esetben még ellenfeleinket is felhasználja?”⁴¹ Voltak járványok, amelyekre nem volt orvosi segítség; volt varázslás és boszorkányság, az ördög munkájának kézzelfogható bizonyítéka; és volt a halál utáni élettől való félelem, amikor az ember ki lesz szolgáltatva Isten haragjának. Az ilyen félelmek miatt Luther úgy érezte magát, mint egy fejvesztetten menekülő hadsereg katonája, akit megrémít egy szél űzte falevél zizezése (3Móz 26,36). Úgy tűnt, mintha Isten igazságtalan bíró lenne, akinek az eleve elrendelésre vonatkozó akarata kikutathatatlan.

Staupitz és más gyóntatótyák megpróbálták segíteni Luthernek, hogy némi vigaszt találjon. Amikor Luther megkérdezte őt: „Miért tűnik Isten olyan igazságtalannak?” –, Staupitz így válaszolt: „Kedves testvérem, tanulj meg Istenről másként gondolkodni. Ha nem ilyen módon bánná velük [az emberekkel], hogyan tudná Isten megfélemezni ezeket a tökfűteket? Isten a saját érdekünkben ver minket, azért, hogy megszabadítson, máskülönben összetörnénk.”⁴²

Az egyik út, amelyen Luther az irgalmas Istent kereste, a bűnbánat szentségén keresztül vezetett. Egyes teológusok, mint például Staupitz, a bűnbánatra nem úgy tekintettek, mint a haragvó Istent kiengesztelésére, hanem inkább mint olyan lelki gyakorlatra, amely Istennek a bűnös teremtményei iránt Krisztus keresztjében kifejezett szeretetére összpontosít. Luther elfogadta Staupitz önálló bűnbánat-értelmezését (*poenitentia*). Így ír Staupitznak egy 1518. május 30-án keltezett levélben:

„Mint mennyből jövő küldöttet fogadtalak, amikor azt mondtad, hogy a *bűnbánat* csak akkor valódi, ha az az igazság és Isten iránti szeretettel kezdődik, és hogy amit ők [az occamista teológusok] az utolsó foknak és befejezésnek tartanak [tudniillik Isten szeretetét], az valójában a bűnbánat igazi kezdete. Szavad úgy hatolt át rajtam, mint a

---

⁴⁰ Asztali beszélgetések, 1532 ősz. Nr. 352. WA.TR 1:146.12–14. LW 54:50.

⁴¹ Asztali beszélgetések, 1531. november elején. Nr. 94. WA.TR 1:35.17–20. LW 54:11. A 3Móz 26,36-ban lévő, „szél űzte falevélről” szóló utalás egy advent első vasárnapján Mt 21,1–9-ről szóló igehirdetésben található: Adventi igehirdetés (*Adventspostille*), WA 10/I/2:27.18. L. „Anfechtungen” a WA mutatójában (*Register*), 58:57–61. és Rupp: *The Righteousness of God*, 5. feje.

⁴² Asztali beszélgetések, Nr. 94. WA.TR 1:35.17–20, LW 54:11.

Mindenható hegyes nyila [Zsolt 120,4]. Az eredmény az lett, hogy elkezdtem összehasonlítani kijelentéseidet az Írás azon szakaszaival, amelyek a *bűnbánatról* beszélnek. És íme, micsoda szívderítő látvány, bibliai igék ugrottak elém minden oldalról, mosolygva és jóváhagyólag bólintva kijelentésedre. Úgy alátámasztották véleményedet, hogy amíg előzőleg nem volt az egész Szentírásban keserűbb szó a számomra, mint a *bűnbánat* (jóllehet buzgón színleltem Isten előtt, és megkíséréltem kifejezni irányába tetteted és erőltetett szeretetedet), most nincs szó, ami számomra édesebben és kellemesebben hangozna. Isten parancsai édessé lesznek, amikor azokat nem csupán a könyvekben olvassák, hanem a legédesebb Megváltó sebeiben is.⁴³

Míg az occamista iskola revíziót óhajtó teológusai is, mint például Gabriel Biel, olyan folyamatnak tekintették a megváltást, amely a töredelemtől jut az Istentől való féltelmen keresztül a bűnbocsánathoz, Isten szeretetének bizonyítékához, Luther Stauptitztól és szentírási tanulmányaiból azt tanulta meg, hogy Isten a szeretetét Krisztus sebeiben nyilatkoztatta ki igazán, nem pedig a bűnbánó szívnek adott jutalomban. Amiről iskolázott teológusok azt állították, hogy a bűnbánati folyamat befejezése – tudniillik az isteni szeretet és irgalom megtapasztalása –, arról Luther felfedezte, hogy az csupán a bűnbánat kezdete. Ennek megfelelően Isten parancsolatai már felfedik bűnös teremtményei iránti szeretetét, akik nem a saját – a parancsolatok betöltésére irányuló – törekvésük által menekülnek meg, hanem a Krisztusba vetett hit által, aki helyettük betöltötte a parancsolatokat.

Valamikor a korai wittenbergi pap-professzori éveiben Luther rájött, hogy a bűnbánat az értelem megváltozását jelenti (görögül *metanoia*), amikor az Istennek való tetszésért végzett cselekvés helyett az ember eljut a Jézus Krisztusban elnyert kegyelem előtti megnyílásig. Talán soha nem lesz teljesen ismert az, hogy Luthernek a lelki változással kapcsolatos tapasztalata, a „megtérése” fokozatosan vagy traumatikus hirtelenséggel történt-e. Számtalan tanulmányt írtak a római katolicizmusból az „evangélikus” hitre történő átmenet időpontjáról és körülményeiről, amely nagy lökést adott a reformációnak. A fiatal Luthert valószínűleg különböző tényezők befolyásolták: kételye az arisztotelészi módszer lelki értékét illetően, még ha William Occam és tanítványai korszerű teológiája módosította és bírálta is azt; az egyházatyákkal – különösen Augustinusszal – kapcsolatos tanulmányai; a latin költészet és próza – különösen Ovidius, Vergilius és Plautus – révén szerzett kikapcsolódása; a német misztikusokkal – különösen Johann Taulerrel és a „Német teológiával” (*Theologia Germanica*) történő azonosulása, amelyet Luther 1516-ban dicséror szavakkal adott

---

⁴³ WA 1:525.10–23. LW 48:65–66.

⁴⁴ Előszó a „Német teológia” nem teljes kiadásához (*Vorrede zu der unvollständigen Ausgabe der „Deutschen Theologie”*), 1516. A hosszabb, 1518-as kiadás angol fordítása Hoffman magyarázatával: *The Theologia Germanica of Martin Luther*.

ki.⁴⁴ Hatott rá a más Ágoston-rendi szerzetesekkel való kapcsolata, akiket 1515 után meglátogatott, amikor a megreformált Ágoston-rendiek közösségében Közép-Németországban tizenegy kolostor területi helynökének választották meg; és mindenekelőtt a Biblia, különösen a zsoldárok és Pál leveleinek tanulmányozása.

Luther helyzetében bárkinek, aki ennyi felelősséget hordozott, könnyen lehetek kísértései (*Anfechtungen*). Egy 1516. október 26-án kelt levelében, amelyet Johann Langhoz írt, aki közeli barátja és abban az időben az erfurti kolostor perjele volt, Luther bemutatta mozgalmas életét.

„Majdnem két másolóra vagy titkára lenne szükségem. Egész nap alig teszek mást, mint leveleket írok; ezért gyakran attól félek, nem ismétlem-e állandóan magamat, de látni fogod. Igehirdető vagyok a kolostorban, felolvasok az ebédidő alatt, megkértek, hogy naponta prédikáljak a városi templomban, felügyelnem kell [a novíciusok és a szerzetesek] tanulását, helynök vagyok (ebből kifolyólag tizenegyszeres perjel), a Leitzkaunál lévő halastó [a kolostor egyik bevételi forrása] felügyelője vagyok, a herzbergi embereket képviselem a torgauai törvényszék előtt (az egyházközség és a herceg közötti vitában), előadok Pálról [Galatákhhoz írt levél], és [anyagot] gyűjtök egy zsoldárokról szóló magyarázatos könyv számára... Nagyon nehezen jutok némi zavartalan időhöz, hogy elmondjam az óránkénti imákat és (misét) ünnepelek. Mindemellett ott vannak a saját, a testtel, a világgal és az ördöggel folytatott küzdelmeim. Látod, milyen lusta ember vagyok!”⁴⁵

Luther később maga kapcsolta össze a gyökeresen új meglátásokhoz vezető áttörését a bibliai szövegeken végzett alapos munkával, amelyet a wittenbergi kolostor toronyszobájában (*Turmstube*) végzett, ahol a dolgozósobája volt. Így az esemény „torony-élményként” vált ismertté. Egy 1532 nyarán keltezett asztali beszélgetésben Luther azt mondta: „A Szentlélek ebben a toronyban fedte fel előttem az Írást.” Más asztali beszélgetésekben hozzátette, ez az élmény a kolostor „fűtött szobájában”, „a szerzetesek titkos helyén” vagy az „árnyékszéken” (*cloaca*) történt.⁴⁶ Azonban Luther soha nem adott pontos idő- és helymeghatározást. A Luther-kutatás kiterjedt dokumentációt hozott nyilvánosságra a korai, valamint késői dátumok mellett – valamikor 1513 és 1518 között –, de nagyon csekély az üggyel kapcsolatos tudományos megegyezés esélye, mivel a források egyszerűen nem adnak döntő bizonyítékot.

⁴⁵ WA.BR 1:72.4–10., 11–13. LW 48:27–28.

⁴⁶ Asztali beszélgetések, 1532. június 9–július. Nr. 3232c. WA.TR 3:228.31–32. LW 54:194. A 3232b. változat említ „kloákát”. WA.TR 3:228. 23. A többi változat „tornyot” (Turm) említ. A bizonyíték az SML 2:320., 435. 13. jegyz.; és LW 54:193. 65. jegyz.-ben van összegyűjtve. Haile The Great Martin Luther Spooof című tanulmányában kimutatta, hogy a bizonyítékot miként becsülték túl a Luther-kutatásban.

A kutatóknak is igen nehéz egyetértésre jutniuk abban a kérdésben, hogy milyen kapcsolat van Luthernek e gondolkodásmód-változást tükröző korai teológiai megfogalmazásai és azon állítások között, amelyeket a késő középkori skolasztikus teológusok, mint például William Occam tettek.⁴⁷ Luther 1545-ben latin műveinek teljes kiadásához írt előszavában felelevenítette az 1517-től 1519-ig terjedő időszakban szerzett tapasztalatait. Miután visszaemlékezett a 95 tételnek 1517-ben történő kiadására, 1518-as augsburgi találkozásaira Cajetan bíborossal és az 1519-ben, Lipcsében Johann Eckkel vívott vitára, Luther megörököltette Pál Rómabeliekhez írt levelével folytatott különös exegetikai küzdelmét:

„Valóban rendkívüli lelkesedés fogott el Pál Római levelének megértése iránt. Addig sem hagyott hidegen, de egy mondat az első fejezetben mindig utamban állt: »Mert Isten a maga igazságát nyilatkoztatja ki benne« [17. vers]. Mert gyűlöltem azt a szót: »Isten igazsága«, amelyről az addigi magyarázatok és az összes tanító szokása szerint azt tanították nekem, hogy filozófiailag kell érteni, a formális vagy aktív igazságra vonatkoztatva – amint nevezték –, ami azt jelenti, hogy Isten igaz, és megbünteti az istentelen bűnöst.

Bár mint szerzetes, szégyen nélkül éltem, éreztem, hogy bűnös vagyok Isten előtt, és nagyon nyugtalan volt a lelkiismeretem. Nem tudtam elhinni, hogy megelégszik az én elégtétellemmel. Nem szerettem, sőt gyűlöltem az igaz Istent, aki megbünteti a bűnösöket, és titokban – talán istenkáromló módon – nagyon morogtam, haragudtam Istenre, és azt mondtam: »Mintha tényleg nem lenne elég, hogy a szerencsétlen bűnösök az eredendő bűn miatt örökre elvesztek, hogy a balsors minden fajtája összetöri őket a Tízparancsolat törvényén keresztül, Isten az evangélium által még további szenvedést ad, és az evangéliumon keresztül is fenyeget minket igazságával és haragjával.« Így dühöngtem forrongó és nyugtalan lelkiismerettel. Mindamellett sürgetően kopogtattam Pálnál azon a helyen, a leghevesebben vágyódva arra, hogy megtudjam, mit akart mondani.

---

⁴⁷ Luthernek a radikálisan új megfátásokhoz történő áttörése időpontjának kutatása irodalmi őserdőt teremtett. A vita a módszertanban és a filozófiatörténetben rejlő különbségeket fedi fel. Néhány tudós előnyben részesíti a keletkezési módszert, és Luther eszméit korábbi hagyományokig követi. L. például Oberman: *Masters of the Reformation*, 13. fejezet. Mások csak a történelmi összefüggésekbe helyezték Luther-szövegekből vonnak le következtetéseket. L. például Grane: *Modus Loquendi Theologicus*, 192–199. o. Oberman és Grane arról a kérdéstről vitáztak, hogy vajon Luther reformációja „korszakos jelentőségű” vagy „epizódyszerű”. L. Oberman: *Reformation: Epoche oder Episode*, *ARG* 68 (1977), 56–109. o. és Grane: *Lutherforschung und Geistesgeschichte*, uo., 302–315. o. A vélemények összegezéséhez l. Lohse: *Durchbruch der reformatorischen Erkenntnis*. Meglehetősen meggyőző közeledést kínál Pesch: *Zur Frage nach Luthers reformatorischen Wende*, uo., 445–505. o., mert különbséget tesz egy „torony-élmény” és egy „reformátori áttörés” között. Hogy Luther megtapasztalhattott egy döntő változást 1517 ősze (a „95 tétel” után) és 1518 nyara között (amikor a bűnbánat megváltozott értelméről szól), ezt Brecht mutatta meg: *Martin Luther*, 215–230. o. L. még Pesch: *Hinführung zu Luther*, 99–100. o.

Végül Isten kegyelme révén, éjjel-nappal elmélkedve felfigyeltem a szavak szögösszefüggésére, tudniillik arra, hogy »Isten a maga igazságát nyilatkoztatja ki benne, ahogyan meg van írva: 'Az igaz ember pedig hitből fog élni.'« Akkor kezdtem el megérteni, hogy Isten igazsága az, amely által az igaz él, Isten ajándéka, vagyis a hit révén. *És ez az értelmé: Isten igazsága az evangéliumon keresztül jelent meg, azaz ez passzív igazság, amellyel az irgalmas Isten minket hit által igazít meg, amint meg van írva: »Az fog élni, aki a hit által megigazult.« Itt éreztem, hogy teljesen újjászülettem, és magába a paradicsomba léptem be a nyitott kapukon át.* Az egész Szentírás teljesen új arcát mutatta nekem. Emlékezetből azonnal végigrohantam a Szentíráson. Más kifejezéseknél is hasonlatosságot találtam, mint Isten munkája, azaz amit Isten bennünk tesz, Isten hatalma, amellyel erőssé tesz minket, Isten bölcsessége, amellyel bölcsésé tesz minket, Isten ereje, Isten szabadítása, Isten dicsősége.

És dicsőítettem a számomra legédesebb igét olyan nagy szeretettel, amellyel előzőleg gyűlöltem a szót: »Isten igazsága«. Így az a páli ígehely számomra valóban a paradicsomhoz vezető kapu volt.⁴⁸

Ez az emlékezés, amelyet a hatvankét éves Luther írt, persze nem lehet annyira pontos, amennyire azt a tudósok szeretnék. Legfontosabb szempontja mindamelllett az, hogy 1519-re megfogalmazódott az „Isten igazsága” kifejezés új lutheri értelmezése. A bibliai teológia professzoraként, a kolostor és a városi templom igehirdetőjeként Luther minden hivatásbeli képességét felhasználta, hogy felfedezze, mit jelent Isten előtt igaznak lenni. A zsoltárokról tartott első előadásai (1513–15) már megmutatták azt, hogyan birkózott a megigazulás kérdésével, amikor a bibliai és a skolasztikus teológia közötti különbség feltárása érdekében kutakodott. Hagyományos exegetikai módszerek alkalmazásával, valamint Augustinustól nyert gondolatok segítségével Luther úgy írt a zsoltárokról, mint a Biblia krisztológiai énekeskönyvéről.⁴⁹ Isten Krisztusban úgy jelenik meg, mint aki egyszerre bíró és szabadító – Teremtőként a törvényen keresztül ítéletet követel, és mint Megváltó az evangéliumon keresztül kegyelmet ígér. Istent nem lehet kibékíteni olyan emberi erényekkel, mint a szerzetesi alázatosság. Inkább Isten ajánl békét Krisztus jóvátétele által mindazoknak, akik a bűn egzisztenciális kísértésétől (*Anfechtung*) szenvednek. A bűn kísértése azt jelenti, hogy az ember Isten nélkül akar élni. Luther ezért az igazi alázatosságot saját Isten előtti jelentéktelenségeként fogta fel, aki azt akarja, hogy inkább bíz-

---

⁴⁸ Előszó Luther latin írásainak teljes kiadásához (*Vorrede Luthers zum ersten Band der Gesamtausgabe seiner lateinischen Schriften*), 1545. WA 54:185.13–186.16. LW 34:336–37. Az idézetben a kiemelés tőlem.

⁴⁹ Luthernek a zsoltárokról szóló szómagyarázatai és széljegyzetei a WA 3-ban vannak összegyűjtve. Egy új kiadás fog megjelenni a WA 55-ben (megjelent 1993-ban – *a ford.*). A scholiákat lefordították angolra az 1513–15-ös *A zsoltárokról szóló első magyarázatok*ban, LW 10:11. A krisztológiai hangsúlyt értékelte Rupp: *The Righteousness of God*, 7. fejj.; Ebeling: *Die Anfänge von Luthers Hermeneutik*; Maurer: *Die Anfänge von Luthers Theologie*.

zanak őbenne ahelyett, hogy kiengesztelésére törekedjenek. Ennek következtében a kísértés (*Anfechtung*) és a hit összetartozik, mert ez az a mód, ahogyan Isten Krisztusban felfedte önmagát. Amint Luther ezt a 69. zsoltár 4. verséről szóló magyarázatában („Belefáradtam a kiáltozásba”) megfogalmazza:

„Semmi sem biztos, ahol minden biztos, semmi sem olyan beteg, mint amikor minden egészséges; nincs kísértés, amikor minden kísértés, nincs üldözés, amikor minden üldözés. Így az ördög most a legnagyobb üldözéssel támadja az egyházat, mert nem üldözéssel, hanem biztonsággal és semmittevéssel támadja. Ezért jaj nekünk, akiket így elragadnak a jelen dolgai, és ostobán nem vesszük észre az ördög csapdáját!”⁵⁰

Luther előadásai a Római levélről (1515–16), a Galatákhoz írt levélről (1516–17) és a Zsidókhöz írt levélről felfedik az igazság helyes értelmezése érdekében folytatott, egyre intenzívebb keresését.⁵¹ Istenhez tartozik-e az igazság, és így számunkra idegen, vagy inkább a teremtményhez? Vagy pedig az igazság olyan valami, amit a teremtménynek kell megszereznie jó cselekedetek révén, így hozva létre az üdvösséget kiérdemlő aktív igazságot? Mi a helyes magyarázata az Istenre vonatkozó latin genitivusnak (*Dei*)?

Ezekon az előadásokon Luther újra felfedezte az Isten és Izráel közötti szövetségre vonatkozó ősi prófétai meglátást: az ember egyedül Istennek a teremtményei iránt érzett szeretetébe vetett bizalmon keresztül igazul meg. „Az igaz ember hitből él” (Hab 2,4). Az ember „egyedül hit által” lesz igaz, azaz ha átadja magát Istennek, aki az egyetlen forrása egy soha véget nem érő kapcsolatnak. Luther tehát újra felfedezte azt az Istent, aki egy szerető atyához hasonlóan szereti gyermekeit, anélkül, hogy megkérdezné, megérdemlik-e azt vagy sem. Miért történt ez az elmozdulás az igazságos, haragvó Istentől az irgalmas, elfogadó Atyához? Azért, mert az igazság, amit Isten az üdvösségért követel, a Krisztus igazsága, aki kiengesztelte Istent bűnös teremtményeivel. Akkor tehát „kétféle igazság” van – egy virágvasárnapi igehirdetés címe szerint, amelyet Luther valószínűleg 1519-ben mondott el Fil 2,5–6 magyarázataként.

„Az első idegen igazság, amely valaki más kívülről jövő igazsága. Ez Krisztus igazsága, amelyen keresztül hit által megigazít, amint azt 1Kor 1[,30]-ban írja: »Akit Isten bölcsességgé és igazsággá, megszentelődéssé és megváltássá tett számunkra...« Az igazság másik fajtája a mi saját, valódi megigazulásunk, nem azért, mert egyedül mi munkáljuk azt, hanem azért, mert azzal az első és idegen igazsággal hozzuk létre. Ezt a

⁵⁰ WA 3:424.10–14. LW 10:361.

⁵¹ Az előadások a WA 56–57-ben és LW 25-ben és 29-ben találhatóak. Csak az 1535-ös, Galatákhoz írt levélről szóló előadások hozzáférhetők az LW 26–27-ben.

fajta életet hasznosan, jó cselekedetekben éljük, először is a test megölésével és a vágyak keresztre feszítésével az énre tekintettel, amelyről Gal 5[24]-ben ezt olvassuk: »Akik pedig Krisztus Jézuséi, a testet megfeszítették szenvedélyeivel és kívánságaival együtt.« Másodszer ez az igazság a felebarát iránti szeretetet, harmadszor szelídséget és istenfélelmet jelent.⁵²

Luther „újjászületettnek” érezte magát, mert figyelmét most már arra összpontosította, amit Isten Krisztusban tett, ahelyett, amit ő, Luther tudott Istenért tenni. A hit az a kötelék, amely egyesíti az egyházat, a menyasszonyt Krisztussal, a vőlegénnyel – úgy, ahogyan „[a] férfi elhagyja atyját és anyját, és ragaszkodik feleségéhez, és lesznek ketten egy testté. Felette nagy titok ez.” (Ef 5,32) Luther ezt az egyesülést „vidám cserének és viszálynak” (*fröhlicher Wechsel und Streit*) nevezte *A keresztyén ember szabadságáról* (1520) című tanulmányában, amelyet X. Leó pápának ajánlott.

„Mivel ugyanis Krisztus Isten és ember egy személyben, aki nem vétkezett, nem hal meg, és nem kárhozik el, de nem is vétkezhet, nem halhat meg, nem kárhozhat el, és igazsága, élete és üdve felülmúlhatatlan, örök és mindenható: mivel tehát ez a személy a menyasszony bűnét, halálát, poklát a hit jegygyűrűjéért közössé, sőt sajátjává teszi, és ezekhez úgy viszonyul, mintha övé volnának, mintha ő vétkezett volna; mivel szenved, meghal és pokolra száll, hogy mindezeket legyőzze... Ki értékelhetné kellemképpen ezt a királyi házasságot? Ki foghatná fel ennek a kegyelemnek gazdagságát és dicsőségét? Amikor ez a gazdag és kegyes vőlegény, Krisztus, feleségül veszi ezt a szegény, rossz nőcskét, a lelkét megváltja minden rossztól, és felékesíti minden javival.”⁵³

Luther kísértései (*Anfechtungen*) és áttörései közelről kapcsolódtak papként, professzorként, felügyelőként és tanácsadóként történt elhívásához. Legnagyobb kísértését (*Anfechtung*) akkor tapasztalta meg, amikor felfedezte, milyen nagy a skolasztikus teológia és a Szentírás közötti eltérés; és akkor történt nála a legnagyobb áttörés, amikor a biblikus teológia egzisztenciális jellegét az egyén és a közösség Istennel való életének alapjává tette.

---

⁵² Az igazság két fajtájáról (*Sermo de duplici iustitia*), 1519. WA 2:145.9–12., 146.36–147.3. LW 31:297., 299.

⁵³ A keresztyén ember szabadságáról (*Von der Freiheit eines Christenmenschen; Tractatus de libertate christiana*), 1520. WA 7:55.8–14., 24–27. Németül uo., 25,34. LW 31:351–352. (Magyarul: *Luther Márton négy hitvallása*. Ford. Pröhle Károly. Magyarországi Evangélikus Egyház Sajtóosztálya, Budapest, 1983. 42–43. o.)

ÁLLÁSFOGLALÁSOK

Luther a nyilvános vita hagyományos középkori módszerét használta fel, hogy felismeréseit a nyilvánosság elé tárja. Amikor 1516. szeptember 25-én Bartholomeus Bernhardi, aki Luther egyik tanítványa és egyben a bölcsészkar dékánja volt, a Szentenciák Mestere fokozatért vizsgázott, a teológiai fakultás egy klasszikus témáról bocsátkozott vitába: az emberi akarat és az isteni kegyelem kapcsolatáról az üdvösség elnyerése szempontjából.⁵⁴ Luther követőjeként Bernhardi úgy érvelt, hogy az emberi akarat csak a bűnhöz tud fordulni, és az üdvösség egyedül Isten kegyelméből történik. Ekként látta már Augustinus is, aki elutasította a brit szerzetes, Pelagius álláspontját a szabad akaratról (vagyis hogy az ember igent vagy nemet mondhat Isten kegyelmének ajánlatára), és egyben elutasította az eredendő bűnről szóló tanítást (azt, hogy Ádám bűnét a fogantatása és születése révén mindenki hordozza). Luther, aki Augustinus nézetét tartotta nagyra, Bernhardit használta fel arra, hogy felélessze a régi vitát azáltal, hogy támadta a pelagianizmus és a „szemipelagianizmus” minden változatát, a hagyományos középkori teológiai gondolkodás lényegét.

Bár a teológiai fakultás nagy része a vita idején szembeszegült Bernhardi álláspontjával, Luther meggyőző ereje és tanári képességei hamarosan érvényesültek. Így írt erről barátjának, Langnak 1517. május 18-án:

„Teológiánk és Szent Ágoston jól haladnak, és Isten segítségével uralkodnak egyetemünkön. Arisztotelész fokozatosan elveszti trónját, és csak idő kérdése végső ítélete. Csodálatos, hogy a *Szentenciákról* szóló előadások mennyire megvetettek. Valóban senki nem remélheti, hogy hallgatói legyenek, ha nem akarja ezt a teológiát tanítani, azaz a Bibliáról vagy Szent Ágostonról vagy más jelentős egyházi tanítóról tartani előadást.”⁵⁵

Andreas Bodenstein von Karlstadt dékánt meggyőzték, hogy tanulmányozza Augustinust, és őt úgy magával ragadta az új teológia, hogy 1517 áprilisában 51 tételt adott ki annak védelmében.⁵⁶ 1517. szeptember 4-én Luther egy másik nyilvános vitán, tanítványa, Franz Günther bibliai baccalaureusi címének megítélésénél elnökölt. Günther a skolasztikus teológiával szemben megvédett néhány tételt, amelyeket Luther írt. A tételek az egyedül kegyelemből történő üdvözülés álláspontját védelmezve támadták az arisztotelészi módszertant, a szabad akaratról szóló skolasztikus

---

⁵⁴ Vita a kegyelem nélküli emberi hatalom és akarat kérdéséről (*Quaestio de viribus et voluntate hominis sine gratia disputata*), 1516. WA 1:142–151. WA.BR 1:99.8–13. LW 48:42. Bernhardi 1518-ban lett a wittenbergi fakultás tanára.

⁵⁵ WA.BR 1:99.8–13. LW 48:42.

⁵⁶ Karlstadtnek Augustinushoz történő „megtéréséről” I. Grane: *Modus Loquendi Theologicus*, 130–137. o. Luthernek Karlstadtval való korai éveiről I. Sider: *Andreas Bodenstein von Karlstadt*, 1. fejt.

elképzelést és a teológusoknak a filozófiai spekulációkba vetett bizalmát. Helyette megerősítették a bűnbánatnak mint a Krisztus által szerzett engesztelésbe vetett bizalomnak a bibliai felfogását, az elrendelésen keresztül adott üdvösséget a jó cselekedetek helyett, és a törvény, az akarat és a kegyelem megfelelő megkülönböztetését. Luther állítása szerint a 97 tétel egyike sem „tartalmaz semmi olyat, ami ne lenne egyetértésben a katolikus egyházzal és az egyház tanítóival”.⁵⁷

Luther korán felfedezte a teológiai állítások és az egyházi gyakorlat közötti vesztélyes kapcsolatot. Ha az emberi akarat erőfeszítése kibékítheti Istent, amint azt a hivatalos teológia tanította, akkor a pénz válhat az emberi akarat megtestesülésévé. Ráadásul Gutenberg 1450-es találmánya, a nyomda lehetővé tette egy olyan hitelrendszer kezdetét, amely kereskedelmi és pénzügyi központok: bankok felállításához vezetett. Rövidesen kölcsönös viszony alakult ki az új pénzpiac és a bűcsú jól megszervezett egyházi gyakorlata között. A bűcsú a bűn büntetése alól mentett fel, a bűnbánat emberi erőfeszítése és/vagy az elégtétel alapján, amely egy keresztes hadjáratához történő csatlakozástól egészen az egyháznak juttatott pénzádományig terjedhetett. A bűcsúról szóló tanítás és annak gyakorlata is bonyolult és vitatott lett.⁵⁸ Az előírt tanítás úgy fogta fel a bűcsút, hogy az egy olyan bűn miatti büntetésnek a részleges vagy teljes elengedése, amelyet a pap már megbocsátott. A vezeklőnek a bűcsú elnyeréséhez jó cselekedeteket kellett végrehajtania, beleértve készpénz fizetését is; a büntetést így elkerülte, és ez a tisztítóútzben töltendő időre is vonatkozott. A jó cselekedetek végrehajtására felszólító papi figyelmeztetések, valamint a holtakért történő imádkozás hatékonyságába vetett hit nagyban hozzájárult a bűcsúcédula árusításának elterjedéséhez, és mindez különböző egyházi ügyek anyagi támogatását szolgálta. Albrecht mainzi püspök durva erőfeszítései, hogy a bűcsúcédula árusítását használja fel érsekké történő előléptetése finanszírozására, arra buzdították Luthert, hogy figyelmeztesse a wittenbergieket a bűcsúval történő egyházi visszaélésre, és megkérje a teológiai fakultást, hogy vitázzon a kérdéstről. Egy 1517. február 24-én elmondott igehirdetésében Luther támadta a dominikánus szerzetes, Johann Tetzel tevékenységét, akit Albert püspök hatalmazott fel arra, hogy bűcsúcédula-kampányt indítson Mainz, Magdeburg, Halberstadt és Brandenburg közeli vidékein. Luther így fejezte be az igehirdetést:

„Bárcsak hazudnék, amikor azt mondom, hogy a bűcsút [*Ablass, indulgence*] helyesen nevezik így, mert elnézni [*ablassen, to indulge*] azt jelenti, hogy megengedni, és a bűcsú egyenértékű a büntetlenséggel, a bűn megengedésével, és felhatalmazás arra,

---

⁵⁷ Vita a skolasztikus teológiával (*Disputatio contra scholasticam theologiam*), 1517. WA 1:228,34–36. LW 31:16.

⁵⁸ A bűcsúról szóló tanítás történeti vázlatához, valamint a vele való éléstről és visszaélésről l. Todd: *Luther*, Appendix, 373. o.

hogy Krisztus keresztyét érvénytelenítsék. Vagy ha a bűcsút meg kell engedni, csak azoknak kellene adni, akik a hitben gyengék, hogy azok, akik a szenvedésen keresztül törekszenek elnyerni a szelídséget és az alázatosságot, amint az Úr itt mondja (Mt 11,28), ne botránkozzanak meg. Mert nem a bűcsún keresztül, hanem a szelídségen és az alázatosságon keresztül – így mondja – talál nyugalmat lelketek... Arra tanítanak, hogy féljünk a kereszttől és a szenvedéstől, és az eredmény az, hogy soha nem leszünk szelídek és alázatosak, és ez azt jelenti, hogy soha nem kapunk bűcsút, és nem jutunk Krisztushoz. Ó, korunk veszélyei! Ó, ti hortyogó papok! Ó, az egyiptominál mélyebb sötétség! Milyen nyugodtak vagyunk szörnyű bűneink közepén!⁵⁹

Amikor Luther rájött, hogy Albrecht püspök bűcsú-igehirdetőinek adott hivatalos utasításai olyan bűnök megbocsátására is felhatalmazást adnak, amelyeket földi életükben követtek el emberek, akiknek lelke most a tisztítótűzben szenved, megfogalmazta híres 95 tételét. Az 1517. október 31-én kelt tételek alapot jelentettek „a bűcsú hatalmáról és hatóságáról szóló vita számára”. A tételeket felhívásként szánta arra, hogy a bűnbánat szentségének helyes bibliai felfogása alapján orvosolják a visszaélést.

„1. Amikor a mi Urunk és Mesterünk azt mondta: »Térjete meg!«, azt akarta, hogy a hívek egész élete megtérés legyen.

42. Fel kell világosítani a keresztyéneket, hogy a pápa véleménye szerint a bűcsú-vásárlás semmilyen tekintetben nem állítható egy sorba az irgalmasság cselekedeteivel.

62. Az egyház igazi kincse az Isten kegyelmének és dicsőségének legszentebb evangéliuma.

91. Ha tehát a bűnbocsánatot a pápa elgondolása és szándéka szerint hirdetnék, akkor ezen kérdésekre könnyen lehetne megfelelni, vagy talán fel sem merültek volna ezek.

94. Buzdítsuk azért a keresztyéneket, hogy fejüket, Krisztust megpróbáltatásokon, halálon és poklon át is követni igyekezzenek.

95. És így inkább sok szenvedés árán jussanak a mennybe, minthogy a békével álltatva, elbázzák magukat. (ApCsel 14,22)⁶⁰

---

⁵⁹ Mt 11,25–30-ról WA 1:141.28–38. LW 51:31. Luther szembetalálta magát az egyházi hatóságok „építmény-komplexusával”, akik „jubileumi bűcsút” bocsátottak ki, azaz bűnbocsánatot ajánlottak egy Rómába történő utazásért és/vagy a római Szent Péter-bazilika építésére szánt pénzadományért. II. Gyula pápa ilyen bűcsút bocsátott ki 1510-ben, és X. Leó felújította a bűcsút 1515-ben. L. Benrath: Ablas, *TRE* 1. köt. 347–364. o. és LW 31:21.

⁶⁰ WA 1:233–238. LW 31:25–33. (Magyarul: *Luther 95 tétele*. Ford. Takács János. Budapest, 1937. 5., 10., 12., 15. o.) Jó bizonyíték van arra, hogy a tételeket nem szögezték ki a vártemplom kapujára. L. Iserloh: *The Theses Were Not Posted*; Bornkamm: *Thesen und Thesenanschlag Luthers*. A legjobb forrásgyűjtemény: Aland: *Martin Luther's 95 Thesen*.

Nem tudva az Albrecht püspök, a római Kúria és az augsburgi Fugger bankház között fennálló szövvényes megállapodásokról,⁶¹ Luther 1517. október 31-én egy kíséreléssel együtt elküldte a püspöknek a tételek másolatát.

„Nos hát, mi mást tegyek, főtisztelendő püspököm és fenséges fejedelmem, mint hogy az én Uram, a Jézus Krisztusnak nevében felkérjem főtisztelendőségedet, méltassa e dolgot atyai gondjára, és azt a bizonyos könyvecskét (a Tetzelt és más búcsúcédula-árusok által használt püspöki Instrukciókat) mindenáron távolítsa el, és rendelje el, hogy a búcsúhirdetők más egyebet hirdessenek? Nehogy esetleg végre is fellépjen valaki, és azon utasításokra és könyvecskére cáfolatul könyvet írjon fenséged nagy gyalázatára, amitől én bizony igen félek és rettegek, hogy be is következik, hogyha ezt a dolgot sürgősen nem orvosolják.”⁶²

Ez nem egy forradalmár hangja volt, aki elhatározta, hogy szembehelyezkedik az egyházzal. Inkább a pap-professzor hangja, aki „igazságérettől s az igazság kiderítésének vágyától indíttatva” beszélt.⁶³ Luther még a tételek terjesztését is megpróbálta megakadályozni, mert félt, hogy arra használhatják, hogy politikai viszályt okozzanak Frigyes választófejedelmének és Albrecht püspök között.⁶⁴ Azonban a tételek hamarosan egy terjedő mozgalom kiáltványává lettek, amely az egyház teljes körű reformját követelte, és Luthert közvetlenül belevonták egy vitába, amelyben teológiai vélemény és főpapi tekintély kapcsolódott össze. Először Johann Tetzelt, a búcsúcédulák fő hirdetője és védője kísérte meg Luthert befeketíteni; 106 tételt írt, amelyben védte a búcsúcédula-kereskedést, és Luthert eretnekséggel vádolta. Azután Johann Eck, a bajorországi Ingolstadt egyetemének teológiaprofesszora kísérte meg felfedni Luther érvelésének gyenge oldalait az *Obeliskosz* kiadásával (gör., „kis tör”), amelyet Luther gyorsan elhárított az *Aszteriskosszal* (gör., „kis csillag”). Végül Albrecht püspök hivatalosan kérte, hogy Róma állítsa meg Luther mozgalmát, hívják be kihallgatásra, és vádolják eretnekséggel.⁶⁵

---

⁶¹ Albertnak kb. 250 000 \$-nyi összeget kellett kifizetnie érsekké történő előreléptetéséért. X. Leó pápa 120 000 \$ értékű készpénzt követelt azonnal, a többi később kellett a búcsúcédula-árusításon keresztül fizetni. A Fugger bankháznak adták a Róma által összegyűjtött pénz feletti felügyeletet. Tetzelnak havonta kb. 1000 \$-nak megfelelő összeget fizettek a Fuggerektől kapott „jutalmakkal”. L. Schwiebert: *Luther and His Times*, 309. o.

⁶² WA.BR 1:112,53–60. (Magyarul: MLM 1. köt. 30. o. Ford. Masznyik Endre) Albert Összefoglaló utasításának (*Instructio summaria*) szövegét l. Köhler: *Dokumente zum Ablassreit*, 104–124. o.

⁶³ Bevezetés a tételekhez. WA 1:233.1–2. LW 31:25. (A 95 tétel magyarázatának magyar szövege in: MLM 1. köt. 35–225. o. Ford. Masznyik Endre)

⁶⁴ Levél Spalatinhoz, 1518. február 22. WA.BR 1:149.6–9. LW 48:56.

⁶⁵ Az összecsapásokat részletesen bemutató tudósításhoz l. Mackinnon: *Luther and the Reformation*, 2. köt. 1. fejt.

Ezek az események 1518 tavaszán nagy megterhelést jelentettek Luther megszokott tanítási és igehirdetői munkarendje számára. Azonban nem mulasztotta el sem az óráit, sem a kijelölt nagybőjti tanító jellegű igehirdetéseket a városi templomban. Nem habozott megosztani gyülekezetével rossz előérzeteit a búcsúcédula-kereskedéssel kapcsolatban. „Odáig fajult ez a gyerekes hódolat és szenteskedés – jelentette ki 1518. március 17-én –, hogy elkezdték ezt a kiközösítés-játékot, és levelek röpdösnek, mint a denevérek, mindez egy jelentéktelen dologért.”⁶⁶

A búcsúról szóló vita nem volt „jelentéktelen dolog”. Sőt, felfedte a középkori kereszténység mélyen gyökerező problémáit, amelyek a teológiai módszerek kérdésétől az egyházi és a világi hatalom kérdéséig terjedtek. 1518 elején álláspontja megvilágítása érdekében Luther megfogalmazta „A 95 tétel magyarázatát”, további teológusok és Róma együttműködésének megnyerésében reménykedve.

„Mivel ez teológiai vita, meg kell itt ismételnem azt a nyilatkozatot, amelyet rendszerint az iskolákban tesznek, hogy lecsendesítsem azokat az egyéneket, akiket talán sért a vita egyszerű szövege.

Először bizonytságot teszek arról, hogy egyáltalán semmit nem kívánok mondani vagy védelmezni, kivéve mindenekelőtt azt, ami a szent iratokban van, amit azok megerősítenek; és ami az egyházatyák irataiból megismerhető, amit a római egyház is elfogadott és megőrzött az egyházi törvényekben és a pápai határozatokban. Azonban ha egy felvetést nem lehet bizonyítani vagy megcáfolni azokból, egyszerűen védelmezni fogom azt a vita kedvéért az értelem és a tapasztalat ítélete alapján, anélkül azonban, hogy előljáróim ítéletét ezekben a dolgokban megsérteném.

Egy szempontot adok hozzá, és ragaszkodom ahhoz a keresztyén szabadság joga szerint, hogy saját ítéletem szerint akarom elutasítani vagy elfogadni Szent Tamás, Bonaventura vagy más skolasztikusok vagy kánon-szakértők egyszerű véleményét, amelyeket szöveg és bizonyíték nélkül védelmeznek. Ezt Pál tanácsa szerint kell tennem: »Mindent vizsgáljatok meg, a jót tartsátok meg!« (1Thessz 5,21)⁶⁷

Bár Luther püspöke, a brandenburgi Hieronymus Schulze megtiltotta a „Magyarázatok” kiadását, Luther 1518 augusztusában kiadta azokat, és másolatot küldött a püspöknek, Staupitz általános érseki helynöknek és Staupitzon keresztül X. Leó pápának. Miután lelkiismeretesen megmagyarázta egyik tételt a másik után, Luther a zarándoklat képét használta, hogy világosan bebizonyítsa: az egyháznak a „kereszt teológusaira” van szüksége a „dicsőség teológusai” helyett.

„A kereszt teológusa (vagyis az, aki a megfeszített és elrejtett Istenről beszél) azt tanítja, hogy a büntetések, a kereszt, a halál a legeslegdrágább kincs és a legeslegszen-

⁶⁶ Bőjti igehirdetés Jn 9,1–38-ról. 1518. március 17. WA 1:271.34–36. LW 51:42.

⁶⁷ WA 1:529.30–530.8. LW 31:83.

tebb hagyomány, melyet maga e teológiának Ura szentelt és áldott meg, nem csupán legeslegszenzibb teste szenvedésével, hanem az ő mindenekfelett szent és isteni akaratának szeretetével, és azokat úgy hagyta ránk, mint amelyek valóban megérdemlik, hogy csókolgassuk, keressük, és magunkhoz öleljük őket... Sokan zarándokolnak Rómába és más szent helyre, hogy meglássák Krisztus köpönyegét, a vértanúk csontjait, a szentek lakóhelyeit s lábnyomait, amit nem kárhoztatok ugyan, de fáj, hogy az igazi ereklyékről, ti. ama szenvedésekről és keresztekéről, amelyek a vértanúk csontjait és ereklyéit megmentették, és olyan tiszteletreméltóvá tették, oly keveset tudunk.”⁶⁸

A „Magyarázatok” nem akadályozta meg Albrecht püspököt, Tetzelt és a dominikánus rendet, hogy Rómában kapcsolatokat keressenek egy kihallgatás érdekében, amelyen Luthert eretnekséggel vádolnák meg. Luther azonban szabadnak érezte magát, és rövid ideig leveleit „Márton Eleutherius barát”-ként írta alá (a *szabad* jelentésű görög szóból).⁶⁹

Sok hallgató és fiatalabb teológus támogatta Luther felhívását, hogy térjenek vissza a bibliai teológiához és a korai egyházatyákhoz – különösen Augustinushoz –, de az idősebb teológusok nem tették ezt. Jodocus Trutvetter erfurti professzor elhatárolta magát korábbi tanítványától, noha Luther megpróbálta meggyőzni őt, hogy csatlakozzon az új teológiához. Staupitz általános helynök viszont gondoskodott arról, hogy az új wittenbergi teológia az Ágoston-rendben meghallgatásra találjon. Meghívta Luthert, hogy 1518. április 25-én vegyen részt Heidelbergben a rend általános találkozásán, és készítsen tételsorozatokat a bűnről, a szabad akaratról és a kegyelemről. Ezek a tételek jelentették Luther teológiai és filozófiai búcsúvételét Arisztotelészről mint a keresztény tanítás alapjától. Együttal előre is vetítették azt a teljesen bibliai megalapozást, amelyet Luther „a kereszt teológiájának” nevezett, amint azt a 19. és 20. tételekben megfogalmazta:

„19. Nem az nevezhető méltán teológusnak, aki Isten láthatatlan dolgait az ő teremtett műveiben felfogva szemléli. (Róm 1,20)

20. Hanem az nevezhető méltán teológusnak, aki Istennek látható műveit, azaz a „hátát” a szenvedésekben és a keresztkben szemlélve fogja fel.”⁷⁰

---

⁶⁸ WA 1:613.23–28., 33–37. LW 31:225–226. (Magyarul: MLM 1. köt. 198. o. Ford. Masznyik Endre)

⁶⁹ Először egy Spalatinnak 1517. november elején írt levélben. WA.BR 1:118.16. SJ 1:64.

⁷⁰ Heidelbergi disputáció (*Disputatio Heidelbergae habita*), 1518. WA 1:361.32–362.3. LW 31:40. (Magyarul: *Heidelbergi disputáció*. Ford. Nagybockai Vilmos. Magyarországi Luther Szövetség, 1999. /Magyar Luther Füzetek 8./ 27–28. o.) A tételek döntő fontosságúvá váltak Luther egész teológiai gondolkodása számára. L. Loewenich: *Luther's Theology of the Cross*, 1. rész. (Magyarul: Loewenich: *Theologia crucis*. 16–22. o.)

Az igazi teológia nem olyan emberi erőfeszítésekre vagy erényekre összpontosít, mint a jámborság, a bölcsesség és az igazság, hogy Istennek tetszen. Ezeknek a dolgoknak a felismerése nem teszi az embert méltóvá vagy bölccsé.

„Mivel ugyanis az emberek visszaéltek az Isten teremtett műveiből származó ismerettel, Isten a szenvedések által kívánta magát megismertetni, hogy így, akik nem tisztelték a teremtett dolgaiban az önmagát Kinyilatkoztatót, azok őt, mint a szenvedés alá Elrejtőzöttet tiszteljék, ahogyan 1Kor 1,21 mondja: »Mivel a világ bölcsessége segítségével nem ismerte meg Istent isteni bölcsességében, tetszett Istennek, hogy a prédikálás bolondsága által üdvöztse a hívőket.« Így már senkinek sem elegendő és nem válik üdvére, ha csak fenségében és dicsőségében ismeri az Istent, ha nem ismeri őt megalázottságában és a kereszt gyalázatában... Tehát a megfeszített Krisztusban van az igazi teológia és istenismeret.”⁷¹

A heidelbergi találkozó híveket szerzett Luther teológiai és akadémiai reformot szorgalmazó ügyének. Georg Spalatin, Frigyes választófejedelem udvari papja és bizalmasa már 1516-ban csatlakozott Luther mozgalmához, és rávette a fejedelmet, hogy hagyja jóvá az egyetemi tananyag teljes átalakítását Luther elgondolásainak megfelelően. Az új tananyag a klasszikus nyelveket hangsúlyozta, különösen a görögöt és a hébert, valamint az ókori klasszikusok eredeti forrásainak tanulmányozását, amint azokat a humanista mozgalom újra felfedezte. Luther világosan kifejtette a reform ügyéről szóló saját nézeteit öreg erfurti tanítójának, Trutvetternek 1518. május 9-én írt levelében:

„Egyszerűen azt hiszem, hogy lehetetlen az egyházat megreformálni, kivéve, ha a kánonjog, a dekrétumok, a skolasztikus teológia, filozófia és logika mostani formájukban teljesen eltűnnek az útból, és más tanulmányok lépnek a helyükbe. Ez az a meggyőződés, amely a mai napig mozgatott engem; és naponta imádkozom az Úrhoz, hogy a Biblia és az egyházatyák legtisztább tanulmányozása újra feléledjen, amilyen gyorsan csak lehetséges.”⁷²

1518. május 16-án, Exaudi vasárnapjának reggelén Luther a wittenbergi városi templomban „A kiközösítés értékéről” tartott igehirdetést. A tartalma világos és tárgyyszerű volt: minden kereszténynek külső és belső kapcsolata van az egyházzal. A külső kapcsolat a szentségi életben és más külső egyházi tevékenységekben történő részvétel foglalja magában, a belső kapcsolat hitben, reményben és szeretetben nyilván-

---

⁷¹ A 20. tétel bizonyítása. Heidelbergi disputáció, 1518. WA 1:361.36; 362.5–13., 18–19. LW 31:52–53. (Magyarul: Magyar Luther Füzetek 8. 28. o. Ford. Nagybocksai Vilmos)

⁷² 1518. május 9. WA.BR 1:170.33–38. SJ 1:83–84.

nul meg. Jóllehet a külső kapcsolatot lehet egyházi kiátkozás alá vetni, a belső kapcsolatot nem. Csak Isten ítélheti meg az ember hitét, reményét és szeretetét. Következésképpen van igazságos és igazságtalan kiközösítés. Igazságos a kiközösítés, amikor az egyház tagjai elutasítják, hogy részt vegyenek a szentségi életben, és hírhedt, nyilvános bűnösök lesznek; Isten azonban az ilyen embereket is megmentheti a kegyelem és a bűnbánat révén. Azonban igazságtalan büntetés a kiközösítés, amikor az egyháztagok a jogosságot és az igazságot követik az egyházi góggel és hatalommal szembeszegülve. Luther elég őszinte volt az igazságtalan kiközösítést illetően:

„Az igazságtalan kiközösítéssel kapcsolatosan őrizkednetek kell, hogy ne adjátok fel, ne hagyjátok el, hanem vállaljátok vagy mondjátok el, amiért kiközösítettek benneteket, feltéve, ha bűn nélkül tudtok így cselekedni. Mivel a jogosság és az igazság az egyházzal való belső kapcsolathoz tartozik, ezeket nem szabad feladni a külső kiközösítés miatt, még ha az halállal is járna. Aki fél a [külső] kiközösítéstől, a legrosszabb kiközösítést szenvedheti el: türelmesen kell elviselnie az ilyen kiközösítést és meghalnia érte; nem szabad félnie attól, hogy megtagadják tőle az eukharisziát, a keresztyén temetést és sírbatételt. Ezek összemérhetetlenül alsóbbrendű dolgok az igazság feladásához képest. Nem kárhozik el az, aki kiközösítve, megbánás nélkül és a kiközösítést megvetve hal meg. A bűnbánat és alázat felmenti minden alól, még ha kiveszik is a sírból a testét, és vízbe vetik. Áldott az, aki igazságtalanul kiközösítve halt meg, mert az örökkévalóságban megkoronázzák azért az igazságért, amelyet megőrzött, még ha ilyen súlyos megkorbácsolást kellett is eltűrnie.”⁷³

Luther wittenbergi egyetemi reformjai szorosan összekapcsolódtak az egyházi reformok iránti követelésekkel, különösen a bűnbánat szentségének reformjával, amellyel széles körben visszaéltek már a hírhedt németországi búcsúcédula-kereskedés előtt is.⁷⁴ Azonban a búcsúcédula-kereskedelem elleni támadása tette Luthert népszerűvé a különféle társadalmi rétegekből származó emberek előtt, és mind az egyetem, mind Wittenberg városa büszke volt a bátor, harmincnégy éves pap-professzorra. A teológia doktora reformátor lett.

---

⁷³ Igehirdetés a kiközösítés értékéről (*Sermo de virtute excommunicationis*), 1518. WA 1:643.1–15.

⁷⁴ L. Tentler: *Sin and Confession*, 351–363. o.

Tanúságtételre felszólító parancs

„Wormsban a császár és az összes birodalmi rendek előtt álltam, bár előre tudtam, hogy a szabad kíséretet velem szemben meg fogják szegni, és hogy vad ármány és csalárdság tör majd ellenem. Amilyen gyenge és szegény voltam akkor, mégis a szívemben olyan eltökélt voltam, hogy ha tudtam volna, hogy annyi ördög tör reám, ahány a cserép Worms háztetőin, mégis bevonultam volna a városba.”
(Levél a szász hercegeknek, 1524. WA 15:214:21–26. LW 40:53.
Magyarul: MLM 4. köt. 200. o. Ford. Márton Jenő)

DACOS VÁDLOTT

Luther gyorsan megtanulta, hogy mit jelent szembeszállni az egyházi hatalommal. Nemcsak Tetzl, a dominikánus rend és Albrecht érsek folyamodott a római Kúriához, hogy vizsgálják meg Luthert, és vádolják eretnekséggel,⁷⁵ hanem a Kúria főbírója, Hieronymus Ghinucci püspök, a vizsgálóbizottság elnöke is kérte a szent palota mesterét, Sylvester Mazzolinit (aki szülővárosa neve után Prieriasként volt ismert) Luther szakértői szinten történő kiértékelésére. Mazzolini értékelése, amelynek címe „Párbeszéd Luther Mártonnak a pápa hatalmáról szóló szemtelen következtetései ellen”, Luther tanítását hibásnak és eretneknek nyilvánította, főleg azért, mert Luther megkérdőjelezte az egyház kétségbevonhatatlan jogát arra, hogy a hitet és az erkölcsöt szabályozza.

Luther 1518. augusztus elején kapott egy másolatot a „Párbeszédből” egy felszólítással együtt, hogy hatvan napon belül jelenjen meg kihallgatásra Rómában. Luther azonban egyszerűen kinyomatta a „Párbeszédet”, egy nyilatkozatot hozzátéve,

---

⁷⁵ Luther peréhez alapos leírás: Bäumer (szerk.): *Lutherprozess und Lutherbann*. L. még Atkinson: *The Trial of Luther*; Olivier: *The Trial of Luther*; Brecht; *Martin Luther*, 7., 11. fej.

amely saját álláspontját mutatta be Pálra, Augustinusra és a kánonjogra hivatkozta. Határozottan állította, hogy a kánonjog nem emelkedhet a Szentírás és az egyházatyák fölé, és figyelmeztette Prieriast, hogy készüljön fel egy teológiai csatára.

„Íme, tisztelendő atya, nagyon gyorsan, két nap alatt válaszoltam neked, mert cáfolatod jelentéktelennek tűnik; készülés nélkül válaszoltam meg, úgy, hogy azt írtam le, ami legelsőnek eszembe jutott. Ha ezután vissza akarsz ütni, légy óvatos, hogy Aquinói Tamásodat jobban felfegyverezve hozd a küzdőterre, nehogy véletlenül ne olyan szelíden kezeljelek majd, mint ebben az ütközetben. Tartózkodtam attól, hogy a gonoszt gonosszal viszonzzam.”⁷⁶

De Prieriast nem érdekelte a teológiai vita. 1518 novemberében válaszolt, és csupán megparancsolta Luthernek, hogy több tiszteletet mutasson a római méltóságok iránt, és vonja vissza nyilvánvalóan téves nézeteit.⁷⁷ Luther ismét kinyomatta a választ, ezúttal megjegyzés nélkül. Később visszaemlékezett, hogy mennyire felzaklatta, amikor rájött, hogy Prierias a pápai hatalom erejét képviseli. „Akkor azt gondoltam: »Jó Isten, már ott tartunk, hogy a pápa elé fog jutni az ügy?«”⁷⁸ Luther egy jó teológiai ütközetre készült, de ehelyett a hatalom nyers valóságával találta szembe magát.

Végül is a politika volt az, ami megmentette Luthert a római Kúria haragjának teljes kitörésétől: a birodalomnak pénzre és emberekre is szüksége volt Németországtól, hogy leküzdje a délről fenyegető török támadást. I. Miksa Habsburg császár, a Német-római Birodalom feje 1518 nyarán összehívta az augsburgi birodalmi gyűlést, hogy megbizonyosodjon arról, hogy a német fejedelmek támogatnának egy keresztes hadjáratot a muszlimok ellen, akik nagy győzelmekkel nyomultak egyre északabbra. Szász Frigyes választófejedelem egyike volt a legtekintélyesebb német fejedelmeknek; azonfelül I. Miksa megöregedett, és Frigyes várható szavazata az utód tekintetében életbevágóan fontos volt. Így Luthernek a Rómával való összecsapása Róma számára alkalmatlan időben történt, mert Európában ez döntő időszak volt a politikai erőviszonyok alakulása tekintetében. Spanyolország, Franciaország és Anglia Európa leghatalmasabb nemzetei lettek; a Habsburg-ház politikai házasságokon keresztül növelte befolyását, és így tett szert túlsúlyra;⁷⁹ Németország független

---

⁷⁶ Válasz Sylvester Prieriasnak a pápa hatalmáról szóló párbeszédére (*Ad dialogum Silvestri Prieriatis de potesta papae responsio*), 1518. WA 1:686.28–33. SJ 1:101.

⁷⁷ Prierias válasza Luther Mártonnak (*Replica F. Silvestri Prieritatis ad F. Martinum Luther*), 1518. WA 2:50.28–32.

⁷⁸ Asztali beszélgetések, 1533. április 6. Nr. 491. WA.TR 1:216.3–4. LW 54:83.

⁷⁹ A Habsburg származású római császár, I. Miksa Burgundi Máriával kötött házasságot 1477-ben, így délnyugati területeket csatolt birodalmához, mivel Burgundia Délkelet-Franciaországban van, központja Marseille. Mária révén a mai Hollandia területe is a birodalomhoz kapcsolódott. Egyetlen fiuk, Fülöp Johannával – a spanyol uralkodó, Ferdinánd és Izabella leányával – kötött házasságot

politikai tartományokból állt, ahol Bölcs Frigyes volt a leghatalmasabb fejedelem. Ezért Róma számára az volt a kérdés: feláldozza-e Frigyes Luthert a muszlim fenyegetés elleni politikai egység érdekében, vagy pedig támogatja őt és reformjait, amelyeknek a több évszázados fásultság és visszaélés után komoly esélyük volt a sikerre.⁸⁰

Luther nem habozott Frigyes választófejedelem védelmét és támogatását kérni. Ezt írta Frigyes bizalmas tanácsadójának:

„Spalatinom, szükségem van a segítségedre, jobban, mint valaha, vagy inkább majdnem az egész egyetemünk becsületének van rá szüksége, velem együtt. Ez azt jelenti, hogy érvényesíteni kell a befolyásodat legfényesebb fejedelmünkre és doktor Pffeffingerre [kinestáros], hogy a mi uralkodónk és ő császári felsége [I. Miksa] kieszközöljék számomra a pápától az ügyemre való visszatérést úgy, hogy német bíróság előtt hallgassanak ki.”⁸¹

A wittenbergi egyetemi kar megkísérelt Luther segítségére sietni, amikor Karl von Miltitz patriotizmusára hivatkozott. A szász politikust – a Kúria tagját – azért küldték Szászországba, hogy rávegye Frigyes választófejedelmet arra, hogy engedje át Luthert a római hatóságoknak. „Egy németet ne hagyjon magára egy másik német, különösen, amikor ilyen csapás alatt szenved; mert jobban éreznénk magunkat a jövőt illetően, ha a pápának tudomása lenne ennek az embernek a becsületességéről, jámborságáról és tanultságáról.” Egy másik levelet is írtak egyenesen X. Leó pápának címezve, amelyben azt kérték, hogy mentse fel Luthert a Rómába történő hosszú utazás alól betegsége és az úton leselkedő veszedelmek miatt.⁸²

Frigyes választófejedelem iránti békéltető gesztusként Róma belegyezett abba, hogy Németországban tartsák a kihallgatást, 1518. október 12-én Augsburgban, a

---

1496-ban, így Spanyolország is Habsburg uralom alá került, amikor Károly, az ebből a házasságból született fiú Ferdinánd és Izabella 1516-ban bekövetkezett halálakor megörökölte Spanyolországot. I. Miksa elrendezte Fülöp és Johanna gyermekeinek, Ferdinándnak és Máriaának a házasságát II. Ulászló Lajos és Anna nevű gyermekeivel 1515-ben. Mivel az angol VIII. Henrik Aragóniai Katalint – Ferdinánd és Izabella egyik leányát – vette nőül 1509-ben, a Habsburgoknak Angliára is lett némi – bár csak közvetett – befolyásuk. Ezért nem csoda, hogy a Habsburgokról ez a közmondás járta: „Amíg más nemzetek háborúznak, te, boldog Ausztria, házasodj!” (*Si alii bella gerunt, tu felix Austria nube.*)

⁸⁰ Frigyesnek az egyházhoz való viszonyát megvizsgálta Kim: *Friedrich der Weise und die Kirche*. Az 1356-os Aranybulla (amelyet arany pecsétje miatt neveztek így) elrendelte, hogy a szent római császárt négy világi és három egyházi, összesen hét fejedelem válassza meg: Csehország királya, Pfalz örgrófia, Szászország és Wittenberg hercege, Brandenburg örgrófia, valamint Mainz, Trier és Köln érseke. A „német nemzet szent római császársága” megjelölés III. Frigyes császár (1440–1493) alatt jelent meg, és csak a birodalom német részére használták, nem az egész birodalomra.

⁸¹ 1518. augusztus 8-án kelt levél. WA.BR 1:188.4–9. LW 48:71.

⁸² Mindkét levelet 1518. szeptember 8-án datálták. EA var. 2:362–363. Ford. Schwiebert: *Luther and His Times*, 362. o.

birodalmi gyűlés felfüggesztése után. I. Miksa császár arra ösztönözte X. Leó pápát, hogy állítsa meg Luthert, mielőtt sok követőt szerezne. Ezért a pápa arra utasította a birodalmi gyűlésen jelen lévő pápai követet, a Cajetan néven ismert Thomas de Viót, hogy vezesse a kihallgatást, de ne bonyolódjon vitába. A pápa udvariasan Böles Frigyeset is megkérte, hogy működjön együtt az ügyben. Eközben utasította az Ágoston-rendi szerzetesek római helynökét, bizonyosodjon meg arról, hogy Gerhard Hecker, Luther tartományi elöljárója hajlandó elfogadni és Rómába szállítani Luthert.⁸³

Luthert az Augsburgba vezető útján Frigyes választófejedelem menlevelei védték, és ügyvédekkel küldtek vele a szász udvarból, hogy tanácsokkal támogassák. Luthert azonban kísértések (*Anfechtungen*) gyötörték. Félt a haláltól és a politikai cselszövéstől. Mindamellet jól helytállt, Cajetan iránt tiszteletet és a döntő pontokon szokásos okosságát mutatta, úgymint a búcsú használatáról és a vele történő visszaélésről szóló beszélgetés folyamán. A kihallgatáson, amely 1518. október 12-én kezdődött és október 14-én végződött, Cajetan azon követelése volt a középpontban, hogy Luther vonja vissza a nézeteit. Luther részéről viszont az volt a cél, hogy nézetei igazhitűségét bebizonyítsa.⁸⁴

Luthernek sikerült rávennie Cajetant annak megvitatására, hogy mit gondol a római egyház, amikor azt tanítja, hogy Krisztus a halálán keresztül érdemek kincsbányáját szerezte meg a hívők számára. Miután VI. Kelemen 1343-as bulláját (*Unigenitus*) idézte, Cajetan azzal vádolta Luthert, hogy a „95 tétel magyarázatában” „új és téves tanítást” hirdet, mert azt állítja, hogy a bűnbánat szentsége nem hatásos hit nélkül. Luther azt írta: „Mert nem azért van valamid, mivel azt a pápa adja meg neked, hanem azért van valamid, mert hiszed, hogy megkapod azt. Annyid van, amennyi hited van, a Krisztus ígéleténél fogva.”⁸⁵ Ez az állítás – mondta Cajetan Luthernek – új és téves tantétel, mivel nem lehet garantálni Isten kegyelmét minden egyes embernek, aki az áldozáshoz járul. Amikor Luther azt a kérdést feszegette, hogy vajon az *Unigenitus* bullában a Krisztus érdemeinek elterjesztésére vonatkozó hatalmat a pápának vagy az evangéliumnak kell-e tulajdonítani, Cajetan elutasította a vita folytatását. Ragaszkodott ahhoz, hogy Luther csak azért jelenhetett meg, hogy visszavonja nézeteit. Luther azonban nem volt hajlandó a tanait visszavonni, és megkísé-

---

⁸³ I. Miksa X. Leó pápának, 1518. augusztus 5. EA var. 2:349. SJ 1:98–101. X. Leó Cajetannak, 1518. augusztus 23. Augsburgi akták (*Acta Augustana*), 1518. WA 2:23–25. LW 31:286–289. X. Leó Frigyes választófejedelemnek, 1518. augusztus 23. EA var. 2:352. SJ 1:105–106. Az Ágoston-rendi szerzetesek generálisa Gerhard Heckernek, 1518. augusztus 25. Az eredeti szöveg in Kolde: Luther und sein Ordensgeneral in Rom. SJ 1:106–108.

⁸⁴ Az események pontos sorrendje nem egészen világos. L. Bäumer: *Lutherprozess und Lutherbann*, 27. o. Luther saját beszámolója az 1518-as Augsburgi aktákban: WA 2:6–26. LW 31:259–292. L. még Henning: *Cajetan und Luther*; Hendrix: *Luther and the Papacy*, 52–70. o.

⁸⁵ A 7. tétel magyarázata. WA 1:543.7–9. LW 31:104. (Magyarul: MLM 1. köt. 66. o. Ford. Masznyik Endre)

relte a vitát későbbre halasztani. Érezte, hogy az *Unigenitus* bullában található „kincs” értelme és annak Krisztushoz való kapcsolata, valamint az „érdem” kifejezés további tisztázást igényel saját 62. tétele fényében (a 95 tételből): „Az egyház igazi kincse az Isten dicsőségének és kegyelmének legszentebb evangéliuma.”⁸⁶ A hívők az evangéliumba vetett hit által vagy a pápának való engedelmesség által igazulnak-e meg? Amikor Cajetan annyira felizgatta magát, hogy rákiabált Lutherre, Luther szünetet kért, hogy átgondolja a dolgokat.

A következő napon, október 13-án Luther Staupitz, négy birodalmi tanácsadó, egy jegyző és egy tanúként közreműködő személy kíséretében jelent meg. Hivatalos, szóbeli kijelentést tett, megerősítve a római egyházhoz való hűségét, de hozzátette, hogy a vita folytatását kéri, mert – mint mondta – Cajetan nem hajlandó túlmenni az egyszerű engedelmességre felszólító követelésen. Kijelentette, hajlandó arra, hogy bármely Róma által választott teológiai fakultás – mint például a párizsi vagy leuveni – megvizsgálja a nézeteit. Staupitz kérésére Cajetan hozzájárult ahhoz, hogy elfogadja Luther írásba foglalt érveit. Luther rendszerezett formában írta le ezeket, ismét a Szentírás és az *Unigenitus* bulla közötti különbségekre összpontosítva.⁸⁷ A találkozó azzal ért véget, hogy Cajetan elutasította Luther nézeteit, de megígérte, hogy az ügyet továbbítja vizsgálat céljából Rómának. Minden olyan kísérlet, amely arra irányult, hogy Luthert visszavonásra bírja, csődöt mondott. Staupitz feloldozta Luthert az engedelmességi eskü alól, arra hivatkozva, hogy nem az egyház, hanem Krisztus hivatott dönteni az ügyben.⁸⁸

Hírek kezdtek keringeni arról, hogy Luthert le fogják tartóztatni. Miután meggyőződött arról, hogy Róma arra készül, hogy megbüntesse, Luther végül is ráállt, hogy október 22-én elhagyja Augsburgot, de először másik fellebbezést és udvarias búcsúlevelet küldött Cajetannak.⁸⁹ Az eseményeket összefoglaló, kinyomtatott tudósításában ezt írja:

„Semmit nem kerestem ezen a kihallgatáson, kivéve a Szentírás igazi értelmét, amelyet azok az úgynevezett szent dekrétumok – még ha nem is teljesen romlottak – teljesen elhomályosítanak kicsavart és rosszindulatú szavaikkal, és mintegy felhővel takarják el a legfénylőbb napot. Ezzel egy napon majd részletesebben szeretnék foglalkozni, különösen, ha néhány római hízelgő szembeszegülne velem. Ha Isten is úgy

---

⁸⁶ WA 1:236.22–23. LW 31:31. Az *Unigenitus* szövege in: MA 1. köt. 472–474. o. (A 62. tétel szövege magyarul: *Luther Márton 95 tétele*. Ford. Takács János. A fordító kiadása. Fébé Ev. Diakonissza Anyaházi Nyomda, Budapest, 1937. 12. o.)

⁸⁷ WA 2:9.16–16.21. LW 31:264–275.

⁸⁸ Bizonyíték Brechtől: *Martin Luther*, 248. o.

⁸⁹ Luther Márton fellebbezése a pápához Cajetan bíboroson keresztül (*Appellatio M. Lutheri a Caictana ad Papam*), 1518. WA 2:28–33. Luther éjjel, lóháton hagyta el Augsburgot.

akarja, jogászként és teológusként fogok fellépni, akkor is, ha ez senkinek sem tetszik, különösen nem a római Kúria hízelgőinek, mert mostanában arra vágyódom, hogy háborúzgassak velük, ahogyan Józsué is hadat viselt Aj lakóival szemben (Józs 8,3–29).⁹⁰

Wittenbergbe történő visszatérése után megtudta, hogy Cajetan már 1518. augusztus 23-án utasítást kapott, hogy vigye őt Rómába, ha szükséges, erőszakkal. „Hihetetlen, hogy egy ilyen szörnyeteg (a pápai breve az utasításokkal) egy pápától jöjjön, különösen X. Leótól” – írta Luther Spalatinnak a visszatérése napján.⁹¹ Bár kudarcot vallott és csalódott, mégis kész volt arra, hogy folytassa a vitát a búcsúval történő visszaélésről. Mivel a pápa egyértelműen alkalmatlannak bizonyult arra, hogy ellássa pásztori feladatát, és a hivatalával járó igazságot képviselje, Luther elhatározta, hogy követi a hagyományt, és az általános egyetemes zsinathoz folyamodik. „Az egyetemes zsinathoz történő fellebbezés” szövegét egy ügyvéd, Johann Auer fogalmazta, és Luther 1518. november 28-án, vasárnap délután ünnepélyesen felolvasta a wittenbergi városi templom Szentlélek-kápolnájában. Ezt a jogi ügyet hasonló korábbi folyamodványok nyomán mintázták, amelyeket a párizsi egyetem és más egyetemi intézmények indítványoztak különböző kérdésekről. Egy panaszlista felsorolása után – amelyben különös hangsúlyt kapott, hogy rendes kihallgatás nélkül eretnokséggel vádolták –, Luther egy zsinatra történő felszólítással zárta a fellebbezését:

„[Ez pedig történjék egy] biztonságos helyen..., ahol vagy magam, vagy küldöttem megjelenhetünk bebizonyítani, hogy az idézések és az eljárásmodok a zsarnoki bírák és a felsőbbség részéről indokolatlanok és igazságtalanok, és ezért szűnjenek meg a jövőben a fenyegetések, úgymint kiátkozás, felfüggesztés és más egyházi büntetés, eretnokséggel és hitehagyással történő vádaskodások. Mentessenek a jövőben minden ilyen rám és követőimre helyezett vádaktól. Őszintén kérem, hogy folyamodványomat olyan valaki teljesítse, akinek erre felhatalmazása van, és én megígérem, hogy legjobb képességeim szerint követek minden törvényes eljárásmodot, amelyhez nekem és követőimnek jogunk van.”⁹²

Luther fellebbezése, amely széles olvasóközönséget ért el – miután hozzájárulása nélkül kinyomtatták –, még veszélyesebbé tette a helyzetet a wittenbergi professzor számára, mivel a kánonjog megtiltotta az ilyen eljárásmodot az eretnokség ügyében.

---

⁹⁰ Augsburgi akták, 1518. WA 2:18.18–25. LW 31:278. Cajetan teológiájának összefoglalásához l. Wicks: *Cajetan Responds*.

⁹¹ 1518. október 31. WA.BR 1:225.25–26. SJ 1:129.

⁹² Luther Márton barát fellebbezése a zsinathoz (*Appellatio F. Martini Lutheri ad concilium*), 1518. WA 2:40.9–20. (Magyarul: MLM 1. köt. 280–286. o. Ford. Stromp László) Luther zsinatról vallott felfogásának eredetéhez és értelméhez l. Johns: *Luthers Konzilsidee*, 137–143. o.

„Csak a keresztet várhatod” – írta Staupitz Luthernek 1518 decemberében az ausztriai Salzburgból, ahova visszavonult. „Hagyd el Wittenberget, amíg még van rá idő, és gyere el hozzám, hogy együtt élhessünk és halhassunk.”⁹³ Luther készségesnek mutatkozott arra, hogy elhagyja Szászországot annak érdekében, hogy a választófejedelmet és az egyetemet megkímélje a kellemetlenségtől és bajtól. De elutasította, hogy visszavonjon bármit, noha Róma kiküldte Karl Miltitzet, hogy rábeszélje a választófejedelmet: adja át Luthert a római hatóságoknak.

1519 januárjában Frigyes választófejedelem megszervezte a találkozót Luther és Miltitz között Altenburgban, Spalatin udvari káplán házában, amelyen egy ügyvéd és a szász udvar néhány más tisztviselője is részt vett. Miltitznek nem sikerült meggyőznie Luthert, hogy a bűcsúról szóló nézetei tévesek, és végül kompromisszumot kötöttek. Luther megígérte, hogy hallgat, ha ellenfelei csendben maradnak. Luther ügyét le kellett zárni, valószínűleg a salzburgi érsek döntése alapján. Luther abba is beleegyezett, hogy álláspontjáról még egyszer írásos nyilatkozatot tesz a pápa felé, hogy megmutassa, valójában nem eretnek. Ez a polémiát nélkülöző állásfoglalása, amely soha nem jutott el a pápához, azt állította, hogy semmi olyat nem tanított, amely csökkenti a római egyház tiszteletét.⁹⁴

Miltitz elutazott Szászországból, és meg volt győződve arról, hogy sikerült megakadályoznia egy fenyegető vallási szakadást. „Barátságosan váltunk el – írta Luther Johann Egranusnak, Zwickauban élő barátjának –, csókkal (júdáscsók!) és könnyekkel – úgy tettem, mintha nem tudnám, hogy krokodilkönnyek voltak.”⁹⁵ Miltitz Rómába történő visszatérése után tudósítást küldött Frigyes választófejedelemnek, és kijelentette, hogy az Altenburgban elért megállapodás egyengetni fogja az utat Luther ügyének jó megoldása felé.

I. Miksa császár 1519. január 12-én bekövetkezett halála csak növelte Frigyes választófejedelem befolyását Luther ügyében. A fiatal spanyol kormányzó, I. Károly és a francia király, I. Ferenc versenyzett a császári koronáért, és X. Leó pápa I. Ferencet támogatta. A pápának az volt az érdeke, hogy a közelgő választáson Frigyes választófejedelem szavazatát I. Ferenc érdekében biztosítsa, ezért odáig is elment, hogy 1519. március 29-én békülékeny, személyes levelet írt Luthernek, amelyben a bűcsúról szóló vitát úgy értelmezte, hogy az egy tanult Ágoston-rendi professzor és egy faragatlan dominikánus szerzetes közötti veszekedés volt, és megkísérelte rávenni Luthert, hogy jöjjön el Rómába.

---

⁹³ Nincs pontos dátum. WA.BR 1:267.4–5., 9–10.

⁹⁴ Megjelent a következő címmel: Luther tanítása bizonyos cikkelyekre vonatkozóan, amelyeket ócsárlói adtak ki, és neki tulajdonítanak (*Luthers Unterricht auf etliche Artikel, die ihm von seinen Abgönnern aufgelegt und zugemessen werden*), 1519. WA 2:66–73.

⁹⁵ 1519. február 2-án kelt levél. WA.BR 1:373.17–18. SJ 1:160. Luther békességre törekvő magatartását a tárgyalások alatt kimutatta Leder: *Ausgleich mit dem Papst?*

„Mi ezért, megfontolva, hogy a lélek valóban készséges, de a test erőtlén, és hogy sok dolgot a harag hevében mondanak, amelyet később józanabb tanáccsal helyre kell igazítani, hálát adunk a mindenható Istennek, aki megadta, hogy szíved megvilágosodjon, és megengedi, hogy a keresztyének, akik tekintélyedben és tudásodban bíznak, ne essenek súlyos és veszedelmes bűnökbe ezekben a kérdésekben, amelyek lelkiük üdvösségével függnek össze. Annak a jóindulatnak a következtében, amellyel minden tanult embert tisztelünk, különösen azokat, akik a hittudományban jártasak, személyesen óhajtunk hallani és látni téged azért, hogy nyugodtan és szabadon tehesd meg előttünk – Krisztus helytartója előtt – azt a visszavonást, amelyet féltél megtenni követünk [Cajetan] előtt.”⁹⁶

Amikor a levél megérkezett a szász udvarba, Frigyes választófejedelem visszatartotta azt Luthertől, mert attól tartott, hogy a korábbinál is erősebb ellenszegülést váltana ki belőle. Luthernek csak Miltitz azon másik kísérletéről volt tudomása, hogy Németországban rendezzenek egy kihallgatást, ezúttal Koblenzben, ahol Cajetan és Miltitz meglátogatta a trieri érseket. Luther elutasította Miltitz írott meghívóját. „Ha igaz, amit írsz, hogy a pápa levelével kellett utánam jönnöd – írta Luther 1519. május 17-én Miltitznek –, Isten segítsen neked, hogy épségben gyere. Nagyon elfoglalt vagyok, sok embert szolgálok, és ezért nem tudok időt vesztegetni és külföldre járkálni anélkül, hogy sokaknak ne okoznék veszteséget.”⁹⁷ Kudarcot vallott Róma második kísérlete is, hogy Luthert diplomáciai úton hallgattassa el.

1519 nyarán teljesült Luthernek az a kívánsága, hogy tudományos vitát folytathasson. Szász György herceg, a régi vallás hűséges védelmezője, arra kérte a lipcsei egyetem vonakodó teológiai fakultását, hogy támogassák Johann Ecket abban az igyekezetében, hogy elhallgattassa az új wittenbergi teológiát és főként Luthert. Egyre növekvő létszámú hallgatóság iratkozott be a wittenbergi egyetemre; a születő reformmozgalom Lutherbe és a wittenbergi fakultás új tagjába, Philipp Melanchthonba vetette reményét, aki Németországban a görög nyelv legkitűnőbb tudósa volt, és 21 évesen, 1518 őszén csatlakozott a fakultáshoz.⁹⁸ Karlstadt dékán folytatott irodalmi vitát Eckkel, miközben Luther azzal volt elfoglalva, hogy megvédje magát a Rómából jövő támadásokkal szemben. Amikor végül is megtörtént – wittenbergi és lipcsei teológusok és politikusok hosszas előzetes tárgyalásai után – a lipcsei vita (június 27-től július 14-ig), a század egyik legjelentősebb eseményének bizonyult,⁹⁹ amelyet nagy pompa és ceremónia övezett.

⁹⁶ WA.BR 1:365.20–31. SJ 1:172–173.

⁹⁷ WA.BR 1:403.59–62. SJ 1:186. (Magyarul: MLM 1. köt. 323–326. o. Ford. Stromp László)

⁹⁸ Melanchthon wittenbergi pályájának kezdeteiről l. Manschreck: *Melanchthon*, 1. feje.; Maurer: *Der junge Melanchthon*, 2. köt. 1. feje.

⁹⁹ A szemtanúk tudósításai a vitáról in: Az Eck János és Luther Márton között Lipcsében folytatott vita (*Disputatio Johannis Eccii et Martini Lutheri Lipsiae habita*), 1519. WA 2:250–383. Luther saját tudósítása uo. 388–435. A lipcsei vita, 1519. LW 31:309–325. A kérdések jó összefoglalása in

Karlstadtot és Luthert a wittenbergi egyetem elnöke, Pomerániai Barnim herceg, Melanchthon, számos más kolléga és mintegy kétszáz hallgató kísérte, többségük valamilyen módon felfegyverkezve. Eck kísérete kisebb volt, de a lipcsei egyetem hivatalnokokból és hallgatókból álló tiszteletbeli testőrséggel látta el. A Szent Tamás-templom híres kórusa erre az alkalomra szerzett misét adott elő.

A vita maga, amelyet Pleissenburgban, György herceg kastélyában tartottak, alkalmat adott Luthernek arra, hogy megvitassa a kérdést, amely végül Róma szemében eretnekké tette: vajon a pápaság isteni alapítású tanítói tekintély-e az összes keresztény számára? A vitára készülve Luther alapos történeti kutatást végzett az egyháztörténelem első öt évszázadára vonatkozóan a tanítói tekintély eredete és növekvése kapcsán. Sokat olvasott arról, hogy a dogma hogyan alakult ki az egyetemes zsinatokon, különösen a niceai zsinaton, amely kezdeményezte a Szentháromságról szóló tantétel megfogalmazását Krisztus után 325-ben. Felfedezte, hogy különbségek vannak a kánonjog támasztotta igények és a zsinatok valódi döntései között. Egy 1519. március 3-án Spalatinhoz írott levélben már kifejezte első kételyeit a pápai hatalom igényével kapcsolatosan:

„Disputációmhoz való előkészületből forgatom a pápák dekrétumait, s (megsúgom) nem tudom; vajon a pápa maga az Antikrisztus-e, avagy ennek apostola, mert dekrétumaiban Krisztust (vagyis az igazságot) annyira és oly nyomorult módon eltorzítja és keresztre feszíti. El sem mondhatom, mennyire gyötör, hogy Krisztus népét így játsszák ki a törvények és Krisztus nevének színe alatt... Napról napra növekedni érzem magam a Szentírás oltalmában és erejében.”¹⁰⁰

Bár úgy tervezték, hogy a lipcsei vitában csak a búcsú kérdéséről legyen szó a bűn és a kegyelem közötti kapcsolat összefüggésében, Eck nyilvánvalóvá tette, hogy az igazi téma a pápai tekintély kérdése. Egy 1518 decemberében a küszöbön álló vitához kiadott, tervezetként szolgáló tételesorozatban Eck nyíltan párbajra hívta a Luther által 1518-ban kiadott „Magyarázatok” 22-es tételét arról, hogy a pápa nem engedheti el a tisztító tűzben lévők büntetéseit, amelyeket a kánonjog szerint ebben az életben kellett volna megfizetni. Luther ezt a tételt azzal az állítással védelmezte, hogy Szilveszter pápa előtt (Kr. u. 314–335) Róma hatásköre nem terjedt ki más egyházakra, különösen nem a görög egyházakra, és hogy ebből következően a búcsút csak a Róma tekintélye alatt élő embereknek lehet felajánlani. Mivel őt támadták meg először,

---

Selge: Die Leipziger Disputation zwischen Luther und Eck; Hendrix: *Luther and the Papacy*, 85–89. o. (Magyarul a lipcsei vitához: MLM 1. köt. 333–380. o. Ford. Stromp László)

¹⁰⁰ WA.BR 1:359.28–32., 360.35–36. LW 48:114. Ahhoz, hogy Luther hogyan használta az egyháztörténelmet, l. Headley: *Luther's View of Church History*, különösen a 4. fejezetet a korai egyházzról mint „kísérleti normáról”. (Magyarul: MLM 1. köt. 339. o. Ford. Stromp László)

Luther nem tartotta kötelességének, hogy kitartson a Miltitzcel kötött megállapodás mellett, és csendben maradjon. Így 1519 februárjában válaszolt Ecknek, közzétette felfedezéseit az első öt évszázad pápai primátusára vonatkozóan, és hosszú tanulmányát saját 13. tételével fejezte be, Eck kihívására válaszolva.

„Azt, hogy a római egyház minden más egyházak felett való, igazolják ugyan a római pápáknak négy évszázad alatt kibocsátott rideg dekrétumai: ám ezek ellenében bizonyít ezernégyszáz év hiteles története, a Szentírás szövege és a mindenk felett való szent niceai zsinat végzése.”¹⁰¹

A pápa primátusának kérdése, amelyet Cajetan az augsburgi vitánál megkísérelt kikerülni, most Lipcsében központi témává lett. Miután Eck és Karlstadt a bűn és a kegyelem kérdéséről vitázott minden lényeges eredmény nélkül (június 27-től július 3-ig), Eck és Luther kezdte el a mindenk által várt csatát (július 4-től 13-ig). Eck azzal érvelt, hogy Krisztus Pétert és követőit a földön harcoló egyház „helytartóivá” tette az idő végezetéig, amikor a földi egyház majd csatlakozni fog a „győztes egyházhoz” Mt 16,18 szerint. Luther azzal az érveléssel vágott vissza, hogy az ilyen magyarázat Krisztus uralmát korlátozza, aki Mt 28,20 szerint azt ígérte: „Íme, én veletek vagyok minden napon a világ végezetéig.” Luther nyilvánvalóvá tette, hogy az igazi kérdés az Írás tekintélye és az Írást sajátos módon magyarázó római hagyomány tekintélye közötti különbség. A pápa primátusáról szóló ötnapos vita az egyetemes zsinatok tekintélyéről szóló vitában csúcsosodott ki Eck és Luther között. Mivel Luther elismerte a niceai zsinat tekintélyét (Kr. u. 325), ugyanis az nem a római pápa tekintélye alatt állt, Eck most a konstanzi zsinat (1415) tekintélyéről akarta kieroszakolni Luther véleményét, amely a pápai tekintély tagadása miatt ítélte el a prágai Husz Jánost. Amikor Luther kifejtette álláspontját, amely szerint a zsinatok a csalhatatlan Isten igéjének, a Szentírásnak csak a teremtményei, és tévedhetnek, már nem volt szükség arra, hogy többet mondjon. Az egyház ugyanis soha nem ismerte el hivatalosan, hogy a pápa és a zsinatok a hit és az erkölcs dolgaiban tévedhetnek.

A vita kinevezett döntőbírái, a párizsi és az erfurti egyetemek képtelenek voltak azonnal hivatalos döntést hozni, bár mindkét fakultás sok teológusa Eck pártját fogta. Némelyek határozatlansága az új római császár megválasztása miatti izgalomnak volt tulajdonítható. A hét választófejedelmet, Szász Frigyest is beleértve, meggyőzték, hogy Habsburg Károly spanyol király mellett szavazzanak, akit végül 1519. június 28-án meg is választottak. A fiatal spanyol uralkodó – immár V. Károly – megko-

---

¹⁰¹ A lipcsei vita, 1519. WA 2:161.35–38. LW 31:318. (Magyarul: MLM 1. köt. 342. o. Ford. Stropm László) A tétel részletes megvédése in: A pápa hatalmáról szóló 13. tétel lutheránus megoldása (*Resolutio Lutherania super propositione sua decima tertia de potestate papae*), 1519. WA 2:180–240.

ronázására 1519. október 23-án Aachenben került sor ott, ahol Nagy Károlyt, a szent római birodalom első császárat Kr. u. 800-ban megkoronázták.¹⁰² Mindenki tudta, hogy V. Károly a pápával szoros együttműködésben szeretne dolgozni, hogy megakadályozza a vallási szakadást.

Végül a párizsi egyetem 1521. április 16-án hozta meg a döntését – azon a napon, amelyen Luther megérkezett Wormsba a birodalmi gyűlés előtt történő kihallgatásra –, és Luther állításaiból 104-et eretnek tannak nyilvánított. A határozat részben Luthernek a lipcsei vita után kiadott írásain alapult, de a pápai tekintély kérdését a párizsi teológusok közvetlenül nem érintették.¹⁰³ Erfurt ezután elutasította, hogy döntést hozzon, azon megfontolásból, hogy Párizs sem döntött a pápai tekintély kérdésében, és hogy a dominikánusokat és Ágoston-rendieket kizárták a választható bírák listájáról. Mindamellet néhány erfurti teológus tudatta, hogy nem Luther oldalán állnak. A kölni és leuveni egyetem Luthernek egy sor olyan állítását ítélte el, amely megítélésük szerint megkérdőjelezi az egyház hivatalos tanítását a bűnről és a kegyelemről, a jó cselekedetokról, a bűcsúról és más alapvető tantételekről, többek közt a pápa primátusáról mint az egyház legfőbb tanítói hatalmáról. Döntésük Luther összegyűjtött írásain alapult, amelyet a híres nyomdász, Johann Froben adott ki 1518 őszén Bázelenben.¹⁰⁴

Ekkor Luther már nem törődött az egyetemek ítéletével. 1519. július 20-án Spalatinhoz írt beszámolójában a lipcsei vitát „tragédiának” és „teljes kudarcnak” nevezte.

„S mivel azon disputációval Eck és a lipcseiek a maguk dicsőségét és nem az igazságot keresték: nemcsak hogy rosszul kezdődött, még rosszabbul végződött... Bizony ilyen az emberi hiúság gyümölcse. Én, aki pedig megzabolázom a szenvedélyemet, mégsem tudok az elkeseredéstől teljesen megszabadulni, mert húsból és vérből vagyok, az arcátlan gyűlölködés és rosszakaratú igazságtalanság nagyon is mértéken felül volt jelen ebben a szent és isteni dologban.”¹⁰⁵

Bár látszólag Eck került ki győztesen a lipcsei vitából, Luther több támogatót szerzett. Műveinek Froben-féle gyűjteménye 1520 tavaszáig még három kiadást ért meg, és Angliába, Németalföldre, Franciaországba és Itáliába csempészték. Luthert új Dánielnek nevezték, aki megszabadítja Isten népét a skolasztikus teológia rabságá-

---

¹⁰² Hogy milyen lényeges volt Frigyes választófejedelem szerepe a választásban, megmutatta Brandi: *The Emperor Charles V*, 111. o.

¹⁰³ A vizsgálat fő forrása Luthernek Az egyház babiloni fogságáról című, 1520-ban írt műve volt. L. Schwiebert: *Luther and His Times*, 433–434. o.

¹⁰⁴ Uo. 427–431. o.

¹⁰⁵ WA.BR 1:424.145–152. LW 31:325. (Magyarul: MLM 1. köt. 348. o. Ford. Stromp László)

ból.¹⁰⁶ Ráadásul a történeti források bizonyítékain alapuló tisztességes vita érdekében elmondott védekezésére sok tudós és teológus is felfigyelt, és a lipcsei vita után Luther és követői élénk irodalmi harcot indítottak a status quo híveivel szemben.

HITÚJÍTÁSI TERVEK

Luther irodalmi munkássága felgyorsult ütemben haladt 1519 ősze és 1521 tavasza között. Egy titkár 116 igehirdetést írt át kiadásra, és Luther maga tizenhat tanulmányt adott át a nyomdászoknak a lipcsei vitát követő hat hónapon belül. Zsoltármagyarázatain is dolgozott, és befejezte első előadásait a Galatákhöz írt levélről.¹⁰⁷ Luther figyelmét egy időre a hitélet rendjének kérdései kötötték le. Egy imádságos könyvecskében megjelent Miatyánk-magyarázata és rövid igehirdetési a halálra készülésről, a bűnbánatról, a keresztségről és a kiközösítésről az új lutheránus mozgalomban a vallásos élet modelljei lettek.¹⁰⁸ Foglalkozott a társadalmi igazságossággal is. Egy tanulmány, amely „Az uzsoráról” címet kapta, összefoglalta Luther aggodalmait, és 1519 őszén és 1520 tavaszán a szószékről is elhangzott. Alapvetően egyetértett a kánonjog álláspontjával, amely szerint a 30-40%-os kamatláb gazdasági igazságtalansághoz vezet, és megvédte a pápa által jóváhagyott 4-6%-os kamatot a pénz és ingatlan magában foglaló gazdasági ügyletek esetében.¹⁰⁹

Folytatódott a pápa primátusáról szóló vita. Augustin Alveld lipcsei ferences szerzetes védelmébe vette a pápaságot mint isteni intézményt egy 1520 tavaszán megjelent tanulmányban, amelynek címe: „Az apostoli szentszéket illetően”. Alveld primitív érvekkel, szentírási szakaszokat – mint Mt 5,17–18 és 1Kor 10,6 – felhasználva kísérelte meg bizonyítani álláspontját. Igyekezett igazolni azt a tételt, amely szerint a pápaság már előképekben szerepel az Ószövetségben, és az Újszövetségben Krisztus

---

¹⁰⁶ Ez a megfogalmazás a Luther műveinek bázeli kiadásához írott névtelen „előszóban” jelent meg. L. Todd: *Martin Luther*, 172–173. o. Az 1518-as kiadást a Cornell Egyetem vásárolta meg. L. Schwiebert: *Luther and His Times*, 427. o. Hogy a könyvnyomtatás hogyan érintette a reformáció terjedését, bemutatja Louise Holborn: *Printing and the Growth of a Protestant Movement*. L. még Bornkamm: *Luther als Schriftsteller*.

¹⁰⁷ Az 1519. október 30. és 1521. április 2. között megjelent művek és az események időrendi jegyzékéhez l. Buchwald: *Luther-Kalendarium*, 12–19. o. Összefoglalja Schwiebert: *Luther and His Times*, 438–439. o.

¹⁰⁸ Igihirdetés a halálra készülésről (*Ein Sermon von der Bereitung zum Sterben*), 1519. WA 2:685–697. LW 42:97–115. A gyónás módjáról (*Confitendi ratio*), 1520. WA 6:157–169. LW 39:25–44. Imakönyvecske (*Betbüchlein*), 1522. WA 10/2:375–406. LW 43:5–45.

¹⁰⁹ A kereskedelemről és az uzsoráról (*Von Kaufhandlung und Wucher*), 1524. WA 6:58.13. LW 45:305. Annak tanulmányozásához, hogy Luther hogyan jutott erre a kompromisszumra, l. Schulze: *Luther und der Zins*.

Péternek szóló meghatalmazás-ígéretében teljesedik be Mt 16,18-ban.¹¹⁰ Luther, akit Alveld „farkasnak a bárányok között”, „őrültnek” és „eretneknek” nevezett, az asszisztensére hagyta, hogy válaszoljon Alveldnek. Azonban Alveld egy másik tanulmányban folytatta támadását, és megkísérelte felbujtani az egyszerű népet Luther ellen. Luther ezért saját tanulmányával vágott vissza, amelynek címe *A római pápaságról*, s ebben előadta azon álláspontja jól megindokolt védelmét, hogy a pápaság emberi, és nem isteni intézmény. Ugyanakkor elítélte a pápai hatalommal való visszaélést, különösen azt az igényt, hogy a pápa császárok, királyok, fejedelmek fölött áll. Luther régi ellensége, a dominikánus Sylvester Prierias csatlakozott a Luthert támadó Alveldhez egy másik, széles körben terjesztett röpiratban. Luther újryomatta ezt egy általa írt előszóval, amely az „Isten veled, boldogtalan, reménytelen, istenkáromló Róma” siratóéneket tartalmazta.

„Ápoltuk Babilont, és nem gyógyult meg. Hagyjuk hát magára, hogy sárkányok, szellemek, kísértetek és boszorkányok lakhelye legyen, a Bábel névhez híven az örökös rendetlenség, fukarság, álnokság, hitehagyás bálványja legyen a cinikusok, kéjencek, rablók, varázslók és végtelen pimasz szörnyek számára, a gonoszság új panteonja.”¹¹¹

Miután Rómának 1520 tavaszán istenhozzádót mondott, Luther figyelmét a szárbai szökő reformmozgalomnak szentelte, amely egyre inkább láthatóvá lett. Olyanok támogatták Luthert különböző okokból, mint Ulrich von Hutten és a német nacionalisták, a Rotterdami Erasmusszal társult antiklerikális humanisták és az Albrecht Dürerhez hasonló művészek. Luther a mozgalomnak négy, 1520-ban kiadott jelentős munkával adott táptalajt, „Lutheránus” véleményt, a status quo elleni álláspontot képviselve:

1. *A jó cselekedetekről* (június),
2. *A német nemzet keresztyén nemességéhez a keresztyénség reformjára vonatkozóan* (augusztus),
3. *Az egyház babiloni fogságáról* (október) és
4. *A keresztyén ember szabadságáról* (november).

---

¹¹⁰ A római pápaságról (*Von dem Papsttum zu Rom*), 1520. WA 6:309.16–310.8. LW 39:86–87. (Magyarul: MLM 1. köt. 417–418. o. Ford. Masznyik Endre) Luthernek volt egy másik vitája is a pápaságról Hieronymus Emser lipcsei teológussal. L. A lipcsei kecskebakhoz (*An den Bock zu Leipzig*), 1521. WA 7:262–265. LW 39:51–104., A lipcsei bak feleletére (*Auf das überchristlich, übergeistlich und überkünstlich Buch Bocks Emsers zu Leipzig Antwort*), 1521. WA 7:621–688. LW 39:139–228. (Magyarul részleteiben: MLM 2. köt. 387–407. o. Ford. Masznyik Endre)

¹¹¹ Sylvester Prierias: A Luther Mártonnak adott válasz rövid kivonata (*Epitome responsionis ad Lutherum*), 1519. WA 6:329.17–23. LW 44:118–119.

A jó cselekedetéről

Ez a tanulmány válasz volt – különösen a Frigyes választófejedelem udvarában élő – politikus barátainak alapvető aggodalmaira, éspedig a következőkre: Ha az ember egyedül hit által igazul meg, akkor egyáltalán miért kell jót cselekedni? Vagy miért kell ragaszkodni a törvényhez és a rendhez, ha az embert a jó cselekvéséért egyáltalán nem jutalmazták? Nem vezet-e Luther álláspontja a világi élet fennálló erkölcsi alapjának leomlásához?

Ezt a fontos tanulmányt, amelyet János hercegnek, Frigyes választófejedelem testvérének ajánlott, eredetileg igehirdetésnek szánta a wittenbergi gyülekezet számára. Fő tétele az, hogy a jó cselekedet a hívő ember és az Isten közötti bizalomteljes, Krisztus jóvátételén alapuló kapcsolat következménye. A jó cselekvésére szólító isteni megbízást, amelyet a Tízparancsolat foglal össze, csak akkor lehet végrehajtani, amikor a hívő számára Krisztus lett a hajtóerő. Következésképpen nem az a „hit”, amikor elhatározom, hogy ezután megpróbálok jót cselekedni, de még csak az sem, amikor elfogadom, hogy az egyház által közvetített isteni tanítás igaz. A hit a földi élet minden kapcsolatának a forrása. Mindeme kapcsolatok a maguk értelmét csak az Isten és Krisztus közötti kapcsolatban találják meg, akinek halála megváltotta a bűnös világot. „Azért hát nem a cselekedetek hozzák létre a hitet és nem is ered az a cselekedetekből, hanem Jézus Krisztus véréből, sebeiből és halálából fakad az és árad ki.”¹¹² Ebben az értelemben a jó cselekvése mindig az Istenbe vetett bizalom következménye, aki azt akarja, hogy a hívők úgy szeressenek másokat, ahogyan Jézus, a szenvedő szolga szerette a világot. Ez a Tízparancsolat „első táblájának” igazi értelme, amely azt parancsolja, hogy az embernek ne legyen más Istene, hanem Jézus Krisztus Atyját tisztelje, és rajta keresztül imádjja Istent. Így küzdi le az új Ádám Krisztus nevében a régi Ádámot.

„Íme, ez a három jellemző az emberre: értelem, testi vágy és türelmetlen önzés: ebből fakadnak az ember cselekedetei. Ezeket kell elfojtanunk a három gyakorlattal: Isten vezetése, önfegyelmzés (vezeklés) és a bántalmak eltűrése által. Ezeknek meg kell szűnni, hogy helyet adjanak az Isten munkájának.”¹¹³

Luther arra figyelmeztette olvasóit, hogy térjenek vissza a Tízparancsolatnak ehhez az eredeti értelméhez: ez a legfontosabb útmutató az Istennel való életben a földi konfliktusok idején, amelyek csak akkor érnek véget, amikor Krisztus az idők végén visszajön. Mivel a római egyház Luther szerint visszaélt a Tízparancsolattal, a hívek-

---

¹¹² A jó cselekedetéről (*Von den guten Werken*), 1520. WA 6:216.29–31. LW 44:38. (Magyarul: *A jó cselekedetéről*. Ford. Takács János. Budapest, é. n. 25. o.)

¹¹³ WA 6:249.2–6. LW 44:78. (Magyarul: I. 112. jegyz. 75. o.)

nek józan eszüket kell használniuk, hogy ellenálljanak a római felsőbbbségnek. „Úgy kell tennünk, mint a jó gyermekeknek, akiknek a szülei elvesztették az eszüket” – javasolta Luther a negyedik parancsolat magyarázatának összefüggésében.¹¹⁴ Az embernek fel kell tudni ismerni a különbséget a között, amit az élet alapértékeinek fenntartására a parancsolatok előírnak, és a között, amiről nem szól parancsolat, például „a templomépítés és annak feldíszítése, búcsújárás, amiről az egyházi könyvekben oly sokat írtak”.¹¹⁵ Végül az embernek tudnia kell, hogy az eredendő bűnt semmilyen parancsolat sem tudja soha kiküszöbölni. Az eredendő bűnt „el lehet fojtani, de kiirtani soha; legfeljebb a testnek halála által, amely éppen ezért hasznos és kívánatos”.¹¹⁶

A német nemzet keresztyén nemességéhez

Ebben a tanulmányban – amelyet a szász udvar hivatalnokai, wittenbergi értelmiségiek és más befolyásos németek kértek tőle – Luther a középkori keresztyénség eltorzulásának részletes elemzését adja. Tanulmányában Luther az udvari bolond (*Hofnarr*) szerepét öltötte magára, mert biztos volt abban, hogy megnyerheti a német fejedelmeket a reform ügyének. Miután dicsőítette az újonnan megválasztott V. Károly császárt mint a „kegyelem idejének” isteni jelét, Luther követelte annak a három falnak a lerombolását, amely mögé a pápaság a maga hatalmát felállította: azt, hogy a papság és a világiak között isteni alapítású különbség van, hogy csak a pápa magyarázhatja a Szentírást, és hogy csak a pápa hívhatja össze az egyetemes zsinatot, és hagyhatja helyben annak működését. Azután felsorolta az egyházi visszaélések sok fajtáját, amelyek hozzájárultak az erkölcsi és politikai élet elerőtlenítéséhez. Ebben a részben Luther német hagyományt követett, amely szerint felsorolták „sérelemeket” (*gravamina*) a római Kúriával szemben.¹¹⁷ Reformjavaslatokkal zárta gondolatait, többek között Németország oktatásának és gazdaságának megújítása ügyében.

A tanulmány legforradalmibb része a keresztség és a világ iránti keresztyén felelősség közötti kapcsolattal foglalkozott. Itt Luther arra szólította fel a keresztyén nemességet, hogy vállalják el az alakulóban levő egyház vezetését mint „szükségpüspökök” (*Notbischofe*), mert a pápa és püspökei elárulták az evangéliumot. A fejedel-

¹¹⁴ WA 6:257.27–28. LW 44:90. (Magyarul: I. 112. jegyz., 87. kk.)

¹¹⁵ WA 6:276.1–4. LW 44:113. (Magyarul: I. 112. jegyz., 117. o.)

¹¹⁶ WA 6:276.8–19. LW 44:114. (Magyarul: I. 112. jegyz., 118. o.)

¹¹⁷ A német nemzet keresztyén nemességéhez a keresztyénség állapotának megváltása ügyében (*An den christlichen Adel deutscher Nation von des christlichen Standes Besserung*), 1520. (Magyarul: MLM 2. köt. 23–111. o. Ford. Masznyik Endre) A sérelmek felsorolása: WA 6:415.19–427.29. LW 44:139–156. Ilyen sérelmeket 1456 óta nyújtottak be a német birodalmi gyűlésekhez. Az 1521-re vonatkozó forrásokat l. Strauss: *Manifestations of Discontent*, 52–63. o. A gravámenek általános történetéhez l. Gebhardt: *Die Gravamina der deutschen Nation*.

meknek a keresztségük alapján – amely felhatalmazza őket a reform szolgálatára – van jogosítványuk arra, hogy ezt megtegyék. „Mert bárkinek, aki a keresztség vizében alámerült, jogos dicsekvése, hogy egyszersmind pappá, püspökké, pápává szentelték, bár természetesen nem lenne helyénvaló, hogy akárki betölthessen ilyen hivatalt... a közösség akarata és megbízása nélkül.”¹¹⁸ Ez a minden megkereszteltek – különösen a vezető pozícióban lévők – közös szolgálatáról szóló nézet volt Luther fegyvere a „rómaiak három fala” ellen. A fejedelmekből felálló „szükségpüspökséggel” kell azután az egyháznak egyetemes zsinatot tartania, amely majd foglalkozik a visszaélésekkel, és új reformokat hoz, miközben a lelki és a világi hatalom közötti egyértelmű különbséget hangsúlyozza. Mivel Luther véleménye szerint a római egyház hatalma fenyegette leginkább ezt a megkülönböztetést, támadását inkább az egyházi hierarchiára összpontosította, és kevésbé bírálta a német nemességet. „A pápa türtőztesse magát, ne kanalazzon a más tájába, ne bitorolja a nápolyi és szicíliai királyság címét sem.”¹¹⁹ Ha a pápa folytatná a világi hatalom gyakorlását, a keresztény nemességnek szembe kellene vele szállnia – bár Luther visszariadt annak kimondásától, hogy „erőszakkal”. Így fejezte be:

„Tudom jól, hogy magas hangot fújtam, sok lehetetlennek látszó dolgot érintettem, sok ügyet erősen támadtam. De hát mit tegyek? Kötelességem szólni. Ha megtehetem, meg is akarom ezt cselekedni. Jobb, ha a világ, semmint Isten haragja sújt le rám. Más egyébtől, mint az életemtől úgysem foszthatnak meg... Azért csak rajta, jöjjenek! Akár pápa, akár püspök, akár pap, barát vagy a tudósok. Ez az a derék nép, amely az igazság üldözésére van hivatva, és mindenkor is ez volt a mestersége. Adjon Isten nekünk mindnyájunknak keresztyén értelmet, és kiváltképpen a német nemességnek igaz lelki bátorságot, hogy a szegény egyház javát munkálhassa.”¹²⁰

Az egyház babiloni fogsága

Ez az irat mintegy bevezetés Luthernek a római egyházzal vívott legfontosabb csatájához, és pedig annak szentségi rendszerére vonatkozóan, amelyet Luther szerint igen gondosan megszerkesztettek azért, hogy az egyház vezetése zsarnoki módon ellenőrizhesse az egyház minden tagját. Luther kijelentette, hogy ahogyan Izráel népe megszabadult a babiloni birodalom zsarnokságától, úgy kell az európai kereszténységnek is megszabadulnia a római egyház zsarnokságától, és vissza kell térnie a Szentíráshoz, a keresztény élet legfontosabb e világi tekintélyéhez. Miközben a bibliai

---

¹¹⁸ WA 6:408.11–15. LW 44:129. (Magyarul: I. 117. jegyz., 28–29. o.)

¹¹⁹ WA 6:435.3–4. LW 44:166. (Magyarul: I. 117. jegyz., 63. o.)

¹²⁰ WA 6:468.32–36., 469.13–17. LW 44:216–217. (Magyarul: I. 117. jegyz., 109–110. o.)

tudományosságot jól ötvözte a polémiával, Luther kimerítően foglalkozott a szentségek – különösen az úrvacsora és a szent keresztség – igaz és hamis értelmével. Az úrvacsorát – állította Luther – a felszentelt papi rend sajátos fogalmával ferdítették el, amely metafizikai képességeket tulajdonít a mise szertartásában részt vevő papoknak, és azzal, hogy a kelyhet csak a papok számára tartják fenn, megfosztják a világiakat az úrvacsorában való teljes részvételtől. Mindennek a következménye az lett, hogy a misének a pap által történő ünneplésére és egész bonyolult rítusrendszerére rátelepedett a képmutatás, és a vigasztalásra szoruló nép számára majdnem elveszett annak lelkipásztori jelentősége. Az egyszerű népet századokon keresztül arra tanították, hogy a papokban felsőbbrendű embereket lássson, akiket a papszenteléskor „különleges ajándékkal”, *karizmával* és a kitörölhetetlennek nevezett „különleges jelleggel” ruháznak fel.

Luther különösen hevesen támadta a transzszubsztanciációról szóló tanítást és azt a tantételt, amely szerint az eukarisztikus kenyér vagy bor színe alatt test és vér – tehát a teljes Krisztus – együttesen vannak jelen (ezt a doktrínát 1215-ben és 1415-ben hirdették ki). A transzszubsztanciáció tanításának célja az volt, hogy védelmezze Krisztusnak az eukarisztikus kenyérben és borban való jelenlétének a titkát. Az arisztotelészi filozófia fogalomkörét használva az egyház azt tanította, hogy amikor egy püspök által felszentelt pap elmondja a mise változatlan részét, a szereztetési igéket, a kenyér és a bor szubsztanciája (lényege) Krisztus valóságos testévé és vérévé válik, miközben „akcidensei” (járulékai, úgymint mennyisége és kémiai összetevői) ugyanazok maradnak. A transzszubsztanciáció akkor történik meg, ha a szertartást megfelelően hajtották végre, azaz amikor a pap hibátlanul végzi el az előírt liturgiát, tekintet nélkül a saját vagy az eukarisztiát fogadó személy hitére. Így a szertartás közvetíti Krisztus testét és véréét „magán a tevékenységen keresztül” (*ex opere operato*), tekintet nélkül a papok és a hívek érzéseire vagy meggyőződésére. Az együttes jelenlétről szóló doktrína azt állította, hogy az egész, a teljes Krisztus valóban jelen van az egyes elemekben vagy „jegyekben” (*species*), legyen az a kenyér vagy a bor, és így lehetővé tette az egy szín alatti áldozást, azaz csak a kenyeret adták a világiaknak. Ennek a tanításnak az volt a célja, hogy megóvják a konsekrált bort a kiöntéstől vagy a gondatlan kezelésből eredő más veszélyektől.

Luther kijelentette, hogy ezek a tantételek befeketítik az eukarisztia titkát ahelyett, hogy hangsúlyoznák a szentség vigasztalást hordozó jelentését. Ezenkívül aláássák a keresztség igazi értelmét, mivel a keresztség által minden keresztény tagja lehet az egyetemes papságnak, és tanúskodhat a világban. A keresztség valóban királyi szentség, amelyen keresztül a Szentlélek adatik, így a bűnös hitetleneket Isten hű szolgálójává formálja át. Az egyház minden megkeresztelt tagja pap ebben az értelemben, jóllehet vannak és mindig lesznek néhányan, akiket az Ige és a szentségek különleges, felszentelt szolgálatára hívnak el. De senkinek sincs Isten előtt különleges helyzete, ezért képmutató és az Írás szellemével ellentétes dolog különleges fo-

gadalmakat tenni azért, hogy Istennek tessünk, vagy az emberek között egy magasabb rendű csoportot létrehozni. Ha az ember a Szentírást használja zsinórmértéknek – érvelt Luther –, akkor csak két szentség, azaz a szent keresztség és az úrvacsora adatott az egyháznak, mert Jézus csak erre a kettőre adott pontos megbízatást mint „az üdvösség ígéreteire”, amelyekhez „jeleket” is csatolt. Jézus a keresztséget ezek a szavakkal rendelte el: „Menjetek el tehát, és tegyetek tanítvánnyá minden népet, megkeresztelve őket...” (Mt 28,19), és megígérte, hogy a víz jelén keresztül üdvözülnek az emberek (Mk 16,16). Azt is mondta tanítványainak: „Ezt cselekedjétek...”, amikor halála előtt vacsorára hívta őket (1Kor 11,23–26), és a bűnök bocsánatát ígérte a kenyér és a bor jelein keresztül.

„A keresztség azonban, amelyről azt valljuk, hogy az az egész életre kihat, végeredményben az összes szentségek foglalata, amelyre az életben szükségünk lehet. Az úrvacsora valójában a haldoklóknak s az élettől válni készülőknek a szentsége, minthogy benne Krisztusnak e világtól való megváltását hirdelve tanúbizonyságot teszünk arról, hogy őt követjük. Úgy oszthatjuk meg tehát a két szentséget, hogy a keresztséget életünk kezdetére és folyamatára, az úrvacsorát pedig a végre és a halálra vonatkoztatjuk. Ezek arra valók, hogy minden egyes keresztyén hívő egész életében mindkettővel éljen, mindaddig, míg végül tökéletesen megkeresztelkedve és megerősödve megváltik a világtól, újjászületve egy új, örök életre, ahol majd Krisztussal együtt fog ülni Atyja országában.”¹²¹

A keresztyén ember szabadságáról

Ezt az áhítatos könyvecskét Luther X. Leó pápának ajánlotta, és jó szándékkal írta. Ígéretet tett erre a gesztusra a pápai küldöttel, Miltitzcel a Rómával való kiengesztelődésre vonatkozó vitája során. De a könyvecske nem tartalmaz kompromisszumot; bár hangnemében nem vitázó, világosan bemutatja Luthernek az evangélium szabadsága feletti örvendezését, Istennek a zsarnoksággal és a nyomorúsággal szembeni felszabadító hatalmát. Az igazi keresztyén szabadság – érvelt Luther – abba az Istenbe vetett tökéletes bizalom, aki Krisztusban a keresztyéneket egyrészt senkinek sem vetette alá, másrészt viszont mindenkinek alávetette őket. Az Istenbe vetett hiten és bizalmon keresztül a keresztyének megszabadultak minden köteléktől; ám a szereteten és az önfeláldozáson keresztül mégis elkötelezettek szükségét szenvedő felebarátaik felé.

---

¹²¹ Az egyház babiloni fogságáról (*De captivitate Babylonica ecclesiae praeludium*), 1520. WA 6:572.23–30. LW 36:124–25. (Magyarul: MLM 1. köt. 236. o. Ford. Masznyik Endre)

„És ámbár [a keresztyén ember] így szabad minden cselekedettől, mégis ismét ki kell üresítenie önmagát, szolga képét vállalva, ezzel a szabadsággal emberekhez kell hasonlónak lennie, magatartásában is embernek kell bizonyulnia (amint Krisztus volt, Fil 2,5–11), szolgálnia, segítenie kell, és mindenben úgy kell bánnia embertársával, ahogyan ezt Istennél látja, ahogyan Isten vele magával bánik Krisztus által. Mindezt pedig önzetlenül, és egyedül Isten tetszésére kell tennie.”¹²²

A BUJDOSÓ ELÍTÉLT

Mialatt Luther azzal volt elfoglalva, hogy megteremtse a reformmozgalom teológiai programját, távollétében Róma bűnvádi eljárás alá vonta. 1520. január 9-én az ellene folytatott vizsgálatot újra megkezdték, hogy bizonyítékot találjanak az eretnekesség vádjára. Miltitztól eltérően Eck a lipcsei vita után meglehetősen egyértelmű képet nyújtott a Kúriának Luther nézeteiről. Így Lutherre többé nem úgy tekintettek, mint okos, fiatal teológusra, akinek problémái vannak az egyház bizonyos tanításaival; a valódi kérdés immár az Isten Szentírásban kijelentett igéje és a pápa személyében, valamint az egyetemes zsinaton megmutatkozó egyházi tekintély közötti helyes viszony lett.

X. Leó pápa elrendelte Luther tanításának gondos kivizsgálását. Kinevezte Pietro Accolti (a kánonjog szakértője) és Cajetan bíborost, hogy vezessék a vizsgálatot, Eck pedig teológiai tanácsadóként szolgált. Három pápai bizottság és négy bíborosi testület mérlegelte a Luther elleni bizonyítékokat; erősen támaszkodtak a kölni és leuveni egyetemi karok ítéletére, amelyek a lipcsei vita után elítélték Luther néhány tanítását. 1520. június 15-én a pápa aláírta a bullát, amely Luthert kiátkozással fenyegeti, amennyiben hatvan napon belül nem vonja vissza bizonyos nézeteit. Az *Exsurge Domine* (Zsolt 74,22-ből: „Kelj fel, ó, Uram”) című bulla 41 állítást sorolt fel, amelyeket az egyház tévesnek nyilvánított. Ezek Luthernek pontosan azokra a tanokra vonatkozó állításai voltak, amelyeket meg akart vitatni: a bűcsúról; a bűnbánat, a bűn és a kegyelem kapcsolatáról; a világiak azon jogáról, hogy ne csak a kenyeret, hanem a bort is megkapják az eukarisztiában; a jó cselekedetekről; a tisztító-tűzről; a pápai tanítói tekintélyre vonatkozó ügyekről.¹²³

„Vadkan az Úr szőlőjében” – a bulla így nevezte Luthert, nevének említése nélkül. X. Leó pápa 1520. július 8-án írt Frigyes választófejedelemnek, amelyben Luthert „vadkannak” nevezte, és arra buzdította a fejedelmet, hogy hallgattassa el őt.

¹²² A keresztyén ember szabadságáról, 1520. WA 7:65.32–36. LW 31:366. (Magyarul: *Luther Márton négy hitvallása*. Ford. Pröhle Károly. Magyarországi Evangélikus Egyház Sajtóosztálya, Budapest, 1983. 60. o.)

¹²³ Az *Exsurge Domine* szövege in: MA 1. köt. 504–513. o.

„Ha ragaszkodik örültségéhez, a bullában elrendelt határidő leteltével eretneknek kell nyilvánítani, s neked gondoskodnod kell arról, hogy mindent megtegyél elfogadása érdekében, és megkötözve felügyeletünk alá küldjed hozzánk.”¹²⁴ Mivel a levél csak 1520 októberében jutott volna el a szász udvarba, Róma több üzenetet is küldött különböző utakon, hogy megnyerje Frigyes választófejedelem együttműködését Luther ügyében.

Frigyes ezzel szemben megkísérelte megakadályozni, hogy Róma túl szigorúan járjon el. A Rafael Riario bíborossal – a család barátjával – folytatott hivatalos levelezés útján Frigyes biztosította Rómát, hogy tartja magát az eredeti megállapodáshoz, miszerint Luthert Németországban állítják bíróság elé, a tisztelt trieri érseknél, aki barátja volt, és szintén választófejedelem. „Soha nem állt szándékomban és nem kívántam más lenni, mint a szent katolikus egyház engedelmes fia” – jelentette ki diplomatikusan.¹²⁵ Egyidejűleg abban is reménykedett, hogy elnyeri V. Károly császár támogatását, hogy híres professzorának igazságos tárgyalása legyen. E célból a szász udvar megkérte Luthert, hogy adja elő ügyét a császárnak, amit ő 1520. augusztus 30-án rövid levélben meg is tett. Luther hangsúlyozta, hogy ő akarata ellenére lett reformátor, hogy semmi más nem foglalkoztatta, mint az evangéliumnak „a babonás emberi hagyományokkal szembeni” igazsága, és úgy érezte, tisztességes esélyt kellene kapnia, hogy nézeteit megvitassa. „Csak egy dolgot kérek – fejezte be Luther –, hogy se az igazságot, se a hamisságot ne ítéljék el kihallgatás és védekezés nélkül. Fenséged tartozik ezzel Krisztusnak, akinek oly sok királyság fölött hatalma van.”¹²⁶ A császár nem válaszolt.

1520 szeptemberében a bulla megfogalmazásában segítő Johann Ecket bízták meg azzal, hogy azt Németországban nyilvánosan terjessze. De ahogy a bullát kitűzték, sok helyen azonnal le is tépték azt. Amikor Luther elolvastott egy másolatot, a következőket írta azonnal Spalatinnak egy 1520. október 11-én keltezett levélben:

„Teljes szívemből örülök, hogy ezért a legjobb ügyért kell szenvednem nekem, aki nem vagyok méltó, hogy ily perben tanúskodjak. Most sokkal szabadabb vagyok, mert régóta biztos vagyok abban, hogy a pápa az Antikrisztus, és hogy a sátán lakóhelyét nyilvánvalóan megtalálták. Isten meg fogja őrizni az övéit, nehogy a sátán megtévesztő istentelensége félrevezesse őket.”¹²⁷

---

¹²⁴ EA var. 5:10. SJ 1:336.

¹²⁵ EA var. 2:351. SJ 1:338.

¹²⁶ WA.BR 2:177.71–75. LW 48:178–179.

¹²⁷ WA.BR 2:195. SJ 1:366.

Luther tudta, hogy a kocka el van vetve. Alig fejezte be X. Leó pápa számára „A keresztyén ember szabadságáról” szóló, nem vitázó jellegű tanulmányát, most haragos támadást intézett az „Antikrisztus utálatos bullája” ellen. Luther tagadta, hogy a kiátkozás érvényes lenne rá, és azután ő átkozta ki az „istenkáromló Rómát”, Krisztusnak engedve át a döntést, hogy végül melyik kiátkozás marad érvényben. 1520. november 17-én még egyszer hivatalos kérelmet adott be zsinat összehívására, és felszólította a világi hatóságokat, hogy kényszerítsék erre Rómát.¹²⁸

Hírek keringtek arról, hogy a római hatóságok egész Németországban azt indítványozták, égessék el Luther iratait, ami barátait, Melanchthont és a fiatal Johann Agricolát – Luther tanítványainak egyikét – ellenakcióra serkentette. 1520. december 10-én, három hónappal a Luthernek adott határidő lejárta után kifüggesztettek a wittenbergi vártemplomra egy írást, amelyben kánonjogi és a skolasztikus teológiáról szóló könyvek nyilvános elégetésére szólítottak fel. A könyvégetés az Elster-kapunál, a *Schindangernél* történt, amely a nyilvános büntetések hagyományos helye volt. Luther maga az *Exsurge Domine* bulla egy másolatát vetette máglyára, miután mások a kánonjog kiadásait, a gyónásról szóló kézikönyveket, Luther ellenségei által írt iratokat és néhány teológiai könyvet égettek el. Az egyetemisták gúnyos szertartással temették a kánonjogot.

Luther érezte, hogy igazság tétetett az őt ért igazságtalanság ellenében. Egy nyilvános beszámolóban, amelynek címe: „Miért égették el a pápa és tanítványai könyveit?”, felsorolta a pápai hatalom 30 téves állítását mint annak bizonyítékát, hogy a pápaság az Antikrisztust képviseli ahelyett, hogy a Szentírás gondos őrzője lenne. A pápáról írottak zárásaként kijelentette:

„Természetesen mindenkinek meglehet a saját véleménye. Engem leginkább az a körülmény vezérel, hogy a pápa még soha senkit nem cáfolt meg az Írás, avagy a józan ész alapján azok közül, akik ellene szóltak a Szentírással vagy észérvekkel, hanem mindenkor erőszakkal, átokkal, királyok, fejedelmek és más hívei által vagy pedig csellel és hamis beszéddel nyomta el, úzta el, égette meg, vagy más módon némította el őket. Erről én őt egész sereg történettel győzhetem meg. Azért nem akart ő soha semmiféle jogot vagy ítéletet megtűrni, hanem örökösen csak azt fecsegte, hogy ő minden Írás, ítélet és hatalom felett áll.”¹²⁹

---

¹²⁸ Az Antikrisztus utálatos bullája ellen (*Adversus execrabilem Antichristi bullam, Wider die Bulle des Endchrists*), 1520. WA 6:595–629. (Magyarul: MLM 2. köt. 285–301. o. Ford. Masznyik Endre) Luther Márton doktor megújított és megismételt fellebbezése Leó pápától a szabad keresztyén zsinathoz (*Apellatio D. Martini Lutheri ad concilium a Leone X. denuo repetita et innovata*), 1520. WA 7:74–151. A fellebbezés a Róma által elítélt összes tételek megvédése kísérte. (A fellebbezés magyarul: MLM 2. köt. 355–360. o. Ford. Masznyik Endre)

¹²⁹ Miért égette el Luther Márton doktor a pápának és híveinek könyveit? (*Warum des Papsts und seine*

Luther teológiai és politikai álláspontja, valamint a visszavonást kihívóan elutasító magatartása miatt Rómának nem maradt más választása, mint az, hogy keresztülvi-
gye a fenyegetést, és kiközösítse a wittenbergi pap-professzort. Luther, barátai és
számos ellensége már Róma első bulláját is egyfajta kiátkozásként értelmezték. 1521.
január 3-án X. Leó pápa elrendelte Luther kiátkozását a *Decret Romanum Pontificem*
(„A római főpapnak úgy tetszett”) kezdetű bullában. A bulla Luther kiközösítésének
indokaként az alábbiakat jelölte meg: elutasította, hogy visszavonja a tételeit, és má-
sokat bátorított, hogy példáját kövessék, ezért neki és követőinek büntetést kell el-
sz szenvedniük. Az összes egyházi hatóságot kötelezték, hogy hajtsák végre a kiátko-
zást. Albrecht mainzi érseket jelölték ki a hivatalos vizsgáló szerepére, és szükség ese-
tén V. Károly császár segítségét is kérhette az új eretnokség ellen.¹³⁰

Róma haragja ellenére Frigyes választófejedelem a maga útját járta. Miután a
wormsi birodalmi gyűlést 1520/21 telére tervezték, Frigyes óvatos tárgyalásokat foly-
tatott a császári tanácsosokkal és magával a császárral, és elintézte, hogy Luther eb-
ben az időben megjelenhessen kihallgatásra V. Károly előtt.¹³¹ Hieronymus Aleander,
a birodalmi gyűlésre küldött pápai legátus és más pápai küldöttek és követek kemé-
nyen küzdöttek azért, hogy megakadályozzák Luther kihallgatását, és egyszerű el-
ítélést sürgettek. Ez volt a legkevesebb, amit Róma elvárt a birodalmi gyűléstől,
miután Luthert az egyház kiközösítette. De Aleandernak hamar fel kellett ismernie
az erős Róma-ellenes érzelmeket Németországban. Így számolt be erről Medici bí-
borosnak Rómába írott levelében 1521. február 8-án:

„Egész Németország teljes felkelésben van. Az emberek kilenctized része Luther nevét
kiáltja, miközben a maradék, akik közömbösek Lutherrel szemben, azt kiáltják: »Ha-
lál a római Kúriára!« Mindnyájan lobogóikra tűzik a Németországban tartandó tanács-
kozás követelését... Ha tovább késlekedünk, félő, hogy a lutheránusok olyan erőre
tesznek szert, hogy a császárpártiak majd semmilyen rendeletet nem mernek kibo-
csátani ellenük, hiszen már most is haboznak, mert mint mondják, nem akarják fel-
ingerelni a népet... Lutheri iratok tömege jelenik meg naponta németül és latinul...
csak Luther könyveit veszik itt [Wormsban], még a császári udvarban is, mert a nép
feltűnően összetart, és sok pénze van... Nem mondhatom el, és nem mondom el azt
a sok és nagy veszélyt, amelynek óránként ki vagyok téve. Nem fogod elhinni, amíg

---

Jünger Bücher von Martin Luther verbrannt sind, 1520. WA 7:181.1–8. LW 31:394–395. (Magya-
rul: MLM 2. köt. 377. o. Ford. Masznyik Endre)

¹³⁰ A *Decret Romanum* szövege: MA 1. köt. 513–515. o.

¹³¹ Feljegyzések a Lutherrel kapcsolatos eljárásokról: DRTA.JR 2:449–661. A wormsi birodalmi gyű-
lés értékeléséhez l. Reuter: *Der Reichstag zu Worms*. Forrásanyagokkal szemlélteti Jensen: *Confron-
tation at Worms*. Néhány szemtanú tudósítása: Luther a wormsi birodalmi gyűlésen (*Verhandlungen
mit Dr. Martin Luther auf dem Reichstage zu Worms*), 1521. WA 7:814–857. Jó tudósítást hoz
Mackinnon: *Luther and the Reformation*, 2. köt. 9. fejt.

(bár Isten megakadályozná!) meg nem köveznek vagy darabokra nem tépnek ezek az emberek, akik, ha találkoznak velem az utcán, kezüket kardjukra teszik, vagy fogukat csikorgatják, németül átkozódnak, és halállal fenyegetnek engem.”¹³²

1521. március 6-án Luthert végül meghívták Wormsba, hogy jelenjen meg a birodalmi gyűlés előtt. A császár „tiszteletreméltó, kedves és kegyes úrként” szólította meg, és menlevelet ígért neki; arra kérték, hogy huszonegy napon belül jelenjen meg. Luthert ismét kísértések (*Anfechtungen*) gyötörték a Wormsba történő utazása és otlléte alatt, annak ellenére, hogy vele volt egy másik Ágoston-rendi szerzetes, Johann Petzensteiner, Nikolaus von Amsdorf nevű jó barátja és három másik társ, köztük az erfurti Justus Jonas ügyvéd. Bár diadalmasan fogadták, bárhol állt meg az út folyamán a két hétig (április 2-től 16-ig) tartó utazás alatt, Luther bátorsága komolyan próbára tétetett. Április 14-én azt írta Spalatinnak Frankfurt am Mainból:

„Ugyanis egész úton Eisenachtól idáig gyengélkedtem, most is oly gyenge vagyok, mint ahogy azt eddig soha nem tapasztaltam. Látom azt is, hogy [V.] Károly császár [Luther könyvei elkobzásáról szóló március 10-i] rendeletét riasztásomra adták ki. Ámde él a Krisztus, és én be fogok vonulni Wormsba, a pokol minden kapujának és a levegő minden hatalmasságának ellenére. (Mt 16,18; Ef 2,2)”¹³³

Amikor Luther megjelent V. Károly császár és a birodalmi gyűlés előtt a püspöki székhelyen – amely a székesegyház mellett található – április 17-én, délután négy óra körül, szerzetesi ruhát viselt, és feszültnek tűnt. A császár Johann von Ecket – a trieri érseki udvar tisztviselőjét – jelölte ki, hogy ő legyen a császári szónok. Eck latinul és németül azt kérte Luthertől, hogy feleljen két kérdésre: Megerősíti-e a neve alatt megjelent könyvek szerzőségét? Ragaszkodik-e azok tartalmához, vagy kész visszavonni? Mielőtt Luther válaszolhatott volna, Hieronymus Schurff, Frigyes választófejedelem ügyvédje kérte, hogy olvassák fel hangosan azokat a címeket, amelyeket Aleander küldött hozott a kihallgatásra. Azután Luther halkán azt felelte, hogy a könyvek tőle származnak, hozzátéve másokat, amelyek nincsenek itt. A második kérdés megválaszolásához Luther egy nap gondolkodási időt kért, mert, mint mondta, nem bölcs dolog a hit és üdvösség kérdésében megvallani valamit, amit teljesen nem gondoltak át. A császár teljesítette Luther kérését, de figyelmeztette szónoka révén, hogy tartson bűnbánatot, és legyen tudatában tévedéseinek, és a következő nap ugyanabban az időben térjen vissza, továbbá ne írásban, hanem szóban válaszoljon.

Másnap Luther hangja újra tiszta volt, és szenvedélyesen beszélt. Bocsánatot kért, ha magatartása nem felel meg teljesen az ilyen alkalmakon követelt nemesi eti-

---

¹³² Kalkoff: *Die Depeschen des Nuntius Aleander*, 69. o. SJ 1:455–556., 561.

¹³³ WA.BR 2:298.6–10. LW 48:198. (Magyarul: MLM 2. köt. 438. o. Ford. Márton Jenő)

kettnek, de ő csak egy egyszerű szerzetes, akitől nem telik ki több. Azután Luther három részre osztotta írásait: azokra, amelyekben jó keresztény kegyességet igyekezett tanítani, s amelyeket ellenfelei is elismertek; azokra, amelyekben a kereszténység testét és lelkét pusztító pápaság védelmezői ellen írt; és azokra, amelyekben olyan személyek ellen írt, akik a római zsarnokság védelme alatt támadták őt. Ám Luther kijelentette, hogy írásai inkább erősítik, mintsem fenyegetik a keresztény egységet, mivel a vita szorosan hozzátartozik Isten ígéje szolgálatához. Végül hangsúlyozta: ragaszkodik ahhoz, hogy ügyét ne azonosítsák németországi politikai célokkal.

A császári szónok emlékeztette Luthert, hogy tanítása folytonosságot mutat a korábban elítélt eretnekekével, és megparancsolták neki, hogy adjon világos választ, és ne vitázzon a kérdésről. Így, mivel egyszerű válasz adására kényszerítették, a teremben lévő hőségtől verejtékezve így válaszolt:

„Hacsak meg nem győznek engem a Szentírás bizonyosságaival vagy világos okokkal – mert sem a pápának, sem a zsinatoknak egymagukban nem hiszek, mert bizonyos, hogy többször tévedtek és egymásnak ellentmondtak –, kötve vagyok a Szentírás általam idézett igéihez és az Isten ígéjébe vetett bizodalmamhoz – semmit vissza nem vonhatok, de nem is akarok, mert nem tanácsos és nem helyes a lelkiismeret ellen cselekedni. Itt állok, másként nem tehetek, Isten engem úgy segítjen. Ámen.”¹³⁴

Luther szavai miatt egy nappal meghosszabbították a gyűlést. A császári kíséret tagjai kivették a teremből; barátai és az összegyűlt nagy tömeg kíséretében ment a Johannita-udvarban (*Johanniterhof*) lévő szállásához, ahol Luther, akár egy lovagi torna győztese, égne emelte karját, és azt kiáltotta: „Megúsztam!” (*Ich bin hindurch*). Az ülés szüneteltetése alatt, április 19-én a császár elkötelezte magát, hogy mindent megtesz a keresztény egység megőrzéséért.

A küldöttek egy csoportját azzal bízták meg, hogy tegyenek egy végső kísérletet arra, hogy meggyőzzék Luthert, adja be a derekát. A csoportnak sikerült létrehozni egy császári bizottságot. A bizottság tagja volt két választófejedelem, Trier érseke és Joachim von Brandenburg herceg; két herceg, Szász György és a badeni őrgróf, akit a kancellárja, Hieronymus Vehus képviselt; két püspök, brandenburgi Hieronymus Schulze (Luther felettese) és az augsburgi Christoph von Stadion. Más rendekből is

---

¹³⁴ Luther a wormszi birodalmi gyűlésen, 1521. WA 7:838.4–9. LW 32:112–113. Luther teljes beszéde: WA 7:832.1–835.18 LW 32:109–113. A tudósítás egy ismeretlen szemtanútól származik. Némi kétség fűződik ahhoz, vajon Luther valóban azt mondta-e: „Itt állok, másként nem tehetek, Isten segítsen engem! Ámen.” Engem meggyőzött Bainton (*Here I stand*, 185. o.), aki a hosszabb változatot választotta, mert „a hallgatók abban a pillanatban túlságosan megindultak lehetnek, hogy írjanak”. Csak egy szemtanú írta le: „Isten segítsen engem!” (*Das helf mir Gott*). DRTA.JR 2:587. Azonban Luther maga feljegyezte a szavakat az eseményről szóló saját tudósításában. (Magyarul a wormszi tárgyalásokról: MLM 2. köt. 451–469. o. Ford. Márton Jenő. Az idézet a 459. o.-n.)

jelen volt négy képviselő, például Dietrich von Cleen, a Német Lovagrend nagymestere (ennek a keresztes hadjáratokig visszavezethető rendnek tartományi birtokai voltak Poroszországban),¹³⁵ továbbá Augsburgból Conrad Peutinger humanista ügyvéd, aki I. Miksa császár tanácsadójaként szolgált. Amikor Luther 1521. április 24-én találkozott a bizottsággal, megkérték, hogy fontoljon meg egy olyan kompromisszumot, amely nem sértené a lelkiismeretét, de elhárítaná a további nehézségeket a pápával és a császárral szemben. Luther nagyra értékelte a találkozó létrejöttét, de ragaszkodott ahhoz, hogy bármiféle megegyezést a Szentírás mérlegére kell helyezni. Ha a Szentírással megegyeznének, ő felhagyna az egyházzal szembeni ellenállással.¹³⁶

Azért, hogy Luther részletesen kifejthesse álláspontját, a trieri érsek találkozót rendezett egyfelől Luther, Nikolaus Amsdorf és a szász udvar tisztviselője, Hieronymus Schurff, másfelől a császári szóvivő, Johann von Eck és a teológus Johann Cochlaeus között. De Luthernek és Cochlaeusnak nem sikerült megegyezést elérni a pápai és a bibliai tekintély közötti különbség kérdésében. Egy másik találkozóon Peutinger, az óvatos humanista és Hieronymus Schurff újból megkísérelték, hogy Luthert a kiegyezés irányába mozdítsák, és Luther beleegyezett abba, hogy egy egyetemes zsinat hozzon ítéletet. De hozzátette, még egy ilyen zsinatnak is meg kellene maradnia a Szentírás tekintélye mellett. Végül Trier érseke négyszemközt tárgyalt Lutherrel, de most sem sikerült megegyezést elérni. 1521. április 25-én Johann von Eck közölte Lutherrel, hogy a császár dönteni fog az ügyében, és 21 napja van arra, hogy császári menlevéllel visszatérjen Wittenbergbe. Az úton nem prédikálhatott és nem írhatott, hogy a nép között ne keltsen nyugtalanságot. Luther megígérte, hogy engedelmeskedik a császári döntésnek, és április 26-án a kíváncsi tömeg kíséretében elhagyta Wormsot.

Mielőtt Luther elhagyta Wormsot, Frigyes választófejedelem kíséretének egy tagja felhívta a figyelmét, hogy a választófejedelem kész biztonságban elrejtetni őt, amíg ki nem derül, hogy a wormsi birodalmi gyűlés milyen ítéletet hoz. „Szívesebben szenvedtem volna el a halált a zsarnokoknak kezétől... mégsem szabad jó embereimnek a tanácsát megvetnem” – írta Luther wittenbergi festő barátjának, Lucas Cranachnak.¹³⁷ Amikor Luther és birodalmi pártfogói április 29-én elérték Hessét, elbocsátotta az őt védelmezők csoportját, mondván, hogy onnan már teljesen biztonságban lesz. Megkérte a csoportot vezető császári közvetítőt, hogy adjon át egy levelet a

---

¹³⁵ A Német Lovagrendet (*Deutscher Orden*) mint kórházrendet alapították 1198-ban, és még ma is fennáll. A 16. században a rend sokat elveszített földbirtokából, és Luther oldalára állt. L. a történeti vázlatot in: LW 45:133–137.

¹³⁶ Ezeknek a Luther és a birodalmi tisztviselők közötti hivatalos tárgyalásoknak a fontosságát elhanyagolták a Luther-kutatásban. Az én tudósításom Brecht *Martin Luther* című művén alapszik, 442–447. o.

¹³⁷ Levél Frankfurt am Mainból, 1521. április 28. WA.BR 2:305.5–8. LW 48:201. (Magyarul: MLM 2. köt. 445. o. Ford. Márton Jenő)

császárnak. A levélben Luther újra összefoglalta álláspontját, és hangsúlyozta azt a meggyőződését, hogy Isten igéjének szabadnak kell lennie az egyházban. Levelét azzal az alázatos kéréssel zárta, hogy az egyház a Szentírás alapján hallgassa ki. „Teljes szívemből kívánom természetesen, hogy szent felségedet, az egész birodalmat és a legnemesebb német nemzetet a lehető legjobb módon szolgáljam, és boldogságban őrizze meg őket Isten kegyelme.”¹³⁸ A császár soha nem kapta meg a levelet.

Amikor Luther 1521. május 3-án elérte Eisenachot, vállalta, hogy ott prédikáljon, mert mint mondta, az Isten igéjét nem lehet betiltani. A következő nap őt és két társát, Petzensteiner barátot és Nikolaus Amsdorfot megtámadták az úton. Ez volt a Frigyes választófejedelem által megrendezett „emberrablás”. Luthert a thüringiai erdőben lévő Wartburg várába vitték; az „emberrablók” Petzensteiner barátot hagyták elmenekülni, Amsdorf pedig, akit előzőleg tájékoztattak, továbbmehetett Wittenbergbe.

1521. május 26-án a wormszi ediktum Luthert felségárulás vádjában bűnösnek találta, és mindenkit felszólított a birodalomban, hogy segítsenek elfogásában. A pap-professzort barátcsuhába öltözött démonnak bélyegezték, és tudtul adták, hogy akit rajtakapnak, hogy támogatja és segíti őt, azt elfogják, és a felségárulás ugyanazon bűnével vádolják meg.¹³⁹

Így Luther Wartburgban a világtól elzárva mintegy „földalatti” életet élt. Szakállat növesztett, és „György lovagnak” (*Junker Jörg*) adta ki magát. A választófejedelem kívül csak néhány megbízható barát tudta, hogy él és Wartburgban van, így országszerte hírek keringtek haláláról. Wartburgot majdnem egy évig nevezte otthonának, az ő „Patmosz szigetének” (Jel 1,9) a „madarak földjén”. Különféle kínok (*Anfechtungen*) gyötörték, többek között álmatlanság és székrekedés, ám Luther hamarosan visszatért az imádság és munka szerzetesi életformájához. A nem önként vállalt száműzetésben sok ideje volt írni. Melanchthon és más barátai Wittenbergben és a szász udvarban – levelek és hírnökök révén – érintkezésben maradtak vele, így különböző irodalmi művek találták meg útjukat a wittenbergi nyomdászokhoz. Néhányat ezek közül ki is adtak Luthernek a száműzetésből történő visszatérése, vagyis 1522 tavasza előtt, így az emberek folyamatosan kérdezősködtek, hogy ezeket posztumusz adták-e ki vagy sem. Így merengett Luther egy 1521. június 10-én Spalatinhoz címzett levélben:

„Nagyon tétlen vagyok, és egyszerre nagyon elfoglalt is. Hébert és görögöt tanulok, és megszakítás nélkül írok. Ennek a helynek a felügyelője [Hans von Berlepsch várnagy] érdememen felül bánik velem. A benső háborgás, amitől Wormsban szenved-

¹³⁸ WA.BR 2:309.111–113. LW 48:209.

¹³⁹ DRTA.JR 2:643–661. Jensen: *Confrontation at Worms*, 75–111. o.

tem, nem hagyott el engem, hanem inkább csak növekedett. Székrekedésem erősebb, mint eddig bármikor, és nincs remény a gyógyszerrel illetően. Az Úr így sújt engem, hogy ne lehessen a drága kereszt nélkül.”¹⁴⁰

A magányos wartburgi száműzött valóban gyakran úgy érezte, hogy ostromolja az ördög, de azt a történetet, hogy egyszer az ördöghöz vágta a tintatartót, csak a Luthert szentnek tartó életrajzírók és az idegenvezetők találták ki.¹⁴¹

A magányosság ideje egyúttal különböző gondolatok születésének is kedvezett, amelyeket Luther azonnal le is írt. Miközben állandóan dolgozott a Biblia fordításán, megírta a *Magnificat*ot, Lk 1,46–55 magyarázatát, amit Frigyes választófejedelelem unokaöccsének, János Frigyesnek ajánlott.¹⁴² Gyönyörű lelkipásztori levelet küldött a 37. zsoltár magyarázatának szövegösszefüggésében „Krisztus szegény, kicsi wittenbergi nyájának”, megértést és közbenjárást kérve tőlük.¹⁴³ Lipcsei ellenfelének, Hieronymus Emsernek, aki túl komolyan vette magát, egy humoros munkát készített „hibái” beismeréséről.¹⁴⁴ Wartburgból egy hosszú tanulmány is érkezett a Wittenbergben és máshol 1521/22 telén történt zavargások ellen.¹⁴⁵ Luther az egyházközségeket az egyházi évre szóló igehirdetés-gyűjteménnyel is ellátta.¹⁴⁶ De száműzetése ideje alatt legnagyobb teljesítménye az Újszövetség németre történő fordítása volt, amely az 1522-es „Szeptemberi Biblia” néven vált ismertté.¹⁴⁷

Luthert ebben az időben különösképpen foglalkoztatta az egyházi élet gyakorlatainak számtalan égető kérdése: a bűnbánat szentsége és a magányonás gyakorlata; a szerzetesrendek hatalma, amelyet a tisztaság, szegénység és engedelmség fogalmán keresztül őriztek meg; a római mise kérdése, különösen a titkos vagy „ma-

---

¹⁴⁰ WA.BR 2:354.22–27. LW 48:255.

¹⁴¹ A történet egyik változata szerint az ördög is hozzávágta a tintatartót Lutherhez. A tintatartó először 1650-ben jelent meg. A történet mítoszalanításához l. Schwiebert: *Luther and His Times*, 518–519. o.; Bornkamm: *Luther in die Mitte seines Lebens*, 25. o.

¹⁴² *Magnificat (Das Magnificat verdeutscht und ausgelegt)*, 1521. WA 7:538–604. LW 21:297–358. (Magyarul: *Magnificat*. Ford. Takács János. 1989. 59. o.)

¹⁴³ Wittenberg népéhez, 1521. június. WA 8:210–214. LW 48:248–253.

¹⁴⁴ Dr. Luther hibájának visszavonása, amelyet hamisan rákényszerített Hieronymus Emser úr, Isten magasán képzett papja, meissenai vikárius (*Ein Widerspruch D. Luthers seines Irrtums, erzwungen durch den allhochgelehrtesten Priester Gottes, Herrn Hieronymus Emser, Vicarien zu Meissen*), 1521. WA 8:247–254. LW 39:227–238.

¹⁴⁵ Intés minden keresztyénhez, hogy óvakodjanak lázadástól és forradalamtól (*Eine treue Vermahnung zu allen Christen, sich zu hüten vor Aufruhr und Empörung*), 1522. WA 8:676–687. LW 45:53–74. (Magyarul: MLM 3. köt. 166–184. o. Ford. Mayer Endre)

¹⁴⁶ Egyházi posztillák (*Kirchenpostille*), 1522. WA 10/1/1.

¹⁴⁷ Ezt 1534-ben követte az Ószövetség fordítása. Az 1546-os Luther-Biblia Luther életében a végső kiadást jelenti. A fordítás hatalmas munkája tizenkét kötetre terjed: WA.DB 1–12. A különböző bibliai könyvekhez írt, válogatott előszók angolul (az 1546-os kiadás alapján): LW 35.227–411. A Német Bibliát elemezte Reu: *Luther's German Bible*; Volz: *Martin Luthers deutsche Bibel*.

gánmisée”, amelyen egyedül a pap vesz részt. Luther kárhóztatta azt a gyakorlatot, hogy Róma a magángyónás során megkövetelte az egyéni bűnök tényleges felsorolását. A kérdésről szóló tanulmányában így vallott erről:

„A bűnök titkos gyónását nagyon értékesnek és üdvösnek tartom. Ez olyan, mint a cölibátus. A keresztyéneknek nagyon hálásnak kellene lenniük, hogy létezik a magángyónás, és teljes szívükből meg kell köszönniük Istennek, hogy megadta ezt az ajándékot. De sajnálatos dolog, hogy a pápa kötelezőnek írja elő, éppúgy, mint a cölibátust.”¹⁴⁸

Luther a búcsúról szóló vitát is befejezte Albrecht mainzi érsekkel, aki 1518-ban bíboros lett. 1521 őszén, amikor a bíboros meghirdette, hogy a mainzi ereklyegyűjteményét meglátogatók megválthatják a búcsút, Luther haragos értekezést írt „A hallei bálvány ellen”. Egy 1521. december 1-jén kelt levélben azt tanácsolta a bíborosnak, hogy állítsa le a búcsúcédulákkal kapcsolatos visszaéléseket. „Ha a bálványt (a búcsú árusítását) nem távolítják el, akkor az isteni tanítás és a keresztyén üdvösség iránti kötelességem szükséges, sürgető és elkerülhetetlen okot ad, hogy választófejedelmi méltóságodat nyilvánosan megtámadjam (ahogy a pápával tettem)... és megmutassam az egész világnak, hogy mi a különbség egy püspök és egy farkas között.”¹⁴⁹ A bíboros néhány héten belül mentegetőzött, és azt írta Luthernak:

„Kedves doktorom... Utánanézek, hogy a dolog, amely annyira felkavar, megszűnjön, és úgy cselekszem, ha Isten is úgy akarja, amint egy kegyes, egyházi és keresztyén fejedelemhez illik, ameddig Isten kegyelmet és erőt ad... mert magamtól nem tudok semmit tenni, és tudom jól, hogy Isten kegyelme nélkül nincs jó bennem, hanem piszkos agyag vagyok, ugyanolyan, mint bárki más, ha nem rosszabb.”¹⁵⁰

Bár Luther volt az, akit elítéltek és elbújtattak, most mégis úgy tűnt, hogy a reformátornak több hatalma van, mint egy bíborosnak.

Luther a szerzetesi fogadalmakról is írt egy tanulmányt, amelyben kinyilvánította végső következtetéseit a papi nőtlenségről és a szerzetesrendekről, miután tudomására jutott, hogy néhány wittenbergi szerzetes elhagyta a kolostort, és megházasodott. Ebben az apjának ajánlott tanulmányában nem azzal a kérdéssel foglalkozott, vajon a fogadalmat meg kell-e tartani, hanem hogy mely fogadalmak az igaz foga-

---

¹⁴⁸ A gyónásról és arról, hogy vajon a pápának van-e hatalma megparancsolni azt (*Von der Beicht, ob die der Papst Macht habe zu gebieten*), 1521. WA 8:164.15–20.

¹⁴⁹ WA.BR 2:407.66–69., 71–72. LW 48:34–42. „A hallei bálvány ellen” című tanulmány (*Wider den Abgott zu Halle*) valószínűleg soha nem jelent meg. L. Krodel: Excursus uo., 344–350. o.

¹⁵⁰ WA.BR 2:421.1–13. SJ 2:80.

dalmak.¹⁵¹ „Egy fogadalom akkor keresztyén és istenes, ha nem ártalmas a hitre. A hit csak akkor marad sértetlen, ha a fogadalmat a szabad választás dolgának tekintik, nem pedig az igazlelkűség és üdvösség elnyeréséhez szükséges dolognak.”¹⁵² Szerzetesnek lenni csupán annyi, mint földművesnek lenni, azaz egy keresztyén hivatás, amely valójában nem magasabb rendű más hivatásoknál. Mivel azonban a középkori egyház összekapcsolta a szerzetességet az igazlelkűséggel, Luther a szerzetesi fogadalmakat a bibliai parancs megszegésének, az értelem és a józan ész semmibevevésének tekintette. Végül 1Tim 5-öt magyarázva Luther azt ajánlotta, hogy csak hatvan év feletti emberek legyenek szerzetesek, hogy elkerüljék a nyugtalan lelkiismeret csapdáját az evangélium szabadságának a fényében. „Az evangélium az, amelybe bizalmadat helyezned kell, és ezeket a fogadalmakat, bármilyenek a körülmények, bármilyen a szándék, bármely időben is mondják ki azokat, tökéletes bizalommal kell elhagyni, és visszatérni a keresztyén hit szabadságához.”¹⁵³

Amikor Luther meghallotta, hogy Wittenbergben zavar és nyugtalanság tört ki, megrendült, és titkos látogatást tett ott 1521. december 4–10. között. A nyugtalanság növekedett az egyetemisták és a szerzetesek köreiben, de a város élete normálisnak tűnt. Karlstadt dékán és Melanchthon professzor néhány reformot vezetett be, úgymint a misék számának csökkentését és a vasárnapi igehirdetési istentiszteleteket. Luther örült, hogy barátai között lehet, lefestette magát „György lovagként” Lucas Cranachal, de minden nyilvános megjelenést került.

Amikor visszatért Wartburgba, tanulmányt írt a miséről, és wittenbergi Ágostonrendi szerzetesársainak ajánlotta. Gyors vonalakkal vázolta fel, hogy a misét ki kell szabadítani a papság hatalmából, mivel a keresztség által mindnyájan papok vagyunk; a mise nem a szerzetesi igék elmondásával felajánlott „áldozat”, hanem Krisztus azon ígéretének ünneplése, hogy megváltja a szegény bűnösöket; a misének semmi köze a pápasághoz. Helyesen értelmezve a mise a halálba induló Krisztus végrendelete, aki halála és feltámadása által bűnbocsánatot ígér.¹⁵⁴

„...kövessünk el mindent, hogy az a mód és forma, ahogyan azt Krisztus szerezte, újra életbe lépjen. Tehát, hogy csakis vasárnap s egyetlen misét tartsanak, amint most húsvétkor történik... És hirdessék nyilvánosan az igen keresztül Krisztus halálát és

---

¹⁵¹ Luther Márton véleménye a fogadalmakról, 1521. WA 8:577.18–19. LW 44:251. (Magyarul részleteiben: MLM 3. köt. 1–25. o. Ford. Masznyik Endre) L. Lohse óvatos elemzését: *Mönchtum und Reformation*, 356–379. o.

¹⁵² WA 8:605.15–18. LW 44:296. (Magyarul: l. 151. jegyz.)

¹⁵³ WA 8:668.18–20. LW 44:399. (Magyarul: l. 151. jegyz.)

¹⁵⁴ A misével való visszaélésről (*Vom Missbrauch der Messe*), 1521. WA 8:521.10–25. LW 36:179–180. (Magyarul: MLM 3. köt. 95. o. Ford. Hamvas József)

emlékezetét. Imádkozzanak a gyülekezetben és adjanak hálát; ezt az Apostolok cselekedetei és az evangéliumok alapján meg lehet tenni.”¹⁵⁵

Luther legjelentősebb wartburgi gondolatai a Biblia tekintélyéről és a „hit által történő megigazulásról” szóltak, és ezeket a leuveni teológusnak, Latomusnak adott hosszú válaszában fogalmazta meg. A válasz a lutheri biblikus teológia vázlatát írja le, amely Pál tanításán alapult, különösen a Római levélen. Megírta Latomusnak, hogy a teológusoknak komolyan kell venniük a bűn hatalmát a keresztség után is. Az e világi élet soha nem bűn nélkül való. Ezért rendelte el Isten a „törvényt”: a Tízparancsolatot, a világi felsőbbséget annak szabályaival és előírásaival, és a nyugtalan lelkiismeretet, amely érzékeli, hogy a dolgok rosszul mennek. A törvény feladata, hogy felfedje a bűnt (Róm 3,20). De Isten Jézus Krisztusban legyőzi azok bűneit, akik hisznek a világnak adott kegyelmében – a jó hírben, az „evangéliumban”. A Szentírásban és a teológiában a törvényt és az evangéliumot egyértelműen meg kell különböztetni mint Isten „két szövetségét”, amelyeken keresztül megoldást ad a bűnre. Az első szövetség, a törvény felfedi az emberi természet romlottságát, a rosszat, amellyel az emberek magukat sújtják, amikor azt teszik, amit akarnak; és felfedi az isteni büntetést, a rosszat, amellyel Isten a teremtményeit sújtja, mert nem engedelmeskedtek neki. A második szövetség, az evangélium is két dolgot tesz. Megigazulást ad, azaz Krisztusba vetett hitet, aki az emberi bűnért hal meg (Róm 3,28); az ilyen hit képessé teszi a hívőket, hogy jót cselekedjenek felebarátaikért, így elkerülhetik, hogy saját erejükből próbáljanak megigazulni. A megigazulást a kegyelem kíséri, azaz Isten jóakarata és irgalma azok számára, akik Krisztusban hisznek; az ilyen kegyelem képessé teszi a hívőket arra, hogy harcoljanak a megmaradó bűnnel, és Istenre úgy tekintsenek, mint Jézus Krisztus kegyelmes atyjára. Így az élet a jó és a rossz, a bűn és a kegyelem közötti küzdelem. Latomusnak a következőket írta:

„Minden meg van bocsátva a kegyelem által. De még nem minden gyógyult meg [a hit] ajándéka révén. Az ajándékot odaadták, ahogy az élesztőt hozzáadják a keverékhez. Úgy működik ez az ajándék, a hit, hogy mintegy kitisztítja a bűnt, amelyet az embernek már megbocsátottak, és kiűzi a gonosz vendéget, akinek az elkergetését engedélyezték. Amíg ez történik, továbbra is bűnnek hívják... De ez bűn harag nélkül, törvény nélkül, halott és ártalmatlan bűn, amíg az ember megmarad a kegyelemben és az ő ajándékában... Természetesen a kegyelem számára nincs bűn, mert az az egész embernek szól; az ajándék azonban ismeri a bűnt, amelyet megtisztít és legyőz... Isten valóságos és nem képzeletbeli bűnösöket ment meg, és arra tanít minket, hogy valóságos és nem képzelt bűnöket ölünk meg.”¹⁵⁶

---

¹⁵⁵ WA 8:537.25–34. LW 36:198. (Magyarul: I. 154. jegyz. 117. o.)

¹⁵⁶ Latomus ellen (*Rationis Latomianae confutatio*), 1521. WA 8:103.35–107.12. LW 32:229.

Luther nem kívánt rendszeres áttekintést nyújtani Latomusnak bibliai teológiájáról, amely az „egyedül hit által történő megigazulásban” csúcsosodik ki, de azt sugallta, hogy a törvény és az evangélium megkülönböztetése a teológiai elmélkedés legjobb lehetséges módszertani (hermeneutikai) elve. Ez a különbségtétel vezetett ahhoz az állításhoz, hogy „a keresztyén egyszerre igaz és bűnös” (*simul iustus et peccator*). Így kísérelte meg Luther kifejezni, amit Pál Róm 4,7-ben mondott, amikor Dávid királyt idézte (Zsolt 32,1): „Boldog, akinek hűtlensége megbocsáttatott”, azaz hogy itt az a különbség rejlik: Isten igaznak fogad el bennünket, mi mégis tudatában vagyunk bűnünknek.¹⁵⁷ Luther ennek a különbségnek a figyelembevételét tartotta a keresztyén élet leglényegesebb szempontjának. A törvény és az evangélium közötti egyértelmű megkülönböztetés megóv a dicsőség teológiájától, amely a józan meggyőződés azon bizonyosságára épít, hogy Isten szereti a bűnöst, ám a megkülönböztetés egyben Isten alázas imádásához is vezet, aki Krisztuson keresztül ígéri a bűnös megmentését.

Luther szívósan dolgozott azért, hogy a biblikus teológia megújulását az egyház-községi reformmal is összekapcsolja. Következésképp a Bibliát az egyszerű nép számára a saját nyelvén tette hozzáférhetővé. Miután Melanchthon segítségével héberül és görögül tanult, Luther lefordította az Ó- és Újszövetséget németre, amelynek Luther idejében különböző nyelvjárásai léteztek. Végül a „Luther-német” (*Lutherdeutsch*) lett az ország nyelve, a „Hochdeutsch”, amely véget vetett a felnémet, középnémet és alnémet dialektus közötti nyelvi korlátoknak.¹⁵⁸ A Luther-Biblia mindenekelőtt Németország vallási megújulásának eszköze volt, az addig csak megkelesztelt németeket bibliailag képzett „egyetemes papsággá” formálta, egyesítve őket a közös nyelv által.

---

¹⁵⁷ L. Róm 4,7 kifejtését in: Előadások a Római levélről (*Die Vorlesung über den Römerbrief*), 1515–1516. WA 56:268.26–277.3., különösen 269.21–22. LW 25:257–277., különösen 258.

¹⁵⁸ Luthert a fordítás hatalmas erőfeszítésében az a módszer vezette, ahogyan az egyszerű emberek a piacon beszélnek: „azt kell megvizsgálni, ahogy ők használják a szájukat” (*aufs Maul sehen*). A fordításról (*Von Dolmetschen*), 1530. WA 30/2:637.21. LW 35:189. (Magyarul: *Nyílt levél a fordításról*. Ford. Gesztes Olympia – Szita Szilvia. Magyarországi Luther Szövetség, 1993. /Magyar Luther Füzetek 2./ 20. o.) Luther a szász udvarban beszélt németre összpontosított, valamint a kereskedelmi utak és folyók mentén uralkodó nyelvjárásokra, úgy mint a Majna folyó mentén beszélt meissenai német nyelvre. L. Reu: *Luther's German Bible*, 138–141. o.; Kooiman: *Luther and the Bible*, 7., 9. fej. Hogy Luther milyen kreatív fordító volt, megmutatta Bluhm: *Martin Luther*. Luther a Biblia héber szövegeit Johann Reuchlin humanista és iskolája kiadásában használta; valamint az Erasmus által 1516-ban kiadott görög Újszövetséget. 1521-ben a wittenbergi egyetem felfogadott egy héber professzort, Matthias Aurogallust. Melanchthon görögöt tanított.

3 A megújulás pásztora

„Minthogy tehát a pápa az ő embereivel egyszerűen megtagadja a zsinat tartását és az egyház reformálását, nem akarja elfogadni az erre vonatkozó jó tanácsot és segítséget, hanem zsarnoksággal, gonoszsággal akarja megvédelmezni, az egyházat tönkre akarja tenni: mi már tovább meg nem állhatjuk, kénytelenek vagyunk, mint akiket a pápa oly gyalázatosan cserbenhagyott, másutt tanácsot, segítséget kérni, és elsősorban a mi Urunknál, Krisztusnál a reformációt keresni és kérni. Mert ha az ilyen megátalkodott zsarnokok gonoszsága arra kényszerít is minket, hogy zsinatról és reformációról lemondjunk, azért a Krisztusról nem szabad lemondanunk, és az egyházat tanácstalanul és segítség nélkül hagynunk, hanem meg kell tennünk, amit tehetünk, ők pedig menjenek a pokolba, ahogy akarják.” (A zsinatokról és az egyházzól, 1539. WA 50:512.13–22. LW 41:11. Magyarul: MLM 6. köt. 366. o.

Ford. Márton Jenő)

CSAK A LOKÁLIS A VALÓDI

Luther Wittenbergtől való távolléte és az ezzel járó, a letartóztatásáról vagy éppen haláláról szóló híresztelések nyugtalanságot szítottak a szász vidékeken és Németország más részein. Az egyszerű nép, különösen a parasztok Luthernek a keresztény szabadságról mondott szavaiból sok mindent a saját feudális főuraiktól való megszabadításukra vonatkoztattak. Luther arról értesült, hogy követői között erőszak ütötte fel a fejét, és wartburgi elszigeteltsége tovább növelte félelmét az erőszaktól és a törvénytelenségtől, amelyet az egyházi reformnak a politikai ügyekkel való összekeverése okozott. Ezért Luther egy tanulmányt küldött Spalatinnak 1521 decemberében, amely nem hagyott kételyt afelől, hogy hogyan vélekedik a „felkelés és lázadás” ügyéről.¹⁵⁹

---

¹⁵⁹ Intés minden keresztyénhez, hogy óvakodjunk lázadástól és forradalamtól, 1522. WA 8:676–687. LW 45:57–74. (Magyarul: MLM 3. köt. 166–184. o. Ford. Mayer Endre)

1. Egyetlen keresztény sem elég igaz ahhoz, hogy egyenlőséget tegyen a hit és a lázadás közé. Ha lázadás történik, mindenki hibáztható, mivel mindenki bűnös marad.

2. Az imádság a legjobb módja annak, hogy Istenhez forduljunk azt kérve, hogy változtassa meg a pápa és a fejedelem zsarnokságát.

3. Krisztus már elkezdett egy forradalmat, amelyet az evangélium hirdetésén keresztül visz véghez; a gonoszt az Isten igéjével kell megsemmisíteni. Továbbá az „utolsó nap”, a világvége nem lehet nagyon messze, mivel a pápa lelepleződött mint az Antikrisztus, és a sátán arra veszi rá a keresztényeket, hogy Isten dolgát a saját kezükbe vegyék.¹⁶⁰

4. Nem szükséges a pápa és a császár ellen „lutheránus” forradalmat viselni. Luther ezért a következőket mondta az esetleges forradalmároknak:

„Először kérem azt, hogy az én nevemet ne emlegessék s ne lutheránusoknak, de keresztényeknek nevezék magukat. Mert mi Luther? Hisz a tan nem az enyém! Azután meg senkiért nem feszítettek keresztre. Szent Pál sem engedte (1Kor 3,22), hogy a keresztények páliaknak, péterieknek nevezék magukat, hanem krisztusiaknak. Miként jönnék hozzá én szegény, ocsmány féreg, hogy Krisztus gyermekeit az én szerencsétlen nevemről nevezék el. Nem úgy, atyámiai! Töröljük el a pártneveket, s nevezük magunkat krisztusiaknak (keresztényeknek), akinek a tanítását valljuk.”¹⁶¹

De Luther figyelmeztetését nem fogadták meg. Wittenberg több zavargást élt át 1521/22 telén. Karlstadt dékán nemcsak a teológiai tanulmányok reformját sürgette az egyetemen, hanem Luther eszméinek a gyülekezetekben történő megvalósítását is. Melanchthon habozott bármibe is belefogni Luther hozzájárulása nélkül, és Frigyes választófejedelem az óvatos megfontolás, vitatkozás és nevelés időszakát támogatta az azonnali, konkrét cselekvés helyett. Azonban Karlstadt és Gabriel Zwilling – egy hajdani Ágoston-rendi szerzetes – folytatták erőfeszítéseiket, hogy keresztülvigyék Luther liturgiai javaslatait.

Fő céljuk az volt, hogy bevezessék a két szín alatti úrvacsorát a vasárnapi misén. A „laikus kehelyre” vonatkozó követelésük a szomszéd Cseh- és Morvaország huszita reformmozgalmának régi harci kiáltását visszhangozta, amelyet az 1415-ben mártírhalt Husz János hozott létre. E „morva testvérek” közül (így nevezték a pa-

---

¹⁶⁰ WA 8:679.4–8.; 682.12–683.33. LW 45:61., 66–68. Sok kortársához hasonlóan Luther a világvégét közelre várta, sőt egyenesen a saját életében. Az erőszak és az Antikrisztus megjelenése a vég jelei voltak. Hogy mennyire kiemelkedő jelentőségű volt ez a nézet Luther életében és művében, azt megmutatta Asendorf: *Eschatologie bei Luther*, 214–221. o. (Luther „eszkatológiai öntudatáról”); 280–293. o. (az „utolsó napról”)

¹⁶¹ WA 8:685.5–11. LW 45:70–71. (Magyarul: l. 159. jegyz. 176–177. o.)

cifista huszitákat Luther idejében) sokan Luthert a „szász Husz Jánosnak” tartották. Frigyes választófejedelem politikai ellenségei, mint például saját unokatestvére, Szász György, a világiak kehelyhasználatra vonatkozó követelésében a régi huszita eretnek-ség újraeledését látta, amelyet a konstanzi zsinat 1415-ben már elítélt. Wittenbergiek nagy csoportja, amely hajdani szerzetesekből, papokból, az egyetemi kar tagjaiból, kiváló polgárokból és egyszerű emberekből állt, Karlstadt és Zwilling köré gyülekezett, és 1521 karácsonyán Karlstadt megtartotta az első „evangélikus” misét a vártemplomban.¹⁶² Nem viselt miseruhát, németül beszélt, és minden úrvacsorához járulónak odanyújtotta a kelyhet.

1521. december 27-én Szászországból, Zwickau városából három „próféta” érkezett Wittenbergbe, és azt állították, hogy látomásokban kijelentéseket kaptak Istentől. Megjövendölték a küszöbönálló világvégét, és az összes szentség és más „kül-sőségek”, különösen a gyermekkereszttség megszüntetésére szólítottak fel. Azt hirdették, hogy a Szentlélek befogadása a szívbe és a lélekbe sokkal fontosabb, mint az egyház összes külsősége; az egyház különben is áruba bocsátotta magát, amióta Konstantin Kr. u. 313-ban keresztény hitre tért, és a kereszténységet államvallássá tette. Ezek a „zwickaui proféták” lelkészük, Thomas Münzer befolyása alatt álltak. Münzer kezdetben rokonszenvezett Luther ügyével, de hamarosan elfordult tőle. Lázadást szított az egyházi és politikai status quo ellen, és megteremtette saját mozgalmát a radikális husziták és kiábrándult parasztok segítségével.¹⁶³ A három zwickaui proféta – Niklas Storch, Thomas Drechsel (munkanélküli takácsok) és egy Mark nevű egykori wittenbergi egyetemista, akit Stübnerként ismertek, mivel apja fürdőházat (*Stube*) vezetett – hamarosan odébbállt. Azonban elég nyugtalanságot okoztak, hogy veszélyeztessék a törvényt és a rendet Wittenbergben és a környező vidéken is. Zwilling olyan lázító ígehirdetéseket tartott a közeli Eilenburgban, hogy zendülés támadt; visszatért Wittenbergbe, és 1522. január 12-én nem sikerült megakadályoznia, hogy a tömeg, amelyet ő izgatott fel, feldúljon egy plébániát.

A római katolikusok kis csoportja – nagyjából részben fogadalmukhoz hű szerzetesek – gúnyolódó bandák célpontja lett Wittenbergben, gyakran kővel dobálták meg őket és szállásukat. Mivel az Ágoston-rendieknek feletteseik megparancsolták, hogy kövessék Luther tanácsait, és a fogadalmakat tekintsék a lelkiismereti választás kérdésének, sokan elhagyták a kolostort és megházasodtak. Sokan csatlakoztak Zwillinghez az oltárok eltávolításában és a képrombolásban. 1522. január 19-én Karlstadt a saját

---

¹⁶² Az 1521/22-es „wittenbergi mozgalomról” az összegyűjtött forrásokat l. Nikolaus Müller: *Die Wittenberger Bewegung*; Rupp: *Patterns of Reformation*, 6. feje.

¹⁶³ Münzer Luther egyik legerőszakosabb ellenfele lett. Luther véleményéről l. Gritsch: *Reformer Without A Church*, 153–154. o.; Mühlhaupt: *Luther über Münzer*. Karlstadt-ról és Münzer-ről. Rupp: *Patterns of Reformation*, 2–3. rész.

esküvőjét ünnepelte egy parasztlánnyal egy külön erre az alkalomra kidolgozott esküvi szertartáson, amelyen minden befolyásos wittenbergi polgár részt vett.

Nem meglepő ezek után, hogy Szász György herceg megkérte a nürnbergi birodalmi törvényszéket, hogy bocsásson ki bírói utasítást a wittenbergi reformok ellen a keresztény egység és az ország törvényeinek megőrzése érdekében. 1522. január 20-án valóban küldtek Frigyes választófejedelemnek egy bírói utasítást, amely megtiltott minden változtatást a nyilvános istentiszteletben, és megtiltotta a szerzeteseknek, hogy fogadalmaikat visszavonják. Frigyes választófejedelem azonban udvariasan visszautasította, hogy bármiféle beavatkozást engedélyezzen a szász választófejedelemség belső ügyeibe.¹⁶⁴

Karlstadtnek és követőinek sikerült meggyőzni a városi tanácsot, hogy radikális reformokat vezessenek be, amelyeket a tanács 1522. január 24-én „rendeletekkel” erősített meg.¹⁶⁵ A koldulás elleni orvossággént a szegényekről való gondoskodást javasolták, megtiltották a prostitúciót, megszüntették a nyilvános istentiszteleten a „római visszaéléseket”, bevezették a misének azokat a formáit, amelyeket Karlstadt és Zwilling képviseltek. De a zavargások folytatódtak. Karlstadt és Zwilling azzal igazolták az eseményeket, hogy szerintük a helyi egyházközségnek joga van megtisztítani magát a pogány visszaélésektől, amelyek a középkori egyházi előírásokból és gyakorlatból származnak, úgymint a böjtölés, a magángyónás és a képekhez való imádkozás.

Amikor Böles Frigyesnek nem sikerült lecsillapítani a zavargásokat – az 1522. február 13-án egyik követe és a wittenbergi radikális mozgalom vezetői között szervezett találkozó dacára sem –, Luther elhatározta, hogy visszatér Wittenbergbe. A Melanchthonnal és másokkal folytatott levelezés lehetővé tette számára, hogy jól tájékozódjon az ottani eseményekről.¹⁶⁶ Elhagyta Wartburgot Frigyes választófejedelem tanácsa ellenére. „Választófejedelmi méltóságod már így is túl sokat tett, és többet már nem kellene tennie” – írta Frigyesnek 1522. március 5-én, a Wittenberg felé vezető úton kelt levelében.

„Mert Isten nem tűri és tűrheti tovább választófejedelmi kegyelmességed vagy az én nyomorúságos dolgomat. Hagyjuk rá magára, reá és senki másra: ehhez tartsa magát választófejedelmi kegyelmességed. Ha választófejedelmi kegyelmességed ezt hiszi, úgy bátorságban s békeességben lehet, ha nem hiszi, hát hiszem én, és választófejedelmi kegyelmességed tűrje hitetlenségének gyötrelmes kínjait; méltó sorsa ez minden hitetlenségnek.

¹⁶⁴ Bornkamm: *Luther in der Mitte seines Lebens*, 68. o. alapján.

¹⁶⁵ A „rendeletek” szövege in Lietzmann: *Die Wittenberger und Leisniger Kastenordnung*. L. még James Preus: *Carlstadt's Ordinances and Luther's Liberty*.

¹⁶⁶ L. például Luther 1522. január 13-án kelt levelét Melanchthonhoz. WA.BR 2:424–427. LW 48:364–370. (Magyarul: MLM 3. köt. 161–165. o. Ford. Mayer Endre)

Minthogy pedig én választófejedelmi kegyességedet követni nem akarom, választófejedelmi kegyelmességedet Isten előtt nem érheti vád, ha engem elfognak, avagy megölnék... Mert Krisztus nem arra tanított engem, hogy mások kárára legyek keresztyén.”¹⁶⁷

Közvetlenül 1522. március 6-án történt megérkezése után Luther újra írt Frigyes választófejedelemnek, hogy megismételje korábbi meggyőződését, miszerint neki, Luthernek nem volt más választása az ügyben. A wittenbergiek kérték, hogy térjen vissza, a sátánt a helyszínen kell elintézni, és el kell kerülni a németországi általános felkelést. „Még ha semmit sem tudnék ebben a dologban tenni, és még ha nevetségesnek is tűnnék ellenségeim számára, ha erről hallanak, meg kell tennem, amiről látom és tudom, hogy meg kell tennem.”¹⁶⁸

Három nappal később, Invocavit vasárnapján, 1522. március 9-én Luther felment a városi templom szószékére, és elmondta az első igehirdetést a nyolc közül, amelyek helyreállították a törvényt és a rendet Wittenbergben. „Számon kér minket a halál” – mondta a megjelenése miatt megdöbbenet tömegnek.

„[D]e egyikünk sem a másik helyett hal meg, hanem önnönmagáért. Ordibálhatunk ugyan egymás fülébe, de mindenkinek magának kell talpraesettnek lennie a halál idején. Akkor én nem leszek melletted, és te sem mellettem. Ezért aztán mindenkinek pontosan tudnia kell azokról a főbb dolgokról, melyek egy keresztyént érintenek, és fölkészültnek kell lennie. Ezek azok a dolgok, melyeket, szeretett testvéreim, jó ideje már, hogy hallottatok tőlem.”¹⁶⁹

Luther ezután felsorolta, milyen fegyverzetre van szükségük a wittenbergieknek az egyház megreformálásáért folytatott küzdelemben. Ezek a következők: annak a bűnösségnek a tudata, hogy az ember elszakadt a Krisztusban kegyelmesnek megismert Istentől; a szeretet mély érzése, amely a Krisztusba vetett hitből származik; türelem, amely érzékeli a „kell” és a „szabad” közötti különbséget.¹⁷⁰ Az ilyen különbségtétel – hangsúlyozta Luther – a reformok alapja. Következésképpen „a képek” helyénvalók, ha nem imádják őket. A böjtölés helyes, ha az nem vezet önelégültséghez. A magánygónás jó, ha úgy fogják fel, mint az Isten Krisztusban adott szeretetéről szó-

---

¹⁶⁷ WA.BR 2:456.89–96., 111–112. LW 48:391–392. (Magyarul: MLM 3. köt. 183–184. o. Ford. Masznyik Endre)

¹⁶⁸ 1522. március 7-i vagy 8-i levél. WA.BR 2:459–462. Az idézet: 461.71–72. LW 48:393–399. Az idézet: 397.

¹⁶⁹ Doktor Luther Márton nyolc böjti igehirdetése Wittenbergben (*Acht Sermonen D. M. Luthers von ihm gepredigt zu Wittenberg in der Fasten*), 1522. WA 10/3:1.1–10; 2.1–3. LW 51:70. (Magyarul: *Nyolc böjti prédikáció*. Ford. Szabik Zsófia. Magyarországi Luther Szövetség, 1994. /Magyar Luther Füzetek 3./ 11. o.)

¹⁷⁰ WA 10/3:2–20. LW 51:70–78. (Magyarul: l. 169. jegyz. 17. o.)

ló bizonyosságot. Az istentiszteletben bekövetkező változásoknak helyes tanítással kell együtt járniuk azért, hogy az emberek tudják, mit tesznek. Istentisztelet és tanítás elválaszthatatlanok. Még a világi kehely kérdését is a „kell” és a „szabad” böles megkülönböztetésének összefüggésében kell kezelni.

„Bármennyire is úgy vélekedem, hogy szükségszerű volna a szentséget az Úr rendelkezése szerint két szín alatt venni, mégsem szabad ezt kényszerre tenni, vagy valamely általános érvényű rendszerbe foglalni, hanem hirdetni, gyakorolni és prédikálni azt, s még akkor is a következményeket és folyamodványokat az Igére bízni, s mindenkit meghagyni a maga szabadságában. Ha ez meg nem történik, akkor úgy tűnik nekem, külsőség lesz belőle és képmutatás. Ezt akarná az ördög is...”¹⁷¹

Luther megfeddte a wittenbergieket, hogy elhanyagolják a köztük lévő gyengéket. „Ha nem szeretitek egymást, Isten nagy csapást küld rátok” – óvta őket. „Egyáltalán nem törődtek ezzel, és mindenféle bolondságot játszottok, ami semmire nem vezet.”¹⁷²

Luther nyilvánvalóan Karlstadtra, Zwillingre és a zwickauai prófétákra gondolt, amikor bolondságról beszélt. Luthert az hozta dühbe, hogy ők a Szentírást saját céljaikra kezdték idézni, legyen szó a Szentlélek ajándékairól vagy, mint Münzer esetében, a lázadó viselkedés szükségességéről. Akiknek látomásaik vannak, és a bibliai prófétákhoz hasonlóan beszélnek – állította Luther –, azoknak a szenvedést és az üldöztetést is el kell viselniük a prófétákhoz és apostolokhoz hasonlóan. Azt tanácsolta Melanchthonnak: „Ezért vizsgálj meg és meg se hallgasd őket, ha a megdicsőült Krisztusról beszélnek anélkül, hogy először a megfeszített Jézusról szólnának.”¹⁷³ Luther visszautasította, hogy vitába bonyolódjon azzal a bibliamagyarázattal kapcsolatban, amelyet ezek a „próféták” megfelelőnek tartottak. Egyszerűen a befolyását használta ellenük; Zwilling engedelmes tanítvány lett, Karlstadtnak pedig megtiltották, hogy Wittenbergben prédikáljon, és a közeli Orlamündébe ment, ahol folytatta kísérleti „evangélikus” reformját. A zwickaui próféták közül ketten találkoztak Lutherrel valamikor 1522 tavaszán, de hamarosan ismét eltűntek, amikor Luther megtagadta, hogy komolyan vegye őket.¹⁷⁴

Luther a világi kehelyről szóló álláspontját egy széles körben terjesztett tanulmányban foglalta össze, amelynek címe „Vélemény az úrvacsora mindkét szín alatt való vételéről és egyéb újításokról”.¹⁷⁵ Miután megismételte mérsékletre és türelemre szó-

¹⁷¹ WA 10/3:45.10–16; 46.1. LW 51:90. (Magyarul: I. 169. jegyz. 29. o.)

¹⁷² WA 10/3:57.15–17., 58.4–5. LW 51:96.

¹⁷³ Levél Melanchthonhoz 1522. június 13-án. WA.BR 2:425.39–40. LW 48:367.

¹⁷⁴ L. Luther 1522. április 12-én kelt levelét Spalatinhoz. WA.BR 2:493.17–30. 1543 tavaszán kigúnyolta Markot az asztali beszélgetésekben. Nr. 5568. WA.TR 5:249.1–9. LW 54:455.

¹⁷⁵ 1522 áprilisában adták ki. WA 10/2:11–41. LW 36:233–267. (Magyarul: MLM 3. köt. 235–267. o. Ford. Masznyik Endre)

lító felhívását a liturgiai változtatás dolgaiban, Luther tíz lépést ajánlott az egyszerű nép tanítására.¹⁷⁶

1. Folytassák a régi gyakorlatot, de komolyan tanítani kell, hogy miért szükséges a változtatás.

2. A mise ünneplésekor kerülni kell minden utalást az „áldozatra” azért, hogy ne-hogy azt gondoljuk, a pap Krisztus jelenlétének és hatalmának egyetlen közvetítője.

3. Prédikáljanak az úrvacsora értelméről, különösen az „Ez az én testem és vérem, amely tiérettetek adatik” szavakról.

4. Ne erőltessék a kenyér és a bor kiosztását akkor, ha az komoly botránkozást okozna, és próbálják megtanítani, hogy a szeretet lép a törvény helyébe.

5. A szentséget csak akkor kell kiosztani, ha szükséges, bár a vasárnapi misén ne maradjon el az úrvacsora.

6. Szüntessék meg a magánmiséket.

7. Folytassák a magángyónás gyakorlatát.

8. Tartsák meg a képeket mindaddig, amíg nem imádják őket.

9. Engedjék meg a papoknak, hogy házasodjanak, és a szerzeteseknek, hogy el-hagyják a kolostort, ha ez összhangban van a lelkiismeretükkel.

10. A böjtölést ne írják elő „jó cselekedetként”, amely kibékíthetné Istent. Mind-ezen lépéseknek a szentség és a keresztyény egység közötti kapcsolatot kell feltárni-uk a keresztyény viszálykodás helyett.

„Igaz, hogy se testedre, se lelkedre nem mondhatod: én lutheránus vagyok, avagy pápista; mert ezek közül egyik sem halt meg éretted, nem is mestered, hanem egye-dül a Krisztus, és keresztyénnek kell magadat vallanod. Ha azonban meggyőződésed, hogy Luther tanítása evangéliumi és a pápáé evangéliumellenes, úgy nem szükséges Luthert mindjárt félreléknöd; hiszen különben tanítását is vele veted el, amelyet pe-dig Krisztus tanításának ismersz el. Hanem azt kell mondanod, legyen bár Luther egy gazfickó vagy szent, ahhoz semmi közöm, ámde a tanítás nem az övé, hanem magáé Krisztusé.”¹⁷⁷

Miután helyreállt a béke Wittenbergben, Luther újra élete fő kötelességére összpön-tosított: a Bibliának az igehirdetésben és a tanításban történő magyarázatára. 1522-ben 117 igehirdetést tartott az adott nap előírt bibliai textusairól (perikopák); 1523-ban az igehirdetések száma 137-re nőtt.¹⁷⁸ 1523 februárjától 1524 tavaszáig a Deute-

¹⁷⁶ WA 10/2:29.3–36.27. LW 36:254–262.

¹⁷⁷ WA 10/2:40.5–12. LW 36:265. (Magyarul: l. 175. jegyz. 265. o.)

¹⁷⁸ Luther szeretett teljes bibliai könyvekről prédikálni, mint például a Genézisről, Péter 2. leveléről vagy Júdás leveléről, mert mindig szívén viselte a Szentírás egységét. Az 1522-ben mondott igehir-detések számához l. WA 10/3:XL; az 1523-ban mondottakhoz WA 11:L.

ronomiumról tartott előadásokat, és ezeket a prófétai könyvekről szóló hosszú sorozat követte.¹⁷⁹

A kolostorban megváltozott az élet, mivel egy kivétellel az összes szerzetes elment. Az Ágoston-rend beleegyezett abba, hogy ha Frigyes választófejedelem karbantartja a kolostori épületeket, akkor cserébe Luther anyagi ellenszolgáltatás nélkül végzi egyetemi professzori szolgálatait. Így Luther meglehetősen szegényen élt. A kolostorban ingyenes szobája és ellátása volt, de egyetlen bevétele a városi templomban történő prédikálásból származott, amely még arra sem volt elég, hogy egy új csuhához anyagot vásároljon. Azonban a választófejedelem a lehető legjobb szövetet küldte neki, és Luther elegáns polgári öltönyt csináltatott magának a szerzetesi csuha helyett. 1524 októbere után „civil” ruhákat hordott, és teljesen feladta a szerzetesi öltözetet. Bár Luther egyedül élt a kolostorban, mégsem volt magányos. Melancthon és Johann Bugenhagen (1523 óta a városi templom lelkésze) Luther legjobb barátai lettek, ahogy a művész Lucas Cranach, Nikolaus Amsdorf (korábban egyik diákja, most kollégája az egyetemen) és a jogász Justus Jonas is. Németország különböző vidékeiről és más országokból, különösen Svájból és Franciaországból jöttek hallgatók Wittenbergbe. Wittenberg szinte turistaközpont, egyenesen zarándokhely lett, és Luthert gyakran látogatták értelmiségiek és nemesek szerte Európából.¹⁸⁰

Luther összekapcsolta a Biblia tanulmányozásából származó meglátásokat és a kereszténység történelmére vonatkozó kritikai ismereteit a gyülekezeti és a közélet különböző szempontjaival. Rövid prédikációs útra ment a közeli szász városokba 1522 áprilisában, és felfedezte, hogy a házasság lett a fő vitatéma mind a papság, mind a világiak számára. Ezért két rövid tanulmányban foglalta össze, amit a házasságról mondania kellett: „Azokról a személyekről, akikre a vérrokonság és rokonság vonatkozik, akiknek a Szentírás (Leviticus 18) megtiltja a házasságot” és „A házasság rendje”. Ezeket 1522 nyarán és őszén adták ki. Az első tanulmány egyszerűen felsorolta azokat a személyeket, akikkel nem szabad összeházasodni, mindezt sok zsidó törvénnyel és kánonjoggal támasztva alá. A második tanulmány elutasította a házasság szentség voltát, és három kérdésre kísérelt meg választ adni: 1. Kik léphetnek egymással házasságra? 2. Kik válhatnak el? 3. Mi a keresztény házasság?

Luther elutasította azt a mértékadó középkori álláspontot, hogy csak azoknak az embereknek szabad házasodniuk, akik képesek gyermekeket nemzeni. A „szaporodjatok és sokasodjatok” (1Móz 1,28) „isteni rendelkezés” (*Werk*), és nem „parancs”

---

¹⁷⁹ Luther ószövetségi könyvekről szóló munkáinak felsorolásához l. Bornkamm: *Luther and the Old Testament*, 269–283. o. Luther Újszövetséggel kapcsolatos munkáját elemezte Ebeling: *Evangelische Evangelienauslegung*; l. különösen a táblázatokat, 455–463. o.

¹⁸⁰ Luther 1522 és 1525 közötti wittenbergi életének adatairól l. Bornkamm: *Luther in der Mitte seines Lebens*, 10. fejt.

(*Gebot*). „Éppen úgy, ahogyan Isten nem parancsolja meg senkinek, hogy férfi vagy nő legyen, de oly módon teremti őket, hogy azzá kell lenniük, úgy nem parancsolja meg nekik, hogy sokasodjanak, de úgy teremti őket, hogy sokasodniuk kell.”¹⁸¹ A házasság „világi vállalkozás”, éppen úgy, mint az evés, ivás, alvás, vásárlás, eladás stb. A zsidók és a törökök is házasodnak, akár a keresztények.¹⁸² Hozzátette, hogy ha a házasság nem tud működni „testi vagy természetes elégtelenségek” miatt, úgymint házasságtörés vagy a házastársi köteleesség megtagadása, fel kell bontani.¹⁸³ Kitartott amellett, hogy a keresztény házasság a személyiséget Isten előtt komolyan veszi, ezért egyik félnek sem szabad uralkodnia a másikon vagy rosszul bánnia vele, még ha a bűn erre kísérti is őket. Isten még a bűnt is fel tudja használni „munkájában”. „A nemi érintkezés soha nem bűn nélküli, de Isten megbocsátja azt kegyelmével, mert a házasság rendje az ő műve.”¹⁸⁴

Szorosan összefüggött a házasság kérdésével a „világi felsőbbtség” (*Obrigkeits*) kérdése. A Wittenbergben és máshol bevezetett újítások elleni császári rendelet, amelyet 1522. január 20-án bocsátottak ki, az alábbi problémákat vetette fel: Ellenálljanak-e a keresztények az igazságtalan felsőbbségnek? Alá kell-e vetniük magukat a gonosznak a Hegyi beszéd (Mt 5,39) parancsának megfelelően? Alá kell-e vetniük magukat a „kormányzó hatalmának” (Róm 13,1)? Luther hat igehirdetést mondott el a politikai hatalom kérdéséről Weimarban 1522. októberében az udvari lelkész, Wolfgang Stein kívánságára, aki aggódott Luther németalföldi tanítványainak üldözése és a Németországban a wormszi ediktum eredményeként fenyegető üldözés miatt.

Luther igehirdetéseit egy tanulmányban foglalta össze, amelynek címe: „A világi felsőbbsegről, hogy meddig tartozik neki az ember engedelmességgel”. Ezt 1522 decemberében adták ki. Ez a tanulmány rajzolja meg legjobban Luther „két birodalomról” szóló etikáját.¹⁸⁵ Mivel a keresztények az evangélium által Isten birodalmához, a törvény által pedig e világ birodalmához tartoznak, érzékelniük kell a két birodalom közötti különbséget minden helyzetben, amellyel szembeállnak. „És ha az egész világ igazi keresztényekből, azaz igazi hívőkből állna, akkor semmiféle fejedelemre, királyra, úrra, büntető hatalomra vagy jogra nem lenne szükség, és nem is lenne hasznos.”¹⁸⁶ Mivel azonban van bűn, és fenyeget a káosz, Isten nemcsak az evangélium szolgálatát rendelte el, hanem a kard szolgálatát is. „Egyik sem elegendő a másik

---

¹⁸¹ A házaseletről (*Vom ehelichen Leben*), 1522. WA 10/2:276.26–29. LW 45:18. Az első tanulmány német címe: *Welche Personen verboten sind zu ehelichen*, 1522. WA 10/2:265–266.

¹⁸² WA 10/2:283.1–16. LW 45:25.

¹⁸³ WA 10/2:287.14–289.17. LW 45:30–34.

¹⁸⁴ WA 10/2:304.9–10. LW 45:59.

¹⁸⁵ *Von weltlicher Obrigkeit, wie weit man ihr Gehorsam schuldig sei*, 1522. WA 11:245–280. LW 45:77–129. (Magyarul: MLM 3. köt. 363–410. o. Ford. Mayer Endre) L. még Gritsch: *Luther and Violence*.

¹⁸⁶ WA 11:249.36–250.1. LW 45:89. (Magyarul: l. 185. jegyz. 369. o.)

nélkül a világban.”¹⁸⁷ Ráadásul mindig vannak gyenge keresztények és zsarnoki uralkodók. Ezért a hitetlenséggel és a zsarnoksággal szembeni ellenállás kéz a kézben járnak.

„[A] keresztyén embernek képesnek kell lennie arra, hogy minden gonoszságot és jogtalanságot elviseljen, ő maga ne álljon bosszút... Azonban mások érdekében lehet, sőt kell is megtorlást, jogot, védelmet keresnie, s meg kell tennie mindent, amit lehet... Egy keresztyénnek sincs joga a fegyveres hatalmat használni vagy segítségül hívni saját maga vagy saját ügyei érdekében. Viszont másért lehet és kell használnia és igénybe vennie azt, hogy a gonoszság akadályozva, az istenfélelem pedig védve legyen.”¹⁸⁸

Luther azt ajánlotta olvasóinak, hogy gyakoroljanak passzív ellenállást olyan zsarnokok elnyomásával szemben, akik az Újszövetség általa készített fordítását el akarták kobozni. „Az erőszaknak nem szabad ellenállni, hanem el kell szenvedni azt, nem szabad azt helyeselni, még kevésbé szolgálni, vagy követni, vagy akár egy talpalatnyit vagy egy hajszálnyit engedni.”¹⁸⁹ A keresztyén fejedelmeknek viszont alattvalóiknak kell szentelniük magukat, figyelembe kell venniük mások tanácsát, és igazságosan kell bánniuk a gonosztevőkkel. Mindenekelőtt a józan észnek és az igazságnak kell felülkerekednie egy olyan társadalomban, amely magát keresztyének tekinti.

Miután foglalkozott a világi felsőbbbség problémájával, Luther az egyházi tekintély kérdéséhez fordult. 1523 tavaszán egy küldöttség érkezett az újonnan alakult „evangélikus” szász gyülekezetből, Leisnigből, hogy tanácsot kérjen arra vonatkozóan, miként kell gondoskodni a szegényekről, hogyan kell meghívni egy lelkészt, és mi módon reformálják meg az istentiszteletet. Más városokhoz, különösen Wittenberghez hasonlóan felvázoltak egy „közös perselyről szóló rendeletet”, amellyel a városban lévő szegényeken szándékoztak segíteni. Mivel azonban viták támadtak a megvalósítás körül, Lutherhez fordultak, aki egy Leisnigben történt látogatás után előszót írt a rendelethez, amely „ajánlásokat tartalmazott az egyházi vagyoni kezelésére vonatkozóan”.¹⁹⁰ Ezek az ajánlások a Wittenbergben szerzett tapasztalataiból származtak, ahol a „közös perselyt” sikeresen állították fel. Luther jóváhagyta a leisnigi rendeletet, de óva intett az erőszak használatától, és türelmes, óvatos és igazságos végrehajtást javasolt, emlékeztetve a gyülekezetet, hogy ne reméljenek csodákat. „A

¹⁸⁷ WA 11:252.14. LW 45:92. (Magyarul: I. 185. jegyz. 372. o.)

¹⁸⁸ WA 11:259.8–10., 11–13., 260.17–20. LW 45:101., 103. (Magyarul: I. 185. jegyz. 382., 384. o.)

¹⁸⁹ WA 11:267.22–24. LW 45:112. (Magyarul: I. 185. jegyz. 393. o.)

¹⁹⁰ Egy gyülekezeti közpénztár rendje (*Ordnung eines gemeinsamen Kastens*), 1523. WA 12:11–30. LW 45:169–194. (Magyarul: MLM 4. köt. 89–113. o. Ford. Márton Jenő)

¹⁹¹ WA 12:15.29–31. LW 45:176. (Magyarul: I. 190. jegyz. 96. o.)

világnak és a sátánnak, aki e világ fejedelme, meg kell maradnia – fejezte be. – Én megtettem, amit tehettem, és ami kötelességem volt.”¹⁹¹

A lelkészek elhívására vonatkozóan Luther egy rövid tanulmányt írt, s azt 1523 májusában ilyen címen adták ki: „Szentírásbeli alapja és oka annak, hogy a keresztyén gyülekezetnek, vagyis egyháznak hatalma van minden tan felett ítélni és tanítót meghívni, alkalmazni és elmozdítani.”¹⁹² Minden megkeresztelt ember egyetemes papságának ismételt megerősítése után Luther a helyi gyülekezetre ruházta azt a hatalmat, amelyet a római egyházban csak a püspökök birtokoltak. Hozzátette, hogy mivel a püspökök visszaéltek elhívásukkal, a gyülekezet minden megkeresztelt tagját papnak és püspöknek kell tekinteni, akiket szükséghelyzetben „Isten szívükben elhívott és felkent a szolgálatra”. Azonban mihelyt a szükséghelyzet megszűnik, a gyülekezetnek vagy egyháznak meghatározott tagjait kell elhívni az Ige és a szentség szolgálatára.¹⁹³ Luther 1523-ban még elég derűlátó volt, és azt remélte, hogy a Leisnighez hasonló gyülekezetek a visszaéléstől mentes, megújított egyház mintáivá lesznek.

Ugyanez az optimizmus mutatkozott meg egy másik, a lelkészi szolgálat szerkezetéről és működéséről szóló tanulmányban, amelyet 1523 telén adtak ki huszita vezetők kérésére, akik Luther jóváhagyását akarták a független nemzeti egyház létrehozásához a mai Csehország és Szlovákia területén.¹⁹⁴ Tartva attól, hogy a husziták kiegyeznek Rómával a papi ordináció kérdésében, Luther azt tanácsolta nekik, hogy egyáltalán ne legyenek felszentelt papjaik a tartományukban lévő „babiloni rendetlenség” miatt.¹⁹⁵ Ilyen helyzetben, mint az övék – mondta –, minden családfőnek papként kell működnie, mivel a nyilvános szolgálat túl magas hivatal, és a püspök által történő felszentelés könnyen megronthatja. Hozzátette, hogy amikor Krisztus elrendelte az úrvacsorát, „mindnyájuknak egyformán adta az igének ugyanazon szolgálatát”. Ennek eredménye, hogy minden egyházi szolgálat, beleértve az úrvacsora megünneplését, minden megkeresztelt ember feladata. „Ha akkor az, ami nagyobb, azaz az ige és a keresztség mindenkire ráruháztatott, akkor jogosan állíthatjuk, hogy a kisebb, a konszekrálás hatalma is mindenkinek megadatott, még ha ezt közvetlen szentírási forrással nem is tudjuk alátámasztani.”¹⁹⁶ Mindamelllett „egy dolog a jogot nyilvánosan gyakorolni, más dolog szükséghelyzetben használni azt. Nyilvánosan nem gyakorolhatja az ember a jogot az egész testület vagy egyház bele-

---

¹⁹² *Dass eine christliche Versammlung oder Gemeinde Recht oder Macht habe, alle Lehre zu urteilen und Lehrer zu berufen, ein- und abzusetzen, Grund und Ursach aus der Heiligen Schrift*, 1523. WA 11:408–416. LW 39:305–314. (Magyarul: MLM 4. köt. 69–81. o. Ford. Hörk József)

¹⁹³ WA 11:412.16–18., 30–33. LW 39:310. (Magyarul: l. 192. jegyz. 74. o.)

¹⁹⁴ WA 12:169–195. LW 40:4–44.

¹⁹⁵ WA 12:171.3–7. LW 40:9.

¹⁹⁶ WA 12:183.12–15. LW 40:25.

egyezése nélkül. Szükséghelyzetben mindenki használhatja azt, ahogy legjobbnak tartja.¹⁹⁷ Sajnos a husziták hamarosan visszatértek a püspöki ordinációhoz, Luther nézetei nem győzedelmeskedtek.¹⁹⁸

Bár a politikai uralkodók – Frigyes választófejedelemmel együtt – gyakorolták azt a törvényes jogukat, hogy „evangélikus” lelkészeket iktassanak be, gyakran megengedték, hogy a gyülekezetek és/vagy városi tanácsok válasszák meg lelkészeiket. Ilyen módon lett Bugenhagen a wittenbergi városi templom lelkésze 1523 őszén. Amikor a szerzetesi közösség tiltakozott, Luther egyszerűen felment a szószékre, és megválasztottnak jelentette ki őt!

Frigyes választófejedelem és a wittenbergi városi tanács is elfogadta Luthernek az istentisztelet megreformálására tett javaslatait. Ezek a javaslatok felváltották a mindennapi teljes misét egy olyan liturgiával, amely szentírási szakaszokból, igehirdetésből, imákból és énekekből állt. A teljes misét vasárnapra tartották fenn. Luther középutat keresett a radikálisok és a régi állapot védelmezői között. Ezért azt javasolta, hogy a papok „kereplése és hadarása” helyett izléses egyszerűség jellemezze az istentiszteletet. „Mindent nélkülözhetünk, az ígét kivéve – mondta a wittenbergieknek. – Továbbá semmiből sem húzunk annyi hasznot, mint az igéből.”¹⁹⁹ A misét nem eltörölni kell, hanem meg kell tisztítani „mindentől, aminek áldozatjellege van”, azaz az összes engesztelő szót és gesztust meg kell szüntetni az Istennek Jézus Krisztusban hozott áldozatáért mondott köszönet javára. Minden egyéb másodlagos a misében, és a hagyománynak és a nép szükségleteinek megfelelően kell rendezni.²⁰⁰ Luther maga szerzett és átírt számos éneket, köztük a „Jer, örvendjünk, keresztyének!” kezdetűt (*Nun freut euch liebe Christen g'mein*), amely a bűnös ember Krisztus által történő megigazulását ünnepli.²⁰¹

Luther támogatói közül sokakat megzavart az egyetemes papsággal járó hatalom, ami minden megkeresztelt hívőre vonatkozott. A wittenbergiek látták, hogy Karlstadt dékán lemondott egyetemi címeiről, és vidéki lelkész lett, hogy az emberi bölcsesség helyett látható módon odaszánja magát a Szentlélek sugalmazása által mozgott „egyszerű keresztyén életnek”. Sok szerzetesi iskolát feloszlattak. Luther is úgy érezte, hogy fel kell emelnie szavát a nevelés érdekében. A tárgyról szóló programadó elgondolásait egy tanulmányban foglalta össze, amelyet 1524 elején adott ki „Németország összes városainak polgármestereihez és tanácsosaihoz keresztyén is-

---

¹⁹⁷ WA 12:189.25–27. LW 40:34.

¹⁹⁸ A huszitáknál törésre került a sor a reform kérdése miatt. L. Bornkamm: *Luther in der Mitte seines Lebens*, 121. o.

¹⁹⁹ A gyülekezeti istentisztelet rendjéről (*Von Ordnung des Gottesdienst in der Gemeinde*), 1523. WA 12:37.29. LW 53:14.

²⁰⁰ Mise- és úrvacsorai rend a wittenbergi egyház részére (*Formula Missae et Communionis pro Ecclesia Wittenbergensis*), 1523. WA 12:211.20–22., 214.14–215.5. LW 53:26., 30–32.

²⁰¹ WA 35: 422–425. LW 53: 217–220.

kolák felállítása és fenntartása végett” címen.²⁰² Luther a népiskolák mellett szállt síkra, mivel a gyülekezetek és a szülők nem törődtek eleget a fiatalok nevelésével. Hangsúlyozta, hogy a nevelés a jövő számára történő beruházás. Történelmet és klasszikus nyelveket, különösen a latint és a görögöt kell tanítani, mivel Németországnak olyan fiatal emberekre van szüksége, akik megtanulták bölcsen használni az értelmüket. „Elég sokáig voltunk német bestiák” – mondta a német városatyáknak. „Vegyük már egyszer hasznát eszünknek is, hogy meglássa Isten, milyen hálásak vagyunk jószágáért, és más népek is lássák, hogy mi is emberek vagyunk.”²⁰³ Azt is javasolta, hogy hozzanak létre közönyvtárakat, bátorítsák a polgárokat, hogy művelődjenek, és tanuljanak többet a világról. „Fáradságot és költséget ne kíméljenek a jó könyvtárak vagy könyves táruk felállítása dolgában, különösen oly városokban, amelyeknek arra elég módjuk van.”²⁰⁴ Luther szerint az egyetemes egyház megújítása az értelem megújítását is kívánja. Isten minden gyermeke, fiatal és öreg egyaránt, arra kapott elhívást, hogy Krisztus hű tanúja legyen, bárhol is él.

ELTÉRŐ IRÁNYVONALAK

1522 után Luther úgy ügyelt a gyorsan meginduló mozgalomra, akár egy püspök. Hűséges barátok vették körül, nagyszámú támogató látogatta, és egyfolytában azokra a különféle kérdésekre válaszolt, amelyekben tanácsát és véleményét kérték. Négy legközelebbi barátja segítette a nevét viselő mozgalom terjesztését. Melancthon a görög és a héber nyelv széles körben elismert nyelvésze lett; Bugenhagen a humora révén képes volt Luthert vigasztalni, és gyóntatótyja is volt a magángyónásban; Justus Jonas Luther iratai közül sokat lefordított latinról németre; és Nikolaus von Amsdorf rendíthetetlen támogatója volt, akit később (1541-ben) Luther „avatott” Naumburg püspökévé.²⁰⁵ Spalatin és mások a diplomácia útján segítettek terjesztetni a mozgalmat.

Mialatt Wittenbergben béke és nyugalom honolt, Németország többi részén nem ez volt jellemző. Az újonnan megválasztott pápa, VI. Adorján (1522–1523) és V. Károly császár megkísérelte rávenni a német fejedelmeket arra, hogy hajtsák végre a wormszi ediktumot, és helyezték törvényen kívül a lutheranizmust. Azonban 1522-ben a nürnbergi birodalmi gyűlés elutasította ezeket az erőfeszítéseket, s inkább egy

---

²⁰² *An die Ratsherrn aller Städte, dazu sie christliche Schulen aufrichten und halten sollen*, 1524. WA 15:27–53. LW 45:341–378. (Magyarul: MLM 4. köt. 157–187. o. Ford. Masznyik Endre)

²⁰³ WA 15:48.27–30. LW 45:372. (Magyarul: I. 202. jegyz. 182. o.)

²⁰⁴ WA 15:49.12–14. LW 45:373. (Magyarul: I. 202. jegyz. 182. o.)

²⁰⁵ Luther szerepéről az ordinációban I. Brunner: *Nicolaus von Amsdorf*, 2. fejelet. Luther wittenbergi csapatáról I. Tillmann: *The World and Men Around Luther*, 2. rész, 2. fejelet. Hogy milyen befolyásos volt ez a csoport, kimutatta Wolgast: *Die Wittenberger Theologie*. A Cranachhal való barátságáról I. Ihlenfeld: *Luther und Lucas Cranach*.

reformügyekkel foglalkozó egyetemes zsinat összehívását kezdeményezte. Néhány nemes azonban nem várt a vallási ügyek békés megoldására. Franz von Sickingen, akit néhány más német lovag és az Ulrich von Huttenhez hasonló humanisták támogattak, hadat üzent Rómának, de 1523-ban Trier érseke és szövetségesei legyőzték őket. Sickingen röviddel az utolsó csata után meghalt, és Hutten visszavonult Svájcba, ahol még abban az évben elhunyt. Luther, aki mindkettőjükkel levelezett, elutasította, hogy támogatását adja a lovagfelkeléshez, és a sátánnal hozta összefüggésbe kísérletüket.²⁰⁶

Amikor a német fejedelmek többsége az 1524-es nürnbergi birodalmi gyűlésen ismét megtagadta, hogy végrehajtsa a wormszi ediktumot, Ferdinánd, Ausztria uralkodója, néhány bajor fejedelem és délnémet püspök megegyezett Regensburgban, hogy ellenállnak a protestáns német felkeléseknek, ha szükséges, erőszakkal is. A területi vonalak kezdtek kirajzolódni.

Tágult a szakadás a kereszténységben. Az egyik oldalon Róma igyekezett nagy diplomáciai erőfeszítésekkel elnyomni a reformmozgalmat, a néhai X. Leó pápa unokaöccse, VII. Kelemen pápa (1523–1534) és tehetséges követe, Campegio bíboros vezetésével. Rómát komolyan támogatták a bajor fejedelmek. A másik oldalon állt a reformátorok radikális balszárnya, mint Orlamündében Karlstadt vagy Allstedtben Münzer. Luther sátáni rokonságot érzékelt a pápisták és a „rajongók” között (*Schwärmer*, a nyüzögni szóból), amint őket nevezte. Amikor Münzer létrehozta a „kiválasztottak szövetségét” 1523-ban, hogy ez legyen a középpontja a fejedelmek hatalma elleni nagy kiterjedésű lázadásnak, Luther úgy döntött, hogy megkéri a fejedelmeket, üzenjenek hadat a „rajongóknak” (*Schwärmer*).²⁰⁷ Kritizálta Münzert, hogy távol maradt az álláspontja védelmére szólító nyílt vitától, és sürgette a fejedelmeket – különösen a szász fejedelmeket –, hogy fojtsák el a lázadást. Határozottan állította, hogy a közte és a radikálisok közötti vita tárgya az evangélium szolgálata és a kard szolgálata közötti egyértelmű különbségtétel kérdése.

„Ami a tanítást illeti, az idő fog dönteni. Egyelőre kegyelmességeteknek nem kellene az ige szolgálatának útjába állni. Hagyjátok prédikálni őket olyan magabiztosan és bátran, amint csak tudnak, és aki ellen akarnak. Mert, amint mondtam, szektáknak lenniük kell, és Isten igéjének felfegyverezve és harcban kell állnia..., de ha többet akarnak tenni, mint az igével harcolni, és elkezdenek rombolni, és erőszakot alkalmaznak, akkor kegyelmességeteknek közbe kell lépnie, akár mi, akár ők a bűnösök, és száműzni kell őket az országból.”²⁰⁸

²⁰⁶ 1529. június 23-án kelt levél Hesseni Fülöphöz. WA.BR 5:102.53–57. LW 49:231. Huttenről l. LW 48:163. 1. jegyz. Sickingenről LW 48:244–245.

²⁰⁷ Levél a szász hercegeknek a lázongó lélekről (*Ein Brief an die Fürsten zu Sachsen von dem aufrührerischen Geist*), 1524. WA 15:210–222. LW 40:47–59. (Magyarul: MLM 4. köt. 196–206. o. Ford. Márton Jenő)

²⁰⁸ WA 15:218.17–21.; 219.5–7. LW 40:57.

A fejedelmek azzal válaszoltak, hogy megkérték Luthert, járja be Thüringiát, ahol már történtek kisebb parasztlázadások. 1524. augusztus 22-én Jénában prédikált, ahol Karlstadtot mint ördögi lelket támadta, aki lázadást szított. Karlstadt, aki Jénában talált támogatásra, találkozót kért, hogy megvédje magát a támadás ellen, amit igazságtalannak tartott. Luther a Fekete Medvéhez címzett fogadóban találkozott vele, ahol tolongtak Karlstadt követői. A vita Luther áldomásával ért véget – egy gulden átadásával és pohárköszöntővel jelezte, hogy ezentúl csak irodalmi vitába keveredik Karlstadtal.²⁰⁹ Kevésbé humorosan végződött a Luther és az orlamündei egyházközség vezetői közötti találkozás, akik Luthert legyőzték a vitában, és így arra kényszerült, hogy elhagyja a várost a haragos tömeg szitkozódásától kísérvé.²¹⁰ Az események meggyőzték Luthert arról, hogy Karlstadt rajongó (*Schwärmer*), és azt javasolta Frigyes választófejedelemnek, hogy száműzze őt tartományából. Szászországból történő kiűzetése után Karlstadt némi támogatásra lelt Strasbourgban, és Luther ismét közbelépett, nyílt levelet írva 1524 őszén „minden strasbourgi keresztyénnek”.²¹¹ Így írt Martin Bucernek és a strasbourgi reformmozgalom többi vezetőjének:

„Ahogy az ő [Karlstadt] dolgát látom, szörnyű fürgeteggel ront a külső cselekedetekre, mintha a keresztyénség lényege nem volna egyéb, mint képek rombolása, a szentesség felforgatása és a keresztelés meggátolása. Az ilyen füstgomollyal szeretné elhomályosítani az evangélium ragyogó napját és a keresztyén hitnek a fő cikkelyeit, hogy a világ felejtse el mindent, amit mi eddig tanítottunk.”²¹²

Luther 1525 januárjában indította legátfogóbb teológiai támadását Karlstadt és mindazok ellen, akik hasonló nézeteket vallottak, különösen azon tanításuk ellen, hogy az úrvacsorában nincsen meg Krisztus „testi jelenléte”.²¹³ Arra figyelmeztette olvasóit, hogy az egyház megújítására összpontosítsanak a Karlstadt és mások által kínált különös teológiai magyarázatok helyett. Luther összefoglalta korábbi nézeteit a képek érvényességéről, véleményét Karlstadt szászországi tevékenységéről, és felfogását az úrvacsoráról mint Krisztus jelenléte titkáról. A Róma és a „lutheránus” radikálisok közötti „középutat” ajánlotta.

---

²⁰⁹ A találkozást egy névtelen szemtanú feljegyezte. L. Sider: *Confrontation at the Black Bear*, in: *Karlstadt's Battle with Luther*, 36–48. o.

²¹⁰ L. Dr. Luther Márton találkozása Orlamünde város tanácsával és gyülekezetével (*Die Handlung Dr. Martin Luthers mit dem Rat und der Gemeinde der Stadt Orlamünde*). WA 15:341–345. A találkozást elemezte Haendler: *Luther on Ministerial Office*, 6. feje.

²¹¹ Levél a strasbourgi keresztyén hívekhez (*Ein Brief an die Christen zu Strassburg wider den Schwärmergeist*), 1524. WA 15:391–397. LW 40:63–71. (Magyarul: MLM 4. 207–212. o. Ford. Masznyik Endre)

²¹² WA 15:393.18–23. LW 40:67. (Magyarul: I. 211. jegyz. 209. o.)

²¹³ Írás a mennyei próféták ellen a képekről és szentségekről (*Wider die himmlischen Propheten*), 1525. WA 18:62–125., 134–214. LW 40:75–223. (Magyarul: MLM 4. köt. 263–428. o. Ford. Hamvas József)

„Amikor Isten az ő szent evangéliumát kibocsátotta, kétféle módon cselekszik mivünk. Egyrészt külsőképpen, másrészt belsőképpen. Külsőképpen az evangélium szóbeli igéje és az érzéki jelek által cselekszik velünk, aminők a keresztség és az úrvacsora. Belsőképpen a Szentlélek és a hit, valamint más adományok által cselekszik velünk. Mindezt pedig olyan módon és rendben, *hogy a külső dolgoknak elől kell járni, és a belsőket aztán, mégpedig a külsők által következnek... E rendre ügyelj, testvérem, ezen fordul meg minden.*”²¹⁴

Egy terjedelmes „párbeszédben”, amely a szentséggel való „istenkáromló visszaélésről” szól, Karlstadt tagadta Krisztus bárminemű jelenlétét az úrvacsorában, ezért Luther éles polémiában válaszolt, kimutatva, hogy Karlstadt milyen rosszul értelmezte Krisztusnak az utolsó vacsorán mondott szavait (Mt 26,26–30; 1Kor 11,23–26). Karlstadt azt állította, hogy az „ez” szó az „ez az én testem” mondatban magára Jézusra vonatkozik, az ő saját testére, és nem a kenyérré és a borra. Karlstadt szerint Jézus magára mutatott, amikor ezt mondta: „Ez az én testem”.²¹⁵ Luther kijelentette, hogy Karlstadt az ilyen gondolatokkal „megfosztja Istent a neki járó tisztelettől, ellentmond az igazságnak, lerombolja Szent Pál tanítását, és szükségtelenné teszi Krisztus szenvedését”.²¹⁶ Ráadásul – mondta – Karlstadtot, Münzert és követőiket azért kell visszautasítani, mert csak „szaladgálnak, és elhívás nélkül tanítanak”, „és hallgatnak a keresztyén tanítás fő pontjairól”. Nem tanítják helyesen azt, hogy miképpen „kell megszabadulnunk a bűneinktől, hogyan kapunk jó lelkiismeretet, és hogyan nyerünk békés és örömteli szívet Isten előtt”.²¹⁷ Luther nem vett tudomást Karlstadt cáfolatáról; elmondta az utolsó szavát ebben az ügyben.²¹⁸

Münzer bebizonyította, hogy a radikális teológia és a politikai lázadás kapcsolatban van. 1525 tavaszára Münzer parasztszervezetekkel szövetkezett, akik Thüningiában városokat fosztogattak a feudális főuraik elleni lázadás során. Münzer egyértelművé tette, hogy ő egy radikális reformáció vezetője, amely azt a keresztyén szabadságot szándékozik megvalósítani, amelyet Luther ígért azoknak, akiket a középkori feudális rendszer elnyomott. Egyik szenvedélyes tanulmányában, amelyet 1524-ben írt, Münzer Luthert „Wittenberg puhány húsdarabjának” nevezte, aki bibliai ékesszólása és a német fejedelmek politikai hatalma mögé rejtőzik.²¹⁹ A parasztszervezeteket

²¹⁴ WA 18:136.9–16., 24–25. LW 40:146. Kiemelés tőlem. (Magyarul: I. 213. jegyz. 337–338. o.)

²¹⁵ L. Sider: *Karlstadt's Battle with Luther*, 78. o. 11. jegyz. Luther válasza: WA 18:149.26–165.28. LW 40:159–176.

²¹⁶ WA 18:191.27–29. LW 40:201.

²¹⁷ WA 18:213.19–20., 29–30.; 214.4–5. LW 40:222–223.

²¹⁸ Karlstadt megkísérelt szembeszállni Lutherrel ebben a műben: A keresztyén tanítás néhány fő cikkelyének ismertetése, amelyekben dr. Luther hamis váddal és rágalommal gyanúba keveri Andreas Karlstadtot, 1525. L. Sider: *Karlstadt's Battle With Luther*, 126–138. o.

²¹⁹ Nagyon szükséges védekezés Wittenberg istentelen, puhány húsdarabja ellen (*Hoch verursachte*

cikkely formájában terjesztették követeléseiket, és Lutherhez fordultak tanácsért. Luther kiegyezést javasolt köztük és a fejedelmek között, ugyanakkor azzal vádolta őket, hogy az evangéliumot használják arra, hogy igazolják az erőszakot és a lázadást. Kérte a fejedelmek képviselőit és a városi tanácsosokat, közvetítsenek a konfliktusban, hogy elkerüljék a vérontást. „Ha nem követitek ezt a tanácsot – Isten irtalmazzon!” A tizenkét cikkelyről szóló részletes fejtegetését így fejezte be:

„Magatokra kell titeket hagynom; de én ártatlan vagyok lelketek, véretek és vagyonotok pusztulásában, a felelősséget magatok fogjátok viselni. Én megmondtam nektek, hogy egyikőtöknek sincs igaza, és hogy mindketten [fejedelmek és parasztok] jogtalanságért harcoltok... Én pedig enyéimmel együtt kérné akarom az Istent, hogy a két fél között kiegyezést hozzon létre, vagy pedig kegyelmesen akadályozzon meg titeket abban, hogy az ügy akaratotok szerint érjen véghez.”²²⁰

De Luther tanácsa későn jött. A parasztok már fellázadtak Thüningiában. Eislebenbe menet, ahova Albrecht mansfeldi gróf kérésére azért utazott, hogy iskolát alapítson, Luther Nordhausenben prédikált, és az igehirdetés alatt kínos kérdésekkel nyaggatták. Ingerülten fogalmazta meg azt a tanulmányt, amely azután az elnyomottak el-lensége hírnevét hozta meg neki. „A gyilkos és rabló parasztbandák ellen” 1525 májusában jelent meg.²²¹ „A parasztok három szörnyű Isten- és emberellenes bűnt követtek el” – dühöngött. Megszegték az engedelmisségi esküt az Isten által elrendelt kormányzat iránt, olyan vagyont pusztítottak el, amely nem az övék, és az evangélium nevében láznak. Ezért a fejedelmeknek nincs más választásuk, mint az, hogy Isten nevében leverjék a forradalmat.

„Ez okból megtörténhetik, hogy akit a felsőbbség oldaláról megölnek, Isten igazi mártírja lesz, ha azzal a lelkiismerettel harcol, amint mondtam. Viszont örökkévaló pokoli tűz mindaz, ami a parasztok pártján elpusztul. Mert az Isten igéje és parancsolata ellen forgatja fegyverét, és ördög magzatja.”²²²

Schutzrede wider das gottlose, sanftlebende Fleisch von Wittenberg). Franz: *Thomas Münzer*, nr. 9. Angolul: Hillebrand: *Thomas Münzer's Last Tract Against Luther*.

²²⁰ Intés békére. Feleletül a sváb parasztság tizenkét pontjára (*Ermahnung zum Frieden auf die zwölf Artikel der Bauernschaft in Schwaben*), 1525. WA 18:333.9–12., 334.3–5. LW 46:43. (Magyarul: MLM 4. köt. 242–243. o. Ford. Mayer Endre) A cikkelyek szövege in Franz: *Quellen zur Geschichte des Bauernkrieges*, nr. 43. 174–179. LW 46:8–16.

²²¹ *Wider die räuberischen und mörderischen Rotten der Bauern*. WA 18:357–361. LW 46:47–55. (Magyarul: MLM 4. köt. 251–257. o. Ford. Mayer Endre)

²²² WA 18:357.21–358.32. LW 46:49–50. Idézet: WA 18:360.28–31. LW 46:53–54. (Magyarul: l. 221. jegyz. 256. o.)

Luthertől felbátorítva a Szász György és Hesseni Fülöp vezette hadsereg néhány ezer parasztot pusztított el Frankenhausemnél egy „csatában” 1525. május 15-én, saját oldalukon csak hat embert veszítve. Münzert, aki elmenekült, mielőtt a csata megkezdődött, elfogták, kőpadra vonták és lefejezték. Luthert a barátai arra ösztönözték, hogy vonja vissza a parasztokról szóló szigorú, elmarasztaló ítéletét. Álláspontját az 1525 püünkösdi időszakában tartott igehirdetéseiben magyarázta meg, és röviddel azután egy másik tanulmányban.²²³ A tanulmányban a fejedelmeket és a parasztokat is embertelen viselkedéssel vádolta, mindamelllett megvédte azt a véleményét, hogy a lázadás helytelen, bármi is legyen az indíték.

„A lázadás bűncselekmény, amely nem érdemel sem bírósági tárgyalást, sem irgalmat, történjen bár pogányok, zsidók, törökök, keresztyének vagy bármely más nép között; a lázadót már kihallgatták, bűnösnek találták, és halálra ítélték, és bárki fel van jogosítva arra, hogy kivégezze. Semmi többet nem szükséges tenni, mint megadni, amit érdemel, és ki kell végezni.”²²⁴

Luther látszólag elveszítette az érdeklődését az igazság nevében történő ésszerű kiigyezés iránt. Ezt írta Caspar Müllernek, Mansfeld kancellárjának egy levelében:

„Ha valaki nem elégedett, hagyjuk Isten nevében bölcsnek és óvatosnak maradni; és én hadd maradjak bolond és bűnös. Azt kívánom, hogy hagyjanak engem békén... Ha valaki külön akar lenni, én is külön leszek; s a végén meglátjuk, hogy kinek van igaza.”²²⁵

Az 1525-ös parasztlázadások Luthert arra a következtetésre juttatták, hogy minden érintettnek csak szenvedést hozhat bármilyen arra irányuló kísérlet, hogy az evangélium üzenetét politikai keresztes hadjáratá alakítsák át. Ezenfelül azt gondolta, hogy nemcsak a parasztok, hanem az uralkodók is felelősek azért, hogy Németországot pusztítja a törvény és a rend általános hiánya. A 118. zsoltárról szóló magyarázatában panaszolta néhány évvel később:

„Nyilvánvaló, hogy jelenleg egyetlen olyan lélek sincs Németországban, aki megtartaná a törvényt és a rendet a törvényteleniségekkel és a rabló nemesekkel szemben, vagy aki az ilyen hitetlen és tolvaj alattvalóktól megvédené a kormányzatot. Mindenütt rablás

---

²²³ Nyílt levél a parasztok elleni szigorú könyvről (*Ein Sendbrief von dem harten Büchlein wider die Bauern*), 1525. WA 18:384–401. LW 46:63–85. A mühlhauseni „csatáról” I. Franz: *Der deutsche Bauernkrieg*, 268–270. o. Részletek in Bornkamm: *Luther in der Mitte seines Lebens*, 14. fej.

²²⁴ WA 18:398.34–399.2. LW 46:81–82.

²²⁵ WA 18:401.12–15., 17–18. LW 46:84–85.

és lopás; orgyilkosok folytatják gyanús üzelmeiket; az emberek összeesküvést szőnek és tombolnak. Mégsem bántják senki lelkiismeretét sem ezek az Istennel szembeni bűnök... Ha emberi bölcsesség és emberi hatalom kormányozná ma Németországot, holnap romokban heverne.”²²⁶

Luther, aki 1525-ben negyvenkét éves volt, a politikai nyugtalanság közepette vette feleségül a huszonhat éves Katharina von Borát. Katával (Käthe), ahogy ő hívta, és nyolc másik kiugrott apácával 1523 húsvéti időszakában találkozott. Megpróbált nekik a megélhetésben segíteni, és házastársat találni. A nyolc apáca számára sikerült a házasságot elrendezni, csak Kata állt ellen minden kísérletének, hogy férjhez adja bárki máshoz. Luther minden elképzelést elutasított arra vonatkozóan, hogy ő valaha is megházasodjon. Mivel a wormszi ediktum halálbüntetést szabott ki rá, nem akart hitvest és gyermekeket a rá váró veszélynek kiténni. „Naponta várom a halált és az eretneknek járó büntetést” – írta Spalatinnak, aki 1524 novemberében egy esetleges esküvőről hallott híreket.²²⁷ Azonban a szüleivel folytatott beszélgetések, a házasságról szóló bibliai eszménykép, Frigyes választófejedelem 1525. május 5-én bekövetkezett halála és az ebből adódó következtetés, hogy az élet olyan rövid, ha a halál minden oldalról fenyeget, végül meggyőzte Luthert. A hagyományt követve ő és Katharina kölcsönös fogadalmat tettek egy magánszertartáson 1525. június 13-án a kolostorban. Luther barátai közül öten voltak jelen a szertartáson, köztük Justus Jonas és Lucas Cranach, akinek a családjánál Kata lakott. A nyilvános esküvő június 27-én történt, amelyen ünnepélyesen vonultak a városi templomba. A tizenöt vendég számára készített lakomán Luther szülei is részt vettek. János választófejedelem, Frigyes utóda és testvére a fiatal házasoknak száz guldenet ajándékozott, továbbá paplaknak nekik adta a kolostort, és havi kétszáz gulden fizetést biztosított a fiatal férjnek.

Kata lett a háztartás pénztárosa és vezetője, amelyhez kert és háziállatok, például csirkék és malacok is tartoztak. Egy év elteltével Luther már szerelmes volt a feleségébe. Elmesélte barátjának, hogy milyen boldog Katával, az ő „oldalbordájával”. „Ő... engedelmes és udvarias velem, jobban, mint valaha remélni mertem (hála Istennek), úgyhogy nem cserélném el a szegénységemet Krózus minden gazdagságáért sem.”²²⁸ Összesen hat gyermekük született: Johannes (Hans) 1526-ban, Elisabeth 1527-ben, Magdalena (Lenchen) 1529-ben, Martin 1531-ben, Paul 1533-ban és Margarethe 1534-ben. Lutherék négy másik gyermeket is neveltek, rokonok árván maradt gyer-

²²⁶ A szép vallomás (*Das schöne Confitemini*), 1529. WA 31/1:83.7–12., 16–17. LW 14:54 (A 118. zsol-tár latin szövege nyomán: *Confitemini Domino...*)

²²⁷ WA.BR 3:394.22–26. LW 49:93. L. lejjebb, 222. o. 633. jegyz.

²²⁸ Levél Michael Stiefelnek 1526. augusztus 11-én. WA.BR 4:109.9–11. LW 49:154. Luther házasságáról I. Bornkamm: *Luther in der Mitte seines Lebens*, 360–362. o. Annak a protestantizmusra gyakorolt befolyásáról I. Loewenich: *Luther's Heirat*.

mekeit. Azonkívül gyakran étkeztettek diákokat, és számos vendéget fogadtak.²²⁹ Kata gondját viselte az állatoknak és a kertnek, sört főzött, és egy orvos szakértelmével kezelte Luther betegségeit. A Fekete kolostort (az új paplak és a régi kolostor neve) gyermekekkel, barátokkal, vendégekkel és jó „asztali beszélgetésekkel” teli otthonná változtatta, annak ellenére, hogy állandóan pénzsűkében voltak.²³⁰

Luther még házassága első évében sem összpontosíthatott a családi életre. Azt az évet egy olyan vita uralta, amelyet Luther élete legfontosabb ütközetének tartott: irodalmi vitába szállt Európa leghíresebb filozófusával, Rotterdami Erasmusszal arról a kérdéstről, van-e az emberi teremtménynek szabadsága arra, hogy elfogadja vagy elutasítsa az isteni kegyelmet. Erasmus kezdetben támogatta Luther törekvéseit az egyház megreformálására, de megijedt attól a megosztottságtól, amely ezáltal a kereszténységben belül keletkezett. Egy elegánsan érvelő vitairatában a két szélsőséges álláspont közötti kiegyezés mellett foglalt állást. A nyugati teológiában már az ötödik században felmerült az észak-afrikai püspök, Augustinus és a brit-szigeteki szerzetes, Pelagius közötti vitában ugyanaz a két szélsőséges vélemény, amit Erasmus a Róma és Luther közötti vitatémának látott. Az egyik véglet egy olyan determinista Istenről szóló nézet, aki előre meghatározza teremtményei sorsát, akár tetszik azoknak, akár nem; a másik egy olyan emberi teremtményről szóló felfogás, aki még Isten üdvözítő és ítéletre taszító hatalmával szemben is hordozza az istenképűségét, és így szabad a választása. Erasmus szerint egyik álláspont sem tükrözi a Szentírás igazi szándékát és a keresztény hagyományt: sem a bűcsúval való visszaélés, amely arra bátorítja az egyszerű népet, hogy anyagi javakkal kísérelje megvásárolni az üdvösséget, sem Luther radikális tagadása arra vonatkozóan, hogy az ember együttműködhet az Isten akaratával az üdvösségért, mert ez arra készíti az embereket, hogy erkölcstelenek legyenek. Erasmus úgy vélte, világos bizonyíték van éppen a Szentírásban arra, hogy az emberi teremtménynek szabadságában áll elfogadni vagy visszautasítani az isteni kegyelmet. Egyébként valóban képtelenség lenne Isten igazságosságáról és irgalmáról is beszélni. Isten nem zsarnok, aki az emberi értelem és szabadság feláldozását követeli, de nem is olyan Teremtő, akit teremtményei szeszélyei kormányoznának. Erasmus Istent olyan bölcs Teremtőnek tekintette, aki azt akarja, hogy teremtményei gyakorolják azt a szabadságot, amelyet akkor adott nekik, amikor a „saját képére” teremtette őket (1Móz 1,27).

Luther válasza erőteljes volt, és gondosan kidolgozott; egyértelműen „A szolgáló akarát” gondolatát képviselte.²³¹ Luther megkísérelte az erasmusi érvelést pontról

---

²²⁹ L. Kooiman: Luther at Home, 70–71. o.

²³⁰ Luther nem kapott szerzői jogdíjat kiadványaiért. Évi fizetése 1536-ban kb. 4000 \$ volt (az 1950-es dollár-értékben). L. Schwiebert: *Luther and His Times*, 262. o.

²³¹ *De servo arbitrio*, 1525. WA 18:600–787. LW 33:5–295. (Magyarul: *A szolgáló akarát*. Ford. Jakabné Csizmazia Eszter – Weltler Ödön – Weltler Sándor. Berzsenyi Dániel Evangélikus Gimnázium

pontra megcáfolni, s támadást intézett az úgynevezett „megfigyelés teológiája” ellen, amelynek alapján a teológus Erasmus mintegy semleges sarokból figyelte Istent. Ezzel ellentétben Luther az „ige teológiáját” védelmezte, amely a teológust már eleve belevonja abba a küzdelembe, amely az Istennek Krisztusban adott „jó híre” (evangéliuma) és a sátánnak az Istenné válással csábító „rossz híre” között zajlik (1Móz 3,5).

„Így az emberi »akarat« középen áll, mint valami teherhordó, igavonó állat: ha Isten ül rajta, azt teszi és oda megy, ahová az Isten akarja... Ha azonban a sátán ül rajta, azt teszi és oda megy, ahová a sátán parancsolja. Nincs szabad választása, hogy a két lovas melyikéhez fusson, és melyiket keresse meg, hiszen maguk a »lovasok« küzdenek azért, hogy foglalul ejtsék, és birtokukba vegyék őt.”²³²

Luther szerint nincs semleges terep az evangélium és a sátán között, Istennek Krisztusban adott kinyilatkoztatása és az ennek szembeszegülő, a fáraóéhoz hasonlóan „megkeményedett szívek” titokzatos ellenállása között (2Móz 7,13). A keresztény teológusnak arra kell összpontosítani, amit Isten kinyilvánított, és nem arra, amit titokzatosan elrejtett.

„... másképpen kell vitatkoznunk arról az Istenről, illetve isteni akaratról, akit vagy amit nekünk prédikálnak, kinyilatkoztatnak, felajánlanak, és másként arról, akit nem prédikálnak, nem nyilatkoztatnak ki, és nem ajánlanak fel... Hagyjuk csak meg Istent a maga fenségében és lényegében, mert akkor nincs semmi dolgunk vele, hiszen ő nem akarta azt, hogy ilyen módon legyen közünk hozzá. Ellenben amennyiben az igében átöltözik, önmagát feltárja előttünk és felajánlkozik, annyiban igenis van hozzá közünk.”²³³

Az igazi különbség Luther és Erasmus között módszertani jellegű volt. Míg Erasmus Istent egy elmélkedő megfigyelő nézőpontjából szemlélte, Luther Istent egyszerre látta olyannak, aki elrejtőzik, és olyannak, aki kinyilatkoztatja önmagát; elrejtőzik mint a furcsa titkokkal teli világmindenség mindenható Teremtője, és kinyilatkoztatja önmagát mint az emberi teremtménynek Jézus szenvedése, halála és feltámadása általi Megváltója.

(Líceum), Sopron, 1996. 239. o.) Erasmus: Támadó irat vagy értekezés a szabad akaratról (*De libero arbitrio diatribe sive collatio*). (Magyarul: *A szabad döntésről*. Ford. Rohay Zoltán. Jel, Budapest, 2004.) Rupp–Watson: *Luther and Erasmus*. A részletes összehasonlításához l. Kohls: *Luther oder Erasmus*.

²³² WA 18:635.17–22. LW 33:65–66. (Magyarul: l. 231. jegyz. 44. o.)

²³³ WA 18:685.3–6., 14–16. LW 33:139. (Magyarul: l. 231. jegyz. 98. o.)

„Isten sok mindent cselekszik, amit ígéjében nem mutat meg nekünk, és sok mindent akar, amiről ígéjében nem jelzi, hogy szándékában áll. Így pl. nem akarja a bűnös halálát ígéje szerint, de akarja kikutathatatlan akaratával. Nékünk azonban szavára kell figyel-nünk, s nem kifürkészhetetlen akaratát kutatnunk. Szent ígéje szerint kell cseleked-nünk, nem pedig kikutathatatlan akarata szerint.”²³⁴

Erasmus 1527-ben felelt Luther támadására a „Védekezés”-sel,²³⁵ de Luther úgy dön-tött, hogy nem válaszol. A kibékülés lehetetlen volt mindaddig, amíg teológiai állás-pontjukban megmaradt az a radikális különbség, amelyet a szabad akaratról szóló vitájuk felszínre hozott.

Hasonló különbségek kerültek napvilágra a következő nagy vitában, amely Ulrich Zwingli svájci reformátor és Luther között az úrvacsora kérdésében zajlott. Zwingli átvette és tovább finomította a holland humanista, Cornelius Hoen (másképpen Honius) magyarázatát, aki amellet érvelt, hogy az úrvacsora alapvetően emlékün-nep, és ott „lelki”, nem pedig „testi” evés és ivás történik. Ezért Jézus szavai: „Ez az én testem”, így értelmezendők: „Ez jelenti a testemet”, és az úrvacsora ünneplése a személyes hit és a Krisztus iránti elkötelezettség megerősítése, nem pedig Krisztus „testi jelenlétének” eseménye, amint azt a római teológusok és Luther tanították.²³⁶

A vita 1525 őszén írott polémiákkal kezdődött egyfelől Zwingli támogatói, külön-nösen a bázeli reformátor, Johann Oecolampadius és a strasbourg reformátor, Martin Bucer, másfelől Luther támogatói, mint Johann Bugenhagen és Schwäbisch Hall reformátora, Johann Brenz között. Luther nem tarthatta magát távol ettől a vitától, amelybe három nagyobb munka kiadásával kapcsolódott be:

1. egy igehirdetéssel, amelyet 1526 tavaszán mondott el, és ősszel adott ki „Krisz-tus testének és vérének szentsége, a rajongók ellen” címmel;²³⁷

2. egy keményen vitázó jellegű tanulmánnyal, amelyet 1527-ben ezzel a címmel adott ki: „Hogy Krisztus ez igéi: Ez az én testem stb. még erősen állnak. A tévelygők ellen”,²³⁸

3. egy végső összefoglalással, amelyet 1528-ban adott ki „Luther Márton hitval-lása Krisztus úrvacsorájáról”²³⁹ címmel.

---

²³⁴ WA 18:685.27–31. LW 33:140. (Magyarul: I. 231. jegyz. 98–99. o.)

²³⁵ Erasmus védekezésnek latin címe: *Hyperaspistes diatribe*, 1526–1527. Luther ettől az időtől fogva Erasmust Róma védelmezőjeként látta. LW 33:11–13.

²³⁶ A Honius–Zwingli magyarázat vázlatát és a Lutherrel való vitát I. LW 37:XII–XV.

²³⁷ *Sermon von dem Sakrament des Leibes und Blutes Christi, wider die Schwarmgeister*. WA 19:482–523. LW 36:331–361.

²³⁸ *Dass diese Worte, „Das ist mein Leib” noch fest stehen, wider die Schwarmgeister*. WA 23:64–283. LW 37:5–150. (Magyarul: MLM 5. köt. 62–196. o. Ford. Masznyik Endre)

²³⁹ *Vom Abendmahl Christi, Bekenntnis*. WA 26:261–509. LW 37:153–372. (Magyarul: MLM 5. köt. 206–433. o. Ford. Masznyik Endre) L. a különböző Luthert támadó írások listáját is, LW 37:8–11.

Ezek az úrvacsora értelméről szóló írások felfedik Luther feltétel nélküli elkötelezettségét Istennek Krisztusban történt megtestesülése mellett, amelyet a beszéd „hallható igéje” és a szentség „látható igéje” közöl.²⁴⁰ Luther elutasította a Krisztus emberi és isteni természete közötti zwingliánus különbségtételt az úrvacsorában, amely kijelenti, hogy itt az isteni természet van jelen „jelki” értelemben az emberi természet rovására, amely fizikai jellegű. Luther azzal érvelt, hogy a hitvallásokban megerősített szentháromsági dogma szerint Istent és Krisztust, valamint Krisztus két természetét nem lehet szétválasztani. „Az én érveim pedig, amelyekre e cikkelynél támaszkodom, a következők” – jelentette ki:

„Az első a mi hitünknek eme cikkelye: »Jézus Krisztus lényegileg, természete szerint valóságos, teljes Isten és ember egy személyben, elválaszthatatlanul és oszthatatlanul.« A másik, hogy »Isten jobbja mindenütt ott van«. A harmadik, hogy »Isten igéje nem hamis vagy hazug«. A negyedik, hogy »Istennek különféle módok állnak hatalmában, hogy valamely bizonyos helyen legyen«. ”²⁴¹

Luther nem tudta elfogadni, hogy Istent mint „testet” korlátozni lehetne azokra a valóságokra, amelyeket a görög logika és a fizika határoz meg. Krisztus „ülhet az Atya jobbán”, és jelen lehet ugyanakkor a kenyérben és a borban. Isten „mindenütt-jelenvalósága” (*ubiquitas*) korlátlan, és mivel az evangéliumban megígérte, hogy az úrvacsorában jelen lesz, ez az ígéret megbízhatóbb forrás arra vonatkozóan, hogy mi az igaz és mi a valóságos, mint egy görög elme spekulációi. Ugyanakkor Luther ahhoz is ragaszkodott, hogy ha Isten valóban megtestesült, akkor Krisztus mindenütt ott lehet, mert ő Isten is, aki minden létformát áttör. Így Luther azt állította, nemcsak arról van szó, hogy Zwingli nem hisz az evangélium ígéretében, de nem is gondolkodik helyesen. „Ők ehhez annyit értenek, mint a számár a zoltárhoz, legfeljebb itt-ott kiragadnak egy cikkecskét, azt megkáromolják és meggyalázzák, aztán a fő dolognak hátat fordítanak, és azon átugranak.”²⁴² Ha feladjuk Krisztusnak az úrvacsorában adott „testi (valóságos) jelenlétére” vonatkozó meggyőződést, ez azt jelenti – érvelt Luther –, hogy elhagyjuk az Isten megtestesülésére vonatkozó hitet. Emiatt az úrvacsoráról szóló tanítás a hitvallás része, amely a Szentháromság, a megtestesült Isten dicséretével kezdődik, és a feltámadásról szóló reménységgel fejeződik be.²⁴³

Lehetséges, hogy Luther leghíresebb éneke, az „Erős vár a mi Istenünk” (*Ein*

---

²⁴⁰ Augustinus használta a „látható ige” (*verbum visibile*) kifejezést. L. János 3. fejezetéről írt magyarázatát a 80. traktátusban. Migne: *Patrologia, Series Latina*, 35. köt. 1840.3. L. még BC 212.

²⁴¹ WA 26:326.12–17. LW 37:214. (Magyarul: MLM 5. köt. 264. o. Ford. Masznyik Endre)

²⁴² WA 26:341.21–24. LW 37:230. (Magyarul: MLM 5. köt. 281–282. o. Ford. Masznyik Endre)

²⁴³ Luther ezt a „Hitvallást” a hit alapcikkelyeinek felsorolásával fejezte be. WA 26:500.10–509.19. LW 37:360–372. (Magyarul: I. 239. jegyz. 423–433. o.)

festе Burg ist unser Gott) – amely 1527 és 1528 között íródott a 46. zsolttár alapján – e vita következtében született, bár kétségtelen, hogy az 1527 augusztusában Wittenberget sújtó pestisjárvány is hozzájárult ehhez. János Frigyes választófejedelem Jénába költöztette az egyetemet 1528 tavaszáig, de Luther nem volt hajlandó elhagyni a várost, ahol a betegek és haldoklók gondozásával foglalta el magát.²⁴⁴

A TERÜLETI SZÜKSÉGSZERŰSÉG

1525 után a teológiai különbségek politikai döntéseket eredményeztek. A német ajkú svájciak Zwingli köre gyülekeztek, aki meggyőzte a zürichi városatyákat, hogy fogadják el reformjait. Luther reformmozgalma 1526-ig meghódította Poroszországot a Német Lovagrend segítségével, és 1527-ben Dánia törvényhozói aktus révén fogadta el a lutheranizmust.²⁴⁵ A zwingliánus reformmozgalom tért hódított a svájci és francia határ közelében fekvő német tartományokban, s itt Strasbourg lett a központ. A németországi római katolikus fejedelmek Dessauban 1525 nyarán katonai szövetséget kötöttek, amelyet Luther ellenfelei, Szász György herceg és Albrecht mainzi érsek vezettek. A Dessau-i Szövetségre válaszul 1526 februárjában János Frigyes választófejedelem és Hesseni Fülöp létrehozta a Torgau-i Szövetséget (*Bund*), amelyet számos északi város, például Magdeburg is támogatott. Az 1526-os speyeri birodalmi gyűlés újra kompromisszumot kötött a worms-i ediktum végrehajtását illetően. Minden tartományi fejedelemnek joga volt a dolgot úgy kezelni, ahogy jónak látta „Isten és ő császári felsége iránt felelősen”.²⁴⁶ Úgy értelmezték, hogy ez a megállapodás engedélyezi a vallás és a tartományi politika egyesítését.

A szász választófejedelemség arra használta ezt a politikai megállapodást, hogy területén erősítse a lutheranizmust. Luther és Melanchthon a wittenbergi városi tanács és a választófejedelmi udvar segítségével lépéseket tettek, hogy összekapcsolják az istentisztelet reformját a nevelési reformokkal. Luther kidolgozott egy „látogatá-

---

²⁴⁴ A korál keletkezési éve vitatott. Először egy erfurti énekeskönyvben találták meg 1531-ben, de általában szerepelt egy 1529-es wittenbergi énekeskönyvben. Én az LW szerkesztőjének dátumával értek egyet. L. LW 53:283. Szöveg uo., 284–285.

²⁴⁵ A poroszországi reformációról l. Bornkamm: *Luther in der Mitte seines Lebens*, 12. fejelet. Luther ismerte Albrechtet, a Német Lovagrend nagymesterét, és arra ösztönözte a lovagokat, hogy mondjanak le a cölibátusról. L. Figyelmeztetés a Német Rend lovagjaihoz, hogy adják fel a hamis tisztaságot, és vegyék fel a házasság igazi tisztaságát (*An die Herren deutsch Ordens, dass sie falsche Keuschheit vermeiden, und zur rechten ehelichen Keuschheit greifen*), 1523. WA 12:232–244. LW 45:133–158. I. Frigyes dán király a lutheranizmust 1527-től engedélyezte. Utóda, III. Krisztián tette a lutheranizmust az ország vallásává 1536-ban.

²⁴⁶ Idézi Bornkamm: *Luther in der Mitte seines Lebens*, 544. o. Alapul veszi Friedensburg: *Die Reformation und der Reichstag zu Speyer 1526* kutatási eredményeit.

si” tervet azért, hogy megállapítsa, mit kell tenni a szász vidéken. Négy-négy „látogatóból” álló csoportok utazták be a tartományt, amelyekből ketten a gazdasági helyzetet vizsgálták, a másik kettő az egyházközségi életet értékelte. Melanchthon elkészítette az „Utastások” kalauzát, amely Luther javaslatain alapult; Luther írt hozzá előszót. Az útmutató 1528 elején jelent meg, az első látogatás tapasztalataiból leszűrt javaslatokkal. Luther meg volt győződve arról, hogy ez a Szászország megreformálását célzó erőfeszítés hasonló a Kr. u. 325-ben, a niceai zsinaton történt együttműködéshez egyház és állam között, amely Konstantin császár alatt megszilárdította a tanítást.

„Bár választófejedelmi kegyelmességének nem kötelessége a lelki dolgokban történő tanítás és uralkodás, mint földi uralkodónak kötelessége a dolgokat úgy rendezni, hogy ne támadjon viszály, lázadás és zendülés alattvalói között; éppen úgy, ahogy Konstantin császár összegyűjtötte a püspököket Niceába, mivel nem akarta eltérni azt a szét-húzást, amelyet Arius szított a keresztyének között a birodalomban.”²⁴⁷

Minden látogató csoportnak tizennyolc dolgot kellett megvizsgálnia: a tanítást (a római és lutheránus állítások közötti különbséget); a Tízparancsolatot; az imaéletet; az erkölcsiséget („megpróbáltatást”); a keresztséget; az úrvacsorát; a bűnbánatot; a magángyónást; a bűnért adott elégtételt; az emberi rendet az egyházban (összehasonlítva az államvezetés rendjével); a házasságot; a szabad akaratot; a keresztyén szabadságot; a törököket; az istentiszteletet; az átkot (kiközösítést); a püspöki („szuperintendensi”) hivatalt és az iskolákat (elemi- és középiskolák és a hét szabad művészet). A csoportok legfontosabb dolga a lelkész alkalmasságának megállapítása volt.²⁴⁸

Az általa irányított első látogatások hatására Luther azonnal rájött, mennyire nagy szükség van a katekizmus oktatására. Ennélfogva összeállított egy „Német” vagy Nagy kátét, amelyhez az anyagot az 1528 nagyböjtjén tartott kátéprédikációiból vette. Ez a káté előszóból és öt részből állt: Tízparancsolat, Hiszekegy, Miatyánk, Keresztség és Úrvacsora, és egy „Rövid felszólítás a hitvallásra” zárta be. A Nagy kátéval együtt jelent meg a plakát formában szerkesztett Kis káté, amelyet könnyen a falra erősíthettek; fametszetekkel illusztrálták, és úgy tervezték, hogy könyv nélkül könnyen meg lehessen tanulni. Kérdés-felelet formájában tanították, hogy a fiatalok bevezetést nyerjenek a keresztség utáni keresztyén életbe. A függelék reggeli, esti és asztali imákat tartalmazott.²⁴⁹

²⁴⁷ Előszó a szász választófejedelemségben a gyülekezeti lelkészeket látogató személyeknek adott utastásokhoz (*Unterricht der Visitatoren an die Pfarrherrn in Kurfürstentum zu Sachsen*), 1528. WA 26:200.28–33. LW 40:273. Arius azt tanította, hogy Krisztus nem egylényegű az Atyával, de a niceai zsinat később ezt erősítette meg.

²⁴⁸ WA 26:201–240. LW 40:273–320.

²⁴⁹ Kis káté, 7–8. rész. BS 521–523. BC 352–354. Átfogó bevezetés és eredeti szövegek: WA 30/1:426–

A keresztény élet két alapszlopa Luther számára az istentisztelet és a hitoktatás volt. Mindenkit – különösen a lelkészeket – arra buzdított, hogy a káté olyan híd legyen, amely elvezet a hamis biztonságból és hiábavalóságból a világban tapasztalható gonosszal való helyes összeütközésig.

„Ismétlen is kérek tehát minden keresztényt... , hogy naponként gyakorolják magukat a kátéban, mindig foglalkozzanak vele, és teljes gonddal és igyekezettel óvakodjanak... az elbizakodottság vagy önhittség mérges fertőzésétől. Kitartóan olvassák, tanítsák, tanulják szüntelenül, gondolkodjanak és elmélkedjenek rajta, és abba ne hagyják, amíg meg nem tapasztalják és meg nem bizonyosodnak abban, hogy az ördögöt halálra tanították és tudósabbak lettek még Istennél és minden szentjénél is. Ha ennyire igyekeznek, akkor megígérem, sőt maguk is észlelni fogják, mekkora hasznuk lesz belőle, és Isten milyen kitűnő emberré teszi őket.”²⁵⁰

A római katolikus és lutheránus katonai szövetségek, valamint a különböző európai tartományok közötti kisebb háborúk és a török támadás volt az indítéka annak, hogy Luther a háború kérdésével is foglalkozott. Egy nemes megosztotta Lutherrel a katonák üdvösségével kapcsolatos aggodalmát – „Lehet-e üdvösséges a katonák hivatása is?” –, amire Luther 1526-ban ugyanilyen című tanulmánnyal válaszolt.²⁵¹ Kijelentette, hogy mivel a világ gonosz hely, szükség van a kard szolgálatára, hogy megakadályozzák a törvényteleniséget, és elejét vegyék a lázadásnak. Így a katonai hivatás nagyon jogos, feltéve, ha azt az ember úgy fogja fel, hogy a katonai erőt az igazság megszilárdítására használják. A háború akkor indokolt, ha az védekező, azaz amikor egy megtámadott fejedelem megvédi magát. „Aki háborút kezd, annak nincs igazsága.”²⁵² A pacifizmus utópia, és az ideológiai keresztes hadjáratok rosszak; csak az „igazságos háborúk” jogosak.

„...a háborúskodás nem helyes, még akkor sem, ha egyenlő rangúak hadakoznak egymással, kivéve, ha jó lelkiismerettel ilyen okot lehet felhozni: szomszédom kényszerít engem a hadakozásra, bár én szívesebben meglénnék hadakozás nélkül.”²⁵³

---

665. (Magyarul: KK 2. köt. 50–84. o. Ford. Pröhle Károly) L. még Gritsch: *Luther's Catechisms of 1529*.

²⁵⁰ Nagy káté, előszó, 19–20. szakasz. BS 552–553. BC 361. (Magyarul: KK 2. köt. 91. o. Ford. Pröhle Károly)

²⁵¹ *Ob Kriegsleute auch im seligen Stande sein können*. WA 19:623–662. LW 46:89–137. (Magyarul: MLM 5. köt. 5–53. o. Ford. Márton Jenő)

²⁵² WA 19:645.9. LW 46:118. (Magyarul: I. 251. jegyz. 32. o.)

²⁵³ WA 19:647.28–31. LW 46:121. (Magyarul: I. 251. jegyz. 35. o.)

Luther tudatában volt annak, hogy a hivatásos katonák gyakran szembesülnek erkölcsi kényszerhelyzetekkel. Harcoljon-e egy zsoldos a feudális földbirtokosért, mert hűbéres? Részt kell-e vennie egy nem védekező jellegű háborúban? Szolgálhat-e zsoldosként egynél több úrnak? Harcolhat-e csupán a dicsőségért? Luther azt tanácsolta a katonáknak, hogy különböztessék meg, mikor kell inkább Istennek engedelmessé válni, mintsem embereknek (ApCsel 5,29), és azután kövessék lelkiismeretüket. „Hiszen ilyen veszedelemre elkészülve kell lenni minden más hivatásban is, amikor a felsőbbbség arra kényszeríti az embert, hogy igazságtalanul cselekedjék. De minthogy Isten azt kívánja, hogy az ember őérette elhagyja még atyját és anyját is, természetes, hogy őérette el kell hagyni urunkat is.”²⁵⁴

Luther hasonló módon foglalkozott „A törökök elleni háború” kérdésével 1529 áprilisában,²⁵⁵ amikor barátok és fejedelmek arra ösztönözték, hogy mondja el véleményét a dolgról. Elhatározta magát a délről jövő mohamedán fenyegetés elleni keresztes háború bármilyen gondolatától: „Ez teljesen ellentétes Krisztus tanításával és nevével... , mivel ő azt mondja, hogy a keresztyének ne álljanak ellen a gonoszoknak, ne harcoljanak, ne veszekedjenek, bosszút se álljanak, és ne is ragaszkodjanak a joghoz (Mt 5,39).”²⁵⁶ Azonban hozzátette, hogy ha a törökök vagy bárki más megtámadná őket, a keresztyéneknek az igazságos kormányzat érdekében meg kell védeniük magukat. Azonban „ezt a harcot bűnbánattal kell kezdeni, és meg kell újítani az életünket, máskülönben hiába harcolunk”.²⁵⁷ A törökök ugyanúgy emberek, mint a keresztyének, és egy ellenük folytatott háború esetén ezt számításba kell venni. Hozzátette, hogy leginkább a császár nevében kell harcolni ellenük, azért, hogy a szükségtelen csatákat és vérontást elkerüljék.

„Ha királyaink és hercegeink egyetérténeken, és egyik támogatná a másikat, és segítenék egymást, és a keresztyének imádkoznának értük, akkor nem csüggednék, és jó reménységben lennének. A török megállítaná tombolását, és Károly császárban egyenrangú emberre találna... Mit tesznek a mi kedves uraink? Úgy kezelik azt, mint tréfiát... , [csak] arról tanácskoznak, hogyan tudnák Luthert és az evangéliumot bosszantani... Milyen ördög parancsolja nektek, hogy ilyen hevesen foglalkozzatok Istenre és a lelkiismeretre tartozó lelki dolgokkal, amelyeket nem rátok bízta, és ennyire hanyagok és lusták legyetek olyan dolgokban, amelyeket Isten rátok bízott?”²⁵⁸

---

²⁵⁴ WA 19:656.32–657.2. LW 46:130–131. (Magyarul: l. 251. jegyz. 46. o.)

²⁵⁵ *Vom Kriege wider die Türken*. WA 30/2:107–148. LW 46:157–205. L. még Forell: Luther and the War Against the Turks.

²⁵⁶ WA 30/2:111.16–17. LW 46:165.

²⁵⁷ WA 30/2:117.21–22. LW 46:171.

²⁵⁸ WA 30/2:147.18–21., 148.1., 5–6., 9–11. LW 46:203., 204.

Amikor Luther azzal vádolta a fejedelmeket, hogy összekeverik a „két birodalmat” – az ige szolgálatát és a kard szolgálatát –, az 1529-es speyeri birodalmi gyűlésre gondolt. Ezen a birodalmi gyűlésen történt, hogy V. Károly császárnak a római katolikus fejedelmek segítségével sikerült elérnie, hogy a „lutheránusokat” a továbbiakban ne tűrjék meg, továbbá érvényre tudta juttatni a wormszi ediktumot. Erre válaszolva öt herceg és tizennégy város egy „Tiltakozást” nyújtott át a császárnak, s ennek következtében nyerték el a „protestáns” elnevezést.²⁵⁹ Ismét megvonták a területi határokat.

Időközben a lutheránusok és zwingliánusok összebékítését célzó politikai erőfeszítések ugyancsak kudarcot vallottak. Noha Zwingli és támogatói úgy érezték, hogy az úrvacsorával kapcsolatos egyetértés nem elengedhetetlen a protestáns egység szempontjából, Luther úgy gondolta, hogy mégis az. Amikor Hesseni Fülöp protestáns fejedelem ragaszkodott egy megbeszéléshez a két párt között 1529-ben Marburgban, Luther vonakodva beleegyezett, hogy egy küldöttség élén megjelenjen ott. Így írt Fülöp őrgrófnak egy 1529. június 23-án keltezett levélben:

„Fejedelmi méltóságod könnyen beláthatja, hogy minden vita eredménytelen, és hiábavaló a találkozó, ha mindkét párt azzal a szándékkal jön, hogy semmiben sem enged. Mindeddig semmi mást nem találtam, mint azt, hogy ragaszkodnak az álláspontjukhoz, jóllehet ismertté vált számukra a mi álláspontunk. Másfelől mi is ismerjük az ő álláspontjukat, én biztosan tudom, hogy képtelen vagyok engedni, éppen mivel tudom, hogy álláspontjuk rossz.”²⁶⁰

Luther és wittenbergi kollégái a marburgi találkozóra egy konszenzusnyilatkozat elkészítésével készültek fel, amely sváb cikkelyekként vált ismertté. Először Luther és Oecolampadius, majd Melanchthon és Zwingli között zajlott le négy szemközti találkozó, ezután a két küldöttség – valószínűleg öt-öt taggal – a marburgi várban találkozott 1529. október 2-án és 3-án Fülöp őrgróf és más vendégek jelenlétében.²⁶¹ Luther 15 hitcikkelyt készített, amelyek később marburgi cikkelyekként váltak ismertté. A Zwingli vezette küldöttség ebből tizennégyvel egyetértett. A cikkelyek a Szentháromság tanításával, a bűnnel, a hittel, a megigazulással, az igehirdetéssel, a keresetséggel, a gyónással, a jó cselekedetekkel és a felsőbbbség szerepével foglalkoztak. Az úrvacsoráról szóló 15. cikkelyre vonatkozóan az aláírók kijelentették:

---

²⁵⁹ DRTA.JR 7:1260–1265. A szöveg egy része angolul in Kidd: *Documents Illustrative of the Reformation*, Nr. 107. 243–245. o.

²⁶⁰ WA.BR 5:102.37–43. LW 49:231.

²⁶¹ Tudósítás: LW 38:8–14. WA 30/3:160–171. LW 38:15–89. Szövegkiadás és magyarázat: May: *Das Marburger Religionsgespräch 1529*. A sváb cikkelyek szövege: CR 26:151–159. Angolul in Reu: *The Augsburg Confession*, 40–44. o. (Magyarul: MLM 5. köt. 453–456. o. Ford. Masznyik Endre)

„Bár jelenleg nem egyeztünk meg Krisztus valóságos testének és vérének a kenyérben és borban adott testi jelenlétét illetően, mindamellettt mindegyik félnek keresztényen szeretetet kell mutatni a másik fél irányában, olyan mértékben, ahogy a lelkiismeret engedi, és mindkét félnek szorgalmasan kell imádkozni a mindenható Istenhez, hogy Lelkén keresztül erősítsen meg minket a helyes megértésben.”²⁶²

Egy járványos betegség támadta meg Marburgot, amely angol izzadás néven volt ismert (a magas láz miatt). Fülöp őgróf felgyorsította a vitát, amelyet eredetileg egy teljes hétre terveztek. De nem értek volna el megegyezést, bármennyi ideig is tartott volna az eszmecsere. Luther és Zwingli keserűség nélkül váltak el, de Luther később eretneknek nevezte a svájci reformátort. Amikor Zwingli haláláról értesült, amely 1531-ben egy svájci protestánsok és katolikusok közötti csatában történt, azt mondta az asztalnál lévő néhány vendégnek, hogy a Zwinglihez, Münzerhez és a pápához hasonló eretneknek végül rákényszerülnek arra, hogy kardot ragadjanak.²⁶³ Meg volt győződve arról, hogy politikai szövetség kedvéért sohasem szabad teológiai engedményeket tenni, mivel az ilyen szövetségek azzal a következménnyel járnak, hogy inkább elferdítik az evangéliumot ahelyett, hogy előbbre vinnék annak ügyét.

V. Károly császár végül is hozzájárult ahhoz, hogy a lutheránus fél kihallgatást nyerjen az 1530-as augsburgi birodalmi gyűlésen. Luther beleegyezett abba, hogy Melancthon írja meg az *Ágostai hitvallást*. „Elovastam Fülöp mester *Apológiáját*, amely nagyon tetszik nekem” – írta János választófejedelemnek Coburg várából, ahol János tanácsát követve tartózkodott az augsburgi gyűlés alatt.

„Nem is tudnék rajta semmit sem javítani vagy változtatni. Ez nem is volna helyénvaló, mert én nem tudok olyan csendesesen és halkán lépni. A mi Urunk Krisztusunk adja segítségét, hogy sok jó gyümölcsöt teremjen. Ez a mi kérésünk és reményünk.”²⁶⁴

A Coburg várában – amit ő „vadonnak” nevezett – történő tartózkodás alatt Luther újra élvezte a száműzetés kényelmesebb életét, amint azt Wartburgban is tette. De tolla soha nem pihent. Olyan írások özöne árasztotta el a nyomdákat, mint az egyházi felsőbbbségről szóló elmélkedések, a 118. zsoltárról szóló szövegmagyarázat, gondolatok a bibliafordításról és a jó nevelésre történő felszólítás. Sok levelet is írt, különösen Katának, és kiadott egy saját „Ágostai hitvallást”, amelynek címe „Luther Márton intése az 1530. évi birodalmi gyűlésen Augsburgban egybegyűlt összes papokhoz”.²⁶⁵

²⁶² WA 30/3:170.6–14. LW 38:88–89.

²⁶³ Asztali beszélgetések, 1532. június 28. Nr. 291. WA.TR 1:121.22–23. LW 54:41.

²⁶⁴ 1530. május 15-én kelt levél. WA.BR 5:319.6–9. LW 49:297–298. (Magyarul: MLM 6. köt. 60. o. Ford. Rajter János) Luther április 23. és október 4. között volt Coburgban. L. Rupp: Luther at the Castle Coburg.

²⁶⁵ *Vermahnung an die Geistlichen, versammelt auf dem Reichstag zu Augsburg*, 1530. WA 30/2:268–

Bár hangnemében és tartalmában eléggé eltér Melanchthon Ágostai hitvallásától, Luther összefoglalása a lényeges kérdésekről és azok magyarázatáról nagyon meggyőző. A búcsúval kezdve, Luther összefoglalta teológiai észrevételeit a bűnbánat szentségéről, a kiközösítésről, az úrvacsoráról és a püspöki hivatalról, és végül felsorolta azokat a jegyeket, amelyeket „a keresztyén egyházra” jellemzőnek tartott, és azokat a jegyeket, amelyek az „állítólagos egyház” gyakorlatát és szokását jellemezték.²⁶⁶ Miután ismét emlékeztette olvasóit arra, hogy az evangéliumot és a vérfürdőt ne keverjék egymással, Luther felhívást intézett a birodalmi gyűléshez, hogy a lutheránusokat ne utasítsák el mint eretnekeket:

„Bizonyos vagyok benne, hogy a lutheránusokat, a jámbor eretnekeket, legkevésbé pedig imájukat nem tudjátok nélkülözni, ha valami maradandót akartok elérni... Mi ártatlanok vagyunk, és ártatlanok akarunk maradni véretek ontásában és romlásotokban, gonoszságotokra eléggé figyelmeztettünk, híven intettünk a bűnbánatra, szívünk szerint kérleltünk, és mindenképpen ajánlkoztunk mindenre, ami a békére vezetne.”²⁶⁷

Az Ágostai hitvallást elutasították, és a wormsdi ediktumot újra jóváhagyták a birodalmi gyűlésen, ami növelte Luther gyanúját, hogy Róma inkább harcolni fog ahelyett, hogy kiegyezze.²⁶⁸ „Soha nem leszünk olyan közel egymáshoz, mint Augsburgban” – hallották tőle valamikor az 1530-as években.²⁶⁹ Szász jogászok meggyőzték, hogy a protestáns tartományoknak fegyveres ellenállást kell mutatniuk a császári erőkkal szemben, ha megtámadják őket, és ez nem fogja sérteni az ő „igazságos háború”-ról szóló elméletét. Az 1531 áprilisában kiadott „Kedves német népéhez intézett figyelmeztetés”-ben Luther egyetértett azzal, hogy a protestáns tartományi önvédelem nem jelent zendülést vagy lázadást, még akkor sem, ha maga a császár az ellenfél. Teológiailag soha nem nyugodott bele abba az elképzelésbe, hogy az evangéliumot karddal kellene megvédeni, mégis elnézte a schmalkaldeni katonai szövetség 1531 februárjában történő megalakítását.²⁷⁰ „Különbséget akarok tenni lázadás és egyéb tet-

---

356. LW 34:5–61. (Magyarul: MLM 6. köt. 5–59. o. Ford. Rajter János) Más írások: Nyílt levél a fordításról (*Sendbrief vom Dolmetschen*). WA 30/2:632–646. LW 35:177–202. (Magyarul: Magyar Luther Füzetek 2. Ford. Gesztes Olympia – Szita Szilvia. Magyarországi Luther Szövetség, 1993. 20. o.) A kulcsokról (*Von den Schlüsseln*). WA 30/2:465–507. LW 40:323–377. (Magyarul: MLM 6. köt. 105–165. o. Ford. Masznyik Endre) Igehirdetés a gyermekek iskoláztatásáról. WA 30/2:517–588. LW 46:209–258. A szép vallomás (118. zsoltár), WA 3/1:65–182. LW 14:43–106.

²⁶⁶ WA 30/2:345.10–351.21. LW 34:53–58. (Magyarul: MLM 6. köt. 50–51. o. Ford. Rajter János)

²⁶⁷ WA 30/2:355.7–9., 13–15. LW 34:60–61. (Magyarul: MLM 6. köt. 59. o. Ford. Rajter János)

²⁶⁸ A birodalmi gyűlés elfogadta az Ágostai hitvallás *Cáfolatát* (*Confutatio*), amelyet római teológusokból álló bizottság írt. Szöveg: CR 27:6–244. Angolul in Reu: *The Augsburg Confession*, 348–383. o.

²⁶⁹ Asztali beszélgetés az 1530-as évekből. Nr. 4780. WA.TR 4:495.7–9.

²⁷⁰ Luthernek és a szász jogászoknak a császárral szembeni fegyveres ellenállás kérdéséről folytatott

tek között, hogy leleplezzem ezeket a vérebeket, amikor azzal dicsekszenek, hogy ők lázadó emberek ellen harcolnak” – írta, amikor megindokolta, miért támogatja a protestáns tartományoknak a császárral szembeni fegyveres ellenállását.²⁷¹

Luther csak vonakodva fogadta el a reformmozgalomnak a politikai hatalommal való szövetségét, de hűsége erősebbnek bizonyult ahhoz, amit Isten által létrehozott felsőbbségnek tekintett, mint az őt pappá szentelő egyház iránti engedelmessége. Kritikusait emlékeztette esküjére, hogy a Szentíráshoz lesz hűséges, majd azt mondta nekik, hogy az általa elkezdett mozgalom erősebb, mint bármely ember.

„Isten nevében és hívására eltaposom az oroszánt és a viperát, eltiprom az oroszlánkölyköt és a tengeri szörnyet. [Zsolt 91,13] És ez, ami az én életemben kezdődött el, halálom után fog befejeződni. Szent Husz János rólam jövendölt, amikor csehországi börtönéből azt írta: »Most megsütik a ludat (mert Husz azt jelenti, lúd), de száz évvel később hallani fogják egy hatyú énekését, és már el fogják viselni.« És ez így lesz, ha Isten akarja.»²⁷²

A protestáns tartományok újra megakadályozták, hogy a császár és a pápa sikeresen keresztülvigye vagy kikényszerítse a wormszi ediktumot. Luthernek túl sok hatalmas politikai barátja és szövetségese volt, különösen Frigyes választófejedelem utódai – testvére, János (1525–1532) és unokaöccse, János Frigyes (1532–1547). 1532-ben Nürnbergben V. Károly császár mégis hozzájárult a protestáns és katolikus tartományok közötti fegyverszünethez attól való félelmében, hogy elveszíti a német fejedelmek nélkülözhetetlen jogi támogatását a délről jövő török fenyegetés ellen. Az egyezmény kimondta, hogy a katolikus és lutheránus tartományok között folytatott pereket és katonai akciókat a szabad, egyetemes zsinat összehívásáig kerülni fogják, ott azonban majd foglalkoznia kell a szakadással.²⁷³ Ez volt az első alkalom, hogy a lutheránus mozgalmat megtúrták a szent római birodalomban, ahol most már élvezhette az őt megillető nyugalmat.

---

megbeszéléseihez l. LW 47:6–10.; továbbá Lohse: *Martin Luther*, 71–72. o. A Schmalkaldeni Szövetség számos tartományt és várost egyesített. L. Fabian: *Die Entstehung des schmalkaldischen Bundes*.

²⁷¹ Dr. Luther Márton intése kedves németjeihez (*Warnung an seine lieben Deutschen*), 1530. WA 30/3:282.33–283.1. LW 47:19. (Magyarul: MLM 6. köt. 181. o. Ford. Masznyik Endre)

²⁷² Magyarázat az augsburgi állítólagos ediktumról (*Glosse auf das vermeinte kaiserliche Edikt*), 1531. WA 30/3:387.3–10. LW 34:103–104. A mondás filológiai forrásait megvizsgálta Hauffen: Husz eine Gans, 21–22. o.

²⁷³ Szöveg in Walch: *D. Martin Luthers sämtliche Schriften*, 16. köt. Nr. 1202. L. még Fischer-Galati: Ottoman Imperialism and the Religious Peace of Nürnberg.

4 Éhes ember nem válogathat

„Imádkozz értem, aki szerencsétlen, megvetett féreg vagyok, a szomorúság lelke zaklat, az irgalom Atyjának jó akarata révén, akié legyen a dicsőség még nyomorúságomban is. Egyetlen dicsőségem, hogy tisztán adtam tovább Isten munkáját, és nem hamisítottam meg semmilyen dicsőségre és gazdagságra való törekvés érdekében. Reménykedem, hogy ő, aki elkezdte, végig irgalmas lesz. Mert csak egy kegyelmes Istent keresek, és utána vágyódom, aki magát kínálja, és azt kéri, hogy így fogadják még azok is, akik megvetik őt, és az ő ellenségei.” (Melanchthonhoz írt levél 1527. október 27-én, 1162. sz. WA.BR. 4:272.27–33.)

MARADANDÓ VITAPONTOK

Az 1532-es nürnbergi fegyverszünet lehetővé tette, hogy a lutheránus reformmozgalom több tartományi egyházat hozzon létre, amelyik az Ágostai hitvalláshoz ragaszkodik, és a Schmalkaldeni Szövetség védelme alá tartozik. Azonban a születőben lévő lutheranizmus ellenállással került szembe, gyakran a saját soraiból, radikális csoportok különféle fajtáitól, amelyek később mint a „reformáció balszárnya” vagy „radikális reformáció” váltak ismertté.²⁷⁴ Ide tartozott a svájci testvérek, más néven anabaptisták csoportja (a görög *anabaptizein*, „újrakeresztel” szóból). Eredetileg az 1520-as évek zürichi zwingliánus mozgalmáról szakadtak le, s majdnem azonnal eretneknek nyilvánították, majd üldözni kezdték őket; a kétszeri kereszttség gyakorlatát császári törvény ítélte el I. Justinianus császár ideje óta (527–565).²⁷⁵

²⁷⁴ A kifejezést megalkotta Bainton: *The Left Wing of the Reformation*. Williams különbséget tett a „radikális” és a „magiszteriális” reformáció között; az utóbbi az egyház reformátorai és a kormányzatok között lévő szövetségre utal. *Radical Reformation*, XXIV.

²⁷⁵ Részletes tudósítás uo., 6. fej. V. Károly császár kiereszakarta a justinianusi törvénykönyvet a svájci testvérek ellen egy 1539. április 23-i rendelkezésben. Uo. 238–239. o.

Amikor Luther meghallotta, hogy egyes csoportok elutasították a csecsemőkereszttség gyakorlatát, és helyette a felnőtt „hívők kereszttségét” vallották, amelyet a hit személyes megvallásához kötöttek, megkísérelte leleplezni ezt a tanítást, mivel az ellenkezik a Szentírással és az egyházi hagyománnyal. Luther azzal érvelt, hogy a hittel mindig együtt jár a kétely, s ezért az egyháznak Krisztus parancsát kell követnie, hogy „kereszteljen meg minden népet” (Mt 28,19) ahelyett, hogy addig várna, amíg az egyén elkötelezi magát Krisztusnak. A keresztelésre vonatkozó parancs ezért fontosabb, mint a felnőtt korban megvallott hitvallás. „Ha az ő okoskodásukat követnénk, egyfolytában keresztelnünk kéne” – jelentette ki az anabaptistákról Luther az „Ami az újrakeresztelést illeti” című tanulmányban (1528).²⁷⁶ Híreket hallott arról, hogy anabaptisták jelentek meg szülővárosában, Eisenachban, és haragosan a sátán titkos küldötteinek és a hírhedt rajongó (*Schwärmer*), Thomas Münzer tanítványainak bélyegezte őket. Luther a következőket írta a szász választófejedelmi udvarba egy tisztviselőnek:

„Mivel ezeket a beszivárgókat az ördög azért küldte, hogy semmi mást ne prédikáljanak, mint mérget és hazugságokat, és az ördög nemcsak hazug, hanem gyilkos is [Jn 8,44], csak az lehet, hogy ezeken a küldötteken keresztül szándékozik lázadást és gyilkosságot támasztani (még ha rövid ideig békésen dolgozik is), és megbuktatni a lelki és világi kormányzást Isten akarata ellenére.”²⁷⁷

A legtöbb esetben Luther az anabaptisták viselkedéséről keringő hírekre hagyatkozott, és így közvetlenül nem tanulmányozta, hogy valójában mit tanítottak a svájci testvérek és tanítványaik. Következésképpen soha nem fogta fel, hogy a legtöbb anabaptista pacifista volt, akik ellenállás nélkül szenvedték el az üldöztetést, akár csak az első századok keresztényei a római kormányzattal szemben.²⁷⁸ Mindamellett az anabaptistákat rajongóknak (*Schwärmer*) minősítő értékelése kétségtelenül megerősödött 1534-ben, amikor fanatikus anabaptisták kis holland csoportja sikeresen meggyőzte a vesztfáliai Münster hatóságát, hogy a várost alakítsák át azzá, amit Isten országa földi politikai megvalósításának gondoltak. Megszüntették a vasárnapi istentiszteletet a „szeretetünnepségek” kedvéért; bevezették az ótestamentumi gyakorlatot követő poligámiát; és a vásártéren kivégeztek minden olyan polgárt, aki ellenállt nekik.²⁷⁹ A münsteri eseményekről szóló híresztelések Thomas Münzerrel

²⁷⁶ Az újrakeresztelésről (*Von der Wiedertaufe*), 1528. WA 30/3:519.37–520.4. LW 40:247.

²⁷⁷ Az alattomos zugprédikátorokról, 1532. WA 30/3:519.37–520.4. LW 40:385.

²⁷⁸ A korai anabaptista tanításokat az 1527-es Schleitheimi hitvallásban foglalták össze. Szövege in Wenger: *The Schleithem Confession of Faith*. Lutherek az anabaptisták elleni polémiájáról I. Oyer: *Lutheran Reformers Against Anabaptists*, 4. feje.

²⁷⁹ Majdnem egy évig állt fenn a teokratikus kormányzás. Részletes beszámoló in Williams: *Radical Reformation*, 13. feje.

hozták őket összefüggésbe, akit 1525-ben végeztek ki hasonló eszmék tanításáért. Legtöbben ezért helyeselték az 1535-ös katonai fellépést a münsteri anabaptisták ellen, amelyre Franz von Walde katolikus püspök és Hesseni Fülöp lutheránus őrnagy közösen vállalkozott. Az anabaptistákat lemészárolták, vezetőiket ketrecben kilógatták a templomtoronyra, és hagyták őket ott elpusztulni. Amikor a wittenbergi teológusokat különböző német hatóságok arra kérték, fogalmazzanak meg egy teológiai indoklást, hogy miért büntették így az anabaptistákat, azok 1536-ban írtak egy „szakvéleményt”, amelyben támogatták a halálbüntetést. Luther aláírta ezt a nyilatkozatot, de egy hozzáfűzött mondatban arra kérte a hatóságokat, hogy mutassanak könnyörületességet, különösen azokkal az eretnekekkel szemben, akik nem lázítottak.²⁸⁰

Luther nem sokra tartotta az anabaptistákat, de hajlandó volt támogatni Melancthon törekvéseit, hogy egységet érjenek el a svájci és a német zwingliánusokkal, akik az úrvacsorával kapcsolatos nézeteltérés miatt idegenedtek el. Ezek az erőfeszítések annak az 1533-as római bejelentésnek voltak köszönhetőek, amely szerint Mantovába 1537-re általános zsinatot hívnak egybe, hogy foglalkozzanak a szakadár reformmozgalmakkal. Luther 1535. november 7-én rövid időre találkozott Vergerio pápai küldöttel, és ragaszkodott ahhoz, hogy ügyét „szabad, általános, nem pápai zsinat” vizsgálja felül.²⁸¹ Így amikor a strasbourgi reformátor, Martin Bucer találkozót javasolt a wittenbergi reformátorokkal annak érdekében, hogy a Luther és Zwingli közötti kiegyezésen munkálkodjanak, Luther meghívta Bucert és más mérsékelt zwingliánusokat Wittenbergbe, hogy megvitassák az úrvacsorát és további kérdéseket. Lutherre nagy hatással volt Bucer anabaptisták elleni érvelése, valamint az, hogy elutasította Zwingli radikális nézetét, amely szerint az úrvacsora csak Krisztus halálára történő „emlékezés” Krisztus „testi” vagy „valóságos” jelenlétének ünneplése helyett. Így aztán nem jelentett meglepetést, hogy a Bucer-küldöttség, valamint Luther és wittenbergi barátai között 1536 májusában létrejött találkozó eredményeképpen sikerült elhárítani az egységhez vezető legfontosabb teológiai akadályokat, amelyek az 1529-es marburgi megbeszélést megfertőzték. A „wittenbergi egyezés” kimondta, hogy megszűnt a szakadás Wittenberg és a dél-nyugati tartományok között. Az úrvacsorát illetően Bucer és küldöttsége is egyetértett az alábbiakkal:

---

²⁸⁰ Luther már 1531-ben is Melancthon mellé állt, aki támogatta a halálbüntetést. L. A wittenbergi teológusok véleménye arról, hogy az anabaptistákat karddal kell-e büntetni (*Bedenken der Theologen zu Wittenberg: ob man Wiedertäufer mit dem Schwert strafen muss*), 1531. CR 4:737–740. Egy másik „véleményben” 1536-ban Luther egyetértett a halálbüntetéssel „az esetek körülményeinek megfelelően” (*nach Gelegenheit der Fälle*). Arról, hogy kötelesek-e a keresztyén fejedelmek testi fenyítéssel és karddal védekezni az anabaptistákkal szemben (*Ob christliche Fürsten schuldig sind, der Wiedertäufer unchristliche Sect mit leiblicher Strafe und mit dem Schwert zu wehren*), 1536. WA 50:15. (Hozzácsatolva az utolsó mondat.) Egy 1540. szeptember 2–17. között elhangzott asztali beszélgetésben Luther felszólított a lázadó anabaptisták kivégzésére és azok száműzésére, akik eretnek nézeteket vallanak. Nr. 5232b. WA.TR 5:20.12–15.

²⁸¹ CR 2:987. A találkozót részletesen leírta Haile: *Luther* 1. feje.

„...hogy a kenyérrrel és borral Krisztus teste és vére valósággal és lényegét tekintve jelen van, szétosztásra kerül és veszik azokat..., és hogy az [a szentség érvényessége] nem függ annak az érdemtől vagy érdemtelenességétől, aki kiosztja a szentséget, vagy azétől, aki veszi azt.”²⁸²

Mivel ez az egyezség Luther és az Ágostai hitvallás álláspontját visszhangozta, nagy volt az örvendezés Wittenbergben. A buceriánusok részt vettek egy ünnepi úrvacsorai istentiszteleten, s ezzel megpecsételték a Wittenberg és Zürich közötti teológiai egyetértést. Úgy tűnt, hogy létrejött egy Róma-ellenes protestáns német front, és annak a radikális zwingliánusoktól és az anabaptistáktól való elhatárolódása azt bizonyította, hogy a protestáns reformmozgalom megmarad a „katolikus” hagyományban a csecsemőkereszttség megerősítésével és Krisztusnak az úrvacsorában adott testi jelenlétéről szóló tanítással.

Azonban a „wittenbergi egyezség” nem tartott sokáig. A Zürichben és máshol élő zwingliánusok megtagadták a wittenbergi megállapodást, és így az 1540-es évek kezdetére az úrvacsoráról szóló vita újból fellángolt. Luther vádja az volt, hogy mivel a zwingliánusok és mások elutasítják Krisztusnak az úrvacsorában adott testi jelenlétét, ezért a „szentség káromló”.²⁸³

Noha Luthert ebben az időben fokozódó mértékben gyötörte a betegség, különösen a kellemetlen vesekőrohamok és szédülés, mégis sűrített munkarendet követett: írt, tanított, prédikált, vendégeket fogadott, és talált időt a családdal és a barátokkal való együttlétre is. Élete két utolsó évtizedében alapvető teológiai gondolatait a wittenbergi egyetemen tartott nyilvános vitasorozatokon foglalta össze. Az egyetem új alapszabálya, amelyet Melanchthon fogalmazott meg 1533-ban, ünnepélyes, nyilvános vitákhoz kötötte a doktori fokozatok odaítélését. A szász udvar bátorította és támogatta ezeket a nyilvános egyetemi eseményeket, és 1536-ban János Frigyes választófejedelem nagylelkű alapítványt tett, amelynek összegét minden egyetemi tanévben négy egyetemi vitára használhatták fel. Egy tizenkét professzorból álló bizottság, amely a különböző karokat képviselte, arra kérte Luthert, hogy rendezzen ilyen disputákat, amelyek vezetésével fejleszteni tudja a szellemi képességeket.²⁸⁴

Luther 1535 szeptemberében készítette elő, rendezte és felügyelte az első ilyen teológiai disputát a számos doktori vita közül. A vita témája Luther teológiájának fő kérdése, a hit által kegyelemből, a törvény cselekedetei nélkül történő megigazulás

---

²⁸² A wittenbergi egyezség (*Wittenberger Konkordie*), 1536. BS 977.14–978.16. BC 571.13–572.16. A dokumentum eredetéhez és szövegéhez l. Bizer: *Zur Geschichte des Abendmahlstreits*, 1. feje.

²⁸³ Kis hitvallás az úrvacsoráról (*Kurzes Bekenntnis D. Martin Luthers vom heiligen Sakrament*), 1544. WA 54:141.6. LW 38:287. (Magyarul: MLM 6. köt. 431. o. Ford. Masznyik Endre)

²⁸⁴ L. LW 38:237., továbbá Drews: *Die Disputationen Dr. Martin Luthers*.

(Róm 3,28) volt. A vita a „hitre és a törvényre vonatkozó tételekkel” foglalkozott. Luther ösztöndíjat szerzett a vitán részt vevő két doktorjelölt, Hieronymus Weller és Nikolaus Medler számára. Az előbbi a Luther-háznál gyakori vendég és a család barátja, az utóbbi pedig Luther asztali beszélgetéseinek egyik feljegyzője volt. Vasorát adott tiszteletükre, ahol vadpecsenyét szolgáltak fel, amiről János Frigyes választófejedelem gondoskodott Luther kérésére. Erre az alkalomra jól ismert reformátorokat hívott meg, és közülük sokan – például a Robert Barnes (Luther egyik cambridge-i támogatója) által vezetett angol küldöttség tagjai is – megjelentek az első wittenbergi dispután. Az akkori szokásnak megfelelően Luther fogalmazta a tételleket, sőt Weller jelölt orációját is ő írta.

Hetvenegy tételben fogalmazta meg „az igaz hitet”, és nyolcvanhét tételben értelmezte a „törvény cselekedeteit”. A hallgatóságot arra buzdították, hogy tegyen különbséget a hit és a törvény között. A hit a Szentlélek ajándéka, amely képessé teszi a hívőt, hogy Istennel kapcsolatba kerüljön, aki Jézus személyében meg akarja nyerni teremtményeit, hogy újból szeressék őt. Az igazi hit ezért teljes bizalom, Jézusra, az Isten Fiára történő ráhagyatkozás, „aki szeretett minket, és önmagát adta értünk” (Gal 2,20). „Tehát ha hisszük ezt: »értem« vagy »értünk«, ez teremti meg az igaz hitet, és különbözteti meg minden más hittől, amely csupán hallgatja a megtörtént dolgokat.”²⁸⁵ A bizalom nélküli hallgatás csupán „felvett hit”, amely „hasonlít a lusta emberhez, aki a kezét a hóna alá dugja, és azt mondja: »Ehhez semmi közöm«”.²⁸⁶

Másfelől a törvény alapvető célja az, hogy felfedje a bűnt, és nem az, hogy üdvösséget szerezzen. Mivel mindenki bűnös, és képtelen Isten törvényének a betöltésére, ezért senki nem üdvözülhet a törvény által. Egyedül Krisztus töltötte be a törvényt, mivel ő bűn nélküli volt. „Egynek engedelmissége által sokan lettek igazak. Róm 5[12–19]”²⁸⁷ A keresztény élet alapja a bűnbocsánat, és nem az érdem. Akik azt gondolják, hogy jó cselekedetek révén megszerezhetik Isten tetszését, csak egy sátáni illúzió áldozatai.

Luther a megigazulás témájával egy másik, „Az emberről” (*de homine*) szóló nyilvános vita során foglalkozott ismét, 1536 januárjában. Nem tudjuk, hogy vajon személyesen vitázott, vagy egyik hallgatója védte meg a tételleket.²⁸⁸ A tételek a „filozófiai” antropológia és a „teológiai” antropológia egyértelmű megkülönböztetése mellett érveltek. Az előbbi az értelemben vetett bizalomra alapszik, és a lélekbe te-

---

²⁸⁵ Tételek Hieronymus Weller és Nikolaus Medler doktori vizsgájához, 1535. szeptember 11-én (*Die Doktorpromotion von Hieronymus Weller und Nikolaus Medler. 11. und 14. September 1535*), 24. tétel. WA 39/1:46.7–8. LW 34:111.

²⁸⁶ Uo. 21. tétel. WA 39/1:46.1–2. LW 34:110.

²⁸⁷ Uo. 75–79. tétel. WA 39/1:52.20–30. LW 34:119. Idézet: 79. tétel. WA 39/1:52.29–30. LW 34:119.

²⁸⁸ A tételleket csak 1546-ban találták meg. Luther állította össze őket egy 1536. január 14-én tartott vita számára. A megigazulásról tartott első vita részei lehettek. L. a részletes beszámólót in Ebeling: *Disputatio de homine*, 6–8. o.

kintő (ön)vizsgálat segítségével magyarázza az emberi személyt; az utóbbi az embert olyan teremtménynek tekinti, akinek arra van szüksége, hogy kiengesztelődjön Istennel. Valóban embernek lenni azt jelenti, hogy „hit által megigazulunk”, azaz kapcsolatunk Istennel annak bizalomteljes elfogadására épül, hogy Jézus Krisztus ennek a kapcsolatnak az egyetlen forrása. Csak azok, akik mintegy hozzákapcsolódnak Jézus történetéhez, érthetik meg, hogy mit jelent valóban embernek lenni. Azt jelenti, hogy annak az Istennek a szeretete hajt bennünket, akinek szándéka az, hogy visszaállítsa a harmóniát Teremtő és teremtmény között, amely Ádám bukásával felborult. Ez az isteni szeretet formálja a keresztény életet a földön. „Ezért az ember ebben az életben Isten egyszerű nyersanyaga, amelyből jövőendő életét formálja.”²⁸⁹ Egy igazi keresztény antropológiának egyértelműen meg kell különböztetnie Isten kegyelmét és szeretetét az emberi bűntől és büszkeségtől. Azt a lényeges pontot ismételte, hogy az igazi emberség bűnbocsánaton alapszik, és nem érdemen; és a bűnbocsánat az állandó megújítás ajándéka. Az ember sorsa Istennel van összekötve, aki átalakítja és tökéletesíti az emberi teremtményt oly módon, hogy bűn, halál és gonosz nem lesz többé. Addig azonban az élet ebben a régi világban küzdelem az isteni szeretet tisztasága és az emberi bűn szennye között.²⁹⁰ Ezáltal Luther alapvetően elutasította a középkori keresztény antropológiát, mert az osztja azt a klasszikus görög-római feltevést, miszerint az emberi értelemnek van hatalma elérni, sőt magyarázni Istent mint „minden dolgok végső okát”. „A filozófusok és Arisztotelész nem képesek megérteni vagy megmagyarázni, mit jelent a teológiai ember, de az Isten kegyelme révén mi képesek vagyunk ezt megtenni, mert van Bibliánk.”²⁹¹ Luther nyomatékossá tette, hogy nem az emberi értelmet szándékozik lefokozni, hanem annak igazi helyét akarja kijelölni. Határozottan állította, hogy a filozófia, valamint a Szentírás szerint az értelem olyan erő, amely szervezi és fenntartja az életet a földön, még Ádám bukása után is. Ám az értelemnek nincs megváltó ereje. Ezért „ő [az ember] csak Isten Fia, Jézus Krisztus által szabadulhat meg (amennyiben hisz benne), és kaphat örök életet”.²⁹²

Luther a megigazulással kapcsolatos nézeteit egy harmadik vitamenetben foglalta össze 1536 októberében.²⁹³ Az előszóban ezt írja:

---

²⁸⁹ Tétélek..., 35. tétel. WA 39/1:177.3–4. LW 34:139.

²⁹⁰ Uo. 37–39. tétel. WA 39/1:177.7–12. LW 34:140.

²⁹¹ Uo. a 22. tétel megvédése. WA 39/1:179.4–5. LW 34:142.

²⁹² Uo. 23. tétel. WA 39/1:176.12–13. LW 34:138. Az értelem mint a világban működő szervező erő dicséretéről l. 1–8. tétel. WA 39/1:175.3–19. LW 34:137.

²⁹³ Az alkalom Jacob Schenk és Philip Motz – a Schmalkaldeni Szövetséget támogató hercegi udvarok két prédikátorának – liceniatúsi vizsgája volt Róm 3,28-ról. WA 39/1:82–126. LW 34:147–196.

„Amint gyakran hallottátok, legkiválóbb testvérek, mivel az a megigazulásról szóló egyedüli cikkely egymaga is igazi teológusokat teremt, ezért nélkülözhetetlen az egyházban, és éppen ezért gyakran fel kell idéznünk és sűrűn kell foglalkoznunk vele.”²⁹⁴

„Foglalkozni vele” azt jelenti Luther szerint, hogy a megigazulásról szóló tanítás nem egyszerűen egy a többi közül, hanem ez a páli tanítás minden teológiai eszmecsere zsinórmértéke. Az ember csak akkor beszélhet Istenről, ha úgy beszél róla, mint aki Krisztus által igazá tette a bűnöst. Hatalmas a különbség az isteni és az emberi igazság között: Isten a Krisztusba vetett tökéletes hitet tartja igazságnak, ellenben az emberek a megigazulást a jó cselekedetek jutalmaként szemlélik. Az istentelen megigazítása ezért „Isten titka, aki felmagasztalja a szentjeit, mivel ez nemcsak az istentelen számára felfoghatatlan, hanem még a kegyeseknek is csodálatos és csak nehezen hihető”.²⁹⁵ Luther az érveket felsorakoztatva megvédte azt az alaptételt, amely szerint a keresztény ember élete a kegyelemnek abba a mentőövébe kapaszkodik, amelyet Isten Krisztusban adott. Így a keresztény valóban egyedül hit által él, és nem a jó cselekedetek érdemeiből, amelyek Isten kiengesztelését célozzák. Luther itt is hangsúlyozta, hogy ő nem utasítja el a jó cselekedeteket. Inkább helyes különbséget kell tenni hit és cselekedetek között. Mert a cselekedetek önmagukban nem igazítják meg a bűnöst, hanem a szeretetben aktív hitet jelenítik meg, amely a szükségben lévő felebarát iránt nyilvánul meg.

„Azt mondom tehát, hogy a cselekedetek igazolják, azaz megmutatják, hogy megigazultunk, éppen ahogy gyümölcsei mutatják, hogy az ember keresztény, és hisz Krisztusban, mivel nem színlelt hite és élete van az emberek előtt. Mert a cselekedetek jelzik, hogy van-e hitem. Arra következtetek tehát, hogy az illető igaz, ha látom, hogy vannak jó cselekedetei. Isten szemében ez a különbségtétel nem szükséges, mert őt nem téveszti meg a képmutatás. De erre szükség van az emberek között azért, hogy helyesen értsék, hol van hit, és hol nincs.”²⁹⁶

Ha ezt a különbségtételt helyesen értik, akkor a „hit” azt a kapcsolatot jelenti, amelyet Isten Krisztuson keresztül teremtett önmaga és teremtményei között. Luther ennek a kapcsolatnak a tudatosságát „belső megigazulásnak” nevezte, ami azt jelenti, biztos vagyok abban, hogy Krisztusban Isten színe előtt meg vannak bocsátva a bűneim. A „belső megigazulásból” ered a „külső igazság”, azaz a felebarátaim, különösképpen a szükségben lévők iránti szeretet.

---

²⁹⁴ WA 39/1:87.3–5. LW 34:157.

²⁹⁵ Tételek..., 5. tétel. WA 39/1:82.13–14. LW 34:151.

²⁹⁶ WA 39/1:92.4–12. LW 34:161.

„Ez [a külső] igazság a belsőt követi, az előbbi megelőzi a külsőt, mivel a sorrend a priori, azaz a megigazulás hatékony okából való. Valóban kénytelen vagyok az ember cselekedeteit ebből a kiváltó okból szemlélni, hogy az ember a cselekedetei révén mutassa meg, hogy van hite... Mivel Krisztus mindkét fajta megigazulást meghirdette, azokét, akik titokban, lélekben megigazultak Isten előtt, és azokét, akik nyíltan, az emberek előtt igazak, Isten előtt a hit és nem a cselekedetek szükségesek. Az emberek előtt szükséges a hit és a szeretet, amely igaznak jelent ki bennünket a saját szemünkben és a világ előtt.”²⁹⁷

Luther azt tervezte, hogy egy hosszabb tanulmányt ír a megigazulásról, de soha sem jutott rá ideje.²⁹⁸ Mindamellet a megigazulásról szóló hitcikkely a nyilvánosságnak szánt teológiai végrendelete, a *Schmalkaldeni cikkek* legfontosabb része lett. Egy 1536. december 11-én keltezett levélben János Frigyes választófejedelem arra kérte Luthert, hogy készítsen egy tétellistát, amely összefoglalja teológiai álláspontját, és megmutatja, hogy a lutheránusok mely pontokon hajlandók Rómával kiegyezni, és mely pontokból nem engednek.²⁹⁹ Bár abban az időben szív- és vesezavarokkal küszködött, Luther mégis munkához látott, és 1537 januárjában befejezte a Schmalkaldeni cikkeket. Az előszóban írja:

„Elhatároztam, hogy kiadom ezeket a tételeket arra az esetre, ha előbb találnék meghalni, mint a zsinat összeül. (Ezt egészen biztosra veszem, és remélem. Hiszen a világgosságot kerülő és napfénytől irtózó gazemberek olyan szálmalmasan erőlködnek a zsinat elhalasztásán és megakadályozásán!) Akik túlélnek majd engem, és itt lesznek, mutassák be ezt a bizonyágtételemet és hitvallásomat..., amely mellett a mai napig megmaradtam, és Isten kegyelméből a jövőben is megmaradok.”³⁰⁰

Az első részben Luther megerősítette a Szentháromságról szóló tanítást, amelyet sem a lutheránusok, sem a katolikusok nem vitattak. A második rész azokkal a tételekkel foglalkozott, „amelyek Jézus Krisztus szolgálatára és művére vonatkoznak”, középpontba állítva a megigazulásról szóló cikkelyt, amely a „Krisztus és a hit” címet kap-

---

²⁹⁷ WA 39/1:93.2–5., 6–8., 10–12. LW 34:162.

²⁹⁸ L. A megigazulásról (*De justificatione*), 1530. WA 30/2:657–676. (A témáról szóló tanulmány töredékes vázlata.)

²⁹⁹ WA.BR 7:613.11–30.

³⁰⁰ BS 409.3. BC 289.3. Luther arra számított, hogy a Schmalkaldeni cikkeket a küszöbön álló egyetemes zsinaton elő fogják terjeszteni. Ezért nevezte azokat így: A keresztyén tanítás tételei, amelyeket a Mantuába vagy máshova tervezett zsinat elé terjesztettünk volna arról, hogy mit fogadhatunk el, miben engedhetünk és miben nem stb. Német és latin szöveg: BS 407–468. BC 287–318. (Magyarul: KK 2. köt. 7–8. o. Ford. Pálffy Miklós)

ta. Ez a „fő tétel” azt mondta ki, hogy Krisztus „halálra adatott bűneinkért, és feltámadt megigazulásunkra (Róm 4,25)”. Csak az ilyen Krisztusba vetett hit igazít meg.

„Ettől a tételtől nem térünk el, ebből semmit sem engedhetünk, még ha az ég és a föld összeomlik is mindazzal együtt, ami nem maradandó... Ezen a tételen alapszik mindaz, amit mi a pápával, az ördöggel és az egész világgal szemben tanításunkkal és életünkkel vallunk. Ezért kell ebben egészen bizonyosnak lennünk, és nem szabad kételkednünk. Máskülönben vége mindennek, s igaza lesz és győz velünk szemben a pápa, az ördög és bárki.”³⁰¹

Luther számára a hitcikkely, amelyen az egyház áll vagy bukik, az a szilárd hitvallás, hogy az ember megváltásának Isten előtti egyedüli forrása Krisztus feltétlen hatalma.³⁰² Érvelése egyszerre volt Istent dicsőítő és polemikus is: e felismerésnek egyszerre kell Isten örömteli és hálás tiszteletéhez vezetnie, aki Krisztusban öntötte ki szeretetét az emberiségre, és ugyanakkor harci kiáltásként felszólalnia a római egyház bálványimádó, hierarchikus szervezete, különösen a mise, az intézményesített képmutatás nagy jelképe ellen. A papok által önmagukért bemutatott mise középkori gyakorlata, ami az Isten Krisztusban adott üdvösségígéretét másoknak nem ajánlotta fel, Luther számára „a legnagyobb és legszörnyűbb förtelmességet” testesítette meg, „mivel nyíltan és vakmerően szemben áll ez előbbi tételünkkel”.³⁰³

A harmadik rész olyan dolgokkal foglalkozik, „amelyeket tanult és értelmes emberekkel vagy éppen magunk között megvitathatunk”: a bűn, a törvény, a bűnbánat, az evangélium továbbadása, a keresztség, az úrvacsora, az egyházi tekintély („a kulcsok hatalma”), a gyónás, a kiközösítés, a papszentelés és a lelkeszi hivatás, a papi házasság, az egyház, a jó cselekedetek, a szerzetesi fogadalmak és az emberi hagyományok.³⁰⁴ Luther vitázó stílusa azonban sötét árnyékot vetett az ezekről a kérdésekről folyó gyümölcsöző párbeszéd lehetőségére. Úgy látta, hogy az egyház túlságosan is megfertőződött „a pápa bűvész-zsákjával, amely tele van bolond és gyermekes holmival”, és ezért nem könnyítette meg a Rómával történő bármely kiengesztelődést.³⁰⁵

Luther a vese- és epekőrohamok okozta komoly fájdalmak ellenére is vállalta a

---

³⁰¹ Schmalkaldeni cikkek, 2. rész I. 5. BS 415–416. BC 292. (Magyarul: KK 2. köt. 13. o. Ford. Pálffy Miklós)

³⁰² Úgy tűnik, a „hitcikkely, amelyen az egyház áll vagy bukik” (*articulus stantis et cadentis ecclesiae*) kifejezést Valentin E. Löscher (1673–1749) lutheránus teológus és püspök, a lutheránus ortodoxia védelmezője, annak a pietizmussal folytatott harcában használta először. L. Loofs: *Articulus stantis*, 345. o. Luther hasonló kifejezést használt Zsolt 130,4-ről szóló magyarázatában 1532/33-ban: „Ha ez a cikkely áll, az egyház áll, ha megbukik, az egyház bukik meg.” (*Quia isto articulo stante stat Ecclesia, ruente ruit Ecclesia.*) WA 40/3:352.3.

³⁰³ Schmalkaldeni cikkek, 2. rész. II. 1. BS 416. BC 293. (Magyarul: KK 2. köt. 13. o. Ford. Pálffy Miklós)

³⁰⁴ Uo. 3. rész. BS 433–462. BC 302–316. (Magyarul: KK 2. köt. 25–43. o. Ford. Pálffy Miklós)

³⁰⁵ Uo. XV. 4. BS 462. BC 316. (Magyarul: KK 2. köt. 43. o. Ford. Pálffy Miklós)

Wittenbergből Schmalkaldenig tartó háromhetes utazást, mivel meg akart győződni arról, hogy a diplomácia semmit nem fog veszélyeztetni. Mivel azonban majdnem három hétig tartó ottléte alatt a betegsége miatt végig ágyhoz volt kötve, végül is Melanchthonnak kellett helyettesítenie őt a tárgyalásokon.³⁰⁶ Melanchthon és számos más teológus és egyházi ember csatlakozott Lutherhez a Schmalkaldeni cikkek aláírásával, de Melanchthon hozzáfűzte azt az írásbeli megjegyzést, hogy a pápaság a béke és az egység kedvéért „emberi jogon” fennmaradhat, majd álláspontját „A pápa hatalmáról és elsőbbségéről” szóló értekezésben magyarázta meg, amelyet a schmalkaldeni küldöttek aláírtak.³⁰⁷ Luther vagy túlságosan beteg volt, hogy aláírja ezt a dokumentumot, vagy elutasította, hogy úgy tegyen. A Schmalkaldeni cikkeket a szövetség nem hagyta jóvá, de azok az 1580-as *Konkordia könyvben* a lutheránus hitvallásokat tartalmazó gyűjtemény részévé lettek, ötven évvel az Ágostai hitvallás megírása után.

Miközben a küszöbönálló egyetemes zsinatra vártak, amely majd foglalkozik a reformmozgalommal, Luther 1539-ben kiadott egy nagy tanulmányt „A zsinatokról és az egyházról” címmel.³⁰⁸ Miután emlékeztette olvasóit arra, hogy Róma valójában nem akar reformzsinatot, a pápai és a zsinati tekintély háromszoros kritikáját terjesztette elő. Először azt bizonyította, hogy a pápai rendeletek és zsinatok intézményi önérdéket szolgáltak az evangélium ügyének előmozdítása helyett. Azután az első négy egyetemes zsinat történelmi jelentőségét fejtegette a Szentháromságról szóló dogma keletkezését illetően: Nicea (325), Konstantinápoly (381), Efezus (431) és Kalkedón (451). Végül bemutatta felfogását az egyházról, amelynek a bibliai tanúságtétel alapján hét ismertetőjegyről kell felismerhetővé válnia a világban: Isten ígéje, a keresztség, az úrvacsora, a kulcsok hatalma, a papi szolgálat hivatala, az imádság és a szent keresztség. A tanulmány jó bizonyíték arra, hogy Luther mennyire jártas volt a történelmi kutatásban és a teológiai érvelésben. Luther azzal fejezte be, hogy az egyetemes zsinatoknak korlátozott szerepet kellene játszaniuk az egyház életében.

„Így tehát a zsinat nem egyéb, mint valami konzisztórium, törvényszék, bíróság vagy efféle, ahol a bírák a felek kihallgatása után hozzák meg az ítéletet... Így a zsinat az eretneket is nem kénye-kedve szerint ítéli el, hanem az ország törvénye szerint, vagyis a Szentírás szerint... Mert ez a törvény az Isten ígéje, ez az ország Istennek egyháza, a bíró pedig mindkettőjük hivatalos szolgálója.”³⁰⁹

³⁰⁶ Luther 1537. február 7-étől 26-áig tartózkodott Schmalkaldenben. L. Buchwald–Kawerau: *Luther-Kalendarium*, 111–112. o.

³⁰⁷ *Von der Gewalt und Obrigkeit des Papsts (De potestate et primatu Papae)*, 1537. BS 471–498. BC 320–325. (Magyarul: KK 2. köt. 215–230. o. Ford. Groó Gyula)

³⁰⁸ *Von den Konzilien und Kirchen*, 1539. WA 50:509–653. LW 41:5–178. (Magyarul: MLM 6. köt. 363–418. o. Ford. Márton Jenő)

³⁰⁹ WA 50:615.28–30., 616.2–4., 6–7. LW 41:133. (Magyarul: MLM 6. köt. 398. o. Ford. Márton Jenő)

Luther mintaképe a jeruzsálemi apostoli zsinat volt (ApCsel 15), ahol Pál meggyőzte a többi apostolt, hagyják jóvá a pogányoknál végzett misszióját, és mentsék fel a pogányokat a zsidó törvények megtartása alól, mielőtt kereszténnyé lesznek.

Miközben az öregedő Luther gyakran beszélt a saját élete és a világ végéről, egyre inkább az a szándéka rajzolódott ki, hogy középúton haladjon a túlzó katolikus és protestáns álláspontok között. Elutasította mind az isteni alapítású pápaság elképzelését, mind pedig annak tagadását, hogy a szentségek a kegyelem eszközei. 1539-re azonban kétségessé vált, hogy Luther őszintén tudja-e állítani azt, amit Melancthon jelentett ki az Ágostai hitvallásban, hogy „sem tanításunkban, sem szertartásainkban nem fogadtunk el semmi olyat, ami ellenkezne a Szentírással vagy az egyetemes keresztyén egyházzal”.³¹⁰ A lutheránus reformmozgalom néhány vezetőjének például nehézségei voltak azzal, ahogy Luther megkísérelte egyensúlyba hozni a hit által történő megigazulás és a keresztyén hagyomány tekintélye közötti kapcsolatot. Az egyik különleges kérdés, a hit és az erkölcsi fegyelem közötti kapcsolat már az 1520-as években felbukkant, amikor Luther bemutatta teológiája és a reformprogram alapvonásait. Ha az ember *egyedül* hit által igazul meg, amint Luther bizonygatta, szüksége van-e még az embernek erkölcsi intésekre? Az ember nem teszi-e önként, valóban természetes módon, amit az erkölcsi törvény követel? Nem szereti-e az ember a felebarátját, nem akar-e dolgozni az igazságért a világban, eltűrve a szenvedést, és nem akarja-e követni az összes más erényt, amelyek a „keresztyén” névvel kapcsolatban vannak? Nem maga Luther mondta-e, amikor a keresztyén ember szabadságáról beszélt, „a keresztyén ember szabad mindentől és mindenek felett, úgyhogy semmiféle cselekedetre nincs szüksége ahhoz, hogy igazzá legyen és üdvözüljön, hanem egyedül a hit adja mindezt bőségesen”?³¹¹

1539-ben forró vita tárgya lett az a kérdés, hogy vajon a „megigazult” keresztyéneknek szükségük van-e arra, hogy prédikálják nekik a törvényt, ugyanúgy, ahogy az evangéliumot. Johann Agricola, Luther egyik barátja és kollégája, aki az eislebeni latin iskolát vezette, vitára előkészített tételekben amellett érvelt – először a helyi katolikusokkal, azután Lutherrel és Melancthonnal szemben is –, hogy egyáltalán nincs szükség a törvény prédikálására. Azt állította, hogy mihelyt az ember megtér az evangélium által, a bűnbánat és az erkölcsi fegyelem a hit természetes gyümölcseként jelen van. Sem a Tízparancsolat, sem bármely más bibliai törvény nem játszik szerepet a keresztyén életben, mivel az evangélium az erkölcsös magatartás egyetlen forrása.

---

³¹⁰ Ágostai hitvallás, a 2. rész befejezése. BS 134.5. BC 95.5. (Magyarul: KK 1. köt. 63. o. Ford. Nagy Gyula)

³¹¹ A keresztyén ember szabadságáról, 1520. WA 7:62.10–12. LW 31:361. (Magyarul: *Luther Márton négy hitvallása*. Ford. Pröhle Károly. Magyarországi Evangélikus Egyház Sajtóosztálya, Budapest, 1983. 47. o.)

Luther a tőle megszokott módszert követte a válaszadásban, amikor támadásba lendült. Először igehirdetéseket tartott, emlékeztetve gyülekezetét arra, hogy a megigazulás ebben az életben soha nem teljes, és ennek következtében továbbra is szükséges marad a hittől a jó cselekedetek felé haladásra való buzdítás. Ezután három „antinomista vitát” vezetett. A vita sajnos éppen abban az időben lángolt fel, amikor Agricolát jelölték a wittenbergi egyetem bölcsészkarának dékáni tiszteire. Talán ezért döntött úgy Agricola, hogy nem jelenik meg az első vitán, amikor pedig a másodikon megjelent, azt mondta Luthernek, hogy már nem egészében ellenzi a törvény prédikálását. Amikor a harmadik vitán Agricola nem jelent meg, Luther dühösen követelte, hogy nyilvánosan vonja vissza tanait. Mivel az egész ügy kínosan érintette, Agricola hajlandó volt visszavonni tanait, és megkérte Luthert, hogy e célból fogalmazzon egy igazoló iratot. Agricola meghökkenésére Luther úgy nyomatta ki Agricola visszavonását, hogy azt egy Caspar Güttelhez írt nyílt levélhez csatolta. Güttel Luther eislebeni barátja és Agricola egyik legádázabb ellenfele volt.

„Az antinomisták ellen” címmel a levél Luther maró szatírját és nyers vitastílusát hozza elénkbe:

„Az eislebeni János mester [Agricola] vissza óhajtja vonni, amit a törvény vagy a Tízparancsolat ellen tanított és írt, és mellettünk akar állni itt, Wittenbergben, amint az [Ágostai] hitvallás és az Apológia tette a császár előtt Augsburgban; és ha később eltérme ettől, vagy másként tanítaná azt [amit tanított és írt a törvényről], hitvány ember, és el lesz ítélve. Szeretném megdicsérni, hogy ily módon alázza meg magát.”³¹²

Luther ezután kifejtette álláspontját a törvény és az evangélium kérdéséről. Kijelentette, hogy mindkettőre szükség van, mivel a keresztényeknek a bűn és a kegyelem közötti harcban kell élniük, ameddig zarándokolnak e világban. „Hogyan tudná az ember, hogy mi a bűn törvény és lelkiismeret nélkül?” – kérdezte.

„És hogyan tanuljuk meg, hogy mi a Krisztus, mit tett értünk, ha nem tudjuk, mi a törvény, amelyet értünk betöltött, és mi a bűn, amelyért elégtételt nyújtott? ... Ezért prédikálni kell a törvényt, bárhol hirdessék az evangéliumot, még ha a törvény szót nem is említik, a törvénynek mégis meg kell rettentenie a lelkiismeretet, amikor azt hallja, hogy Krisztusnak ilyen nagy áron kellett betöltenie a törvényt értünk.”³¹³

---

³¹² *Wider die Antinomer*, 1539. WA 50:470.1–6. LW 47:108–109. Ez volt az utolsó az antinomisták elleni négy támadásból. A másik három az 1537/38-as évekből in: WA 39/1:360–584. A vitáról hasznos vázlat in Mackinnon: *Luther and the Reformation* 4:161–179.

³¹³ WA 50:473.6–10., 15–19. LW 47:113.

Agricola megalázása zavarba hozta Luther néhány barátját, akik összegyűltek Agricola körül, és azt szerették volna, hogy őt nevezzék ki az egyetem dékánjává. Azonban Luther akarata érvényesült, Agricolát nem nevezték ki. Amikor Agricola fellebbezett az egyetem rektorához és János Frigyes választófejedelemtől is pártatlan vizsgálatot kért, Luther „Az eislebeni ellen” című újabb nyílt levéllel ütött vissza 1540 tavaszán.³¹⁴ Indulatosan úgy jellemezte Agricolát, mint aki minden erkölcsi rendet le akar rombolni, ami végső soron az antinomizmus eredménye. 1540 nyarán, amikor a választófejedelem elrendelte, hogy Agricola maradjon Wittenbergben, amíg egy kihallgatás a vitát eldöntheti, Agricola Luther bosszújától félve Berlinbe menekült, ahol II. Joachim brandenburgi választófejedelem udvari prédikátora lett. Melanchthon később rábeszélte, hogy béküljön ki Lutherrel és a szász udvarral, de Agricola soha nem heverte ki ezt az összeütközést. Még egyszer megtagadta nézeteit, és minden Wittenberg elleni panaszt visszavont, de távol maradt Luthertől. Viszont Luther sem győzte le soha igazán az antinomistákat, a vita halála után ismét föllángolt.³¹⁵

HIÁBAVALÓ VITÁK

Luther még élvezte a jó vitát, de egyre inkább fáradtnak és halálosan betegnek érezte magát. Vese- és epekövek, gyomorzavarok, az elhatalmasodó süketség, légzészavarok és a komoly fejfájások gyakran kimerítették. „Teljes erőmmel dolgoztam” – jegyezte meg 1539. április 2-án az asztalnál.

„Amit egy embernek meg kell tennie, azt megtettem. Mindaz, ami megmaradt, síromba kell, hogy szálljon. Elérkeztem a véghez, eltekintve attól, hogy hébe-hóba azért kicsit megcsavarom még a pápa orrát.”³¹⁶

Mindamellettt Luther tovább dolgozott sajátos helyzetében, amit az otthoni boldogság, valamint a régi vallás védelmezőivel és az új vallás radikálisaival folytatott lát-szólag értelmetlen csatározás határozott meg. Mivel III. Pál pápa állandóan elhalasztotta a bejelentett egyetemes zsinat összehívását, V. Károly császár abban reménykedett, hogy békés tárgyalásokkal oldhatja meg a vallási szakadást. Johann Eck, Luther régi ellensége vezette azt a katolikus teológusokból álló küldöttséget, amely 1540-ben és 1541-ben többször is tárgyalt a Melanchthon vezette protestánsokkal. Bizonyos hitelvi megállapodásokra el is jutottak Regensburgban. Róma azonban elutasí-

---

³¹⁴ *Wider den Eisleben*, 1540. WA 51:425–444.

³¹⁵ A vita további történetéhez l. a Konkordia könyvben (1577) lévő vitákat, IV–VI. cikkely a jó cselekedetekről és a törvény és az evangélium közötti megkülönböztetésről. BS 936–969. BC 551–568.

³¹⁶ Nr. 4465. WA.TR 4:325.22–24. LW 54:343.

totta ezeknek az eredményeknek a jóváhagyását, és Luther is elvetette a megigazulás tantételéről szóló – széles körben nyilvánosságot kapott – megegyezést mint arra irányuló kísérletet, hogy olyan dolgokat „ragasszanak össze” (*zusammenleimen*), amelyeket valójában elkülönítve kell tartani, s ez a helyzet csak akkor szűnne meg, ha Róma hajlandó lenne visszavonni az evangélium elleni árulását.³¹⁷ Wittenberg és Róma tehát ellenfelek maradtak.

A protestánsok számára egy sajnálatos esemény lehetővé tette V. Károlynak, hogy felülkerekedjen a protestáns fejedelmekkel folytatott politikai harcban, amelyet a Schmalkaldeni Szövetség feje, Hesseni Fülöp vezetett. A boldogtalanul házasodott Fülöp bigámista házasságra lépett egy udvarában élő fiatal hölgygel, Margarete von der Saaléval, miután alapos tárgyalásokat folytatott ügyvédekkel és teológusokkal, Luthert is beleértve. A kánonjog megengedte a bigámiát bizonyos körülmények között, amit az erkölcsi és jogi kazuisztika bonyolult szövedéke határozott meg. Luther maga a bigámiát támogatta a válással szemben, amint ezt Robert Barnes angol teológusnak kifejtette 1531-ben, amikor tanácsot kértek tőle VIII. Henrik király válása ügyében. „Mielőtt egy ilyen válást jóváhagynék – mondta Barnesnak –, inkább megengedném a királynak, hogy másik asszonnyal házasodjon, hogy még egy felesége legyen a pátriárkák és [Izrael] királyainak példája szerint, akiknek két feleségük vagy királynéjuk volt egy időben.”³¹⁸ Így amikor Hesseni Fülöp tanácsot kért a dolgról, Luther és Melanchthon egy különleges memorandumban úgy tájékoztatta őt, hogy a bigámia elfogadható Isten számára mint a „török házasság” (mivel a törököknek engedélyezték a több asszonnyal kötött házasságot); de azt is ajánlották Fülöpnek, hogy tartsa titokban a második házasságot, mivel Luther és Melanchthon úgy tekintett a bigámista házasság megkötésére adott tanácsra, mint ami gyónási titok alatt áll. Azonban amikor Fülöp ravasz újdonsült anyósa tárgyalásai részletei után kérdezett, Fülöp adott neki egy másolatot a wittenbergi memorandumból, és ezáltal megszegte a gyónási titkot; így természetesen a történet elterjedt. Amikor tájékoztatták arról, hogy Fülöp megszegte a gyónási titkot, Luther úgy érezte, hogy elárulták, különösen mivel rájött, hogy Fülöp eltitkolta előle, hogy ágyast tartott és volt valamilyen nemi betegsége. Bevallotta: „Ha tudtam volna ezt, tényleg semmilyen angyal sem kényszeríthetett volna engem arra, hogy ilyen tanácsot adjak.”³¹⁹

---

³¹⁷ A tárgyalások Hagenauban folytak 1540 júniusában, Worsmban 1540 novemberétől 1541 januárjáig, és Regensburgban 1541 április–májusában. L. Mackinnon: *Luther and the Reformation* 4:110–119. Hogy milyen békülékenyek voltak ezek a tárgyalások, azt kimutatta Pfnür: *Die Einigung bei den Religionsgesprächen*. Luther válaszáiról, különösen a legfontosabb regensburgi megállapodásról l. Loewenich: *Duplex Iustitia*, 23–55. o.

³¹⁸ 1531. szeptember 3-án kelt levél. WA.BR 6:179.26–29. LW 50:33. Luther VIII. Henrik király válásáról szóló tárgyalásait elemezte Heinrich Boehmer: *Luther and the Reformation*, 213–223. o.

³¹⁹ 1540 júniusából való levél János Frigyes választófejedelemnek. Idézi és lefordítja Faulkner: *Luther and the Bigamous Marriage*, 229. o. L. uo. a levél 1872-ben történt első kinyomatásáról.

Mivel Fülöp nővére és a második anyós nyilvánosságra hozta a bigámista házasságot, Fülöp azt akarta, hogy Luther járuljon hozzá a második házasság törvényességének a szentesítéséhez. Ezen a ponton Luther a kazuisztikára vonatkozó középkori tanulmányait használta fel, és azt tanácsolta a hercegnek, hogy tagadja le a második házasságát. Ezt a tanácsot a középkori erkölcsi kazuisztika azon szabálya indokolta, hogy a gyóntató atyának „szükséghezugságot” (*Nutzlüge*) kell ajánlania a magángyónás tartalmának közzététele helyett. Azonban Fülöp elutasította, hogy hazudjon az ügygel kapcsolatosan.

Magatartása felzúdulást váltott ki Németországban, különösen a Schmalkaldeni Szövetség tagjai között. Mivel a kétnejűség polgári bűntett volt, amelyet a tartományi és birodalmi törvények büntettek, Fülöp 1540 nyarán arra kényszerült, hogy alkuozzon V. Károllyal. A császár felajánlotta, hogy megkegyelmez, ha cserébe Fülöp megígéri, hogy nem növeli a Schmalkaldeni Szövetség hatalmát a baráti tartományokkal kötött szövetségek révén. Miután a Schmalkaldeni Szövetség legbefolyásosabb vezetőjét így semlegesítették, elkerülhetetlen volt, hogy a szövetséget az 1546–47-es schmalkaldeni háborúban legyőzzék. Fülöpöt, aki mégis harcolt a háborúban, elfogták, és öt évre (1547–1552) a császár foglya lett. A protestáns tartományokat arra kényszerítették, hogy 1555-ben megkössék az augsburgi békét.³²⁰

Luther az összes politikussal szembeni csalódását egy heves, támadó jellegű tanulmányban öntötte ki. A tanulmányt a lutheránusok legádázabb ellensége, Henrik braunschweig-wolfenbütteli herceg ellen írta, aki János Frigyes választófejedelmet Luther „paprikajancsijának” nevezte (a német farsang bolondfigurája, aki bőr kolbászt hord a nyaka körül, és bolondjelmezt visel). Luther „A Paprikajancsi ellen” címet adta az értekezésnek, amelyben a középkori gúnyolódást és szellemességet arra használta fel, hogy rámutasson a különbségekre, amelyek az evangélium igazi egyháza és Róma hamis egyháza között vannak.³²¹ A herceget „Paprikajancsi Henrik”-ként szólította meg, azután azzal vádolta a római egyházat, hogy „az ördög szajhája”, aki megrontja az evangéliumot. Henrik herceget, Mainzi Albrechtet és a pápát a hamis egyház gonosz oszlopainak nevezte, akik üldözik azokat – mint Frigyes választófejedelmet és magát Luthert –, akik megpróbálnak hűségesek maradni Krisztushoz. Luther azután komolyan figyelmeztetett:

„Először kérek minden kegyes keresztyént és tiszteletreméltó szívet, aki olvassa és hallja ezt, hogy a legkomolyabban emlékezzen arra, hogy az Úr Isten (nagyon helyesen) sok törvényes vizsgálat és ítélet által elvetette ezt a Henriket mint gyilkost, mint vérebet

---

³²⁰ Hesseni Fülöp 1567-ben halt meg. A protestáns szövetséget a teljes pusztulástól Hesseni Fülöp vejének, Szász Móricnak az okos politikája mentette meg. L. az események vázlatát in Elton: *Reformation Europe*, 9. feje.

³²¹ *Wider Hans Wurst*, 1541. WA 51:469–572. LW 41:181–256.

és fő orgyilkost, mégpedig a pokol tüzére ítélte, mivel itteni tűzzel nem lehet legyőzni. És kérem, hogy minden ember tegye meg Istennek ezt a szolgálatot: magasztalja és dicsérje az ő isteni ítéletét, ahol csak tudja, nyilvánosan és titokban is; akárhol látják Henriket, köpjenek a földre Isten dicsőségére, és csukják be a fülsüket, valahányszor a nevét hallják, mintha magával az ördöggel szemben tennék.”³²²

Henrik herceg nem vizsgálott valami jól a Lutherrel folytatott vitában: rossz politikai sakkhúzásai, asszonyokkal való botrányos viszonyai és zsarnoki magatartása tették tönkre az igaz hit védelmezőjeként szerzett hírét. 1542-ben Franciaországba menekült, Luther halála után tért vissza tartományába – némileg megzabolázva.

Luther meg volt győződve arról, hogy közvetlen kapcsolat van a reformmozgalmán belüli problémák és a világvége között. „Azt gondolom, hogy az utolsó nap nincs messze” – jegyezte meg az asztalnál.

„Az a véleményem, hogy egy utolsó nagy erőfeszítés történt az evangélium előmozdítása érdekében. Olyan ez, mint a gyertya: mielőtt éppen kialudna, utoljára nagyot lobban, mintha még hosszú ideig égne, azután kihuny... Egy beteg emberrel is így történik. Amikor halmi készül, rendszerint ébernek tűnik, mintha meggyógyulna, és azután egy pillanat alatt elmegy.”³²³

1542 januárjában Luther végrendeletet készített, minimális törvényes előkészületeket téve arra vonatkozóan, hogy földi javait Katára hagyományozza, akit végrendelete végrehajtójává tett. Azzal mentegette a jogi megszövegezések és a szaknyelv elhanyagolását, hogy ő közismert személyiség, „úgy az égben, földön mint a pokolban is ismeretes, elég tekintéllyel bír, akiben sokkal inkább lehet bízni és hinni, mint bármely jegyzőben”.³²⁴

Ebben az időben a Fekete kolostort nem kímélte a szenvedés. Kata 1540-ben súlyos beteg volt, és 1542. szeptember 20-án a tizenhárom éves Magdalena egy fájdalmas betegség végén meghalt. Luther hosszan és mélyen gyászolta lányát, végül arra a meggyőződésre jutott, hogy a menny mégis jobb hely lesz a gyermek számára, mint ez a nyugtalan világ. Amikor a wittenbergiek vigasztalni próbálták őt a temetés alatt, azt felelte: „A test test, és a vér vér. Boldog vagyok, hogy szerencsésen kint van belőle. Nincs más szomorúság, csak a test szomorúsága.”³²⁵ Lenchen halála, a német-

---

³²² WA 51:562.4–11. LW 41:250.

³²³ 1542 nyara nagy össze. Nr. 5488. WA.TR 5:184.4–7., 10–12. LW 54:427–428.

³²⁴ Luther végrendelete (*Confessio et testamentum venerandi patris nostri D. Lutheri*), 1542. WA.BR 9:573.60–62. LW 34:297. (Magyarul: MLM 6. köt. 424–427. o. Ford. Masznyik Endre)

³²⁵ Asztali beszélgetések, 1542. szeptember. Nr. 5499. WA.TR 5:193.22–23. LW 54:433.

országi politikai események és a saját betegségének terhei ráébresztették Luthert arra, hogy milyen közel van ő maga is a halálhoz. „A magam számára az Istenhez való menetel jó óráját kívánom. Elégedett vagyok, fáradt vagyok, és semmi több nincs bennem” – írta egy barátjának egy 1543. június 20-án kelt levelében.³²⁶

És mégis, amikor szóbeszédet hallott arról, hogy zsidók megkíséreltek néhány keresztényt áttéríteni, felgyülemlett keserűségét késői éve legvitatottabb tanulmányában öntötte ki „A zsidókról és hazugságaikról” (1543) címen.³²⁷ Azzal vádolta a zsidókat, hogy a Szentírást arra használják, hogy megrontsák a kereszténységet, és megkísérelte cáfolni azokat a héber bibliai munkákat, amelyek tagadták, hogy Jézus a Messiás. Ez a cáfolat a bibliai tudománynak nem egészen az a fajtája, amelyet az ember Luthertől vár. Durva polémia, allegorikus módszerek és egyfajta önelégültség járja át exegézisét. Tudatában volt annak, hogy a keresztény–zsidó kapcsolatot illetően sem a tanítások cáfolatára, sem a térítésre nincs többé lehetőség. Luther könnyen engedett annak a kísértésnek, amely a zsidó probléma végső keresztény megoldására ösztönzött:³²⁸ a zsinagógákat és iskolákat fel kell gyújtani; a zsidóknak nem szabad megengedni, hogy könyveiket megőrizték, vagy tanítsák tantételeiket; az országutakra nem szabad nekik menlevelet adni; nem szabad megengedni, hogy pénzüik legyen, mivel uzsorára kölcsönöznek; és rá kell kényszeríteni őket, hogy keresztények vezetése alatt gazdaságokban dolgozzanak. Kijelentette, hogy az egyháznak és az államnak is kötelessége, hogy féken tartsa a zsidókat.

„Gyűjtsátok fel a zsinagógákat... kényszerítsétek őket, hogy dolgozzanak, és bánjatok szigorúan velük, amint Mózes tette a pusztában, amikor megölt háromezer embert, nehogy az egész nép elpusztuljon... Ha Isten csak olyan Messiást adna nekem, amelyet a zsidók óhajtanak és remélnek, akkor inkább lennék disznó, mint emberi lény.”³²⁹

Hiába próbálnánk úgy magyarázni, hogy e szavakat az a Luther írta, akit egy veseköves roham kínzó fájdalma gyötört, mégsem lehet megbocsátani ezt az ítéletet egy tudósnak, aki ószövetségi szakemberként olyan sok szeretetet mutatott munkásságában Izráel népe iránt.

Zsidók, törökök, a pápa, a rajongók, pestis, betegség és az erkölcsi élet egyre erősebb hanyatlása Wittenbergben, különösen a hallgatók között – mindezek a kísérté-

---

³²⁶ WA.BR 10:335.12–13. LW 50:242. Wenzeslaus Link nürnbergi lelkész volt a barát. Luther 1508 óta ismerte őt, Ágoston-rendi társa volt. Mielőtt Nürnbergbe költözött, Link a wittenbergi teológiai fakultás tagja volt (1511–1516).

³²⁷ *Von den Juden und ihren Lügen*, 1543. WA 53:417–552. LW 47:123–306.

³²⁸ WA 53:523.1–526.16. LW 47:268–272.

³²⁹ WA 53:541.30–33., 542.5–7. LW 47:292.

sek (*Anfechtungen*) valóban erős bizonyítékok voltak Luther szemében, hogy a világ a végéhez közelít. Így mondta Katának 1542–1543 telén:

„Torkig vagyok a világgal, és a világ is velem. Nagyon beteltem vele... Érett széklet-hez hasonlítok, és a világ óriási végbélnyíláshoz, és arra készülünk, hogy megváljunk egymástól. Köszönöm, kedves Istenem, hogy megengeded nekem, hogy megmaradjak a te kis nyájadban, amely üldözést szenved az igéért.”³³⁰

Azonban 1544 nyarán Luther újabb csatában vett részt régi ellenségei, a „szakramentáriusok” és a pápa ellen. Kiadta a „Rövid hitvallás az úrvacsoráról” című munkáját, ismét cáfolva azt a véleményt, ezúttal Caspar Schwenckfeld sziléziai teológusét, hogy Krisztusnak csak az isteni természete van jelen az úrvacsorában.³³¹ Az előszóban ezt írja:

„Mivel a halálom küszöbön áll, bizonyosságot akarok tenni arról, hogy én a rajongókat és a szentség ellenségeit – Karlstadtot, Zwinglit, Oecolampadiust, Stenckefeldet [sic!] és tanítványait Zürichben, vagy bárhol legyenek is – teljes határozottsággal elítéltem és elutasítottam.”³³²

Miután visszaemlékezik a „szakramentáriusokkal” régóta folyó küzdelmére, olvasóihoz fordul, hogy ragaszkodjanak Krisztusnak az úrvacsorában adott testi jelenlétéhez, a megtestesült Isten melletti tanúságtételként, aki testileg a názareti Jézusban volt jelen az ősi szentháromsági és krisztológiai hitvallásoknak megfelelően.

Amikor Lutherhez eljutott a hír, hogy III. Pál pápa bejelentette, összehívja a régóta esedékes egyetemes zsinatot 1545 márciusában az itáliai Trentóban – amely végül decemberben ült össze –, Luther elhatározta, hogy egy utolsó támadást intéz a pápai politikai ambíciók ellen. Az eredmény „A római pápaság, az ördög intézménye ellen” című értekezés.³³³ Még egyszer felvetette a Lipcsében és máshol megvitatott régi kérdést: kell-e olyan pápa, aki uralkodik az Írás és a hagyomány fölött; vajon el lehet-e ítélni a pápát, sőt mi több, lemondadni; és vajon van-e joga és hatalma a pápának arra, hogy királyokat és császárokat koronázzon.

---

³³⁰ Nr. 5537. WA.TR 5:222.14–15., 17–20. LW 54:448. (Magyarul: Gritsch: *Lutheranizmus*. 23–24. o.)

³³¹ WA 54:141–167. LW 38:281–319. Schwenckfeld tanításáról l. Maier: *Caspar Schwenckfeld*, 2–3. rész. (Magyarul: MLM 6. köt. 436–465. o. Ford. Masznyik Endre)

³³² WA 54:141.17–18., 19–20. LW 38:287–288. (Magyarul: MLM 6. köt. 437. o. Ford. Masznyik Endre)

³³³ *Wider das Papsttum zu Rom, vom Teufel gestiftet*, 1545. WA 54:206–299. LW 41:259–376.

Luther már semmi jót nem tudott mondani a pápáról, a „legördögibb atyáról”. Sértegető és durva nyelvet használva tagadta, hogy Krisztus azért adta volna Péternek az Isten országának kulcsait, hogy ő azután továbbadja a Rómában székelő utódoknak (Mt 16,18). Harag, szellemesség és a sátán gyakori emlegetése jellemzi ezt a tanulmányt.

„Ha időközben meg kellene halnom, adja Isten, hogy valaki más tegye ezt ezerszer jobban, mivel ez az ördögi pápaság az utolsó szerencsétlenség a földön, és a legközelebb áll ahhoz, amit az összes ördög tehet minden hatalmával. Isten segítsen minket.”³³⁴

Luther most már érezte, hogy munkája befejeződött. Mások folytathatják. Bármi-kor felhasználhatják összegyűjtött iratait, amelyek latin és német kiadásban is megjelentek.³³⁵ Ráadásul Wittenberg Luther számára börtönhöz lett hasonlóvá. Az emberek megváltoztak. Ami a szokásokat és erkölcsöket illeti, az itáliai reneszánsz szelleme a birodalomnak ebbe a távoli sarkába is betört. Új táncok jöttek divatba, testükből egyre többet megmutató asszonyokkal, egyre jellemzőbb volt az ivás és dőzsölés a hallgatók és a városi lakosság között. Luther saját háztartásába is befurakodott egy laza erkölcsű nő, aki eltitkolta, hogy törvénytelen gyermekkel terhes, és rászedte őt, hogy alkalmazza mint fő szolgálót. Meglopta, majd becsapta őt, így Luther elbocsátotta. De Luther benne is annak a visszatükröződését látta, ami a világra várt, és érezte, hogy el kell mennie ebből az ördögi rendetlenségből.

Barátja, Caspar Cruciger, idősebb fia, Hans – aki éppen akkor múlt tizenkilenc éves – és a wittenbergi Fekete kolostor egyik fiatal kosztos diákjának a társaságában kocsi-val a közeli Zeitzbe és Merseburgba utazott, hogy részt vegyen egy papszentelésen és egy esküvőn. János Frigyes választófejedelem is azt szerette volna, ha Luther meglátogatja őt nyári otthonában, Torgauban. Dacára a prédikációja által kiváltott lelkesedésnek, a jó ételnek és bornak, amivel fogadták, Luther lehangolt maradt. 1545. július 28-án megírta Katának, hogy nem tér vissza Wittenbergbe, „ebbe a Szodomába”; s azt tanácsolta, adjon el mindent, hogy kis vidéki birtokukra költözhesse-nek Zölsdorfbá, Lipszétől délre, amelyet 1540-ben vásároltak Kata testvérétől, Hanstól.³³⁶

A városi lakosság és az egyetemiek is megrendüléssel és elkeseredéssel reagáltak a hírré. János Frigyes választófejedelem megbízta Matthias Ratzebergert, személyi orvosát, aki Luthert is kezelte, hogy beszélje rá Luthert a visszatérésre, és írásban

³³⁴ WA 54:299.5–8. LW 41:376.

³³⁵ L. Luther előszavát írásainak wittenbergi német kiadásához és az 1529-es és 1545-ös latin írásokhoz. WA 50:657–661. WA 54:179–187. LW 34:281–288., 325–338.

³³⁶ WA.BR 11:149.9–12., 150.1. LW 50:278–279. Luthert különösen is dühítette egy tánc, amelyben az asszonyok szoknyája túl magasra libbent. Ráadásul egy Rosina nevű asszony szolgáló lett a Luther-háznál, azt színélve, hogy segítségére szorul. Hazudott, lopott és házasságon kívül teherbe esett, és Luther emiatt is fel volt háborodva. Az eset 1541-ben történt. L. LW 50:279. 48. jegyz.

hozzátette személyes kívánságait.³³⁷ Luther 1545. augusztus 18-án vissza is tért, de október elején újra elment három hétre, az aggóató Melanchthon kíséretében, hogy segítsen megoldani egy viszályt a két mansfeldi gróf, Fülöp és János György között. 1545. november 17-én Luther végre befejezte hatalmas előadás-sorozatát a Genézisről, amit még 1535 márciusában kezdett el.³³⁸

AZ UTOLSÓ ANFECHTUNG

1545 márciusában, közvetlenül Luthernek a pápaság ellen intézett utolsó támadása után Hesseni Fülöp örgróf elküldött neki egy olasz gúnyiratot annak német fordításával együtt, amelynek címe ez volt: „Olasz hazugság Luther Márton halálát illetően”.³³⁹ Egy névtelen szerző jegyzett fel „egy szörnyű és hihetetlen, csodálatos jelenést, amelyet az áldott Isten mutatott Luther Márton szégyenletes halálában”.³⁴⁰ A „jelenés” leírta Luther kérését, hogy halála után helyezték a testét az oltárra, és imádják. A kérést azonban nem lehetett teljesíteni – érvelt a szerző –, mert maga Krisztus lépett közbe, átadva Luther testét az ördögnek egy utálatos és zajos szertartásban. Csak „kénes szag” maradt az üres sír közelében, ahol Luther feküdt.

Luther kiadta a gúnyiratot azzal a rövid megjegyzéssel, hogy élvezte a haláláról szóló hazugság olvasását. Kifejezte reményét, hogy a pápa és a pápisták még elfordulhatnak az ördögtől, de Isten kezébe helyezte a dolgot.

„Ha mindamellett az a döntés született, hogy halálos bűneik miatti imáim hiábavalók, nos, akkor Isten adja, hogy poharaikat csordultig töltsék, és semmit ne írjanak, csak ilyen gúnyiratokat saját vigasztalásukra és örömeikre. Hadd menjenek a pokolba, megszolgálták. Így akarták azt! Addig is szeretném látni, hogyan szándékoznak üdvözülni, és hogyan hozzák helyre és vonják vissza összes hazugságukat és istenkáromlásukat, amelyekkel megtöltik a világot.”³⁴¹

Luther tiszta elmével és azzal a bizonyossággal készült a halálra, hogy hű volt az Isten ígéjéhez. Barátai, akik elkísérték utolsó nyolcvan mérföldes útjára szülőhelyére, Eislebenbe, aprólékosan leírták az utolsó napjait 1546. január 3-tól február 18-ig.³⁴²

³³⁷ 1545. augusztus 5-én kelt levél. WA.BR 11:161–165.

³³⁸ Előadások a Genézisről, 1535–1545. WA 42–44. LW 1–8. A sorozat történetéről és kinyomtatásáról l. Meinhold: *Die Genesisvorlesung Luthers*.

³³⁹ *Eine wälsche Lügenschrift von Doctoris Martini Luthers Tod*, 1545. WA 54:188–194. LW 34:363–366.

³⁴⁰ WA 54:191.8–9. LW 34:365.

³⁴¹ WA 54:194.2–8. LW 34:366.

³⁴² Két barátja van megnevezve a *Tisztelendő dr. Luther Mártonnak ebből a földi életből történő ke-*

Luthert megkérték, hogy segítsen megoldani egy családi viszályt két mansfeldi gróf között a területükön adott jogokat, kiváltságokat és köteleességeket illetően. Luthernek korábban nem sikerült elérnie, hogy megegyezés szülessen – sem októberben, sem 1545 karácsonyi időszakában.

A hatvankét éves professzor gyengélkedett, de elhatározta, hogy a viszályba keveredett családok barátjaként megteszi kötelességét. Vele volt három fia (a tizenkilenc éves Hans, a tizennégy éves Martin és a tizenhárom éves Paul), Johann Aurifaber, a titkára és Justus Jonas. Az út fáradtságos volt: zord tél gyötörte az embereket és a lovakat is; kiáradt a Saale folyó, s ez Luthert három napra feltartóztatta Hallében. A reformátort erős szédülési roham fogta el a hivatalos üdvözlési szertartás alatt Mansfeld tartomány határánál 1546. január 29-én.

Amikor csak tudott, írt Katának és Melanchthonnak, folyamatosan tájékoztatta őket egészségéről és ténykedéséről. Három fia egy gazdaságban időzött Mansfeld közelében, ő maga a városi úrnok eislebeni házának kényelmét élvezte, ahol a tárgyalások folytak. Élvezte a barátok és a helyi méltóságok jó társaságát. Többször prédikált a templomban, és mindennap egy vagy két órán keresztül vezetett az ügyvédekkel a kényes tárgyalásokat. Azonban napról napra fáradtabb és gyengébb lett, gyakran képtelen volt járni a lábán lévő nyitott seb miatt, és gyakorlatilag egyik szemére megvakult. Egy orvos a lehető legjobban gondját viselte, de egy szívkoszorúér-görcs még inkább fokozta a gyomorpanaszok, kövek, álmatlanság és fejfájás okozta gyötrelmet.

1546. február 14-én a mansfeldi grófok közötti vitát barátságosan rendezték. Luther azon a napon írt a feleségének, hogy rövidesen otthon lesz, „ha Isten is úgy akarja”, és küldött neki egy pisztrángot, amelyet Anna grófnő, Albrecht gróf felesége adott neki. „Jól el vagyunk látva – tette hozzá –, túlságosan is jól, úgyhogy könnyen elfelejtkezhetünk rólatok, wittenbergi emberekről.”³⁴³

Február 15-én mondta el Luther az utolsó igehirdetését arról, hogy miért érdemes Krisztus kedvéért felvenni az igát (Mt 11,25–30). Miután arról beszélt a nagy tömegnek, hogy Isten nem akar „tudálékos embereket”, hanem egyszerű, hűséges keresztényeket, Luther ismét óvott a pápai álokoskodóktól és a protestáns szakramentáriusoktól, akik távol maradnak a hit örömeitől és a kereszt alakú élettől is. Azonban a testi gyengeség megakadályozta, hogy befejezze az igehirdetést.³⁴⁴

---

resztyén távozásáról című mű szerzőjeként (*Vom christlichen Abschied aus diesem tödlichen Leben des ehrwürdigen Herrn Dr. Martini Lutheri*), 1546: Justus Jonas erfurti ügyvéd, aki a wittenbergi teológiai fakultáshoz csatlakozott, és 1541-ben Halle püspöke lett; és Michael Coelius, Albrecht mansfeldsi gróf udvari prédikátora.

³⁴³ WA.BR 11:300.17–19. LW 50:312. A viszály lecsendesítésének részleteiről l. Kunst: *Evangelischer Glaube*, 1. feje.

³⁴⁴ A textus Mt 11,25–30 volt, Jézus híres mondásával: „Jöjjetek énhozzám mindnyájan, akik megfáradtatok és meg vagytok terhelve, és megnyugvást adok nektek.” Az igehirdetést egy névtelen szemtanú jegyezte le. WA 51:187–194. LW 51:383–392.

Február 17-én este Luther súlyos mellkasi fájdalmáról panaszkodott, és a városi úrnok házának második emeletén lévő ideiglenes dolgozószobájába ment. A fájdalom nem enyhült. Luther fiai, Albrecht gróf, barátai és mások megtöltötték a szobát. Az orvos meleg takarókat adott rá, és amikor az általa kipróbált egyik orvosság sem hozott enyhülést, beleegyezett abba, hogy adjanak Luthernek egy adag „unikornis szarvából” készített orvosságot, az orvosok utolsó reményét. Az „unikornis szarva” a narvál – egy északi-sarki cethal, amelynek unikornishoz hasonlító, kiálló orra van – szarvából őrlött porból készült.³⁴⁵ A középkori orvosok így juthattak legközelebb a legendás unikornisnak tulajdonított gyógyító erőhöz. Luther ezt borral megitta. Megmasszírozták, végtagjait vízzel és más folyadékokkal dörzsölték be, és meleg takarókba takarták. Megkísérelt ébren maradni, de gyakran elbóbiskolt. Valamikor éjjel után, amikor egy kis időre elcsendesült, Justus Jonas szólította meg: „Tisztelendő atya, úgy akarsz meghalni, hogy vállalod Krisztust és azt a tanítást, amelyet hirdettél?” Luther érthetően felelte: „Igen.” Azután a jobb oldalára fordult, és láthatólag elaludt. Február 18-án a korai órákban az orvos közeledett az ágyához, és látta, hogy Luther meghalt, minden valószínűség szerint szívrohamban. A barátok később egy cédulát találtak Luther asztalán, február 16-i dátummal, amelyen rajta voltak az utolsó szavak, amelyek termékeny tollából származtak:

„Senki nem értheti meg Vergiliust a *Bucolicáiból* és a *Georgicáiból*, ha nem volt pásztor vagy földműves öt évig. Senki sem érti Cicerót a leveleiből, ha húsz évig nem foglalkozott nagy fontosságú közügyekkel. Senki ne gondolja, hogy a Szentírást eléggé megértette, még ha száz évig is igazgatta az egyházat a prófétákkal együtt. Ezért van valami csodálatos először Keresztelő Jánossal, másodsor Krisztussal, harmadszor az apostolokkal kapcsolatban. »Ne tedd rá a kezedet erre az isteni Aeneisre, hanem hajolj meg előtte, imádd minden nyomát.« *Koldusok vagyunk. Ez az igazság.*”³⁴⁶

Ezek a szavak, amelyeket a beteg és kimerült hatvankét éves pap-professzor írt, jól mutatják azt a tanulságot, amelyet azalatt értett meg, amíg a hosszú évek során megkísérelt a Bibliából és a görög-római világ klasszikus szerzőiből folyó bölcsesség mélyére hatolni. Egy élet, amelyet azzal töltenek el, hogy ennek a bölcsességnek a helyes megértéséért küzdenek, a legjobb esetben is csak egy koldus élete. Azonban a koldusok arról ismertek, hogy kitarтоák, büszkék, alázatosak, csalódottak, türelmetlenek, és időnként tele vannak halálvágygal. Lutherben mindez megvolt, különösen az egyetemes egyház reformátoraként befutott pályájának utolsó éveiben.

---

³⁴⁵ A 17. századig az „unicornist” gyógyszerként használták pestis, mérgek, láz és fájdalom ellen. L. Ebon: *Last Days of Martin Luther*; 29–30. o.

³⁴⁶ Nr. 5677. WA.TR 5:317.12–318.3. LW 54:476. Kiemelés tőlem.

Luther ónkokorsóba zárt testével emlék-istentiszteletet tartottak az eislebeni Szent András-templomban 1546. február 19-én délután. Justus Jonas felkavaró beszédet tartott a nagy tömegnek, bűnbánatra szólítva fel Németországot. Miközben Eisleben hivatalos utasításokra várt a szász udvartól Luther wittenbergi temetését illetően, február 20-án egy másik emlék-istentiszteletet is tartottak, míg Luther koporsóját a Szent András-templom kórusában őrizték a polgárok. A helyi lelkész, Coelius is bűnbánatra szólított fel egy olyan időben, amikor Isten egy nagy embert szólított el a világból.

Luther testét díszkísérettel Wittenbergbe szállították, az úton nagy tömeg kísérte. Február 22-én érkezett meg Wittenbergbe. Hosszú temetési menet volt; Kata és a három fiú a kocsin ült a koporsó mögött az Elster-kaputól a vártemplomig, ahol Luthert közvetlenül a szószékkal szemben helyezték végső nyugalomra. Bugenhagen és Melanchthon mondták az istentiszteleti gyászbeszédet. Luthert német nemzeti hősnak nevezték, és Mózeshez hasonlították, amikor azt mondták, hogy Luther vonakodva vezette ki a népet a vadonból a szent földre. Kőtábla jelöli végső nyughelyét.³⁴⁷

Hogyan is nézett ki Luther? Bár különböző képek vannak róla Lucas Cranach metszeteitől a róla készített érmék különböző lenyomataiig, két szóbeli leírás ad annyi képet, mint bármelyik festmény.³⁴⁸ Az első Peter Mosellanus lipcei professzortól származik, aki az 1519-es lipcei vitán látta és írta le a 35 éves Luthert:

„Márton közép magas, szikár és annyira sovány az aggodástól és a sok tanulástól, hogy az ember majdnem meg tudja számolni minden csontját a testén. Mindamellettférfiassága teljében van még. Hangja világosan és határozottan cseng... Magatartásában és társasági érintkezésében művelt és barátságos, egyáltalán nem komor vagy öntelt, mindig jókedvű, társaságban szeretetreméltó, derűs és tréfás. Nem számít, hogy milyen keményen fenyegetik ellenfelei, mindig merész és vidám.”³⁴⁹

A második leírás Luthert egyik bibliai előadása közben ábrázolja valamikor 1518 és 1523 között. Egy fiatal lübecki hallgató, Georg Benedicti írta bele a saját Bibliájába:

„Közép magas férfi volt, szigorúságot és lágyságot egyesítő hanggal: a hangja lágy volt, de élesen hangzott a szótagok, szavak és mondatok kiejtésekor. Nem beszélt túl gyorsan vagy túl lassan, hanem közepes sebességgel, elakadás vagy zavar nélkül. Egyik állítás folyamatosan vezetett a másikhoz. Amikor az egyes szakaszokat magyarázta, nem ter-

³⁴⁷ Adatok in Schwiebert: *Luther and His Times*, 751–752. o.

³⁴⁸ A Luther-képek gyűjteményeiről és másolatairól l. uo. 571–576. o. Lucas Cranach, valamint mások metszetei nem adnak igazi képet Lutherről. Talán a legpontosabb az a Luther arcáról készült rajz, amelyet röviddel halála után a hallei Furtenagel festő készített.

³⁴⁹ Boehmer: *Road to Reformation*, 282–283. o.

melte szavak útvesztőit. Időnként egyes szavakat magyarázott, máskor szakaszokat úgy, hogy az ember felfogta, a magyarázat tartalma a szövegből ered és folyik... Saját jegyzetekkel ellátott könyvet is használt a témához szóló forrásként: következtetéseket, levezetéseket, erkölcsi tanításokat, valamint logikai ellentéteket. Így soha nem tanított mást, csak azt, ami a tárgyhoz tartozott.”³⁵⁰

Mielőtt 1521-ben eretnekként elítélték, Luther sovány volt és idegesnek tűnt; az 1530-as augsburgi birodalmi gyűlés után meghízott, és sokkal oldottabbnak látszott. A barátokra és kortársakra hatással voltak ragyogó sötétbarna szemei. Nehéz elválasztani aényt és a legendát a testi részleteket illetően, de az világos, hogy késői éveiben Luther élvezte az életet. Saját borbélyja volt, aki megfésülte és megborotválta minden fontos fellépés előtt, legyen szó akár szószékről, katedrúról vagy méltóságok előtti megjelenésről. Szerette rókaprémmel szegett kabátját; gyakran viselt aranyérmeket a nyaka körül a reneszánsz férfiak szokása szerint; és tudatos erőfeszítéseket tett, hogy ne tűnjön olyan durvának, amilyennek német honfitársait tartotta.³⁵¹

Luther kedvelte a katolikus egyház megreformálásának a jelképét: azt a pecsétgyűrűt, amelyet János Frigyes választófejedelem adott neki 1530-ban Coburg városában. A pecsét Luther-rózsaként vált ismertté; kék alapon fehér rózsát övez az arany szín gyűrű; a rózsában vörös, izzó szív, amelybe fekete kereszt van beágyazva. A kereszt a hitet jelképezi, amely izzóvá teszi a szívet; a rózsza a békét és az örömet jelzi; a kék alap a reményt fejezi ki; és az arany szegély az örökkévalóságot ábrázolja. Mind a Krisztus-esemény következményei, amely Luther életének és művének középpontja volt.³⁵²

Luther közvetlen utódai ötödik gyermekén, Paulon (1533–1593) keresztül Martin Gottlieb Lutherig folytatódtak, aki 1759-ben halt meg. Martin Gottlieb volt az utolsó, aki a Luther nevet viselte. 1759 után a családfa Luther testvérének, Jakobnak az utódain keresztül folytatódott.³⁵³

---

³⁵⁰ Bornkammot idézi Boehmer: *Der junge Luther*, 366–367. o.

³⁵¹ Luther különleges erőfeszítést tett, hogy jól öltözötten jelenjen meg a pápai küldöttil, Vergeriusszal történő találkozásakor 1535 novemberében Wittenbergben. L. Haile: *Luther* 1. fej.

³⁵² A Luther-rózsza eredetéről és történetéről l. Freund: *Zur Geschichte der Lutherrose*.

³⁵³ Luther leszármazottainak teljes listájához 1759-ig l. Johannes Luther: *Die Nachkommenschaft Martin Luthers*. Jakob Luther utódairól, kb. 1900 személyről 1960-ig l. Clasen: *Luther-Nachkommenbuch*.

MÁSODIK RÉSZ

NYUGTALANÍTÓ HAGYATÉK

5 Írás és hagyomány

„Nem ítélünk el emberi tanításokat, csak mert emberi tanítások; mert örömmel elviselnénk őket. Azonban elítéljük őket, mert ellentétesek az evangéliummal és az Írással. Amíg az Írás felszabadítja a lelkiismeretet és megtiltja, hogy emberi tanítások foglyul ejtsék azt, ezek az emberi tanítások törbe ejtik a lelkiismeretet. Ezt a Szentírás és az emberi tanítások közötti viszályt nem tudjuk elsimítani.” (Emberi tanítások elkerülése, 1522. WA 10/2:91.21–26. LW 35:153.)

ISTEN IGÉJÉNEK ELSŐBBSÉGE

Luther érzékeny témára bukkant, amikor kritikus különbségtételre szólított Isten igéjének tekintélye és az egyház hatalma között 1520-ban „Az egyház babiloni fogságáról” szóló fejtegetésében.

„Az egyháznak nincs is hatalma arra, hogy a kegyelemnek új ígéreteit állapítsa meg – bár némelyek azt fecsegik, hogy nincs kisebb tekintélye annak, amit az egyház rendel annál, ami Istentől van, mivel a Szentlélek kormányozza azt. Az egyház ugyanis az ígéret igéjéből hit által születik és éppen az ígéretnek ugyanazon igéje táplálja és tartja is fenn, tehát az egyház alapszik Isten ígéreten, és nem az Isten ígérete rajta. Az Isten igéje ugyanis elérhetetlen magasságban van az egyház felett. Isten igéjére az egyháznak mint teremtménynek nincs hatalma bármit is alapítani, rendelni vagy tenni, hanem azt kell arra alapítani, rendelni és helyezni. Hiszen ki szülheti atyját vagy anyját, ki teremtette meg előbb alkotóját? Az a hatalma azonban megvan az egyháznak, hogy megkülönböztesse Isten igéjét az emberek beszédétől.”³⁵⁴

---

³⁵⁴ Az egyház babiloni fogságáról, 1520. WA 6:560.31–561.4. LW 36:107. (Magyarul: MLM 2. köt. 217–218. o. Ford. Masznyik Endre)

A felszólítás arra, hogy tegyenek különbséget az isteni kinyilatkoztatás és az egyházi közlés között, a tekintély keresztény felfogására vonatkozó vitatémák özönét hozta felszínre. Ha például a „tekintély” „eredetét” jelent (a latin *auctoritas*ból), mi a szentírási tekintélynek a legmegbízhatóbb magyarázata és továbbadása? Az egyház a maga tanítói hivatalán keresztül, amely a pápából és a püspökökből áll? Az igazhívók maradéka, vagy akár csak egyetlen személy, amikor a szervezett egyház hitehagyott lesz? Milyen kapcsolatban állnak a szentháromsági hitvallások a Szentírás tekintélyével és a tanítói hivattal? Az ősi egyház úgy fogta fel a tekintélyt, hogy az a bibliai kánonból, a szentháromsági hitvallásokból és a püspöki hivatalból származik, ezek a bástyák védték az egyházat az eretnokség ellen. Később egyre inkább csak a püspöki tekintély, élén a pápával, számított a kánon és a hitvallások egyetlen hiteles magyarázójának. „A német nemzet keresztényen nemességéhez” (1520) című állásfoglalásában Luther támadta ezt a tekintélyfelfogásban történt elmozdulást, és leírta a három „falat”, amely mögé a római katolikusok elbarikádozták magukat: azt a felfogást, amely szerint a püspökök lelki hivatala magasabb lenne, mint a fejedelmek világi hivatala; azt a meggyőződést, hogy egyedül a pápaságnak van joga a Szentírást magyarázni; és azt a követelést, hogy a pápának az egyházi zsinatok fölötti tekintélye van.³⁵⁵ Luther ezeket a követeléseket az egyházi önteltség megnyilatkozásainak tekintette, és felvázolta egyfelől az Isten ígéje és a Szentírás, másfelől az Isten ígéje és a hagyomány közötti helyes kapcsolatot.

Luther természetesen biblikus teológusként foglalkozott a tekintély kérdésével. Az a rendíthetetlen meggyőződés vezette, amelyet az 1521-es wormszi birodalmi gyűlésen szűkszavúan úgy fejezett ki, hogy lelkiismerete „Isten ígéjének foglya”.³⁵⁶ Több mint három évtizedes munkássága során a Szentírás magyarázójaként Luther nyilvánvalóvá tette, hogy Isten ígéje rabjának lenni a Krisztusba vetett tökéletes bizalmat jelenti, és hogy a Krisztusba vetett bizalmat szigorúan meg kell különböztetni minden más bizalomtól. Felfedezte, hogy Pál a legjobb irányadó a Krisztus igazságába vetett hit és a saját erőből történő megigazulás egyértelmű megkülönböztetéséhez. Amíg az igazság bibliai értelmezésével kapcsolatban saját aggodalmaival is megküzdött, végül arra a következtetésre jutott, hogy téves az a középkori felfogás, amely a lelkiismeretet független belső hangként, a halhatatlan lélek részeként értelmezi, mint ami a lelki és erkölcsi egészség „barométereként” működik. A lelkiismeretet a teremtményi lét legérzékenyebb pontjának tekintette, amelyet a kívülről jövő, fenyegetést vagy ígéretet közvetítő ige irányít és von kérdőre.³⁵⁷

³⁵⁵ WA 6:406.21–29. LW 44:126. A kánon és a hitvallás tekintélyétől a püspöki hivatal tekintélyéhez történő elmozdulás történetéről l. LWC, 72–74.

³⁵⁶ Luther a wormszi birodalmi gyűlésen, 1521. WA 7:838.7. LW 32:112. Luthernek az Isten ígéjéről szóló értelmezéséről l. Bornkamm: *Das Wort Gottes bei Luther*; Watson: *Let God be God*, 5. fej. Az Isten ígéje és a Biblia közötti kapcsolatról l. LWC, 3. fej.

³⁵⁷ Hogy ez a lelkiismeret-felfogás hogyan különbözik a középkori és a modern antropológiától, azt ki-

Amikor Luther Pál Római levelének a tanulmányozásához fordult (1515–1516) a zsolnárok alapos magyarázása után (1513–1515), felismerte azt a tényt, hogy a Szentírásban Isten ígéje egyszerre törvény és evangélium is. Az isteni törvény közlésében többet követel a bűnös emberektől, mint amit képesek megtenni, itt Isten ígéje ítélettel és kárhozattal fenyeget. Azonban az evangélium „jó hírében” bűnbocsánatot ígér a Krisztus helyettesítő áldozatába vetett teljes bizalom által, így itt Isten ígéje a vele való örök közösséget biztosítja. Isten a törvény és az evangélium formájában is szól teremtményeihez a prófétákon és az apostolokon keresztül, akiknek tanúságtétele alkotja a Szentírás igazságát mind az Ó-, mind az Újszövetségben. A Galatákhöz írt levélről (1517, 1531, 1535) és a Zsidókhöz írt levélről (1517–1518) szóló újabb kommentárjaiban megerősödött az a nézete, miszerint a törvény és az evangélium egyértelmű megkülönböztetése a legjobb módja annak, hogy Krisztust az Isten kegyelmének egyetlen közbenjárójaként és a megszentelt keresztény élet forrásaként magasztalhassuk. Luther saját ígéhirdetéseiben Isten mint ígéhirdető jelenik meg, aki két fontos ígéhirdetést mondott az emberiségnek: egy hatalmas és ragyogó ígéhirdetést a törvényről, amely Mózesrel és Izráéllal kezdődött, és a Tízparancsolatban (2Móz 19–20) csúcsosodott ki; és az evangéliumról szóló ígéhirdetést, amely Krisztus apostolainak ígéhirdetésével érte el a csúcspontját, amikor pünkösdkor megkapták a Szentlelket (ApCsel 2,2–4).

„A törvény követel tőlünk, és megparancsolja, hogy mit kell tennünk, egyedül tetteinkre irányul, s az elváráson alapul; Isten ugyanis így szól a törvényben: »ezt tedd, azt meg ne, ezt kívánom tőled«. Az evangélium viszont nem azt hirdeti, mit kell vagy nem kell tennünk, nem vár el tőlünk semmit, hanem megfordítja az egészet, s éppen az ellenkezőjét teszi; nem azt mondja: »ezt tedd, azt meg ne«, hanem csak felszólít, hogy tartsuk oda ölünkét és fogadjuk el ajándékként. Ezt mondja: »Lásd, ember, ezt tette Isten érted, Fiát testbe öltöztette, hagyta, hogy éretted kivégezzék, s megmentett bűntől, haláltól, ördögtől és pokoltól, ezt hidd és fogadd el, így lesz örök életed.« Ez tehát kétféle tanítás és két különböző cselekedet, istené és emberé. Mert ahogy mi különbözünk Istentől, úgy tér el ez a két tanítás egymástól.”³⁵⁸

Ha az ember a törvény szerint él, akkor csak abban bízhat, amit azért cselekszik, hogy betöltsa a törvényt. Ebben az értelemben a törvény emberi szóvá válik, amely feltárja az Isten és emberi teremtményei közötti radikális távolságot. Luther ismerte

---

mutatta Lohse: Conscience and Authority. A kései skolaszticizmus és a fiatal Luther közötti különbségeket tárgyalta Baylor: *Action and Person*. Egy összefoglaláshoz l. Forell: Luther and Conscience.

³⁵⁸ Hogyan kell a keresztyéneknek Mózesre tekinteniük (*Eine Unterrihtung wie sich Christen in Mose sollen schicken*), 1525. WA 16:366.18–367.14. LW 35:162. (Magyarul: *Mi az evangélium? A keresztyének és Mózes*. Ford. Csepregi Zoltán. Magyarországi Luther Szövetség, 1995. /Magyar Luther Füzetek 5/ 14. o.) Egy Luther törvény- és evangéliumértelmezéséről szóló, találó vázlatához l. Ebeling: *Luther*, 7. fej. (Magyarul: Magyar Luther Könyvek 6. Ford. Szita Szilvia. 82–93. o.)

azt a kísértést (*Anfechtung*), amely a kegyesség radikális erőfeszítéseivel és képmutatással próbál meg Istennek tetszeni. Végül azonban ezek az erőfeszítések oda vezetnek, hogy az ember irgalmatlannak látja Istent az ő ítéletében és haragjában. Luther számára a haragvó Isten valóban elrejtőzött Isten. Mivel a törvény csak az áthidalhatatlan szakadékot fedi fel Isten és az emberi teremtmény között, így a bűnt nyilvánvalóvá teszi. Ez az igazi hatásköre.

„Így a törvény politikailag és teológiailag is börtön. Először is politikailag fékezi és korlátozza a bűnösöket azért, hogy szenvedélyeiket követve ne vessék bele magukat mindenféle bűnbe. Másodsor pedig lelki módon megmutatja bűneinket, elrettent és megaláz bennünket azért, hogy amikor ilyen módon megijedtünk, beismerjük nyomorúságunkat és kárhozatunkat. És ez utóbbi a törvény igazi és helyes haszna, akkor is, ha ez nem maradandó, mert a törvény alatti korlátozás és a törvény felügyelete csak addig tarthat, amíg a hit meg nem születik. Amikor ez megtörténik, a törvény »teológiai börtön« szerepe véget ér.”³⁵⁹

Minthogy a törvény a bűn „őreként” (Gal 3,24) működik, az evangélium Krisztuson keresztül szabadulást ígér e börtönből. Az evangélium nem a jó cselekedetek általi emberi igazságot követeli, hanem hívő bizalomra indít (*fiducia*). Legtisztább formájában ezért az evangélium a hit ajándéka. A hívő csodálatos tapasztalata az Istenbe vetett bizalom, aki örökké szeretni fog engem, mihelyt megnyer annak elfogadására, hogy Jézus Krisztus az én bűneim bocsánatáért halt meg. Ez a feltétel nélküli bizalom a köztem és a Krisztus-esemény közötti találkozásban születik, amely mintegy „élő adásban”, az ígén keresztül szól hozzám, és ez az evangélium „igazi (tulajdonképpeni) feladata”.³⁶⁰ Az őskeresztény hagyomány alapján Luther az Ószövetséget Szentírásnak tartotta, írott ígének. Azonban az igazi evangéliumot élő ígének tekintette, amelyet mint élő hangot (*viva vox*) hirdetnek és hallgatnak.

„Az evangéliumnak valóban nem valami leírt, hanem kimondott szónak kell lennie, amely a Szentírást létrehozta, amint Krisztus és az apostolok tették. Ez az oka annak, hogy Krisztus maga nem írt semmit, hanem csak beszélt. Tanítását nem Írásnak, hanem evangéliumnak nevezte, jó hírre vagy nyilatkozatra gondolva, amely nem toll révén, hanem élőszóban terjed.”³⁶¹

---

³⁵⁹ Előadások a Galatákhoz írt levélről (3,23), 1531. WA 40/1:520.17–24. LW 26:337. Luther kettős (politikai és teológiai) törvényhasználatáról l. Ebeling: *Luther*, 8. fejelet. (Magyarul: l. 358. jegyz. 94–106. o.)

³⁶⁰ Schmalkaldeni cikkek, 1537. 3. rész, IV. 45. BS 449.10. BC 310. (Magyarul: KK 2. köt. 36. o. Ford. Pálffy Miklós)

³⁶¹ Kis útbaigazítás arról, hogy mit keressen és várjon az ember az evangéliumokban (*Ein klein Unterricht, was man in den Evangelii suchen und gewarten soll*), 1521. WA 10/1/1:17.7–12. LW 35:123.

Luther újra és újra hangsúlyozta, hogy a szabadítás jó híre azt jelenti, az ember olyasmit kap, amit nem érdemelhet ki: ez a „passzív megigazulás” idegen az emberi „aktív öngazság” számára. Luther a Rómával történő összeütközésben szilárd meggyőződéssel ragaszkodott Pálnak ahhoz a kijelentéséhez, hogy Isten előtt az ember csak hit által igazulhat meg (Róm 3,28). Számára az evangélium a maga legtisztább formájában arról szóló isteni ígéret, hogy csak a hit igazsága ment meg. Ezt az ígéretet már megtalálta az Ószövetségben is, amikor a zsoltárok tanulmányozásától a kispreféták magyarázata felé fordult (1524–1526).³⁶² Azonban Luther teológiai tanítómestere Pál Galatákhoz írt levele volt, a levél, amellyel, mint „az én Bóra Katámmal”, összeházasodott.³⁶³ Luther ezt a levelet tartotta a saját küzdelmei (*Anfechtungen*) és győzelmei legjobb tükrének. Ez a levél arra tanította őt, hogy „a lelkiismeret rettegéseiben és a halál veszedelmében csak a saját tetteinkre, érdemünkre és a törvényre” tekintünk.³⁶⁴ A kétségbeesés a bűnöst abba az illúzióba kergeti, hogy a szabadulás elérhető az egyre nagyobb erőfeszítések által, hogy eleget tegyünk az isteni törvénynek. „Mert lehetetlen az emberi értelem számára, hogy bármilyen vigasztalást találjon magának, vagy hogy csak a kegyelemre nézzen büntudata és félelme közepette, vagy hogy következetesen elutasítson minden cselekedetéről szóló beszédet.”³⁶⁵ Ezért az üdvösség Isten ingyen ajándéka. „Amint a száraz föld önmagától nem terem esőt, és képtelen megszerezni azt, ugyanúgy vagyunk képtelenek mi, emberek megvalósítani és saját erővel és munkával megszerezni az isteni, mennyei és örök megigazulást.”³⁶⁶ Az igazi igehirdetőknek és teológusoknak ezért tudniuk kell, hogy a világban a törvény és az evangélium az emberi lelkiismeret ellenőre.

„Az emberi testet vádolja, próbára teszi, elszomorítja és összezúzza a törvény aktív igazsága. De a lélek uralkodik, örvendezik és megmenekül a passzív megigazulás révén, mert tudja, hogy Ura az Atya jobbján ül a mennyben, aki eltörölte a törvényt, a bűnt és a halált, és minden gonoszt letiport, fogságba vetette őket, és egymaga diadal-maskodott fölöttük. (Kol 2,15)”³⁶⁷

Luther szerint ezért a teológiának és az egyház szavának az evangéliumra, a „passzív megigazulásra” kell összpontosítania, azaz arra az örvendetes hírre, hogy az Istennel élt élet Krisztus „idegen igazságán” alapszik, őbenne, az Isten és emberek közötti egyetlen közbenjáróban kell teljesen megbízni. Az Istennel élt életnek ezt a Krisz-

³⁶² L. például Előadások a kisprefétákról (*Prælectiones in prophetas minores*), Hab. 2,4 („Az igaz ember a hite által él”), 1525. WA 13:433.25–434.26. LW 19:123–124.

³⁶³ Asztali beszélgetések, 1531. december 14–1532. január 22. Nr. 146. WA.TR 1:69.18–19. LW 54:20.

³⁶⁴ Előadások a Galatákhoz írt levélről, 1535 (Pál érveinek összefoglalása). WA 40/1:41.27–29. LW 26:5.

³⁶⁵ WA 40/1:42.18–20. LW 26:5.

³⁶⁶ WA 40/1:43.18–20. LW 26:6.

³⁶⁷ WA 40/1:48.21–25. LW 26:9.

tus-központú látását fogalmazta meg Luther az egyedül hit általi megigazulás tanításában. „Mert ha megtagadjuk a megigazulásról szóló tanítást, akkor az egész keresztyén tanítást megtagadjuk.”³⁶⁸ Luther egyszerűen elutasította, hogy bármely közbeeső megoldást lásson Isten ígéje – amely a törvény és az evangélium közötti különbségtételben testesül meg – és önmagunk megigazításának emberi szava között. Az ember vagy Krisztusban bízunk, vagy arra van ítélve, hogy a saját jó cselekedeteiben bízson azért, hogy Isten elfogadja. Luther figyelmeztette a jövő igehirdetőit, a „lelkiismeret tanítóit”, hogy a tanuláson és az imán keresztül fedezzék fel a törvény és az evangélium közötti megkülönböztetést, mert az élet kísértései (*Anfechtungen*) mindig azzal fenyegetnek, hogy összezavarják ezt a különbséget, különösen a halál órájában.

„Ne adj többet a törvénynek, mint ami jár neki, és mondd azt: »Törvény, te a lelkiismeret birodalmába akarsz felemelkedni, és ott uralkodni... Maradj a saját korlátaid között, és gyakorold uralmadat a test fölött. Ne nyúlj a lelkiismeretemhez...« Lelkiismeretemen nem a törvény – a kemény zsarnok és a kegyetlen fegyelmező – uralkodik, hanem Krisztus, az Isten Fia, a béke és igazságosság királya, az édes Megváltó és közbenjáró. Ő őrzi meg lelkiismeretemet boldognak és békésnek az evangélium biztos és tiszta tanításában és ennek a passzív megigazulásnak az ismeretében.”³⁶⁹

Luther az egész üdvtörténelemben (*Heilsgeschichte*) – amely Isten és népe története a Szentírásban – nyomon követte a törvény és az evangélium közötti megkülönböztetést. A Genezisről szóló előadásaiban emlékeztette hallgatóit arra, hogy Isten ígéje a semmiből teremtette a világot, azaz Isten az „ige” (*dabar*) héber kifejezése értelmében egyszerre szólt és cselekedetett. „Az ige [1Móz 1,3; »Legyen világosság«] azt mondja, hogy Isten, vagy más néven a beszélő, aki teremt, nem használja fel az anyagot, hanem a mennyet és a földet a semmiből teremti, kizárólag azzal az igével, amit kimond.”³⁷⁰ Luther újra meg újra elmélkedett arról, hogy milyen kapcsolat van a világot teremtő Isten ígéje és a Krisztusban testté lett Isten ígéje között (Jn 1,10). Az ő istenképe egy olyan emberhez hasonlított, aki önmagával beszélget, és lényének egyik része „Isten fia”. „Ez egy láthatatlan és megfoghatatlan beszélgetés.”³⁷¹ Mindamellert Isten elhatározta, hogy meghatározott időben belép az idő és a tér világába, hogy megváltó céllal szóljon és cselekedjen. Így tett az Ószövetség népével, Izráellel különböző módokon, de teljesen soha nem fedte fel magát. Még Mózesnek sem engedte meg, hogy lássa Isten arcát – amikor megkapta a Tízparan-

³⁶⁸ WA 40/1:48.28–29. LW 26:9.

³⁶⁹ WA 40/1:50.30–31.33; 51.17–20. LW 26:11.

³⁷⁰ Előadások a Genezisről (1,3), 1535. WA 42:13.32–33. LW 1:16.

³⁷¹ Igehirdetések János evangéliumáról (1,1), 1537. WA 46:545.10–11. LW 22:10.

csolatot, akkor is csak az Isten hátát láthatta (2Móz 33,23). Luther ezt Isten kegyelmeként, irgalmaként és krisztológiai ígéretként értelmezte. „Könyörülök, akin könyörülök” (2Móz 33,19) – ez azt jelenti, hogy Mózes egyetértésben van az Újszövetséggel, amennyiben „Jézus Krisztus Jahve, Isten és ember, és Izráel népének igehirdetője volt”. Ebben az értelemben Mózes keresztény.

„Így mutatja meg nekünk az Úr Mózes és az összes próféták magyarázatának helyes módszerét. Azt tanítja nekünk, hogy Mózes Krisztusra utal, és őreá mutat minden történetében és magyarázatában. A célja az, hogy megmutassa, hogy Krisztus a kör közepén lévő pont, a körön belül az összes szem reá tekint. Aki reá fordítja a szemét, az megtalálja igazi helyét a körben, amelynek Krisztus a középpontja. A Szentírás minden története, ha helyesen értelmezik, Krisztusra mutat.”³⁷²

Ami az Ószövetségben az Isten megváltó ígéréjéről szóló tanúskodás, az az Újszövetségben a végső isteni ige és cselekedet lett. Ez az ige és cselekedet Krisztus, akit az ószövetségi írások is feltárnak, s feltárul az Újszövetségben is saját és apostolai igehirdetésében. A Szentírás mint Isten szava „Krisztus lelki teste”.³⁷³ Krisztus keresztre feszítése és feltámadása az „evangélium” központja. Luther a kánonon belül – mondhatni – kidolgozott egy kánont, amikor az Újszövetség könyveit aszerint a szempont szerint minősítette, hogy azok mennyiben tanúskodnak a hit általi kegyelemről, a törvény cselekedetei nélkül történő megigazulásról. Következésképpen a Római levél „az Újtestamentum valóban legfontosabb részlete és a legvilágosabb Evangélium”.³⁷⁴

„Mindent megtalálsz ebben a levélben a legteljesebb bőséggel, amit egy keresztyén embernek tudnia kell, a törvény, az Evangélium, a bűn, a büntetés, a hit, az igazság, Krisztus, Isten, a jó cselekedetek, a szeretet, a reménység, a keresztség értelmét, s azt, hogyan viselkedjünk az emberekkel, aszerint, hogy jámborok vagy bűnösök, erősek vagy gyengék, barátok vagy ellenségek-e, s ugyanígy önmagunkkal szemben. Mindezt pedig olyan erősen megtámogatja az Írásokkal, a maga és a próféták példájával, hogy ennél jobban nem is kívánhatnánk. S úgy tűnik azért, mintha Szent Pál e levélben a teljes

---

³⁷² WA 47:66.18–24. LW 22:339. Ez a fő gondolata Luther 2Móz 33–34-ről szóló magyarázatának. L. Dávid utolsó szavairól (*Von den letzten Worten Davids*), 1543. WA 54:78.11–19. L. még Bornkamm: *Luther and the Old Testament*, 103. o. Mózesről mint keresztyénről uo. 149–164. o.

³⁷³ Az összes cikkely védelme és magyarázata, amelyeket a római bulla igazságtalanul elítélt, 1521. WA 7:315.24. LW 32:11. Krisztusról mint Isten ígéréjéről I. Watson: *Let God be God*, 149–152. o. Hogy Luther hogyan használta Augustinus és a középkor Ószövetség-magyarázatait a Zsoltárokról szóló első előadásában (1513–1515), azt megmutatta James Preus: *From Shadow to Promise*, 2. rész.

³⁷⁴ Előszó Szent Pál Rómaiakhoz írt leveléhez, 1546. WA.DB 7:3.3–4. LW 35:365. (Magyarul: *Előszók a Szentírás könyveire*. Ford. Szita Szilvia. Magyarországi Luther Szövetség, 1995. /Magyar Luther Könyvek 2./ 128. o.)

keresztyén és evangéliumi tanításokat röviden egybe akarta volna foglalni, bejáratot készítvén az Újtestamentum felé. Mert nem kétséges, hogy aki ezt a levelet a szívébe véste, az Újtestamentum minden erejét és fényességét magáénak mondhatja.³⁷⁵

Luther János evangéliumát és Péter első levelét tekintette Pál Római leveléhez legközelebb állónak. Ezek „mesteri módon ábrázolják, hogy a Krisztusba vetett hit hogyan győzi le a bűnt, a halált és a poklot, és ad életet, igazságot és üdvösséget”.³⁷⁶ A Szentírást az a kijelentés teszi Isten igéjévé, hogy az üdvözülés egyedül a Krisztusba vetett hit által, kegyelemből történik.

„Ebben pedig minden valóban szent könyv megegyezik, mert ezek egytől egyig Krisztusról prédikálnak és tanítanak (*treiben*). S minden tanítás igazi próbaköve, ha megvizsgáljuk, beszél-e Krisztusról, avagy sem, mert az írások mind Krisztusról adnak hírt... Nem apostoli tanítás az, amelyik Krisztusról nem ejt szót, még ha Szent Péter vagy Szent Pál tanítaná is. Ellenben mindaz, ami Krisztust hirdeti, apostoli tanítás, még ha Júdás, Annás, Pilátus vagy Heródes szájából származnék is.”³⁷⁷

Luther azt hangsúlyozta, hogy szoros kapcsolat van a Szentírásban és az egyházban található Isten igéje között, különösen az ige szóbeli eredetét tekintve. Mivel Krisztus a múlt, a jelen és a jövő ura, ezért a róla szóló igehirdetés az ő testében, az egyházban folytatódik. Így Isten igéjének hirdetése a kegyelem eszköze, amely elhívja, összegyűjti és megváltja Isten népét, Krisztus testét, az egyházat. Ezért tartott ki Luther amellett, hogy az egyháznak „a száj házának” kell lennie, és nem „írmok-háznak”.³⁷⁸ Nem egészen világos, hogy Luther miért hangsúlyozta azt, hogy az igehirdetés szóbeli jellege szemben áll a „szentségi igével”. Befolyásolhatta az, hogy a szentségeknek, különösen az úrvacsorának a középkorban majdnem mágikus erőt tulajdonítottak, továbbá a nyelv és a szóbeliség iránti csodálata.³⁷⁹

Mindenesetre Luther kitartott amellett, hogy minden igehirdetést a Szentírással kell mérni, amely Izráel népe és az egyház, az „új Izráel” számára Isten igéjének egyedülálló dokumentuma. 1521-ben saját igehirdetési stílusa is megváltozott, s a tematikus igehirdetést a kifejtő jellegű prédikációk váltották fel. Igehirdetésének a célja most Isten Krisztusban megmutatott szeretetének a hirdetése volt, azé a Krisz-

---

³⁷⁵ WA.DB. 7:27.15–25. LW 35:380. (Magyarul: l. 374. jegyz. 142–143. o.)

³⁷⁶ WA.DB 6:10.16–18. LW 35:362.

³⁷⁷ Előszó Szent Jakab és Szent Júdás leveleihez, 1546 (1522). WA.DB 7:385.25–27., 29–32. LW 35:396. (Magyarul: l. 374. jegyz. 158. o.)

³⁷⁸ Igehirdetés advent első vasárnapján, 1522 (Mt 21,1–9-ről). Adventi posztilla (*Adventspostille*), WA 10/1/2:48.5.

³⁷⁹ LWC, 64. o. Egy megvilágító erejű elemzéshez Luther jelentőségéről a keresztyén nyelvfilozófia számára l. Meinhold: *Luthers Sprachphilosophie*.

tusé, aki minden élethelyzeten felülemelkedett, még a halált is legyőzte, és aki felé az ember teljes bizalommal lehet. Az ilyen igehirdetés lényegesen különbözött a hagyományos középkori igehirdetéstől, amely a keresztény élet egy-egy témájának a kifejtését tartotta fontosnak.³⁸⁰ Ugyanakkor nagy hangsúlyt helyezett arra, hogy megóvja a keresztény üzenetet a tévedéstől. Mivel az egyház mindig ki van téve a kísértésnek, hogy összetévesse a törvényt és az evangéliumot, vagyis hogy az emberi tekintélyt az isteni fölé emelje, ezért a Szentírást forrásnak kell tekinteni, amelyből az egyházatyák hagyományának patakja folyik. Amikor a Szentírás már nem a hagyomány mestere és bírója, akkor a tanítások „belevesznek a sós tengerbe, amint ez a pápaság uralma alatt történt”.³⁸¹ Az egyházat ezért a Szentírással, Isten ígéjének edényével kell mérni, amely állandóan megújítja az egyházat földi zarándokútján. Semmi sem magaszosabb Luther számára, mint Isten ígéjének hűséges hirdetése, még akkor is, ha azt csak kevesen – vagy csupán egyetlen személy – hirdetik. „Ha én lennék az egyetlen ember az egész világon, aki ragaszkodik az ígéhez – mondta hallgatóinak 1Móz 7,17–24-ről szóló előadásán –, akkor én lennék az egyház egyedül, és jogosan vélném úgy a világ többi részéről, hogy az nem az egyház.”³⁸²

BIBLIA ÉS TÖRTÉNELEM

Luther számára a Biblia Istene az idő mindenható Ura. Bármilyen történik, az Isten akaratának eredményeként történik. Amikor Erasmus kifogásolta Luther determinista istenképét, Luther kitarzott amellett, hogy mindenhatónak lenni Isten „foglalkozása”. Egyszerűen óriási a különbség Isten és az emberi teremtmény között, az emberi értelem képessége és az isteni akarat ereje között. Isten akarata „maga minden dolgok mércéje”, mondta Erasmusnak 1525-ben. „Ha akaratát valamely rend, szokás, indoklás vagy szándék határozná meg, úgy az már nem lehetne Isten akarat.”³⁸³ Isten irányítja a világot, még ha úgy tűnhet is, hogy a gonosz kerekedik felül.

Luther összekapcsolta Isten mindenhatóságához való ragaszkodását azzal a meglátásával, hogy a világ Isten játszótere, aki mint annak teremtője, teljes mértékben felügyel rá. Nemzetek támadnak és buknak el, természeti katasztrófák jönnek és mennek, és úgy tűnik – legalábbis a felszínen –, hogy a történelem folyásának nincs értelme. De a hívő számára Isten nem szeszélyes Isten; pusztán elrejtőzik az esemé-

---

³⁸⁰ Részletek: LW 51:XVI–XXI. Luther igehirdetéséről, tanításáról és retorikájáról l. Nembach: *Predigt des Evangeliums*.

³⁸¹ Szent Bernáttól kölcsönzött hasonlat. A zsinatokról és az egyházról, 1539. WA 50:520.9–10. LW 41:20.

³⁸² WA 42:334.30–32. LW 2:102.

³⁸³ A szolgálai akaratról, 1525. WA 18:712.33–35. LW 33:181. (Magyarul: *A szolgálai akarat*. Ford. Jakabné Csizmazia Eszter – Weltler Ödön – Weltler Sándor. Berzsényi Dániel Evangélikus Gimnázium [Líceum], Sopron, 1996. 133. o.)

nyek „ellentéte alatt” (*sub contrario*). Egyfelől mindenható Úr, aki hatalmát látszólag önkényesen használja; másfelől Isten Krisztus, aki gyengének látszik, és úgy tűnik, arra van rendelve, hogy megadja magát e világ hatalmainak. Azonban mindkettő annak a megfigyelőnek a nézőpontja, aki hozzászokott ahhoz, hogy a megtestesült Isten rejtélyét a logika hagyományos szabályai által és az ok és okozat közötti helyes kapcsolatra figyelve oldja meg. Luther azonban amellet érvelt, hogy a történelemnek csak akkor van értelme, ha azt Isten népe történetének a fényében nézik, amely Isten ígéretének a „jegyzőkönyve” arról, hogy örök szövetséget köt az emberiséggel. Ha a történelmet úgy szemléljük, hogy az Istennek népével kötött szövetségének a helyszíne, akkor tele lesz értelemmel és üdvözítő erővel. Luther ezt az erőt látta feltárulni az egész Bibliában. Így Augustinus nyomdokaiban haladt, amikor alapvető különbséget tett az időbeli, kronologikus történelem és a lelki, vagyis üdvtörténelem között. Augustinus a bibliai próféciákat hozzákapcsolta a sátáni, időbeli hatalmak és az isteni, lelki hatalmak, az „Isten városa” és az ördög „földi városa” között folyó harc gondolatához.

Bár Luther használta kora humanista történetkritikai ismereteit, mindig az az augustinusi állítás vezette, hogy a történelmet olyan isteni tervnek kell tekinteni, amelynek középpontjában az idők teljessége van, ami Krisztus első és második eljövételében valósul meg. „A történelem nem más, mint bemutatása, emlékezetbe idézése és jele az isteni cselekvésnek és ítéletnek” – írta Luther a Galeatius Capella történész munkáihoz írt előszóban, 1538-ban.

„...arról szól, hogy mi módon tartja fenn, kormányozza, gátolja, segíti, bünteti és jutalmazza [Isten] a világot és különösen az embereket, mindenkit jogos érdeme, gonoszsága vagy jósága szerint... A történészek ezért a leghasznosabb emberek és a legjobb tanítók, az ember soha nem tisztelheti, dicsérheti őket eléggé, és soha nem lehet eléggé hálás nekik.”³⁸⁴

Azonban a történészeket csak akkor kell tisztelni és dicsérni, ha a történelemről szóló feljegyzésük azon az előfeltevésen alapszik, hogy a Biblia Istene irányítja az idő minden mozzanatát. Minden más történetírás képtelen az idő igazi értelmének átadására. Luther utóbb gondosan kidolgozta ezt a Geneziszről szóló utolsó előadásáiban, 1543–1544-ben:

---

³⁸⁴ Előszó Galeatius Capella históriás könyvéhez (*Vorrede zu Historia Galeatii Capellae*), 1538. WA 50:384.2–5., 15–17. LW 34:275–276. Luther írt bevezetőt Wenzeslaus Link nürnbergi reformátor német fordításához, amely Capella (1487–1537) V. Károly császár és I. Ferenc francia király közötti konfliktusáról szóló tudósítása.

„De mik a pogányok történetei, amelyeket Vergilius, Homérosz, Livius vagy mások írtak, bármilyen módon bántak is a szavakkal? Ezek a görögök, Nagy Sándor és Hannibál történetei. Azonban hiányzik belőlük az Igének és Isten ígéretének nagyszerűsége, dicsősége és koronája. Ez a fejükük nincs meg. Ezért ezeknek nincs valódi értékük. Mert mi a történelem Isten szava nélkül, amikor az Úr azt mondja: »Ez az akaratom, dicsőségem; ennek örülök; ebben gyönyörködöm; itt lakozom«? Tehát nem számít, milyen gyerekes és közönséges dolgok ezek, mégis óriási és határtalan súlyuk van, tudniillik az Isten Igéje. Bár Nagy Sándor, Caesar stb. történetei kimagaslóak és nagyon pompásak, hiányzik belőlük az igazi dísz. Ezért hasonlóak a szél által szétszórt pelyvához, és nincs igazi súlyuk; csak a has és a test számára jelentenek dicsőséget.”³⁸⁵

Luther maga is felvázolt egy kronológiai számítást „A világ éveinek kiszámításáról” szóló munkájában (*Supputatio annorum mundi*), a világtörténelem felfogásának azt a hagyományos, középkori sémáját követve, amely szerint az évezredek sorrendje hasonló a teremtés hét napjához.³⁸⁶ „Számítása” a végidőt megelőző hat korszakot – Ádám, Nőé, Ábrahám, Dávid, Krisztus és a pápa korát – sorolja fel. Táblázatát egy ősi, Illés prófétának tulajdonított zsidó próféciára alapozta:

„A világ hatezer éves, és azután szét fog esni. Kétezer évig üres lesz, kétezer évig lesz törvénye, és kétezer évig lesz Messiása.”³⁸⁷

A hetedik évezred az „örök sabbát napja” lesz, azaz az örök élet kezdete.³⁸⁸ Luther a bibliai időszámításnak és a klasszikus ókor rendelkezésre álló időszámításainak összehangba hozásával kritizálta a keresztény egyház eredetéről és fejlődéséről szóló, gyakran legendás tudósításokat. Miután összehasonlította például a Péterről és Pál-

---

³⁸⁵ WA 43:672.13–24. LW 5:353. Azt, hogy miben hasonlít a „világi” történelem és „Isten népének a története” a Genezisben, megmutatta Pelikan: LWC, 5. feje.

³⁸⁶ Ezt a sémát Otto von Freising német püspök, Augustinus egyik tanítványa sugallta A két város krónikája vagy története című művében (*Chronicon seu historias de duabus civitatibus*), 1143–1146. o. Saját kora a „hatodik” nap volt, amely után a világ véget ér.

³⁸⁷ A jelmondat a számítás elején, 1541. WA 53:22. A számítás nagyjából bibliai kronológia volt, különböző forrásokon alapulva, különösen J. Clarion matematikus művén, aki 1532-ben írt egy világtörténelmi kronológiát Melancthon segítségével. Részletes bizonyíték in WA 53:10–15. Luther egyháztörténeti felosztásáról l. Headley: *Luther's View of Church History*, 3. feje. A „hétnapos” séma egy napot ezer évvel egyenlőnek számított Zsolt 90,4-nek megfelelően: „Mert ezer esztendő annyi a szemedben, mint a tegnapi nap, amely elmúlt.” Emiatt nevezik ezt az elképzelést „millenniuminak” (*millennium*, lat.: „ezer év”). Luther össze is foglalta kronológiai rendszerét egy asztali beszélgetésben 1540. október 3–19. között. Nr. 5300. WA.TR 5:50.27–51.4. LW 54:407. VII. Gergely uralkodásában (1073–1085) egy veszélyes politikai pápaság kezdetét látta, mert Gergely kényszerítette ki, hogy az egyházi törvényhozás követelje meg a papi cölibátust, és pápai hatalommal szállt szembe IV. Henrik császárral.

³⁸⁸ Számítás, 1541. WA 53:22.

ról szóló bibliai kijelentéseket a római császárok uralkodásának tartamával, Luther nyilvánvaló büszkeséggel arra következtetett, hogy „az első római szentek, akik a mennybe mentek, soha nem látták sem Szent Pétert, sem Szent Pált”.³⁸⁹ Augustinushoz és tanítványaihoz hasonlóan Luther a világ hatodik évezredét hívőkre és nem hívőkre osztva látta, és a hitetlenek közül sokan a római egyházhoz tartoztak. Ez a világ hősből és gazemberekből áll, vagy az Isten hatalmával, vagy a sátán erejével felruházva. A jó és rossz közötti harc kihat hívőkre és nem hívőkre egyaránt. Luther szerint Isten kiválaszt bizonyos embereket, hogy parancsát megtegyék. Például a római vezér, Hannibál nemcsak katonai zseni volt, hanem „maga Isten teremtette, hogy ennek a művészetnek legyen a mestere, nem is más emberek tanították, nem is ők tették azzá”. Egyike volt Isten „csodálatos embereinek” (*Wundermänner*). Másfelől vannak olyanok, akiket Luther „furfangos Aleck mester[nek], gyalázatos, veszélyes ember[nek]” nevezett, „aki mindent jobban meg tud tenni, és mégsem ember”. Az ember lehet Góliát, és mégis veszít a Dáviddal folytatott csatában.³⁹⁰ Minden Bölcs Frigyes választófejedelemnek megvan a maga Szász György hercege, aki üldözi az evangéliumot; és a pápa a sátáni erő legnagyobb megnyilvánulása.

Így Luther számára a Biblia a történelem értelme felfejtésének, az Isten és a sátán, a hit és a hitetlenség közötti harc értelmezésének legjobb forrása volt. A Biblia cserépedény, amely Isten ígését tartalmazza, aki legnyilvánvalóbb módon Jézus Krisztusban testesült meg, mégis elrejtve maradt. Ha így olvassuk a Szentírást, akkor felfedi az Isten akarata és az emberi hagyomány közötti alapvető különbséget. Luther szerette úgy idézni az Újszövetségben található Magnificatot (Lk 1,46–55), mint a történelemben működő politikai hatalom értelmezésére szolgáló kulcsot. Isten felfedte szándékait, amikor „hatalmasokat döntött le trónjaikról”, és „alázatosakat magasztalt fel”, különösen Szűz Máriát:

„A történelemből tapasztalatot szerezhet bárki, hogy Isten hogyan emel fel egy-egy birodalmat, és buktat el másokat, felmagasztal egy fejedelemséget és elnyom egy másikat, megsokasít egy népet és kiirt egy másikat; így tett ő az asszírokkal, babiloniakkal, perzsákkal és görögökkel s a rómaiakkal. Valamennyien azt képzelték, hogy örökké fognak uralkodni. Semmiképpen sem az értelmet, bölcsességet és jogot törli el, hiszen a világ fennállásához szükség van az értelemre, bölcsességre és a jogra, hanem a gőgöt és magabízókat, akik mindezzel magukat szolgálják, önmaguknak tetszelegnek, Istent nem félik, sőt az istenfélőket és az isteni jogrendet üldözik, s így Isten ezen szép adományaival csúnyán visszaélnek.”³⁹¹

³⁸⁹ A római pápaság ellen, 1545. WA 54:276.13–14. LW 41:348. L. a Számítást is, 1541. WA 53:127.

³⁹⁰ Kommentár Zsolt 101,1-hez, 1534. WA 51:208.24–25., 28–30., 35–40.

³⁹¹ A Magnificat, 1521. WA 7:590.9–18. LW 21:344. (Magyarul: *Magnificat*. Ford. Takács János. Szege, 1989. 48. o.)

Luther a történelmet úgy is szemlélte, mint az igaz egyház és a hamis egyház közötti összeütközés feljegyzését (1Móz 3,5). Az előbbi azokból áll, akik hűek Krisztushoz és az Íráshoz, az utóbbi azokból, akik a pápához hasonlóan Krisztust és az Írást saját céljaikra szolgálják, és így megadják magukat az ősi kísértésnek, hogy Istenhez legyenek hasonlóak. Miután emlékeztetett a kánonjogban megőrzött hagyományos véleményre, hogy mindig lesz egy szent maradék, amely megőrzi az igaz hitet, Luther elutasította Rómának azt az igényét, hogy ő az igazi egyház az idők végezetéig. „Inkább kellene hinnünk egy laikusnak, ha az ő oldalán van a tiszta Írás és a józan ész, mint a pápának vagy a zsinatnak.”³⁹² Luther azonban nem védelmezte az igaz, elrejtett egyház eszméjét a látható, általa megtapasztalt, szervezett egyház rovására, sőt állást foglalt az egyház látható és láthatatlan alkotóelemeinek összeegyeztetése mellett. Mert ahogy Isten a történelem álarca mögött rejtőzik, éppen úgy vannak elrejtve az igazi hívők a szervezett egyházban, Krisztus testében.

Fenntartva a dialektikus ellentétet az egyház látható és láthatatlan oldalai között, Luther elutasította, hogy tévedhetetlenséget tulajdonítson a keresztények bármely csoportjának, legyen az Róma vagy a saját reformmozgalma. Más Róma-ellenes teológusoktól eltérően, mint például Münzer és az anabaptista Jacob Huter, Luther nem dolgozott ki történeti teológiát, amelyet „bukás” és „aranykorszak” jellemzett (e szerint a teológia szerint az igazi egyház azelőtt létezett, hogy Konstantin császár alatt a 3. században egyház és állam összeolvadt, és a reformáció idejéig az egyház romlott volt). Meg volt győződve arról, hogy az egyház részt vesz az Isten és a sátán, a jó és a rossz, a hűség és a hitelhagyás közötti küzdelemben. Így mondhatta egyfelől, hogy „Isten nem akarja, hogy a világ tudja, mikor alszik menyasszonyával”; másfelől „az egyház gyülekezete látható a hit megvallása miatt” (Róm 10,10).³⁹³

Luther a Biblia alapján ismerte fel, hogy az igazi egyház szenvedő egyház, amely Krisztus képére van formálva. Ennek az egyháznak a története Ádámmal kezdődik, aki már megtestesítette a hitet és a hitetlenséget is, és így előrevetítette az emberiség történetét. Mindazonáltal Isten soha nem ítéli el teljesen sem Ádámot, sem annak összes gyermekét. Helyette az ígéret és a remény jeleit kapják, elsőként azt a messiási prófécia, hogy az asszony utódja a kígyó fejét tapossa (1Móz 3,15).

---

³⁹² Az összes cikkely védelme és magyarázata, 1521. WA 7:430.10–11. LW 32:81.

³⁹³ Igehirdetés Lk 19,1–10-ről, 1527. WA 17/2:501.35–36. Johannes Macchabeus Scotus doktori vitájának 12. tétele (*Die Promotionsdisputation von Johannes Macchabeus Scotus*), 1542. február 3. WA 39/2:161.8–9. A látható és a láthatatlan egyház közötti kapcsolat problémájáról Luthernél l. Kattenbusch: *Die Doppelschichtigkeit*; Rupp: *The Righteousness of God*, 15. feje., és Bornkamm: *What is the Church?*

„Ez a nagyon világos ígélet homályos maradt, amíg Mária nem szült... , de ami Máriától született, a Szentlélektől fogant, és Mária igaz magja éppen úgy, ahogy az Ábrahámnak és Dávidnak adott ígélet bizonyítja, amely szerint Krisztust Ábrahám és Dávid fiának nevezik.”³⁹⁴

Létezik tehát Isten ígérének a hagyománya a Bibliában és a történelemben, az idő alapértelmének mint Isten idejének „továbbadása” (a latin *traditio*ból). A történelmi és egyben isteni idő Jézus első és második eljöveteleiben éri el a csúcspontját. Az egyház mint Krisztus teste azzal van megbízva, hogy őrizze Isten ígérének a hagyományát Krisztus feltámadásától fogva az idők végezetéig, amikor Krisztus az új világ uraként tér vissza. Luther úgy látta magát, mint ennek a hagyománynak az őrét a saját korában. Ilyen értelemben nem szállt szembe a hagyománnyal, ha az az egyház felelősségét jelenti, hogy átadja Isten szavát az igehirdetésben és a szentségi ünnepségekben. Ehelyett helyes megkülönböztetést akart az ige és a szentségek hiteles hagyománya és más hagyományok között, amelyeket rivális hatalmak használnak, hogy saját hatalmukat növeljék Isten ígéje kárára.³⁹⁵

Az első öt évszázad görög és latin egyházatyáit kutatva Luther felfedezte, hogy sok egyházatya Isten ígését – még a Szentírásban is – a törvény betűjéhez való ragaszkodással és moralizálással azonosította. Ráadásul szerzetesként saját tapasztalatai arról győzték meg, hogy az önsanyargatás és a papi nőtlenség annak meghamisítása, amit a Szentírás Isten országáról mond. Amikor a moralizálást és a törvény betűjéhez való ragaszkodást azután összekapcsolták a racionalizmussal, különösen a középkori skolasztikus teológia arisztotelianizmusával, az evangéliumot teljesen meghamisították. Így a legjobb hagyomány a Szentírásnak az adott történelmi helyzet fényében történő hűséges értelmezése volt. Mert az igazi egyházatyák „a Szentírást a legtermészetesebb módon legfőbb fénynek és legnagyobb világosságnak és bizonyosságnak tekintették, amelyhez folyamodtak, és amelyre támaszkodtak, mint a legnyilvánvalóbb és legtisztább tanításra, hogy megítéljenek és megvizsgáljanak minden tanítást”.³⁹⁶ Luther ezért megkérdőjelezte a Biblián kívüli tekintélyekre – a pápára és a zsinatra – való hivatkozás középkori hagyományát, hogy az egyházat megvédje a tévedéstől.

---

³⁹⁴ Előadások a Genezisről (3,15), 1536. WA 42:144.35., 145.5–8. LW 1:193., 194. L. még Magnificat, 1521. WA 7:598.23–29. LW 21:352.

³⁹⁵ L. Headly: *Luther's view of Church History*, 78. o. Egy hasznos vázlat a „hagyomány” fogalmának Luther által történő „újrafogalmazásához”: uo. 69–94. o.

³⁹⁶ A lipcsei bak feleletére, 1521. WA 7:640.32–35. LW 39:166. (Magyarul részleteiben: MLM 2. köt. 392–407. o. Ford. Masznyik Endre)

A pápai tekintéllyel történő első találkozása óta, az 1518-as augsburgi kihallgatáson Cajetan előtt Luther rájött arra, hogy az egyház megújításáért folytatott harc közvetlenül összekapcsolódott a Szentírás és a hagyomány közötti helyes megkülönböztetéssel. Az egyház megújítása ezért a Szentírásnak a római tradicionalizmustól – amely az „ember ígéjének” legrosszabb példája volt – történő megszabadítását jelentette. Ez vitte Luthert egyre közelebb ahhoz az elvhez, hogy az egyházat „egyedül a Szentírással” (*sola Scriptura*) kell mérni. Azonban ez nem vezette Luthert a posztbiblikus keresztény hagyomány tekintélyét elutasító biblicizmushoz. Ehelyett a hagyományt a Szentírással akarta megvizsgálni, mivel a Szentírás az az edény, amely a legjobban megőrzi az evangélium ígérését, amely szerint az emberi teremtmény „egyedül hit által” (*sola fide*), „egyedül kegyelemből” (*sola gratia*) és „egyedül Krisztus által” (*solo Christo*) igazul meg. Ez a „*sola*”-hagyomány abból a felfedezésből származott, amelyet Luther Pál Római levelének tanulmányozása során tett, hogy a Szentírás hatalma azok felé irányul, akiknek a lelkiismerete attól a kérdéstől retteg, hogy Isten elfogadja-e őket, istentelen bűnösöket.

Isten „megigazítja” az istentelent – ez volt Luther számára Isten ígéjének a lényege. Ez a meglátás kényszerítette arra a katolikus egyház biblikus teológusaként, hogy felülvizsgálja álláspontját. Ennek a felülvizsgálatnak a fő eredménye az a mély meggyőződés volt – amelyet a pápai kiközösítés és a császári rendelet csak megszilárdított –, amely szerint az egyház azért van, hogy Isten ígéjének a szabadságát ünnepelje, a teológiának pedig meg kell védenie ezt a szabadságot azzal a rejtett emberi vágyal szemben, hogy Istent megszelídítse. Minél inkább fontolóra vette Luther Isten ígéjének a hatalmát, annál inkább felismerte azt a tényt, hogy a felfedezés fájdalma és öröme elragadja a biblikus teológust saját gondolataitól az Isten és teremtményei közti kapcsolat idegen és csodálatos világába. Azt mondta hallgatóinak:

„Ezért áll biztos alapokon a mi teológiánk: elragad minket önmagunktól, és magunkon kívülre helyez úgy, hogy nem a saját erőnkre, lelkiismeretünkre, tapasztalatunkra, személyünkre vagy cselekedeteinkre támaszkodunk, hanem arra, ami rajtunk kívül van, azaz Isten ígérétére és igazságára, amely nem csalhat meg.”³⁹⁷

PROTESTÁNS ELV ÉS KATOLIKUS SZUBSZTANCIA

„Protestáns elvként” tartják számon Luthernek azt a kísérletét, hogy az egyetemes egyházat azáltal reformálja meg, hogy tanításait a keresztény evangéliumnak és a Szentírásnak rendeli alá. Ez azt jelenti, hogy „bármilyen viszonylagos valóság abszo-

---

³⁹⁷ Előadások a Galatákhöz írt levélről, 1535. WA 40/1:589.25–28. LW 26:387.

lút igenlésével szemben isteni és emberi tiltakozásnak van helye”.³⁹⁸ Így értelmezve ez az elv megítél minden keresztény hagyományt, amely azt állítja, hogy Isten abszolút valóságát képviseli egy tévedhetetlen „katolikus” szubsztancia formájában – „a hagyomány, a liturgia, a tanítás és a papság rendszerét, amely főképpen az ősi egyházban fejlődött ki, és leginkább, de nem teljes mértékben Luther korának katolikus egyházában testesült meg.”³⁹⁹ Noha Luther nem használt ilyen kifejezéseket a római egyház hierarchiáját illető kritikájában, mégis ragaszkodott ahhoz, hogy az egyházi hagyományt Isten szentírásbeli igéjével kell megítélni. Amikor azzal vádolták, hogy teljesen elveti a hagyományt, Luther magához a hagyományhoz fordult, különösen a nyugati egyház nagy egyházatyáihoz, hogy álláspontját bizonyítsa. Mivel nincs olyan emberi dolog, ami mentes lenne a tévedéstől, az egyház egyetlen tanítója sem állíthatja, hogy minden időben Isten tiszta igéjét adja át; ez az, amiért Augustinus és Jeromos, a nyugati egyház legtekintélyesebb tanítói egyetértettek Pál utasításával, hogy „mindent vizsgáljanak meg”, és „a jót tartsák meg” (1Thessz 5,21). „A Szentírás minden más írásnál világosabb, egyszerűbb és megbízhatóbb” – jelentette ki Luther a Róma támadásaival szembeni védekezésében.

„Minden tanító saját állításait a Szentírással mint mindennél világosabb és megbízhatóbb írással kívánja igazolni, és azt óhajtja, hogy saját írásait az erősítse és magyarázza meg. De senki nem igazolhat egy homályos kijelentést egy még homályosabbal; ezért a szükség kényszerít minket, hogy a Bibliához siessünk az összes tanító írásaival, és azokról itt nyerjünk ítéletet. *Egyedül a Szentírás minden írás és tanítás igazi ura és mestere a földön.* Ha ezt nem ismerjük el, akkor mire jó a Szentírás? Minél inkább elutasítjuk azt, annál inkább beérjük emberek könyveivel és emberi tanítókkal.”⁴⁰⁰

Luthert az „egyedül a Szentírás”-elv nem csalta abba a csapdába, hogy folyton már meglévő véleménye alátámasztására keressen bibliai textust, még ha gyakran megadta is magát ennek. Amikor egy sajátos bibliai szöveget arra kell használni, hogy egyházi tanításokat vizsgáljanak meg, „két [szabály] vezet bennünket” – írta Latomusnak 1521-ben Ézs 64,5 helyénvaló magyarázatával kapcsolatos vitájuk során

³⁹⁸ Tillich: *The Protestant Era*, 163. o. és Pelikan: *Obedient Rebels*, 13. o. használta a „protestáns elv” kifejezést, hogy leírják Luther reformációját.

³⁹⁹ Uo. 13. o.

⁴⁰⁰ Az összes cikkely védelme és magyarázata, 1521. WA 7:317.1–9. LW 32:11–12. Kiemelés tőlem. A Luther *sola Scriptura*-elvé és a hagyomány viszonyáról szóló klasszikus vita okairól és tartalmáról l. LWC, 83–134. o. Luther vádolható a hagyomány befeketítésével (l. Tavard: *Holy Writ and Holy Church*, 6. fej.) vagy azzal, hogy optimista humanista volt, aki úgy vélte, hogy az eredeti források ismerete igazolja azokat (l. Pesch: *Hinführung zu Luther*, 67. o.). Azt, hogy Luther a divatos humanista tudományos módszert használta, megmutatta Junghaus: Luther als Bibelfhumanist, különösen 9. o.

(„Mindnyájan olyanok lettünk, mint a tisztátalanok, minden igazságunk olyan, mint a szennyes ruha”).

„[Képes beszédet feltételezünk, ha] a jelentés vagy az eredetileg adott körülmények máskülönben abszurditáshoz vezetnének. Így a »derékra kötött kard« Zsolt 45,4-ben vagy a tanítványok két kardja Lk 22,38 esetében – itt az összefüggés erőteljesebben mutatja, hogy azok nem vasból vannak, mint az [ilyen magyarázat] abszurditása, bár az is helytálló. Másfelől amikor azt mondja, aki elhagyta feleségét, a százszorosát kapja ebben az életben (Mt 19,29), [a betű szerinti értelem] abszurditása arra kényszerít minket, hogy az »elhagyta« és a »kapja« szavakat ne szó szerint értsük.

Így a jelenlegi esetben Latomusomnak nem elég azt mondania, hogy a »mindent« képiesen »néhány«-nak lehet érteni. *Nem tűröm a képes beszédet, amíg azt egy abszurditás vagy a körülmények szükségessége meg nem követeli.* Arra kell Latomust kérnem, hogy értse meg a »Minden igazságunk tisztátalan« egyszerű, valódi és elsődleges értelmét. Ezt kellene tennie, hiszen e kifejezés a Szentírásban nem abszurd, és nem is ellentmondásos.”⁴⁰¹

Latomus a Biblia képes értelmezését alkalmazta, amely értelmezés az egyházi tekintélyek egyetértésén alapult, de Luther kitarzott amellett, hogy a Szentírás betű szerinti értelmét kell előnyben részesíteni, kivéve, ha egy szakasz teljesen abszurdnak tűnik. A betű szerinti értelem lesz majd az, ami elvezet a Biblia – az isteni igazságot hordozó cserépedény, amellyel Isten az üdvtörténelemben cselekszik, és amelynek középpontja Krisztusban van – igazi megértéséhez. A biblikus teológusnak az a feladata, hogy felismerje ezt az igazságot mint szentírásit igazságot. Luther biblikus teológusként fedezte fel azt, hogy a „Szentírás önmagát magyarázza”, azzal a hagyományos szabállyal ellentétben, hogy csak az egyház magyarázhatja a Szentírást.⁴⁰² A Szentírásnak az Ószövetségben található prófétai és az Újszövetségben található apostoli tanúságtétele lényegi jelentőségű az egyház számára. Mivel a legtöbb próféta és apostol – néhány kivétellel, mint Pál – egyszerű ember volt, Luther meg volt győződve arról, hogy a józan ésszel rendelkező, egyszerű emberek képesek megérteni a Szentírás örömhírét, amely szerint Isten Krisztus által menti meg az emberiséget. Luther ezért az egyházat azzal vádolta, hogy a Szentírás megértését bonyolul-

---

⁴⁰¹ Latomus ellen, 1521. WA 8:64.10–22. LW 32:168. Kiemelés tőlem. Bonyolult áttekinteni a bibliai magyarázatokról szóló viták összes következményét Luthernek a skolaszticizmushoz és a humanizmushoz fűződő kapcsolatát illetően. L. a Luther-kutatás nemzetközi kongresszusának csoportkutatását in Grane: Luther und Latomus.

⁴⁰² Az az elv, hogy a Szentírás magát magyarázza, a pápai hatalom elutasításával egyidejűleg mondatott ki: Luther Márton összes tételének védelme, amelyet X. Leó legutóbbi bullájában elítélt (*Assertio omnium articulorum Dr. Lutheri per bullam Leonis X novissimum damnatorum*), 1520. WA 7:97.20–24., 98.40–99.2. L. még Holl: Luther's Bedeutung, 559–560. o.; Mostert: *Scriptura sacra*, 66–69. o.

tabbá tette, mint amilyen, csupán azért, hogy hatalmát növelje, és Luther az ilyen hatalommal szemben kitartott az „egyedül a Szentírás” polemikus elve mellett.

Miközben Luther következetesen alkalmazta a *sola Scriptura*-elvet a római egyházat illető kritikájában, addig a rajongókkal (*Schwärmer*) – különösen Zwinglivel és az anabaptistákkal – szembeni harcában erősen az egyházi hagyományra hivatkozott. Ők ugyanis betű szerinti és képes bibliai magyarázatokat használtak, hogy a szent keresztséget és az úrvacsora szentségeit elhomályosítsák. Amikor meghallotta, hogy a svájci anabaptisták Mk 16,16 („Aki hisz és megkeresztelkedik, üdvözül”) betű szerinti magyarázata alapján utasították el a gyermekkeresztséget, és azt állították, hogy a felnőttkori hitvallásnak kell megelőznie a keresztséget, Luther a hagyományt használta fel arra, hogy megvédje a gyermekkeresztség gyakorlatát. Miután azzal érvelt, hogy a Szentírás életkori kikötések nélkül parancsolja meg a keresztséget Mt 28,19 szerint („Menjete el tehát, tegyete tanítvánnyá minden népet, megkeresztelve őket az Atyának, a Fiúnak és a Szentléleknek nevében”), némileg vitatható megoldást ajánlott:

„Ha a gyermekkeresztség nem volna helyénvaló, ebből az következne, hogy több mint ezer évig nem volt keresztség, sőt keresztyénség, ám ez lehetetlen. Mert ebben az esetben az a hitcikkely, hogy »Hiszem az egy szent, keresztyén egyházat«, hamis lenne. Mert több mint ezer évig nemigen volt más, mint gyermekkeresztség. Ha ez a keresztség hibás, akkor azon hosszú ideig a keresztyénség keresztség nélkül volt, és ha keresztség nélkül volt, akkor nem volt keresztyénség... Ha a gyermekkeresztség egyáltalán nem lenne az egész világon oly elterjedt, hanem (a pápasághoz hasonlóan) csak kevesen fogadnák el, akkor az anabaptistáknak igazuk lehetne... De az a tény, hogy a gyermekkeresztség elterjedt az egész keresztyén világon egészen a mai napig, nem azt valószínűsíti, hogy az helytelen, hanem azt erősíti meg, hogy helyénvaló.”⁴⁰³

A zwingliánusokkal szembeni szenvedélyes csatájában Luther még hagyományos középkori feltevéseket is használt, hogy megvédje Krisztusnak az úrvacsorában adott testi jelenlétét. Eszerint Krisztus „a jelenlét testi létformáját” használta, amikor a földön járt, „a megjelenés szellemi létformáját”, amikor áthatolt minden teremtetet dolgon (a levegőben terjedő hanghoz hasonlóan), és a jelenlét „isteni, mennyei létformáját”, amely Isten hatalmát adja neki, hogy ott legyen, ahol akar. Miután Krisztus „isteni létformáját” az igehirdető hangjával hasonlította össze, amely ezek fülét is eléri, Luther ezt a következtetést vonta le:

---

⁴⁰³ Az újrakeresztelésről, 1528. WA 26:168.27–33., 35–37., 40., 169.1–2. LW 40:256–57.

„[H]a az Isten ezt egy testi hanggal megcselekedheti, miért ne cselekedhetné meg ezt sokkal inkább a Krisztus testével, még ha mindjárt egy helyen volna is ő (amint ők mondják), és mégis egyszersmind sok helyen, valósággal a kenyérben és borban, mint két fülben. Hiszen az ő teste sokkal gyorsabb és könnyebb, mint bármely hang, és ő könnyebben hatolhat át az összes teremtményeken, mint a hang a levegőn, amint ezt a sírkőben bebizonyította, mert nincs az a hang, amely oly könnyen hatolhatna át egy kőn, mint Krisztus teste tette.”⁴⁰⁴

Luther azért használta ezeket a feltevéseket és párhuzamokat, hogy megvédje az „Ez az én testem” betű szerinti értelmének érvényességét azzal szemben, amit Zwingli képviselt: „Ez jelzi (*significat*) az én testemet.” Az igazi probléma természetesen az volt, hogy megoldható-e Krisztus „valóságos” vagy „testi” jelenlétének titka az anyag és lélek dualizmusát valló görög metafizikai hagyomány ügyes használatával. Luther számára rajongás (*Schwärmerei*), az eretnekséggel határos dolog volt Zwinglinek az a kísérlete, hogy úgy magyarázza az úrvacsora szentségét, mint a Krisztus utolsó vacsorájára történő emlékeztetést, vagy mint olyan szertartást, amelyben a hívő úgy érzékeli Krisztust, mint aki „lelkileg” van jelen. Azt gondolta, hogy az ilyen okoskodás oda vezet, hogy megtagadjuk az Isten Krisztusban történő megtestesülését, azt a kalkedóni zsinat által 451-ben elfogadott hittételt, hogy a Szentháromság második személyében az emberi és az isteni természet egymásban létezik. Azáltal, hogy Luther ragaszkodott ahhoz, hogy Krisztus az úrvacsorában testileg jelen van, azonosította magát az egyház 1500 éves hagyományával, beleértve a római egyházat.⁴⁰⁵

Luther azt kívánta, hogy olyan hitújítóként tartsák számon, aki a Szentírás tekintélyét használva megőrizte a katolikus szubsztancia legjavát, vagyis azt a hagyományt, hogy az evangélium üdvözítő erejének az átadása különböző helyeken és különböző időkben történhet. Luther tudta, hogy egyetértésben van a nagy egyházatyákkal, amikor kijelentette, hogy hittételeket, nevezetesen az üdvösségre vonatkozó tanításokat világos szentírási bizonyíték nélkül nem szabad felállítani, jóllehet az üdvösségre nem vonatkozó emberi hagyományt a keresztény szabadság jegyében bizonyos helyeken és időkben meg lehet engedni.⁴⁰⁶

---

⁴⁰⁴ Hitvallás Krisztus úrvacsorájáról, 1528. WA 26:338.2–9. LW 37:225. A jelenlét különböző „módjairól” l. WA 26:327.2–338.8. LW 37:215–225. (Magyarul: MLM 5. köt. 276. o. Ford. Masznyik Endre)

⁴⁰⁵ Az úrvacsorára vonatkozó rövid hitvallás, 1544. WA 54:145.16–18. LW 38:292. (Magyarul: MLM 6. köt. 429–465. o. Ford. Masznyik Endre) L. még az esettanulmányt az „Ez az én testem” (Mt 26,26) magyarázatáról Luthernél: LWC, 7. fejj.; továbbá Luther nézetének tömör összefoglalását in Jenson: *Of Another Sprit*.

⁴⁰⁶ Henrik angol király ellen (*Contra Henricum regem Angliae*), 1522. WA 10/2:192.1–21. (Magyarul: MLM 3. köt. 305–357. o. Ford. Bancsó Antal) Ez Luther válasza a VIII. Henrik által írt, A hét szentség védelme (*Assertio septem sacramentorum*) című műre.

Az igazi „katolikus szubsztancia” ezért Isten igéje, amely Jézus Krisztusban üdvösséget ígér, s ennek összefoglalását a Szentírás különböző történeti összefüggésekben láttatja meg. Luther egyetértett korának azzal a meglátásával, hogy az ősi, egyetemes hitvallások a Szentírásnak ilyen összefoglalását képviselik. Ennélfogva úgy tartotta, reformmozgalma be van ágyazva az ősegyház szentháromsági és krisztológiai dogmáiból kialakult katolikus szubsztanciába, amit azért foglaltak össze tanításokban, hogy világosan leírják a különbséget egyfelől az ortodoxia és az eretnenség, másfelől az isteni kinyilatkoztatás és az emberi tekintély között. Luther szerint a három szentháromsági hitvallás (az Apostoli, a Niceai és az Athanáziuszi) Isten igéjének lényegét fejezi ki, amint azt a Szentírás vallja, „hogy Jézus Krisztus valóságos Isten és valóságos ember, hogy meghalt és feltámadt értünk”, és hogy „ő a kiinduló alap és a teljesség, amely köré és alá van összegyűjtve minden”.⁴⁰⁷ De míg a középkori egyház a hitvallásokat úgy tanította, mint Istenről szóló objektív tudósítást, Luther a kátéjában az egzisztenciális és szótériológiai dimenziókat hangsúlyozta; a Szentháromságról szóló tanítás azt hirdeti, hogy Isten Krisztusban megtestesült „értem” (*pro me*), azaz az én üdvösségemért. Ezért hangzanak a liturgiában a hitvallások mint a hívők doxológiái, amelyek rámutatnak, hogy „mit fizetett, mennyit fáradt és vállalt ő azért, hogy megnyerjen és uralma alá vonjon minket”.⁴⁰⁸

Luther különbséget tett az ősegyház által az eretnenség elleni harcban megfogalmazott katolikus szubsztancia és azon emberi hagyományok között, amelyek elhomályosították, sőt meg is rontották a katolikus szubsztanciát. Saját egyháztörténeti tanulmányaiból azt a következtetést vonta le, hogy az emberi hagyományok az első négyszáz évet nem rontották meg annyira, mint az utolsó négyszáz évet (1100–1500). Így kora egyházát, a római egyházat úgy látta, mint ami ezer év képmutató emberi tekintélyének egyszerre kiagyaloja és áldozata is, ami rossz hírbe hozta és meg is rontotta Isten igéjének hatalmát. Luther természetesen úgy érezte, Isten arra hívta el őt, hogy leleplezze az emberi hagyományok sátáni hatalmát, hogy megreformálja az egyházat, és újra felszólítsa az Isten igéje iránti hűségre. Az utolsó négyszáz évet – mondta – „a római főpapok nagyon gyenge határozatai uralták”, akik azt állították, hogy „a római egyház különb minden másnál”. 1519-ben a lipcsei vita tizenharmadik tételében Luther kijelentette: „...ám ezek ellenében bizonyít ezeregyszáz év hiteles története, a Szentírás szövege és a mindenek felett való szent niceai zsinat

---

⁴⁰⁷ A keresztyén hit három szimbóluma vagy hitvallása, 1538. WA 50:266.35–37., 39–267.1. LW 34:207. Luther a Szentháromságról szóló dogmát mindig az üdvösség perspektívájából, azaz szótériológiailag nézte. L. Jansen: *Studien zu Luthers Trinitätslehre*.

⁴⁰⁸ Nagy káté 2. rész. 31. (A hitvallás), 1529. BS 652. BC 414. (Magyarul: KK 2. köt. 154. o. Ford. Prőhle Károly) Hogy milyen hatással volt Luther krisztológiájára az, hogy a Szentháromságról szóló tanításban a szótériológiai szempontra helyezte a hangsúlyt, azt megmutatta Lienhard: *Luther. Witness to Jesus Christ*; valamint Siggins: *Martin Luther's Doctrine of Christ*. Ez az „evangélium Istenére” helyezett hangsúly képezi az alapját Luther szentháromsági gondolkodásának.

végzése” (Kr. u. 325).⁴⁰⁹ Így Luther elutasította Mt 16,18 („Te Péter vagy, és én ezen a kősziklán építem fel egyházamat”) hagyományos magyarázatát, amely szerint Krisztus a pápaságot Péterrel kezdődően alapította, és ez vezetett a római püspökök utódlásának folyamatosságához (*apostolica successio*). Ezzel szemben a niceai zsinat tekintélyét támogatta, amelyen Nagy Konstantin császár elnökölt, és nem egy római püspök.

Johann Ecket és Luther más ellenfeleit az a felvetése dühítette fel, hogy a Szentírás hiteles értelmét a római egyház és annak pápája – aki magát tekintette Krisztus tekintélye e világi képviselőjének – jóváhagyása nélkül is meg lehet állapítani. Azáltal, hogy a Szentírásban adott isteni kinyilatkoztatást elválasztotta az egyházi tekintélytől, Luther elutasította a Lerini Szent Vince által az 5. században megfogalmazott hivatalos tanítást. E szerint a tanítás szerint a keresztény hit igazságát csak az egyetemesség, az antikvitás és a megegyezés elvei alapozzák meg (az, „amit mindennütt, mindig és mindenki hitt”).⁴¹⁰ Ezek az elvek határozták meg az egyház Szentírás-magyarázatát is. És mivel az egyház a püspöki hierarchiában és ezen keresztül létezett, bármilyen bibliai magyarázathoz ennek a hierarchiának a jóváhagyására volt szükség. Így Luther és ellenfelei között az igazi kérdés az egyházi tekintély és a bibliai tekintély szembeállítás volt. Luther azt állította, hogy a Szentírás önmagát magyarázza; Róma kitarzott amellett, hogy a Szentírást az egyház tanítói hivatalának, a püspökök *magisteriumának* kell magyarázni, amelynek feje Róma püspöke.

Luther szerint az egyháznak először a Szentíráshoz kell hűnek lenni, és azután a Szentírás által ellenőrzött hagyományhoz, mert Istennek a Szentírásban adott ígéje megelőzte az egyházat. Ezért az egyház mindig Isten ígéjének teremtménye, amelynek közepe Krisztus; és a Szentlelket a Krisztusba vetett hit adja.

„A Lélek pedig nem adatik másként, egyedül a Jézus Krisztusba vetett hit által, ezzel és ebben, amint Szent Pál [a Római levélben] az előszóban mondja. S a hit sem származhat máshonnan, egyedül Isten ígéjétől, avagy evangéliumától, amely Krisztust hirdeti, Isten emberré lett fiát, aki meghalt és feltámadott értünk, amint az a 3., 4. és 10. fejezetben meg van írva (3,25; 4,25; 10,9). Ezért egyedül a hit tesz igazzá s tölti be a törvényt, mert Krisztus érdeméért adja meg a Lelket. A Lélek pedig víg és szabad szívét szerez, a törvény követelése szerint, így a jó cselekedetek is magából a hitből származnak.”⁴¹¹

⁴⁰⁹ A lipcei vita, 1519. WA 2:161.35–38. LW 31:318. (Magyarul: MLM 1. köt. 342. o. Ford. Stropm László)

⁴¹⁰ *Quod ubique, quod semper, quod ab omnibus creditum est*. „Utasítás” (*Commonitorium*), 434. Migne: *Patrologia Latina*, 50. köt. 640. o. McCracken: *Early Medieval Theology*, 38. o.

⁴¹¹ Előszó Szent Pál Rómaiakhoz írt leveléhez, 1546. WA.DB 7:6.15–23. LW 35:368–369. (Magyarul: *Előszó a Szentírás könyveihez*. Ford. Szita Szilvia. Magyarországi Luther Szövetség, 1995. /Ma-

Hogy az egyház megkapta-e a Szentlelket, azt a Szentírással kell mérni. A Szentírás edény, amelyet Isten maga választott, hogy Lelkét átadja. Luther ezért nem szűnt meg soha emlékeztetni hallgatóit arra, hogy szeressék a Biblia tanulmányozását. Megkövetelte, hogy legyenek járatosak a héber és a görög nyelvben, tudjanak különbséget tenni világos és homályos szakaszok között, és kemény tanulással és imádsággal készüljenek fel a szöveggel vívott küzdelemre. Mert „a nyelv a Lélek kardjának hüvelyé” (Ef 6,17); és ha szükséges, a Szentlélek nyelveket tud lehozni a mennyből, amint az apostolok pünkösdkor tapasztalták (ApCsel 2,4). „A Szent Lélek nem afféle bolond.”⁴¹² Luther közel jutott a verbális vagy teljes inspiráció elméletéhez a bibliai tekintélynek ezzel a lelkes dicséretével, de mivel alapvetően megkülönböztette a Bibliát mint kívülről jövő igét és Isten igéjét mint megváltó szót, amely a személyes kapcsolatban kel életre „értem”, ez megóvta őt egyes veszélyes következtetések levonásától.⁴¹³ Luther azt állította, hogy az igazi biblikus teológusnak egyidejűleg Isten igéje hirdetőjének is kell lennie. Mert Isten igéje önmagában „nem olyan termékeny és hatékony, mint amilyen a nyilvános igehirdetõn keresztül, akit Isten arra rendelt, hogy mondja és prédikálja azt”.⁴¹⁴

Luthernek a Szentírás és a hagyomány közötti különbségtétele nem mindig annyira világos, amennyire lehetne, legalábbis olyan Luther-magyarázók szerint, akik megkísérelik nézeteinek rendszeres feldolgozását, és akiknek gyakran modern kérdésfelvetéseik vannak. Hiszen Luther a felvilágosodás kora előtt élt és dolgozott, amikor az idő természetére vonatkozó filozófiai reflexiókat és a bibliai szövegek történetkritikai értékelését még nem fogadták el. Az azonban egyértelmű, hogy Luther szembeállt azzal a hagyománytisztelettel, amelyet a saját tekintélyét a Szentírás fölé helyező római egyház várt el. Ha az igazi keresztény hagyomány, a „katolikus szubsztancia” valóban az egyedül Krisztus által adott üdvösség evangéliumát közvetíti, akkor nem lehet azt mondani, hogy Luther szembehelyezkedett volna a hagyománnyal. Azzal a hagyománytisztelettel állt szemben, amely eltávolodik az evangéliumtól, vagy meggátolja annak szabadságát. „A kedves atyák a maguk írásaival az Írásba akartak

---

gyar Luther Könyvek 2./ 131. o.) Azt, hogy Luther hogyan foglalkozott a Szentírásban mint Isten igéjében és emberi könyvben megbújó feszültséggel, elemezte Kooiman: *Luther and the Bible*, 19. fejelet. Luthernek a Szentírásról belülről „kánonjáról” L. Lönning: „*Kanon im Kanon*”, 72–160. o.

⁴¹² Németország összes városainak polgármestereihez és tanácsosaihoz keresztény iskolák felállítására és fenntartására végzett, 1524. WA 15:39.10. LW 45:361. (Magyarul: MLM 4. köt. 171. o. Ford. Masznyik Endre)

⁴¹³ Néhány Luther-magyarázó „bibliai tévedhetetlenségéről” beszél. L. például Wood: *Captive to the Word*, 145. o. De ez a magyarázat nem veszi figyelembe Luthernek az isteni ige mint „viva vox” jelentőségéhez való ragaszkodását. L. Kooiman: *Luther and the Bible*, 17. fejelet.; Østergaard-Nielson, *Scriptura sacra et viva vox*.

⁴¹⁴ 1532. július 21-i igehirdetés. WA 36:220.27–29. Idézi LWC, 64. o. 66. jegyz.

minket bevezetni – mondta Luther a német nemességnek 1520-ban –, mi pedig azokkal vezetjük ki magunkat abból.”⁴¹⁵ A pápai tanítói tekintélyt olyan problémának látta, amely kora egyházát megalapozza vagy összetöri. Ezért nevezte a pápát Antikrisztusnak, a 12. századból származó kritikát követve.⁴¹⁶ Amikor Róma elutasította felhívását, hogy térjen vissza a Szentíráshoz mint legfőbb tekintélyhez, és még vitázni sem volt hajlandó erről, akkor Luthernek meggyőződésévé vált, hogy a Szentlélek többé nem marad meg a római egyházban, hanem ehelyett a lutheránus mozgalomban telepszik le, amely alávetette magát a Szentírás egyedüli tekintélyének.

Azonban Luther hozzáállása Isten szentírásbeli igéjének tekintélyéhez két irányvonalat fed fel, amelyek – úgy tűnik – ellentmondásban vannak egymással. Egyfelől a Biblia betű szerinti értelméhez való majdnem kizárólagos ragaszkodása Luther hangját egy amerikai fundamentalistáéhoz teszi hasonlónak.⁴¹⁷ Másfelől sajátos bibliai szövegekre – sőt egész könyvekre, például Jakab levelére – vonatkozó bírálata úgy jeleníti meg őt, mint aki vétkes egy új hagyomány, a bibliai „kánonon belüli kánon” felállításában. Luther tulajdonképpen arra alapozta bibliakritikáját, amit az egyedül hit által történő megigazulás páli evangéliumaként értett. Hogyan hozta tehát összhangba ezt a két irányvonalat? Amikor ő maga birkózott a Szentírás egységének kérdésével, különösen az Ó- és Újszövetség kapcsolatával, felfedezett egy egyszerű igazságot:

„Az ige kezdettől fogva különböző módokon szólalt meg, ezért nemcsak arra kell ügyelnünk, Isten szava-e, Isten mondta-e, hanem még inkább arra, kinek mondta Isten, minket érint-e vagy más... Kétféle ige van az Írásban: az egyikhez nincs közöm, nem érint engem, a másik pedig rám vonatkozik, s erre, melyhez van közöm, merészen ráhagytározhatom, akár egy erős sziklára. Ha nem hozzám szól, hallgatnom kell.”⁴¹⁸

Más szavakkal, ha az életem a teljes kétségbeesés kísértése (*Anfechtung*) következtében értelmetlenné vált, a Szentírással való találkozásom az értelmetlenségből való szabadítássá válhat – nem azért, mert az Isten ihletett és írott igéje, hanem azért, mert a maga prófétai és apostoli tanúságtételében az emberi teremtmény sorsát hirdeti: a bűn, a halál és a gonosz ellenére Krisztus által mégis Istennel lehetek. Így a

---

⁴¹⁵ A német nemzet keresztyén nemességéhez, 1520. WA 6:461.8–9. LW 44:205. (Magyarul: MLM 2. köt. 99. o.)

⁴¹⁶ L. Benrath: *Antichrist*. TRE 3:26.

⁴¹⁷ Wood: *Captive to the Word*, 148. o.

⁴¹⁸ Hogyan kell a keresztyéneknek Mózesre tekinteni?, 1525. WA 16:385.7–16. LW 35:170. (Magyarul: *Mi az evangélium? A keresztyének és Mózes*. Ford. Csepregi Zoltán. Magyarországi Luther Szövetség, 1995. /Magyar Luther Füzetek 5./ 22. o.)

Szentírás éppen az, amire nekem az életem értelme miatti kétségbeesésem idején szükségem van. Hiszen a Szentírás, amikor az emberiség bukásáról és szabadulásáról szól, egyúttal az én bukásomról és szabadulásomról beszél. Luther ezért ragaszkodott a Szentírás folyamatos és állandó kutatásához. Az ember soha nem tudhatja, Isten ígéje mikor találja el az emberi szívet, hogy Isten felé fordítsa azt.

Luthernek a tekintélyről vallott nézetei kritkusan visszatekintve zavarbaejtőnek tűnnek, amikor azt látjuk, hogy egy olyan kereszténység vízióját osztotta, amelyben a feudális politikai hatalmak, vagyis a fejedelmek mint „szükségpüspökök” működtek, és gyakorolták a legfőbb hatalmat a tartományaikban élő lutheránus gyülekezetek fölött. Luthernek természetesen nem állt szándékában, hogy a Krisztusba vetett hit *sola* jellegét a világi politikai hatalommal kapcsolja össze, de jobban félt Róma hatalmától, mint a feudális fejedelmekétől. Ráadásul az 1525-ös, az evangélium nevében kirobbant parasztlázadás felfedte előtte, hogy az egyszerű emberek képtelenek arra, hogy a megfelelő tanítói tekintélyt gyakorolják.⁴¹⁹ De vajon gyengeségnek tarthatjuk-e Luther részéről azt, hogy félt a törvény és a rend felforgatásától, és azt Isten ígéje elárulásának tekintette, amikor a középkori neveltetés és gondolkodás határozta meg őt is? Mondhatjuk-e azt, hogy Luther úgy hitte, titokzatos kölcsönösség van az e világi hatalomban feltáruló teremtés rendje és a bibliai üdvtörténetben kinyilatkoztatott megváltás rendje közt? Nehéz ezekre a kérdésekre világos választ adni – szinte lehetetlen –, mivel Luther művei mindig meghatározott helyzetekre vonatkoznak, és nem rendszeres teológiát nyújtanak.

Luther azért szerette a Bibliát – különösen az Ószövetséget –, mert a törvényről, az evangéliumról és az emberi szenvedésről szóló ígék összekapcsolódnak benne. Azok számára, akik a valóságot nem tudják Isten nélkül elképzelni, az, hogy nem tapasztalhatják Isten szeretetét, a szenvedés mélységét és magasságát jelenti. Luther olyan időben élt, amikor még szinte nem is voltak agnosztikusok; még a zsidók és a törökök is hittek Istenben. Luther számára az jelentette az igazi vigasztalást, hogy a Bibliában rátalált az Isten szeretete miatti kétségbeesésre még Isten emberei között is. Azonosulni tudott velük, különösen a zsoldárok szerzőivel; ezért számára Dávid a teológusok mintaképe. Luther ennek a bibliai hősnek az életében és művében az isteni szeretet és az emberi kétségbeesés közötti harc szinte tökéletes megtestesülését látta. Isten soha nem engedte, hogy Dávidot feleméssze a szenvedés; a szenvedést olyan küzdelemmé (*Anfechtung*) változtatta, amely a bűn és a szabadulás közötti híddá lett. Az igazi, azaz a biblikus teológusok is ezen az úton járnak: a 119. zsoltár imájával, elmélkedésével és kísértéseivel (*oratio, meditatio, tentatio*) „Dávid szabályait” követik. Dávidnak is – ugyanúgy, mint Luthernek – különböző ellenségekkel,

---

⁴¹⁹ L. Grane: Luther und Luthertum, 43. o.

hamis lelkekkel és csoportosulásokkal kellett szembesülnie. 1539-ben, a műveinek német kiadásához megjelent előszóban írta olvasóinak: „Én magam (ha megengeditek nekem, egéripiszoknak, hogy borssal fűszerezem magam) nagyon hálás vagyok a pápistáimnak, hogy az ördög dühöngésein keresztül olyan sokat ütöttek, sanyargattak és kényszerítettek engem. Azt lehet mondani, ők csináltak meglehetősen jó teológust belőlem.”⁴²⁰ Rossz teológusok Luther szerint azok, akik azt gondolják, hogy ők Istennek szép könyveikkel, gyönyörű igehirdetéseikkel és hízelgő dicséreteikkel szolgálnak. „Ha ilyen vagy, kedves barátom, akkor fogd fülön magad, és ha valóban megteszed ezt, akkor egy pár nagy, hosszú, szőrös számárfület fogsz találni... Egyedül Istené a tisztelet”, nem a teológusoké.⁴²¹

---

⁴²⁰ WA 50:660.10–14. LW 34:287.

⁴²¹ WA 50:660.35–37., 661.1–6. LW 34:288.

6 Krisztus és Cézár

És tudnod kell, hogy a világ kezdetétől fogva ritka madár az okos fejedelem, de még ritkább madár a kegyes fejedelem. Általában ők vagy igen nagy szamarak, vagy igen nagy gézengúzok a földön, minélfogva az embernek náluk a legrosszabbtól kell tartania, kevés jót várnia, kiváltképpen a lelkiekben, amelyek a lélek üdvére tartoznak.

Mert ők Istennek börtönőrei és hóhérai, s az ő isteni haragjának szüksége van rájuk a rosszak megbüntetése és a külső béke fenntartása céljából. A mi Istenünk nagy Úr, ez okból szüksége van ilyen nemes, előkelő, gazdag hóhérokra és hoppmesterekre, és azt akarja, hogy legyenek gazdagok, tiszteletben s félelemben részesüljenek mindenki részéről, legyen katonaságuk s népük. Az ő isteni akaratának tetszik,

hogy mi az ő hóhérait kegyelmes uraknak nevezzük, lábaik előtt leboruljunk, s teljes alázattal engedelmeskedjünk nekik... Ha a fejedelem beválik, okos, istenfélő vagy keresztyén, az egyike a legnagyobb csodáknak, és legszentebb jele az isteni gondviselésnek az illető ország felett. (A világi felsőbbiségről, hogy meddig tartozik neki az ember engedelmességgel, 1523. WA 11:267.30–268.14. LW 45:113. Magyarul: MLM 3. köt. 394. o. Ford. Mayer Endre)

ÉLET A KÉT BIRODALOMBAN

Luthernek a keresztyén hit és a politika közötti kapcsolatról szóló kijelentéseit széles körben és szenvedélyesen vitatták. Az egyházzal és az állammal szembeni különböző elméletek a reformáció előtt és azt követően, majd Németország mint katonai szuperhatalom felemelkedése és bukása a két világháborúban, valamint Luther nem igazán óvatos kijelentései arról, amit „kétbirodalom-erkölcsnek” neveztek, sokban hozzájárultak ahhoz, hogy a Luther-kutatásban Luther politikai erkölcstana egyike legyen a legneuralgikusabb témáknak. Mind a szakértői, mind a népszerű vélemények megoszlanak Luthernek a politikai hatalommal (*Obrigkeits*) szembeni állásfoglalását illetően. Karl Holl, a német Luther-kutatás reneszánszának atyja a weimari

köztársaság idején Luthert az egészséges keresztény erkölcsi elveken és alkotmányos jogokon alapuló, a köz javát célzó kultúrállam (*Kulturstaat*) befolyásos támogatójának tekintette.⁴²²

Ernst Troeltsch, a keresztény társadalmi etika befolyásos történésze bírálta Luthert, amiért szétválasztotta a magán- és a közerkölcsöt, ami abban az elvárásban érte el a csúcspontját, hogy még a zsarnoksággal szemben is engedelmesnek kell lenni. Azzal vádolta Luthert, hogy képtelen logikai alapot vetni egy olyan állam számára, amely a természeti törvényen és Krisztus önfeláldozó szeretetén is alapszik, s így az államról szóló eszméje „szuperidealista, majdnem utópista keresztény eszme”.⁴²³

Amikor kitört a II. világháború, Karl Barth, a kiváló svájci teológus kárhóztatta Luthernek a politikai felsőbbbségről szóló eszméit, mivel szerinte ezek felelősek a hitleri zsarnokság kialakulásáért, amely „a Luther stílusában krisztianizált német pogány gonosz álma”.⁴²⁴ Majdnem ugyanabban az időben, 1941-ben a norvég lutheránus püspök, Eivind Berggrav arra ösztönözte a választópolgárokat, hogy Luther nevében passzív ellenállást gyakoroljanak a náci megszálló erőkkkel szemben.⁴²⁵ Ugyanekkor a náci Németország egy másik ellenfele, Dietrich Bonhoeffer az Újszövetség alapvető félremagyarázásával vádolta Luthert. Azt állította, hogy Luther megerősítette „az egyházzal kötött konstantini szövetséget” (Kr. u. 313), amely a „világban élés minimáletikájának” kialakulását eredményezte.⁴²⁶

Az amerikai Luther-kritikusok még keményebbek voltak. Reinhold Niebuhr, a jól ismert tudós és egyházi ember Luther „furcsán perverz erkölcsiségéről” beszélt, amely „tökéletességre törő magánerkölcsben” csúcsosodik ki, „miközben mellé helyez egy realiztikus, sőt mondhatni cinikus világi erkölcsöt”. Ez a különbségtétel Niebuhr szerint elősegíti a zsarnokság kialakulását és működését.⁴²⁷ 1960-ban William L. Shirer a hitleri Németország történelméről szóló legnagyobb könyvsikerében Luthert „szenvedélyes antiszemita[ként] és a politikai hatalom iránti abszolút engedelmesség harcos szószólója[ként]”⁴²⁸ ábrázolta.

Az ilyen és hasonló jellegű ítéletek Luthernek a politikai renddel és a lázadással kapcsolatos magatartását illetően feltárják nemcsak a neuralgikus pontokat, hanem a Luther-értelmezők között uralkodó nosztalgiát és téveszméket is. Habár a Luther két birodalomra vonatkozó etikájával kapcsolatos vélemények labirintusából nem könnyű kijutni, mégis, ha józanul olvassuk Luthernek e tárgyban írt fontosabb kije-

---

⁴²² Holl: *Cultural Significance of the Reformation*, 53. o.

⁴²³ Troeltsch: *Social Teachings*, 552. o.

⁴²⁴ 1939-ben egy francia lelkésznek írt levélben. *Eine Schweizer Stimme*, 113. o.

⁴²⁵ Berggrav: *Man and State*, 300–319. o.

⁴²⁶ Bonhoeffer: *No Rusty Swords*, 324. o.

⁴²⁷ Niebuhr: *Nature and Destiny of Man*, 2. köt. 194–195. o.

⁴²⁸ Shirer: *Rise and Fall of the Third Reich*, 236. o.

lentéseit azok történelmi összefüggésében, akkor néhány alapvető meglátásra juthatunk.⁴²⁹

Luthernek a Krisztus birodalma és a Cézár birodalma közötti kapcsolatról szóló meglátásait az a felfedezése vezérelte, hogy mindent egybevetve a 16. századi fejedelmek igazságosabban uralkodtak, mint a korabeli egyházi uralkodók. Így beszélt erről hallgatóinak Róm 13,1-gyel kapcsolatban („Minden lélek engedelmeskedjék a felettes hatalmaknak”):

„Nyilvánvaló számomra, hogy napjainkban a világi hatalmak sikeresebben és jobban végzik kötelességüket, mint az egyházi uralkodók. Mert egészen addig szigorúak maradnak a tolvajok és a gyilkosok megbüntetésében, amíg csalárd előjogok révén meg nem vesztegetik őket. Azonban az egyházi uralkodók – eltekintve attól, hogy azokat, akik megsértik az előjogokat, kiváltságokat és az egyház jogait, túlzott büntetésekkel marasztalják el – valójában büszkeséget, becsvágyat, pazarlást és versengést táplálnak, ahelyett, hogy büntetnék azokat (olyannyira, hogy talán biztonságosabb lenne, ha a klérus világi ügyeit is a világi hatalom alá helyeznék).”⁴³⁰

Luther Augustinustól tanult az életre úgy tekinteni, mint két „város” vagy két emberi közösség harcára: egyfelől az „Isten városa”, amelynek „lakói” szeretik Istent, és neki engedelmeskednek, és a „földi város” (*civitas terrena*), amely azokból áll, akik magukat szeretik, és akiken a kevélység bűne uralkodik. Kain és Ábel ennek a két városnak a fő alakjai (1Móz 4,1–8). Amíg azonban Augustinus a földi és az örökkévaló birodalom közötti éles ellentétet emelte ki – ami az egyénben úgy nyilvánul meg, mint a lelki ember és a testi ember közötti különbség –, Luther a két város között folyó harc személyi és társadalmi szempontjait hangsúlyozta. Mélyen tudatában volt annak a küzdelemnek, amely a lelki tekintély és a világi tekintély között folyik, amelynek megtestesítője a pap és a fejedelem. Egyrészt mind a pap, mind a fejedelem rész vesz az Isten és a sátnak között folyó harcban, amint azt Augustinus leírta. Másrészt a hívő embernek egyszerre kell a lelki és a világi birodalomban élnie, mivel egyszerre hívő tagja az egyháznak és az állam engedelmes szolgája. Luther így azzal a kérdéssel küzdött, hogy miként viszonyul egymáshoz a két birodalom, mivel mindkettő olyan

---

⁴²⁹ L. Luther szövegeinek hasznos gyűjteményét in Hertz: *Two Kingdoms and One World*, különösen is: Luther's Reception and Modification of the Medieval Teachings Concerning the Power and Estates, 53–66. o. Duchrow és Hoffmann alapján: *Die Vorstellung von Zwei Reichen*. Luther nézeteinek jó összefoglalását nyújtja Althaus: *Ethics of Martin Luther*, 4., 8., 9. fejj.; Bornkamm: *Luther's Doctrine of the two Kingdoms*. L. a magyarázatok szemléletes gyűjteményét in Günther Wolf: *Luther und die Obrigkeit*; továbbá a bibliográfiát in Sauter: *Zur Zwei-Reiche-Lehre Luthers*, 6. fejj.

⁴³⁰ Előadások a Római levélről, 1515–1516. WA 56:478.26–32. LW 25:471. L. még Hillerdal: *Römer 13 und Luthers Lehre von den zwei Reichen*.

eszköz, amely által Isten fenntartja és megváltja a világot szemben a bűnnel, a halállal és a gonosszal.⁴³¹

Luthernek a „két birodalomról” szóló legkorábbi kijelentései Augustinusnak az Isten birodalma és a sátán birodalma közötti különbségtételét visszhangozták. Egy 1517-es böjti ígéhirdetésben Luther a Miatyánk második kéréséről prédikált („Jöjjön el a te országod”), és azt mondta a wittenbergi gyülekezetnek, hogy a keresztényeknek mindkét birodalomban kell élniük. „Mindnyájan az ördög birodalmában lakunk Isten országa eljöveteleig.”⁴³² Azonban különbséget tett az ördög birodalmában élő istenfélők és istentelenek között; ez a birodalom paradicsom az istentelenek számára, de az istenfélőknek a nyomorúság szörnyű börtöne. Az ördög birodalmának polgárai hamis, külső igazságosság mutatóival azt szimlelik, hogy istenfélők, mégis az ördöghöz tartoznak, noha sokan közülük az egyház tagjai. „Ólom orgonásípokhoz hasonlóak, amelyek vontatottan szólnak és erős hangot adnak, de a szó is és az értelem is hiányzik náluk.”⁴³³ Az ördög birodalmával ellentétben az Isten országa az igazság és a jogosság birodalma, „amelyet nem a bűn ural, hanem egyedül Krisztus és az ő uralma”.⁴³⁴ Luther figyelmeztette gyülekezetét, hogy legyenek tudatában a két birodalom közötti különbségnek, mivel azok minden egyes hívő életében harcolnak egymással.

„Most mindenki vizsgálja meg magát, hogy meglássa, vajon ebbe vagy abba az irányba hajlik-e, és tudni fogja, hogy melyik birodalomhoz tartozik. Természetesen nincs olyan ember, aki ne találná meg magában az ördög birodalmának nyomait. Ezért kell így imádkoznia: »Jöjjön el a te országod«, mert Isten országa valóban itt kezdődik el, és itt növekszik, de az eljövendő életben jut tökéletességre.”⁴³⁵

Luther két nagy kísértéstől óvta hallgatóságát, amelyek a keresztényeket a két birodalomban érik. Az egyik kísértés az a vágy, hogy külsőleg igazak legyenek, így belép-hessenek az Isten országába. Az ilyen igazság az embereket „külső cselekedetek” megtételére vezeti – kápolnákat építenek, jót tesznek, mindent nagyon látványosan csinálnak, ám nincs bennük valódi elkötelezettség. Ezek az emberek messzire elka-

---

⁴³¹ Augustinus az idő birodalma és az időtlen örökkévalóság közötti különbségeket olyan korban írta le, amikor a középkori egyház és az állam közötti megkülönböztetés még nem létezett. A Luther és Augustinus közötti különbségekhez l. Bornkamm: *Luther's Doctrine of the Two Kingdoms*, 16–28. o. Az állam és az egyház középkori elméleteinek hatásához, különösen William Occamtól és Gabriel Bielétől l. Junghaus: *Das mittelalterliche Vorbild für Luthers Lehre von den zwei Reichen*. Források in Hertz: *Two Kingdoms*, 25–32., 43–46. o.

⁴³² A Miatyánk magyarázata egyszerű világi embereknek (*Auslegung deutsch des Vaterunsers für die einfältigen Laien*), 1519. WA 2:96.27–29. LW 42:38.

⁴³³ WA 2:97.14–16. LW 42:39.

⁴³⁴ WA 2:97.28–29. LW 42:40.

⁴³⁵ WA 2:97.31–36. LW 42:40.

landoznak azért, hogy elérjék az Isten országát, de képtelenek észrevenni azt ott, ahol éppen vannak. A másik kísértés az, hogy csak az örömet, boldogságot és örök üdvösséget keressük, a földről a menny irányába törekedjünk, nem véve tudomást arról, hogy „Krisztus a mennyből a földre jött hozzánk; nem mi emelkedtünk fel a földről a mennybe hozzá”.⁴³⁶

Ha a két birodalmat világosan megkülönböztetjük egymástól, akkor a saját erőnkől történő megigazulás nyilvánvalóan elkülönül az „idegen igazságtól”, azaz az isteni igazságtól, amelyet Isten érdem nélkül, egyedül kegyelemből ad. Ez az idegen igazság ad erőt a hívőknek arra, hogy jót tegyenek és harcoljanak a bűnnel. „Krisztus naponta egyre jobban kiűzi a régi Ádámot, olyan mértékben, amennyire a hit és a Krisztus-ismeret növekszik” – jelentette ki Luther a Fil 2,5–6-ról mondott virágvasárnapi prédikációjában.⁴³⁷ Így a kegyelem idegen igazsága „valódi megigazulást” eredményez a hívőben – akinek folyamatosan meg kell ölnie az önzést, szeretnie kell a felebarátot, és istenfélelemben kell élnie. Amikor gonoszság, törvénytelenység és káosz fenyegeti a világot – és Luther meg volt győződve arról, hogy saját korában így volt –, a világi felsőbbbségnek gyakorolnia kell isteni rendeltetésű hivatását, „hogy megbüntessék és megítéljék a gonosz embereket, hogy megtartsák és megvédjék az elnyomottakat, mert nem ők, hanem Isten teszi ezt”.⁴³⁸ Ez az „állampolgárok” feladata, akik ilyen módon gyakorolják a felebarát iránti keresztény szeretetet. A „magánemberek”, vagyis egy közigazgatási terület polgárai uraikban kell hogy bízzanak az igazság védelmében. Krisztus szabályát kell követniük, amelyet a Hegyi beszédben adott: a jogtalanságot bosszúállás nélkül kell elviselni (Mt 5,44).

Luther hamar felfedezte, különösen az 1521-es wormszi birodalmi gyűlés után, hogy nagyon bonyolult dolog a kereszténység egyértelmű megkülönböztetése a közéletben és a magánéletben. Vajon hűségesek maradjanak-e a lutheránus mozgalom hívei, akiket a birodalmi gyűlésen lázadóknak nyilvánítottak, azokhoz a fejedelmekhez, akik ezt az igazságtalan rendeletet kibocsátották?³ Luther követői kikérték tanácsát, amikor Bajorországban és Szász György tartományában megtiltották a polgároknak, hogy bármit is olvassanak Luther írásai közül, beleértve Újszövetség-fordítását is. A Hegyi beszéd iránymutatásai és Pál utasítása szerint éljenek-e Luther követői, és vessék alá magukat a világi felsőbbbségnek, vagy inkább álljanak ellen? Luther a maga választát „A világi felsőbbbségről, hogy meddig tartozik neki az ember engedelmességgel” című tanulmányában foglalta össze 1523-ban. Ezek voltak Luther kiemelkedő pontjai:

1. Alapvető és letagadhatatlan különbség van a keresztény ember szívének belső állapota és a keresztény élet külső rendje között. A hivatalos egyházi tanítással ellen-

---

⁴³⁶ WA 2:98.27–28. LW 42:41.

⁴³⁷ Az igazság két fajtája, 1519. WA 2:146.32–34. LW 31:299.

⁴³⁸ WA 2:151.3–4. LW 31:305.

tétben nincs különbség az ún. „tökéletes keresztények” – mármint akik a szerzetesek elgondolásai szerint, a Hegyi beszéd sajátos tanításainak engedelmeskedve aszketikus életet élnek – és az ún. „tökéletlen” keresztények között, akik kompromisszumokra kényszerülnek egy kísértésekkel teli világban.

„Mert tökéletesség és tökéletlenség nem a cselekedetekben áll, és nem állít fel semmiféle különös hivatást a keresztények között, hanem szívben, hitben és szeretetben áll. Aki jobban hisz és szeret, az tökéletes, legyen bár külsejére nézve férfi vagy nő, fejedelem vagy paraszt, szerzetes vagy világi ember. Mert a szeretet és a hit nem terem szektákat vagy más külsődleges különbségeket.”⁴³⁹

Az igazi, tökéletes keresztények az Isten országához tartoznak. Ők önszántukból teszik azt, aminek megtételére másokat a kormányzat döntései kényszerítenek. „Ha az egész világ igazi keresztényekből – azaz igazi hívőkből – állna, akkor semmiféle fejedelemre, királyra, úrra, büntető hatalomra vagy jogra nem lenne szükség, és nem is lenne hasznos.”⁴⁴⁰

2. A keresztények azért alkalmatlanok arra, hogy keresztény, külső rendet teremtsenek – legyen az egyházi vagy világi –, mert Ádám bűne megfertőzte a világot az Isten elleni lázadással. Ezért van szüksége a világnak saját felsőbbiségre és a törvény hirdetésére az evangélium meghirdetésén túl. A világi felsőbbiség arra hivatott, hogy Isten törvényét testesítse meg, hogy megakadályozza és féken tartsa a súlyos politikai bűnöket, amelyek zsarnoksághoz és káoszhoz vezetnek. A törvényt azért kell a keresztényeknek hirdetni, hogy emlékezzenek arra, a bűn mindig jelen van, és a keresztényeknek ezért állandóan szükségük van arra, hogy hitben visszatérjenek az Isten kegyelméhez, amely megjelent Krisztusban. Lehetetlen dolog elárasztani a világot valódi keresztényekkel, akiknek nincs szükségük arra, hogy a törvény megfesse őket. „Ezt soha nem fogod elérni, mert a világ s a tömeg nem keresztény és nem lesz az, jóllehet mindenki meg van keresztelve, s kereszténynek nevezik.”⁴⁴¹ A kérdés nem az, hogy a világ keresztény lesz-e vagy sem. A kérdés inkább Isten két kormányzásának egyértelmű és óvatos megkülönböztetése, a lelki kormányzása, amely belső igazságot teremt, és a világi kormányzása, amely külső rendet.

„...egyik sem elég a másik nélkül a világban, mert Krisztus lelki uralma nélkül, a világi hatóság által senki sem lehet kegyes az Isten előtt. Krisztus országa nem vonatkozik az összes emberre, hanem mindenkor arra a kevés keresztényre, akik a nem keresztények között élnek. Ahol csupán a világi hatalom vagy törvény kormányoz, ott csupa

---

⁴³⁹ WA 11:249.18–23. LW 45:88. (Magyarul: MLM 3. köt. 368–369. o. Ford. Mayer Endre)

⁴⁴⁰ WA 11:249.36–250.1. LW 45:89. (Magyarul: l. 439. jegyz. 369. o.)

⁴⁴¹ WA 11:251.35–37. LW 45:91. (Magyarul: l. 439. jegyz. 372. o.)

képmutatásnak kell lenni, még ha azok Isten törvényei lennének is. Mert ha nincs a szívben a Szentlélek, anélkül senki sem lehet kegyes, bármilyen tiszta cselekedeteket tesz is. Ahol pedig egyedül a lelki hatalom uralkodik ország és emberek felett, ott leveszik a gonoszságról a zablát, s szabad minden istentelenség, mert a közönséges világ ezt nem képes megérteni vagy befogadni.”⁴⁴²

3. Még ha az igazi keresztényeknek nincs is szükségük világi kormányzásra, ennek ellenére szolgálniuk kell az ilyen kormányzatban, hogy kifejezzék szeretetüket felebarátaik iránt.

„Ebben az esetben teljesen idegen szolgálatra és munkálkodásra vállalkoztál, s az sem neked, sem vagyonodnak, sem becsületednek, hanem csupán felebarátodnak s másoknak használ, és nem azzal a szándékkal fogod végezni, hogy bosszút állj, vagy a rosszat rosszal viszonzod, hanem felebarátod javára és mások védelmének és békéjének fenntartására. Mert te magad ragaszkodsz az evangéliumhoz, s Krisztus tanítása szerint élsz (Mt 5,39–40), és hogyha téged és dolgodat jogtalanság érme, szívesen szenvedsz el még egy arculütést is, s a felsőruhádát is odaadod az alsóruháddal együtt.”⁴⁴³

Úgy lehet a bűn és a kegyelem, a törvény és az evangélium, a jó és a rossz birodalmában legjobban élni, ha eltávolodunk saját – mindig önző – érdekeinktől, és azoknak szolgálunk, akiknek szeretetre és igazságosságra van szükségük. A Hegyi beszéd és a világi kormányzás iránti engedelmség így kapcsolódik össze termékenyen.

„A keresztyén embernek képesnek kell lennie arra, hogy minden gonoszságot és jogtalanságot elviseljen, ő maga ne álljon bosszút, sem bíróság előtt ne védekezzék, hanem úgy viselkedjék, hogy a maga érdekében általában ne legyen szüksége világi hatalomra és törvényre. Mások érdekében azonban lehet, sőt kell is a megtorlást, jogot, védelmet és segítséget keresnie, és meg kell tennie mindent, amit lehet.”⁴⁴⁴

Így a keresztények bizalommal vállalhatnak állást a világi kormányzásban, még a gonosztevők fegyveres megbüntetését is végezhetik.

„Egy keresztyén se használjon vagy hívjon segítségül fegyveres hatalmat a maga vagy ügye érdekében, azonban másért lehet és kell használnia és igénybe vennie azt, hogy a gonoszság akadályozva, az istenfélelem védve legyen.”⁴⁴⁵

---

⁴⁴² WA 11:252.14–23. LW 45:92. (Magyarul: I. 439. jegyz. 373. o.)

⁴⁴³ WA 11:255.5–12. LW 45:95–96. (Magyarul: I. 439. jegyz. 376–377. o.)

⁴⁴⁴ WA 11:259.9–13. LW 45:101. (Magyarul: I. 439. jegyz. 382. o.)

⁴⁴⁵ WA 11:260.17–19. LW 45:103. (Magyarul: I. 439. jegyz. 384. o.)

4. A világi felsőbbtség birodalmát és a hit birodalmát egyértelműen meg kell különböztetni egymástól, de nem szabad őket szétválasztani. Egyéni lelkiismeret kérdése, hogy az ember hogyan és miben hisz. Ezzel a fejedelmeknek meg kell elégedniük, és nem szabad ezt vagy azt a hitet kényszeríteni. „Mert a hit az egyén szabad elhatározása, melyre senkit sem lehet kényszeríteni.”⁴⁴⁶ Amikor egy uralkodó zsarnokká lesz, és hatalmat követel a lelkek fölött, passzív ellenállással kell felelni. A kereszténynek azt kell felelnie:

„Kedves Uram! Tartozom önnek engedelmeskedni testemmel s vagyonommal; parancsoljon hatalmának mértéke szerint e földön, engedelmeskedni fogok. De ha azt parancsolja, hogy az ön hite szerint higgyek, és könyveimet eldobjam magamtól, akkor nem tartozom engedelmeskedni, mert Ön ebben zsarnok, és túllépi hatáskörét, parancsol ott, hol sem joga, sem hatalma nincsen.”⁴⁴⁷

A zsarnoksággal és üldözéssel szembeni helyes keresztény magatartás az erőszakmentes tűrés. Az ellenállás egyetlen fegyvere Isten ígéje, amely arra emlékezteti a zsarnokokat és az eretnekeket, hogy Isten a megfelelő időben győzedelmeskedni fog. „Az eretnekség lelki baj, azt nem lehet semmiféle karddal vágni, semmiféle tűzzel elégetni, semmiféle vízzel megfullasztani. Egyedül Isten ígéje az, amely ezt megteszi.”⁴⁴⁸ Ezért jobb, ha olyan keresztény fejedelmek vannak, akik ismerik a két birodalom közötti különbséget, és akiknek bölcs kormányzása a szereteten és a természeti törvényen alapszik. Luther az 1467-től 1477-ig uralkodó Burgundi Károly herceget tartotta ilyen bölcs uralkodónak, és vele kapcsolatban idézett egy példát:

„Egy bizonyos nemesember foglyul ejtett egy ellenséget. A fogoly felesége eljött, hogy kiváltsa a férjét. A nemesember megígérte, hogy visszaadja a férjet azzal a feltétellel, hogy az asszony lefekszik vele. Az asszony erényes volt, mégis ki akarta szabadítani a férjét, így elmegy, és megkérdezi a férjét, hogy megtegye-e ezt a dolgot azért, hogy kiszabadítsa őt. A férj szabad akar lenni, és menteni az életét, így megadja az engedélyt a feleségének. Miután a nemesember lefeküdt az asszonnyal, a következő nap lefejeztette a férjet, és holtan adta át az asszonynak. Az asszony az egész ügyet Károly herceg elé vitte. Ő behívatta a nemesembert, és megparancsolta neki, hogy vegye feleségül az asszonyt. Amikor elmúlt az esküvő napja, lefejeztette a nemesembert, a vagyonából birtokot adott az asszonynak, és visszaadta a tisztességét. Így fejedelmi módon büntette meg a bűncselekményt. Figyeld meg: semmilyen pápa, jogász, tör-

---

⁴⁴⁶ WA 11:264.19–20. LW 45:108. (Magyarul: l. 439. jegyz. 389. o.)

⁴⁴⁷ WA 11:267.4–7. LW 45:112. (Magyarul: l. 439. jegyz. 393. o.)

⁴⁴⁸ WA 11:268.27–29. LW 45:112. (Magyarul: l. 439. jegyz. 395. o.)

vénykönyv nem adhatott volna neki ilyen döntést. Ez a szabad értelemről származott, az összes könyvben található törvénynek felette van, és olyan kitűnő, hogy mindenkinek helyeselni kell azt, és saját szívébe írt igazságnak tartani.⁴⁴⁹

A Szentírás arra tanította Luthert, hogy Isten azért rendelte a világi felsőbbiséget, hogy általa megakadályozza, hogy a világ káoszba merüljön. Ádám és Éva bukása óta minden emberi lényben ott lapul a kormányzás és uralkodás vágya, „hogy hasonlónak legyen Istenhez” (1Móz 3,5), és ezért minden ember megszegi a Tízparancsolat első parancsolatát: „Én, az Úr, vagyok a te Istened... Ne legyen más Istened rajtam kívül.” (5Móz 5,6–7) Így a fejedelmek Isten törvényének és rendjének a szolgálói, akik bűnbánatra készítetnek, és karddal büntetik meg a törvényteleniséget. Tehát ebben az értelemben a világi felsőbbiség hidat épít a lelki felsőbbiséghez, amely Isten népét az örök élet irányába vezeti; az egyház mint „Krisztus teste” mintegy annak lándzsahegye. Isten a világi felsőbbiséget minden ember számára, még a nem keresztények számára is biztosítja, de a lelki kormányzás hatalmával az Ószövetségben Izráel népét, az Újszövetségben az új Izráel népét ruházza fel.

1523-ban Luther még optimista volt Isten világi és lelki kormányzásának kapcsolatát illetően. Határozottan állította, hogy a keresztényeknek képesnek kell lenniük arra, hogy az apostoli parancs szerint éljenek, engedelmeskedjenek a világi felsőbbiségnek (Róm 13,1; 1Pt 2,13–14), továbbá hogy Krisztusnak a Hegyi beszédben kijelentett akarata szerint éljenek. A keresztényeknek képesnek kell lenniük arra, hogy elhordozzák az Isten és teremtett világa közötti feszültségeket. Egyszerűen adva van Isten országának egyetemes hatalma, amely teremtményeit meg akarja nyerni, hogy Ádám eredendő bűnétől az Istennel való örök közösségbe térjenek vissza. Másfelől a sátán kozmikus ereje kísért állandóan, hogy az emberek bálványimádók legyenek. A kettő keresztetzi egymást Isten két különleges – világi és lelki – kormányzása által. A világi felsőbbiség törvénnyel és renddel küzd a sátán birodalma ellen, a lelki felsőbbiség az igével és a szentségekkel táplálja a keresztényeket.

De ez a két birodalomról szóló szemlélet komoly próbának esett alá 1523 után. Luther politikai szövetségeseinek egyike, Franz von Sickingen úgy értelmezte a reformátor nézetét, hogy az igazolja a német nacionalizmust, és ezáltal meg akarta szabadítani Németországot a pápai befolyástól. Sickingen azt remélte, hogy céljait a Német Lovagrend visszaállításával éri el, amelynek befolyását a császár, a pápa és a püspökök visszaszorították. Amikor azonban Sickingen és a német lovagok felkelést szerveztek a trieri érsek ellen 1523 tavaszán, könnyen legyőzték őket, és Sickingen meghalt a végső csatában. Luther kezdetben örült, hogy Sickingen támogatta a reformmozgalmat, de 1523 után a rajongók (*Schwärmer*) egyikének bélyegezte, akik

---

⁴⁴⁹ WA 11:279.36–280.15. LW 45:128–129. (Magyarul: I. 439. jegyz. 168. o.)

hajlamosak arra, hogy eretnekek vagy lázadók legyenek, és így a sátán szolgálatába álljanak.⁴⁵⁰

Az 1525-ös parasztlázadás még inkább dühítette Luthert. Kezdetben felszólította a fejedelmeket és a parasztokat is, hogy ne zarnoki elnyomással vagy politikai lázadással keressék az igazságot, de rövid idő múltán támadását a parasztokra korlátozta, mert azok magukat „Keresztyén Szövetségnek” (*Christliche Vereinigung*) nevezték.⁴⁵¹

„...tegyétek s engedjétek azt, amit az Isten nem tilt. De a keresztyén nevet, még egyszer mondom, a keresztyén nevet hagyjátok, és ne tegyétek azt a ti türelmetlen, békétlen, keresztyénietlen tervek gyalázattakarójává; azt nem akarom nektek hagyni és adni, hanem tehetségem szerint írással és szóval el fogom azt tőletek ragadni, amíg csak lüktet bennem a vér.”⁴⁵²

Mivel Luther túl elfogult és dühös volt ahhoz, hogy másként cselekedjen, végül felszólította a fejedelmeket, hogy erőszakkal verjék le a lázadást. Miután a lázadást leverték, Luther kijelentette:

„Csak olyan uralkodóknak írtam, akik keresztyén vagy más tisztességes módon kívánnak bánni népükkel, hogy lelkiismeretüket erre az ügyre vonatkozóan oktassam azzal a szándékkal, hogy azonnal fellépjenek a lázadó bandák ellen, ártatlanok és bűnösök ellen egyaránt. És amikor az ártatlant ütötték, nem kellett, hogy lelkiismeretük nyugtalanítsa őket, mivel cselekedetük annak megvallása volt, hogy Isten iránti kötelességüket tették. Később azonban, miután győztek, könyörületet kellett mutatniuk, nemcsak azokkal szemben, akiket ártatlannak tekintettek, de a bűnösökkel szemben is.”⁴⁵³

---

⁴⁵⁰ 1529. június 23-án kelt levél Hesseni Fülöpnek. WA.BR. 5:102.53–55. LW 49:231. Egy korábban Sickingennek írt, 1521. június 1-jén kelt levélben Luther „különleges úrnak és pártfogónak” nevezte őt. WA 8:138.4. LW 48:245.

⁴⁵¹ A sváb parasztok szervezték 1525 márciusában. Szöveg in Franz: *Quellen zur Geschichte des Bauernkrieges*, 197–198. o. A parasztok Luthert is felsorolták mint a néhány „bíró” (*Richter*) egyikét, akiket arra kértek, hogy magyarázzák meg az „isteni törvény” értelmét. Luther közreműködéséről l. Kirchner: *Luther and the Peasants' War*. A felkelésről és annak bonyolult történeti kezeléséről l. a háború 450 éves évfordulója alkalmából összegyűjtött tanulmányokat in Oberman: *Deutscher Bauernkrieg 1525*. L. még Maron: *Bauernkrieg*. Jellemző magyarázatokat és irodalmat kínál Scribner-Benecke: *German Peasant War*.

⁴⁵² Intés békére, 1525. WA 18:314.12–17. LW 46:31–32. (Magyarul: MLM 4. köt. 229. o. Ford. Mayer Endre)

⁴⁵³ Nyílt levél a parasztok elleni szigorú könyvről, 1525. WA 18:400.16–23. LW 46:83–84.

Az uralkodók természetesen nem mutattak könyörületet. Sok ártatlan embert megkínóztak és megölték a feudális jog és rend nagyobb dicsőségére. Luthernek meg kellett tanulnia azt a tragikus leckét, hogy mennyire bonyolult, sőt néha lehetetlen egyértelműen különbséget tenni Isten kétféle birodalma között olyan időkben, amikor egymással ellentétes politikai érdekek csapnak össze.

1525 után – egy olyan világban, amelyben az egyházban és az államban politikai nyugtalanság uralkodott, és a török mind északabbra nyomult – Luther egyre többet foglalkozott a rend problémájával. Azt hangoztatta, hogy a törvény és a rend megőrzése érdekében szükség van a kard uralmára, amely megfékezi a bűnt, és az ige uralmára is, mégpedig azért, mert az örök, lelki igazságosságot ígér. Mindazonáltal a Bibliába való túlságos belefeledkezése néha érdekes feltevésekhez vezetett. Amikor Zakariás könyvéről tartott előadást 1526-ban, felfedezte Isten „négyféle kormányzását”.⁴⁵⁴

1. Isten minden eszköz nélküli munkáját – azaz Istennek mint Teremtőnek a cselekedetét –, amikor megteremti és szaporítja teremtményeit, és ellátja őket erővel és képességekkel;

2. Istennek az angyalokon keresztül végzett munkáját, akik jó gondolatokat sugallnak az emberi lényeknek, és így megőrzik őket olyan csapásoktól, mint tűzvész, árvíz és pestis;

3. Istennek az apostolokon és igehirdetőkön keresztül végzett munkáját, akik az evangélium szolgálatát gyakorolják; és

4. Istennek a világi felsőbbség által végzett munkáját, amely a hazát és a családot is magában foglalja.

Ez a négy kormányzás a kard, az ige és az értelem három birodalmát képviseli, amelyek együttműködnek a sátán fortélyai ellen, aki az eretnekeket és a lázadást használja fel, hogy megzavarja az isteni rendet. Luther hangsúlyozta, hogy a világi felsőbbségnek és az evangélium hirdetésének együtt kell működni az isteni rend érdekében. Bár a kard általi kormányzás a legalacsonyabb rendű a négy közül, mégis az evangéliumot szolgálja azáltal, hogy megőrzi a békét, ami az evangélium hirdetésének szükséges feltétele. Az evangélium szolgálata viszont segít a kard általi szolgálatnak azáltal, hogy engedelmességre tanít a világi felsőbbséggel szemben.

„A kard és az ige viszont az angyalokat szolgálja, hiszen megteremtik a lehetőséget annak, és a békén és jóléten keresztül felkészítik az embereket arra, hogy az angyalok könnyebben megközelíthessék őket, és segítsék uralmukat. Hiszen a viszályok és a bűn közepette az angyalok számára nehéz értelmükön keresztül kormányozni az embereket.”⁴⁵⁵

---

⁴⁵⁴ Előadások a kisprófétákról. WA 23:511.34–514.31. LW 20:169–173.

⁴⁵⁵ WA 23:514.27–31. LW 20:172.

Későbbi éveiben Luther nagy hangsúlyt helyezett az értelemre és a józan észre (*Vernunft*) mint olyan eszközökre, amelyek a káosszal és a lázadással szemben megőrzik a világot. Szerinte a házasságot, a családot, a természeti törvényt és a magánjogot Isten megáldotta, és ezek a jó teremtés tartóoszlopai. A szülőknek, nevelőknek, üzletembereknek, jogászoknak és politikusoknak az a dolguk, hogy hivatásukat az igazság és a jogosság érdekében gyakorolják egy olyan világban, amely arra rendeltetett, hogy az idők végén új teremtéssé alakuljon át. Ezért Luther azt az őszinte tanácsot adta a szülőknek, hogy az éles eszű diákok inkább jogászok legyenek, mintsem igehirdetők. „Mert az igehirdetői szolgálatban Krisztus tesz mindent Lelke által, de a világi birodalomban az embereknek az értelem alapján kell cselekedniük – a törvényeknek is innen van az eredete –, mert Isten a világi uralmat és az egész életet az értelemnek vetette alá (1Móz 2[.15]).”⁴⁵⁶ Luther a világi felsőbbbséget már nem csupán a bűn és a gonosz megfékezésére szolgáló isteni intézménynek tekintette. Inkább úgy tekintett rá, mint ami a házassághoz hasonlóan Isten teremtett világának a része. Dávidot idézi példaként Zsolt 101,5 magyarázatában („Aki titkon rágalmazza embertársát, azt elnémítom”):

„A lelki felsőbbbségnek vagy hatalomnak az embereket függőlegesen, Isten irányába kell vezetnie, hogy helyesen cselekedjenek, és üdvözüljenek; éppen úgy, ahogy a világi felsőbbbségnek az a dolga, hogy az embereket vízszintesen, egymás felé vezesse, gondoskodik arról, hogy a test, a vagyon, a becsület, az asszony, a gyermek, a ház, a haza és a javak minden fajtája békében és biztonságban maradjon, és áldott legyen a földön. Isten azt akarja, hogy a világi felsőbbbség az igaz megváltás és mennyei birodalma jelképe legyen, mint pantomim vagy álarc.”⁴⁵⁷

Ebben az összefüggésben Luther még három kormányzásról vagy hierarchiáról beszélt: a családról, a világi felsőbbbségről és „Isten saját otthonáról és városáról”, az egyházzal.⁴⁵⁸

Luther szerint természetes kapcsolat van Isten világot teremtő műve és a világot Krisztus által megváltó műve között. A természetben a törvénynek és a rendnek az a formája adott, amelyből a bűnös ember tanulhat, mivel az emberek, és nem az

---

⁴⁵⁶ Igehirdetés a gyermekek iskoláztatásáról. WA 30/2:562.27–29. LW 46:242.

⁴⁵⁷ WA 51:241.35–41. LW 13:197.

⁴⁵⁸ A zsinatokról és az egyházzal, 1539. WA 50:652.12–18. Idézet: 652.16. LW 41:177. (Magyarul: MLM 6. köt. 363–418. o. Ford. Márton Jenő) Luther a hierarchiát időnként „rendeknek” (*Ordnungen*) nevezte, különösen a vallásos rendekkel szembeni vita összefüggésében. L. például Az úrvacsorára vonatkozó hitvallás, 1528. WA 26:504.30–31. LW 37:364. Luther nézeteinek változásáról l. Cranzz: *Luther's Thought on Justice, Law and Society*, 173–178. o. a „hierarchiákról”.

állatok vagy a növények jelentik az igazi problémát a teremtésben.⁴⁵⁹ Ádám utódainak újra meg újra meg kell tanulniuk, hogy jobb, ha azt cselekszik másokkal, amit szeretnének, hogy cselekedjenek velük. Ebben az értelemben a Hegyi beszéd arany-szabálya megegyezik a természeti törvénnyel, amely megkívánja, hogy az igaz uralkodók Isten akaratának megfelelően büntessék meg a zsarnokokat, hogy a világban megőrizték a törvényt és a rendet.⁴⁶⁰ Isten a világot úgy fogja össze, hogy akaratát mind a világi, mind a lelki kormányzáson keresztül kinyilvánítja. A föltárulkozás két útja „álarc” (*larvae*), amely mögött Isten rejtve marad, mivel a teljes felfedés megfélemlítené teremtményeit. A keresztyének Isten színe előtt (*coram Deo*) találják magukat, még ha a világ színe előtt vannak is (*coram mundo*), mert a világ Megváltója a világ Teremtője is egyben.⁴⁶¹

Az Isten világi és lelki kormányzása közötti megkülönböztetés a törvény és az evangélium közötti megkülönböztetés része. Amit Isten a Tízparancsolatban, a természeti törvényben és a világi kormányzáson keresztül követel, azt gondosan meg kell különböztetni attól, amit az igében, a szentségben és az imádságra adott válaszban Ádám bűnéből történő szabadulásként kínál. A Krisztus és Cézár közötti különbség meglátása a keresztyén erkölcsstan alapjához tartozik. Luther a témával már 1517-ben foglalkozott, de különböző összefüggésekben visszatért hozzá. Hogyan legyen valaki Krisztus tanítványa és a Cézár polgára – ez örök kérdés. Luther ezt mondta a gyülekezetének a Hegyi beszédéről (Mt 5,8kk: „Szemet szemért...”) szóló igehirdetésben:

„Tagadhatatlan, egy keresztyénnek bizonyos módon világi személynek kell lenni. Ami a saját személyét illeti, a keresztyén ember senkinek nem alattvalója, csak Krisztusé, anélkül, hogy akár a császár, akár bármely más ember iránt kötelezettségei lennének. Azonban legalábbis külsőleg, teste és javai szerint alárendelt és a császárnak elkötelezett, amennyiben bizonyos hivatalt vagy állást foglal el az életben, vagy háza és hazája van, felesége és gyermekei; mert mindezen dolgok a császárhoz tartoznak.”⁴⁶²

---

⁴⁵⁹ Wingren: *Das Problem des Natürlichen*, 157. o. L. még a „természetesről” szóló vitát in Ebeling: *Das Problem des Natürlichen*; továbbá in Lazareth: *Luther on Civil Righteousness*.

⁴⁶⁰ Lehet-e üdvösséges a katonák hivatása is? 1526. WA 19:638.30–31. LW 46:114. L. még Haikola: *Luther und das Naturrecht*. (Magyarul: MLM 5. köt. 13. kk. Ford. Márton Jenő)

⁴⁶¹ L. az „ember mint keresztyén és az ember a világban” témájának feldolgozását in Ebeling: *Luther*, 12. fejelet. (Magyarul: Ebeling: *Luther*. 147–159. o.) Luthernek az isteni és az emberi minden keresztyénben meglévő kölcsönös viszonyáról szóló nézetének részletes elemzéséhez l. Nilsson: *Simul*, különösen 413–433. o.

⁴⁶² Igehirdetések a Hegyi beszédéről. WA 32:390.19–24. LW 21:109.

A VILÁGI FELSŐBBSÉG SZEREPE

Amit Luther „világi felsőbbiségnek” (*Obrigkeits*) nevezett, az többek között a fejedelmek személyes hatalmát jelentette, akiket Luther felügyelőknak és az isteni alapítású kormányzat megtestesítőinek tekintett, akik a béke és rend érdekében működnek Isten teremtett világában. Politikai nézeteit jelentősen befolyásolták a szász választófejedelemség uralkodóival kapcsolatos tapasztalatai. Ezek a fejedelmek a következők voltak: Frigyes (1486–1525), akivel Luther soha nem találkozott, de sűrűn levelezett, Georg Spalatin udvari lelkészt használva közvetítőnek; Frigyes testvére, János (1525–1532), aki a lutheránus reformmozgalom elkötelezett barátja volt; és fia, János Frigyes (1532–1547), aki Luthert „lelki atyjának” tekintette.⁴⁶³ Luther jól ismerte a világi hatóságok által elkövetett visszaéléseket szerzte Európában, de a keresztyén uralkodóról alkotott képét „Bölcs” Frigyes választófejedelemre alapozta.

1523-ban Luther felsorolta a bölcs fejedelem négy alaptulajdonságát:

1. „Figyelemmel kell lennie alattvalóira, és a szívét nekik kell szentelnie.”⁴⁶⁴
2. „Legyen óvatos a nagykuttyákkal (*grosse Hansen*) és a tanácsadóival szemben, s úgy viselkedjék velük szemben, hogy senkit se vessen meg és senkiben se bízzék annyira, hogy mindent rájuk hagyjon.”⁴⁶⁵
3. „Legyen gondja arra, miképp bánjon el a gonosztevőkkel.”⁴⁶⁶
4. „A fejedelemnek Istenével szemben is keresztyéni módon kell viselkednie, azaz teljes bizalommal kell magát alávetnie s bölcsességet kérnie, hogy jól kormányozhasson.”⁴⁶⁷

Luther meg volt győződve arról, hogy a jó és igaz kormányzás abban a bibliai látásmódban gyökerezik, amely szerint az, aki uralkodik és az, akin uralkodnak, együtt alkotják Isten földön élő „gyülekezetét” (*Gemeinde*). „Mert ő teremtett és teremt minden közösséget” – állította Zsolt 82,1-ről szóló kommentárjában („Isten ott áll az isteni közösségben; ítéletet tart az istenek fölött”) szóló magyarázatában.

---

⁴⁶³ L. 1520. december 20-án kelt levelét. WA.BR 2:237:2. A Lutherről mint három választófejedelem politikai tanácsadójáról szóló részletes elemzéshez l. Kunst: *Evangelischer Glaube*, 3–5. fej. Luther nézeteiről két hasznos vázlat in Bornkamm: *The Nation; The State*. L. még Althaus: *Ethics of Martin Luther*, 8–9. fej.

⁴⁶⁴ A világi felsőbbiségről, hogy meddig tartozik neki az ember engedelmességgel. WA 11:273.7–8. LW 45:120. (Magyarul: MLM 3. köt. 400. o. Ford. Mayer Endre)

⁴⁶⁵ WA 11:274.7–9. LW 45:121. (Magyarul: l. 464. jegyz. 402. o.)

⁴⁶⁶ WA 11:276.6. LW 45:123. (Magyarul: l. 464. jegyz. 404. o.)

⁴⁶⁷ WA 11:278.14–15. LW 45:126. (Magyarul: l. 464. jegyz. 407. o.)

„Még mindig ő gyűjti össze őket, táplálja, növekedni engedi, megáldja és megőrzi őket, földeket és réteket ad nekik, jóságot, vizet, levegőt, napot és holdat, és mindent, amijük van, sőt testet és életet, amint meg van írva (1Móz 1,29). Mert mi van nekünk, és mi van az egész világnak, ami nem tőle jó szakadatlanul?”⁴⁶⁸

Ékszer és kincs az az uralkodó, aki jól tudja, hogy Istentől függ, és ezáltal segíti az evangélium szolgálatát, amely Isten leglényegesebb műve a földön. Ebben az értelemben nevezi a Biblia „isteneknek” az igaz uralkodókat, mert azok „az ő isteni méltóságának részesei, és segítenek neki isteni és emberfölötti munkát végezni”.⁴⁶⁹ Isten ezek közül az uralkodók közül néhányat különleges ajándékokkal látott el, hogy ők bölcsességének és kegyelmének látható megtestesítői legyenek. Ilyen emberek mindenütt megtalálhatók a világtörténelemben, és vannak közöttük keresztények, zsidók, pogányok és még politikusok is, akik többnyire nem nagyon megbízhatók. „Saját csillaguk” van Isten előtt, amint Luther a Zsolt 101,1-ről („Szeretetedről, törvényedről énekelek, zsoltárt zengek neked, Uram”) szóló fejtegetésében magyarázta.

„Ezeket maga tanítja, és felemeli őket, mintha övéi lennének. Ők azok, akiknek zavartalan az előrehaladásuk a földi életben, és állítólag jó szerencsájuk és sikerük van. Bármibe fognak, sikerül, még ha az egész világ összefog ellenük, akkor is akadály nélkül megvalósul. Mert Isten, aki azt a szívükre helyezi, és serkenti értelmüket és bátorságukat, kezükbe is teszi azt úgy, hogy meg kell történnie, és el kell végezni. Ez volt a helyzet Sámsonnal, Dáviddal, Jójárával és másokkal. Néha nemcsak saját népe körében gondoskodik ilyen emberekről, hanem az istentelenek és a pogányok között is... Perziában felemelte Círus királyt; Görögországban a nemesember Themisztoklészt és Nagy Sándort; a rómaiak között Augustust, Vespasianust és másokat.”⁴⁷⁰

A fejedelmek általában Istent képviselik a földön a béke megőrzésével, amelyet állandóan az Isten elleni lázadás „eredendő bűne” fenyeget. Luther ezért arra oktatta népét, hogy úgy tekintsenek az uralkodókra, mint „atyáikra”, akik Isten atyai tekintélyét testesítik meg a földön. Számára ez a negyedik parancsolat („Tiszteld atyádat és anyádat”) alapvető értelme. „Mivel ezt megvetjük – írta Nagy kátéjában –, Isten is olyan szörnyen bünteti a világot, hogy nincsen közrend, jó kormányzás és béke.”⁴⁷¹

Luther támogatta a politikai status quót, azaz a középkori feudális területiséget a

---

⁴⁶⁸ WA 31/1:193.30–34. LW 13:46.

⁴⁶⁹ WA 31/1:201.24–25. LW 13:54–55.

⁴⁷⁰ Kommentár Zsolt 101-hez, 1534. WA 51:207.22–33. LW 13:154–155.

⁴⁷¹ Nagy káté, 1529. I. rész 177 (A negyedik parancsolat). BS 605. BC 389. A fejedelmek és más eljárók az „atyák” helyén állnak, és így az „ország atyái”. Uo. I. rész 142. BS 596. BC 384–385. (Magyarul: KK 2. köt. 123. o. Ford. Pröhle Károly)

monarchia összefüggésében, így nem tett arra nézve javaslatokat, hogy melyek a világi felsőbbtség legjobb formái; a kormányzás legésszerűbb módját tartotta a legjobbnak. Zsolt 101,5-ről („Aki titkon rágalmazza embertársát, azt elnémítom”) szóló magyarázatában jelentette ki:

„Ezért az evangélium nem tanít arról, hogyan kell azt [a világi felsőbbtséget] fenntartani és irányítani, kivéve, hogy az evangélium megparancsolja az embereknek, hogy becsüljék meg azt, és ne szegüljenek szembe vele. Ezért a pogányok nagyon jól tudnak beszélni és tanítani erről, amint tették. És az igazat megvallva, ők sokkal ügyesebbek ilyen dolgokban, mint a keresztyének.”⁴⁷²

Végeredményben azonban Luther azokat az uralkodókat támogatta, akiknek ésszerű kormányzását a hit világította meg. Miközben az értelem segít az igazságos törvények bölcs végrehajtásában, a hit egészséges bizalmatlanságra ösztönöz a pusztá emberi hatalommal szemben. Luthernek a Zsolt 127,1-ről („Ha az Úr nem építi a házat, hiába fáradoznak az építők”) szóló fejtegetése hangsúlyozta ezt a különbséget. Az Istenbe vetett hit megvédi az államférfit a hatalom gögjétől, valamint a kétségbeeséstől, amikor az emberi célkitűzések csődöt mondanak.⁴⁷³ Emiatt érvelt Luther amellett, hogy az uralkodóknak keresztyéneknek kell lenniük, noha a püspökök tartományi hatalmában megjelenő, tisztán keresztyén kormányzást illetően meglehetősen szkeptikus volt. Mindamellett támogatta a keresztyének jelenlétét a kormányzatban, mivel úgy vélte, ők ismerik a világi hatalom korlátait, és nem önmagukkal és a saját hatalmukkal foglalkoznak. A keresztyéneknek – másoknál jobban – képesnek kell lenniük arra, hogy különbséget tegyenek törvényeskedés és igazság, valamint törvény és szeretet között. Luther például haraggal tekintett a fejedelmekre, mert azok folytatták a parasztok üldözését az 1525-ös felkelés után. Megmondta nekik, hogy azok a nemesemberek, akik ártatlan vért ontottak, és kirabolták a legyőzötteket, disznóként és esztelen vadállatként viselkedő, durva németek voltak. 1526-ban a katonák üdvözüléséről szóló tanulmányában írta:

„[T]ágítson a jog, és érvényesüljön helyette a méltányosság. Mert a [római és feudális] jog mereven azt mondja: a lázadás halált érdemel mint *crimen laesae majestatis*; mint vétség a felsőbbtség ellen. De a méltányosság így szól: Jó, jó, kedves jog! Úgy van az, ahogy te mondod, de lehetséges, hogy ketten ugyanazt cselekszik, de egészen más szívről és szándékkal. Júdás példának okáért megcsókolja a kertben Krisztus urunkat. Külsőleg ez jó cselekedet, de szíve gonosz volt... Péter viszont Annás szolgálival a tűzhely mellé ült, és együtt melegedett az istentelenekkel, ami nem volt jó cselekedet.

⁴⁷² WA 51:242.4–8. LW 13:198.

⁴⁷³ Előadások a 127. zsoltárról, 1532–1533 (teljes kiadás 1540). WA 40/3:222.24–223.2

Ha már most a jognak mereven kellene érvényesülnie, akkor Júdásnak derék embernek, Péternek hamisnak kellene lennie. Azonban Júdás szíve gonosz volt, Péteré jó, azért a méltányosságnak itt le kell győznie a jogosságot.”⁴⁷⁴

Ugyanezt a törvényt kell alkalmazni a háború esetében is. Senki ne kezdeményezzen háborút; a háború csak akkor indokolt, ha az jogos önvédelem:

„Mert különbséget kell tenni háború és háború között: van olyan, amit akarattal, harci kedvből kezdenek, mielőtt még valaki megtámadná őket, viszont van olyan is, amelyet valakire erőszakkal rákényszerítenek, amikor valaki megtámadja. Az elsőt harci kedvnek, a másikat védelmi harcnak lehetne nevezni. Az első az ördögtől van, annak Isten ne adjon sikert; a másik emberi szerencsétlenség, ebben segítsen az Isten.”⁴⁷⁵

Luther azt is hozzátette 5Móz 20,10–20 alapján, hogy mivel minden háború katasztrofális, jobb tárgyalással békét keresni, és a lelkészeknek mindig arra kell figyelmeztetniük az uralkodókat, hogy minden eszközzel a békét keressék a háború megindítása előtt, mivel az uralkodó legelső kötelessége az, hogy alattvalóit megvédje a pusztítástól. „A török elleni háborúról” című tanulmányában, amelyet Hesseni Fülöpnek címzett, Luther ezt írta:

„Folyamatos igehirdetéssel és intéssel kell... ösztönöznünk őket, és erősen a lelkiismeretükre kell helyeznünk azt az Isten iránti kötelességüket, hogy alattvalóikat ne engedjék olyan szörnyen elpusztulni. Komoly bünt követnek ugyanis el, amikor nincsenek tekintettel a hivatalukra, és hatalmukat nem arra használják, hogy tanácsot és segítséget adjanak azoknak, akiket hozzájuk a hűbéri eskü köt, ezért testükkel és javikkal együtt uruk védelmét kellene élvezniük.”⁴⁷⁶

Ha a tárgyalások kudarcot vallának vagy teljesen ellehetetlenülnének – ahogyan ez a törökkel történt –, akkor a fejedelmeknek védekező háborút kell vívniuk. Mindamellet ha pusztán egyéni nyereségért harcolnak – amint az a János Frigyes választófejedelem és Szász Móric közötti viszály esetében történt 1542-ben –, akkor figyelmeztetni kell őket, hogy Isten nem nézi el az ilyen erőszakot. Luther egy 1542. április 7-én keltezett levelében komolyan figyelmeztette ezeket a fejedelmeket, hogy őrizték meg a békét.⁴⁷⁷ Kijelentette, hogy az evangélium szolgálainak néha emlékeztetniük kell a kard szolgálait arra, hogy hatalmuk korlátozott.

---

⁴⁷⁴ Lehet-e üdvösséges a katonák hivatása is? 1526. WA 19:631.14–25. LW 46:101–102. (Magyarul: MLM 5. köt. 15. o. Ford. Márton Jenő)

⁴⁷⁵ WA 19:648.1–6. LW 46:121. (Magyarul: MLM 5. köt. 35. o. Ford. Márton Jenő)

⁴⁷⁶ WA 30/2:131.24–31. LW 46:186–187.

⁴⁷⁷ WA.BR 10:35.140–36.165.

Az evangélium hűséges hirdetése a világi felsőbbbséggel szemben helyes magatartást alakít ki, akár az engedelmességre, akár a kritikára történő felszólításról legyen szó. Emiatt figyelmeztette Luther a szülőket, neveljék jól gyermekeiket, hogy eleget tehessenek annak a nehéz feladatnak, amit az Isten igéjének szolgálata, valamint a kard hatalmának alkalmazása jelent. „A béke – a földi javak legnagyobbika, amely magában foglal minden földi jót – valójában a tiszta prédikálás gyümölcse” – jelentette ki Luther a tanításról szóló igehirdetésében, 1530-ban:

„Mert ahol az igehirdetés tiszta, ott nem lesz háború, egyenetlenség és vérontás; de ahol az igehirdetés nem tiszta, ott nem csoda, ha háború van, vagy legalább állandó nyugtalanság és a harc, a vérontás iránti vágy.”⁴⁷⁵

Luthernek a bölcs fejedelem vonatkozásában bibliai példaképe Dávid király volt, aki egészen rendkívüli módon kapcsolta össze az ige és a kard szolgálatát. A 101. zsoltárról szóló szövegmagyarázatában írta:

„Mindenki, aki tudja, kövesse Dávid példáját, és tegyen meg minden tőle telhetőt azzal a képességgel, amelyet Isten kegyelme ad neki. Egyébként senki sem lesz ebben olyan jó, mint Dávid. Ő előnyben van minden királlyal és uralkodóval szemben, mert olyan jól tette azt. De legalább legyen mindenki óvatos, hogy ne csatlakozzon ahhoz a csoporthoz, amelyhez a gyilkos királyok és fejedelmek, vagy amint Zsolt 2,2 nevezi őket, Isten vagy Krisztus ellenségei. Ne segítse a szakadár lelkeket abban, hogy embereket toborozzanak maguknak, és abban, hogy az igaz tanítók és keresztyének ártatlan vérért ontsák. Amúgy is elég sok baja és kellemetlensége származik abból, ha – különösen manapság – az országban az igehirdetők és Isten igéjének a védelmére kel.⁴⁷⁹

ELLENÁLLÁS

Bár Luthert a politikai status quo markáns védelmezőjeként, már-már „fejedelmek bérenceként” ábrázolták, mégis elegendő bizonyítékunk van arra, hogy azt is gyakorolta és tanította, amit „a világi felsőbbbséggel szembeni ellenállási jognak” (*Widerstandsrecht*) neveztek el.⁴⁸⁰ Például megsértette Frigyes választófejedelmet, amikor nyilvánosan megbélyegezte az ereklyetisztelettel társult búcsúcédulák üdvösségszerző

---

⁴⁷⁵ Igihirdetés a gyermekek iskoláztatásáról, 1530. WA 30/2:538.20–23. LW 46:226.

⁴⁷⁹ WA 51:235.15–24. LW 13:189–190.

⁴⁸⁰ A „fejedelmi bérenc” a marxista történetírásban használt megjelölés. L. Friesen: *Reformation and Utopia*, 235. o. Luthernek és más kortársaknak a világi felsőbbbséggel szembeni ellenállási jogról alkotott nézeteiről szóló elsődleges és másodlagos források gyűjteményéhez l. Scheible: *Das Widerstandsrecht*. Luther nézeteinek összefoglalásához l. Schoenberger: *Justification of Resistance*.

erejét. A 95 tételt 1517 mindenszentek estjén hozta nyilvánosságra. Frigyes ezalatt a több mint tizenhétezer ereklyéből álló, lenyűgöző gyűjteményét állította ki, amelyeknek áhítatos megtekintése közel 128 ezer évre szóló felmentést szerezhetett a tisztítóútból.⁴⁸¹ Frigyes meglehetősen diplomatikusan viselkedett, amikor nem tagadta meg sem a hagyományt – mármint az ereklyék iránti hódolatot –, de nem is kötelezte el magát nyíltan Luther ügyének – még ha cselekedetei Luther támogatására utalnak is.⁴⁸² Luther maga elég világossá tette, hogy ő és ügye nem keresik fejedelme támogatását. Megszegte a parancsot, hogy Wartburgban maradjon, és Wittenbergbe lovagolt – álruhában –, hogy felmérje a „zwickauai rajongó proféták” által okozott kárt. 1522. március 5-én azt írta Frigyesnek:

„Én a választófejedelmeknél sokkal magasabb oltalom alatt megyek Wittenbergbe. Választófejedelmi kegyelmességed védő karjáért sem esedezem. Igen, én azt tartom, hogy én sokkal inkább megvédhetném választófejedelmi kegyelmességedet, mint választófejedelmi kegyelmességed engemet. Sőt, ha tudnám, hogy választófejedelmi kegyelmességed védeni akar, nem is mennék. Itt a kard nem segít; emberi tanács és támogatás nélkül egyedül Istennek kell itt közbelépni... Minthogy pedig én immár azt tapasztalom, hogy választófejedelmi kegyelmességed még gyenge a hitben, semmiképpen nem választófejedelmi kegyelmességedben látom azt az embert, aki engem megvédhet és megmenthet.”⁴⁸³

Az egyház kiátkozta, a birodalmi gyűlés lázadónak nyilvánította, Luther mégis ragaszkodott a hit és a lelkiismereti szabadság jogához. Még az „eretnekséget sem szabad soha erőszakkal megfékezni” – jelentette ki a világi felsőbbbség korlátairól szóló első rendszeres munkájában, 1523-ban:

„Az eretnekséget sosem lehet erőszakkal elnyomni, ahhoz más eszköz kell; itt más kérdésekről van szó, semhogy azokat fegyverrel lehetne elintézni. Itt Isten igéjének kell intézkedni. Ha az nem elegendő, elintézetlen marad a világi hatalom előtt, még ha vérrel tölti is meg a világot.”⁴⁸⁴

A hit szabadsága és egy uralkodó zsarnoksága közötti bármely összecsapásban a keresztény embert az ApCsel 5,29-ben olvasható apostoli parancs kötelezi: „Istennek kell inkább engedelmeskednünk, mint az embereknek.” Mindamellert Luther azt

---

⁴⁸¹ Ez az 1518-as hozzávetőleges érték. Schwiebert: *Luther and His Times*, 312. o.

⁴⁸² L. Bornkamm: *Luther and sein Landesherr Kurfürst*, 38. o.

⁴⁸³ WA.BR. 2:455.76–456.85. LW 48:391. (Magyarul: MLM 3. köt. 182–183. o. Ford. Masznyik Endre)

⁴⁸⁴ A világi felsőbbbségről, 1523. WA 11:268.23–26. LW 45:114. (Magyarul: MLM 3. köt. 394–395. o. Ford. Mayer Endre)

tartotta, hogy az Istennek való ilyen engedelmesség inkább a szenvedésben, semmint az erőszakos ellenállásban mutatkozik meg.

„Ha ezért [az uralkodó] vagyodat elveszi, és megbüntet az engedetlenségért, boldog vagy, és köszönd meg az Istennek, hogy méltó vagy Isten igéjéért szenvedni. Hadd dühöngjön az esztelen, majd ítél felette az Úr. Mert én azt mondom neked, hogyha te nem állsz ellen neki, s megengeded, hogy hitedet vagy könyveidet elvigye, valóban megtagadta az Istent.”⁴⁸⁵

Végül is a zsarnoki felsőbbsséggel szembeni ellenállás kérdése az első és a negyedik parancsolat közötti helyes megkülönböztetés kérdése. Amint Luther fogalmazott 1Móz 27,5–10-ről (az Ézsau és Jákób közötti viszályról) szóló előadásában:

„Ha a felsőbbség eltűr engem, amikor az igét tanítom, tiszteletben tartom azt, és teljes tisztelettel világi felsőbbségemnek tekintem. Azonban ha azt mondja: »Tagadd meg Istent, dobd félre az igét«, akkor többé nem ismerem el mint felsőbbséget. Ugyanígy kell az embernek engedelmességet mutatni a szülők iránt... Isten azt akarja, hogy tagadjuk meg magunkat és a második tábla szerint élt életünket, ha az ellentétben áll az első tábla parancsolataival. Azonban ha egyetértésben vannak, akkor a szülők iránti tisztelet az Isten iránti tisztelet. Ha viszont ütköznek egymással, akkor ellenvetés szükséges.”⁴⁸⁶

Luther mindamellet ellenzett bármely forradalmat a kormányzattal szemben. Meg volt győződve arról, hogy ha akár keresztények, akár nem keresztények a forradalmat ügyük előmozdítására használják – amint a lázadó parasztok tették 1525-ben –, akkor összekeverik a lelkiismeret belső szabadságát a külső renddel, amelyet a világi felsőbbségnek kell megvédenie Isten helyett. Ilyen esetben az uralkodók kötelesek a kardot használni, hogy felszámolják a zendülést.⁴⁸⁷ Luther azt tanácsolta a keresztényeknek, hogy vándoroljanak ki a harcolás helyett, ha üldözéssel fenyegetik őket. Azt mondta a nyugtalan parasztoknak: „Így szenvedsz ugyan, mert jogtalanságot követnek el rajtad és kergetnek, de egyúttal nem szenvedsz azért, hogy elveszik tőled az evangéliumot, vagy tiltják azt neked.”⁴⁸⁸ Az eretnekeket – mint az anabaptis-

---

⁴⁸⁵ WA 11:267.8–13. LW 45:112. Ez volt Luther tanácsa azoknak, akiknek „Luther-Bibliáját” Szász György tartományában és Bajorországban elkobozták. (Magyarul: I. 484. jegyz. 393. o.)

⁴⁸⁶ Előadások a Genézisről, 1542. WA 43:507.13–23. LW 5:114–115.

⁴⁸⁷ Intés békére, 1525. WA 18:299.1–2. LW 46:22. (Magyarul: MLM 4. köt. 213–243. Ford. Mayer Endre)

⁴⁸⁸ WA 18:323.26–28. LW 46:36. (Magyarul: I. 487. jegyz. 235. o.)

tákat – ugyanilyen módon kell megfenyegetni; az uralkodók száműzzék őket országaikból, jöllehet halálra is ítélik őket, ha hajthatatlanok maradnak.⁴⁸⁹

Az 1530-as augsburgi birodalmi gyűlés után Luthernek szembesülnie kellett a katolikusokkal szembeni fegyveres ellenállás kérdésével a lutheránus fejedelmek oldaláról, akik félték az ellenük készülő birodalmi és tartományi lépésektől. Amikor János Frigyes választófejedelem Luther véleményét kérte a lutheránus Schmalkaldeni Szövetség megalakítását illetően, Luther nem tanácsolta, hogy az evangélium a fegyverekkel kössön szövetséget. „Az ördög örömet kapna az alkalmon – írta a választófejedelemnek 1530. március 6-án –, de Isten óvjon attól, és segítsen kegyelmesen.”⁴⁹⁰ Ugyanakkor azonban Luther nyitottnak tűnt a fegyveres ellenállás gondolata felé, amikor azt mondta „kedves német népének” egy 1531 áprilisában kiadott „Figyelmeztetésben”, hogy az „Istennek kell inkább engedelmessé válnunk, mint az embereknek” parancs igazolhatja a tartományi fejedelmek által a császár ellen vívott védekező háborút. Azonban még nem állt készen, hogy javasoljon egy ilyen háborút.

„Itt is bizonyoságot teszek arról, hogy senkit nem akarok én se harcra, se lázadásra, se ellenállásra uszítani, avagy biztatni, hanem csak békére. De ha a pápisták – a mi ördögeink – nem akarnak békében maradni, hanem e megrögzött szörnyűségekkel vezeklés nélkül a Szentlélek ellen dühöngve mégis harcra kelnek, és véres fejjel kerülnek ki abból, vagy talán egészen tönkre is mennek, ezennel nyilvánosan bizonyoságot teszek arról, hogy ezt nem én cselekedtem, sem erre okot nem adtam.”⁴⁹¹

Bár Luther ragaszkodott ahhoz az alaptételéhez, hogy az evangéliumot nem szükséges katonai eszközökkel megvédeni, ő és wittenbergi kollégái nem tiltakoztak, amikor szász jogászok arra a következtetésre jutottak, hogy a császár elleni fegyveres ellenállás indokolt, ha kétségtelen bizonyíték adódott, hogy túllépte hatalma korlátait. A jogászok által 1530. október végén János Frigyes választófejedelemnek készített feljegyzés a következőképpen érvelt:

1. Bármely világi hatalomnak ellen lehet állni, ha azt a hatalmat nyilvánvaló igazságtalansággal gyakorolják, vagy a hit kérdéseibe próbál beleszólni;
2. A helyes jogi eljárás a büntetés végrehajtásának elhalasztását követeli, ha felsőbb bírósághoz fellebbeznek.

---

⁴⁸⁹ Ez a fő elgondolása Melancthon feljegyzésének, amelyet Luther aláírt 1536-ban. L. feljebb, 112. o. 280. jegyz. Azt, hogy Luther hogyan mozdult el szelídről szigorú álláspontra a halálbüntetés kérdésében, megmutatta Bainton: *Luther's Attitudes on Religious Liberty*, különösen 40–42. o.

⁴⁹⁰ WA.BR 5:261.114–115. LW 49:280. (Magyarul: MLM 5. köt. 468. o. Ford. Masznyik Endre)

⁴⁹¹ Dr. Luther Márton figyelmeztetése kedves német népének, 1530. WA 30/3:320.21–28. LW 47:55. (Magyarul: MLM 6. köt. 219. o. Ford. Masznyik Endre) Luthernek az ellenállásról az 1530-as augsburgi birodalmi gyűlés után vallott nézetéről I. Wolgast: *Die Wittenberger Theologie*, különösen 173–188. o.

De V. Károly császár a régi vallást erőszakkal kísérelte meg visszaállítani, és semibe vette az egyetemes zsinathoz történő protestáns fellebbezést, ahol meg lehetne vitatni a hit dolgait. Következésképpen túllépte hatalma korlátait, és igazságos törvényeket szegett meg, ami indokoltá tette a fegyveres ellenállást vele szemben.⁴⁹²

Egy 1530. október 26–28. között Torgauban történt külön találkozón Luther és wittenbergi kollégái kibővítették korábbi álláspontjukat a világi felsőbbségnek történő engedelmességre vonatkozóan, amikor a feljegyzésre adott válaszukban kijelentették:

„Mivel mindig azt tanítottuk, hogy az embernek el kell ismernie a polgári törvényt, alájuk kell vetnie magát, és tisztelni kell azok tekintélyét, minthogy az evangélium nem mond ellent a polgári törvényeknek, nem hatálytalaníthatjuk a Szentírásból az embereknek azt a jogát, hogy megvédjék magukat még magával a császárral szemben is, vagy bárkivel szemben, aki az ő nevében cselekszik... Korábbi tanításunkban – amely a kormányzó hatalmakkal szembeni ellenállást teljesen megtiltotta – nem voltunk tudatában annak, hogy ezt a jogot a kormány saját törvényei engedélyezték, amelyekről szorgalmasan tanítottuk, hogy minden időben megtartandók.”⁴⁹³

Úgy tűnik, hogy Luther „igazságos háborúról” szóló elmélete – amely a teremtettségéből fakadó önvédelem eszméjén alapszik – most már magában foglalja a jogi igazságról szóló elméleteket is, amelyek a büntető- és a polgári jog fennálló rendelkezéseiből származnak.

A protestánsok és a katolikusok közötti kapcsolatok azonban tovább romlottak, és a háború elkerülhetetlennek tűnt. 1538-ban Luther és a wittenbergi teológusok azt mondták a protestáns Schmalkadeni Szövetség vezetőinek, Hesseni Fülöpnek és János Frigyes választófejedelemnek, hogy a császár elleni fegyveres ellenállás az önvédelem világos esete. Egy szakvéleményben (*Gutachten*) a wittenbergiek kijelentették:

„Ez a válaszuk: ha [birodalmi] átok [*Acht*] szól a [Schmalkadeni] Szövetségben lévő egy vagy több szövetséges ellen, akkor az ellenség kezdte el a háborút, és azok, akiket megtámadtak, védekező háborúba foghatnak a természeti törvény és az írott jog értelmében. Az evangélium megerősíti a világi hatóságok hivatalát és természetes jogait.”⁴⁹⁴

---

⁴⁹² A szász választófejedelem jogászainak a véleménye (*Gutachten der kursächsischen Juristen*), 1530. október. Scheible: *Das Widerstandsrecht*, 63–66. o. (Nr. 15.) L. az 1530 október 26–28. közötti wittenbergi választ is: Luther, Jonas, Melanchthon, Spalatin és más teológusok nyilatkozata (*Erklärung Luthers, Jonas', Melanchthons, Spalatin und anderer Theologen*). Uo. 67–68. o. (Nr. 16.)

⁴⁹³ Uo. 67. o. (Nr. 16.) Fordítás: LW 47:8.

⁴⁹⁴ Scheible: *Das Widerstandsrecht*, 94. o. (Nr. 21.) Fordítás tölem. A „Véleményt” Luther, Melanchthon, Bucer és Jonas írta alá 1538. november 13-án vagy 14-én.

Luther a fegyveres ellenállásról szóló álláspontját 1539. május 9-én a wittenbergi egyetemen tartott nyilvános vita során foglalta össze. Textusként Mt 19,21-et („Ha tökéletes akarsz lenni, menj el, add el vagyonodat, oszd el a szegényeknek”) használva, Luther a vitának a következő alcímet adta: „A három isteni hierarchiára vagy fő hatalomra, azaz a keresztyén egyházra, a világi felsőbbbségre vagy rendfenntartó hatalomra és a polgári vagy családi életrendre (*Haushaltung*) vonatkozóan – arról, hogy a pápaság ezen isteni rendek egyikében sem található, és ezen isteni rendek közös ellensége és üldözője.”⁴⁹⁵

Miután megismételte azt az állítását, hogy az embernek egyértelmű különbséget kell tennie a lelki és a világi felsőbbbség között, Luther figyelmeztette a köznépet, hogy a politikai üldöztetést ellenállás nélkül tűrjék el az „add el a vagyonodat” parancsának megfelelően; de emlékeztette a hatalom embereit, a fejedelmeket arra, hogy gyakorolják istenadta jogukat, hogy jogtalan támadásoktól megvédjék magukat. Ahogy megengedett az erőszak használata egy felebarátunk ellen irányuló gyilkos támadás elhárításakor, úgy a fejedelmek feljogosítottak a császárral szembeni fegyveres ellenállás alkalmazására, aki átlépte hivatala korlátait, azzal fenyegetőzve, hogy kikényszeríti a pápa kívánságait Németországban. Amikor a császár összetéveszti a világi kormányzást a lelki kormányzással, akkor a sátánnak, a végidők apokaliptikus zsarnokának uralmát vetíti előre.

„Ha a pápa arra akar embereket ösztönözni, hogy indítsanak hadat, szembe kell vele szállni, mint egy dühöngő és őrült boszorkányfajzattal [*Wechselbalg*] vagy medve-farkassal [*Bärwolf*]. Mert ő nem püspök, eretnek, fejedelem vagy zsarnok, hanem utálatos állat, Dániel (11,31) értelmében. Ezért senkit ne tévesszen meg, amikor a pápa oldalán lát fejedelmeket, királyokat vagy császárokat, ne gondolja azt, hogy meggyőzte őket arról, hogy az érte való harccal a keresztyén egyházat szolgálják ... Annak, aki rablókat és gyilkosokat védelmez azok oldalán harcolva, tudnia kell, hogy az ilyen harc örök kárhozatot érdemel.”⁴⁹⁶

Luther mégis egyértelművé tette, hogy nem Róma, a kereszténység ellensége elleni keresztes hadjáratra szólít fel. Ehelyett azt kívánta, hogy világi felsőbbbség ellenőrizze a pápa hatalmát. „A pápától veszem el a kardot, nem a császártól – jegyezte meg az asztalnál –, mert a pápa ne legyen sem fejedelem, sem zsarnok.”⁴⁹⁷ Egyre inkább meggyőződésévé vált, hogy a németországi események zavarba ejtő állása Isten ha-

⁴⁹⁵ Vita a császárnak való ellenállás jogáról (*Zirkulationsdisputation über das Recht des Widerstandes gegen den Kaiser*), 1539. WA 39/2:44.8–13.

⁴⁹⁶ 66–69. tétel. WA 39/2:50.22–51. 7. Fordítás tőlem.

⁴⁹⁷ Asztali beszélgetések, 1539. március 3. Nr. 4380. WA.TR 4:273.10.

ragjának jele, és előrevetíti a világ végét. Ezért figyelmeztette a papságot, hogy kitartóan imádkozzon, és ne politikai csodákban reménykedjen. „Az ördög nem alszik, a török nem vár, és a pápisták nem vezekelnek.”⁴⁹⁵ Luther egyre idősebb lett, és egyre kevésbé volt biztos abban, hogy Isten a protestánsokat támogatja a katolikusokkal szemben. Olyan nagy volt a zűrzavar, hogy csak Isten tudhatta, mi lenne a legjobb Németországban az evangélium léte szempontjából.

Luther nem mindig volt következetes a Krisztus és Cézár, a lelki és a világi kormányzás közötti egyértelmű megkülönböztetésre vonatkozó nézeteiben. Mindamellett lelkészként mindig igyekezett hirdetni Isten korlátlan uralmát minden földi hatalom és erő felett. Megismételte, hogy ameddig a keresztények a földön élnek, fel kell ismerniük, hogy az Isten által alapított világi kormányzat a törvény és a rend legfőbb védelmezője Isten teremtett világában. Üldözés esetén a keresztények arra hívtak el, hogy a kereszt alakját mutató életet éljenek, és ne lázadjanak a zsarnokság ellen. Csak egy isteni alapítású világi felsőbbség akadályozhatja meg törvényesen a zsarnokokat fegyveres ellenállással. Így az „alacsonyabb rendek” – mint a tartományi fejedelmek – indíthatnak háborút a császárhoz hasonló „magasabb rendek” zsarnoksága ellen. Luther nem tartott indokoltnak olyan forradalmat, amelyben a köznép uralkodója ellen lázad. Nem osztozott egy későbbi kor politikai meggyőződésében, amikor a demokratikus elvek alapján minden polgárból „fejedelmet” csináltak, s így egy adott terület minden polgárát közös politikai felelősséggel ruházták fel.

Ezért a „két birodalom erkölcséről” szóló bármely vitának számításba kell vennie a 16. század és a későbbi korszakok közötti radikális különbséget. Csak későbbi korokban vált igazolhatóvá az igazság érdekében folytatott politikai forradalom.⁴⁹⁹ Luther következetes volt abban, hogy nemet mondott a világit az istenivel azonosítani akaró bármely kísérletre. Istent az a vágy vezérli, hogy megőrizze saját teremtését, s ő ügyel arra, hogy a törvényt és a rendet az uralkodók által elkövetett igazságtalanságokkal szemben és az alattvalók által kiobbantott lázadások ellenére megvédjék. Az embernek hagynia kell, hogy az Isten Isten legyen, és az ő *békéjéért* kell imádkozni.

---

⁴⁹⁵ Figyelmeztetés minden lelkészhez (*Eine Vermahnung an alle Pfarrherren*). 1546. WA 50:486.24–25. Bár 1539 tavaszán fogalmazták, de csak Luther halála után nyomták ki 1546-ban.

⁴⁹⁹ A Luther-kutatók gyötrődtek azzal a kérdéssel, hogy vajon Luther mit mondott volna a 2. világháború előtti, alatti és utáni németországi politikai fejleményekről. L. például Ohlig: *Die Zwei-Reiche-Lehre Luthers*; továbbá az 1977-es vita: Luthers Lehre von den zwei Reichen, in Grane–Lohse: *Luther und die Theologie der Gegenwart*, 147–155. o. A témáról a lutheránusok között folyó nemzetközi vitához l. Duchrow: *Two Kingdoms*.

„Mert ahol nincs kormányzás, vagy ahol a kormányzást nem tartják tiszteletben, ott nem lehet béke. Ahol nincs béke, ott az ember nem tarthatja meg az életét vagy bármi mást a mások által elkövetett bántalmazással, tolvajlással, rablással, erőszakkal és gonoszsággal szemben. Még kevésbé lesz ott hely Isten igéjének tanítására és a gyermekeknek Isten félelmében és az ő fegyelmezésében történő nevelésére (Ef 6,4)... Azonban Isten maga fogja megbüntetni a gonosz uralkodókat, és rendeleteket és törvényeket szab nekik. Bíró és mester lesz felettük. Jobban kiismeri őket, mint bárki más képes erre, ahogyan teszi ezt a világ kezdete óta.”⁵⁰⁰

---

⁵⁰⁰ A 82. zsoltárról szóló magyarázat, 1530. WA 31/1:192.21–25.; 193.3–6. LW 13:44–45.

7 Az evangélium és Izráel

„Azt kívánom és kérem, hogy azok az uralkodóink, akiknek zsidó alattvalóik vannak, kemény irgalmat gyakoroljanak ezekkel a nyomorult emberekkel szemben... megvizsgálandó, hogy vajon segítene-e ez (bár ez kétséges). A jó orvoshoz hasonlóan kell cselekedniük, aki, amikor elkezdődött az üszkösödés, irgalom nélkül elkezdti vágni, fűrészelni és égetni a húst, az ereket, csontokat és velőt. Ilyen eljárást kell követni ebben az esetben is. Gyűjtsátok fel a zsinagógáikat... kényszerítsétek őket, hogy dolgozzanak, és bánjatok szigorúan velük, amint Mózes tette a pusztában, amikor megölt háromezer embert, nehogy az egész nép elpusztuljon. Biztosan nem tudják, mit tesznek; sőt mint a megszállottak, tudni és hallani sem akarnak róla. Ezért helytelen lenne irgalmasnak lenni, és megerősíteni őket viselkedésükben. Ha ez nem segít, ki kell űznünk őket, mint a veszett kutyákat, azért, hogy ne legyünk részesei utálatos istenkáromlásuknak és összes más vétküknek, és így kiérdemeljük Isten haragját, és velük együtt kárhozzunk el.” (A zsidókról és hazugságaikról, 1543. WA 53:541.24–542.2. LW 47:292)

KÜZDELEM A MEGKEMÉNYEDET SZÍVEKKEL

„Ha ránézel vagy rá gondolsz egy zsidóra, azt kell mondanod magadban: Ó, jaj, az a száj, amelyet ott látok, minden szombaton káromolta és átkozta és befeketítette az én drága Uramat, Jézus Krisztust, aki drága vérével váltott meg engem... Ha ilyen ördögi szájjal kellene ennem, innom vagy beszélnem, ördögökkel ennem és innám tele magam a tál étellel és a csésze itallal együtt; és így az összes ördög társává tenném magam, amelyek a zsidókban laknak, akik kigúnyolják Krisztus drága véréét. Őrizzen meg engem ettől az Isten!”⁵⁰¹

---

⁵⁰¹ A zsidókról és hazugságaikról, 1543. WA 53:528.5–7., 13–17. LW 47:274., 275.

Az ehhez hasonló kitörések, továbbá Luthernek az a kívánsága, hogy Németország szabaduljon meg a zsidóktól, indokolják azt a nézetet, hogy Luther volt a német antiszemitizmus atyja – azé az antiszemitizmusé, amely Hitler politikájának alapja volt, és több mint hatmillió európai zsidó kiirtásához vezetett a náci korszak alatt. Amikor szembesülünk Luthernek azzal a nézetével, hogy a zsidók a Krisztus evangéliumának legkonokabb ellenségei, és olvassuk a zsidók elleni támadásait – különösen 1543-as értekezését „A zsidókról és hazugságaikról” –, még a legapologetikusabb Luther-magyarázók is meghátrálnak. „Az ember azt kívánná, hogy Luther bár csak meghalt volna, mielőtt ez az értekezés megíródott.”⁵⁰² A modern Németország néhány történésze élesen bírálja Luthert, „ezt a hatalmas, de szeszélyes zsenit, ezt a kíméletlen antiszemitát és Róma-gyűlölőt, aki a németiség oly sok jó és rossz tulajdonságát egyesítette szilaj jellemében”.⁵⁰³

Ugyanaz a Luther lett volna antiszemita, aki oly sok vigasztalást talált az Ószövetségben, amikor az Istennel való békére vágyódott papi-professzori pályafutása kezdetén? Megváltozott volna a véleménye? Vagy ezek az erőszakos zsidóellenes kitörések talán egy olyan teológia szerves részei, amely szenvedélyesen elutasít minden kísérletet, ami arra irányul, hogy kisebbitse Krisztusnak, az Isten és bűnös teremtménye közötti egyetlen Közbenjárónak páratlan uralmát? Luther ugyanúgy támatta a pápistákat és a rajongókat (*Schwärmer*) is, akiket az evangélium – amely szerint Istenhez egyedül Krisztus által lehet eljutni – elárulóinak tekintett. Azt mondhatjuk, hogy amikor eljutott a zsidókérdéshez, akkor teológiai gondolatait saját korának antiszemitizmusával egyesítette.

Az antiszemitizmus gyökerei időben messze nyúlnak vissza. A nyugati egyház legtisztéletreméltebb atyáinak egyike, Augustinus azzal érvelt, hogy a Kain és Ábel közötti gyilkos összeütközés előrevetítette a keresztények és a zsidók közötti állandó ellenségeskedést. A zsidók sok szokásos bűn bűnbakjaivá lettek: rituális gyilkosság, gyermekrablás, vízmérgezés és sok más – a népszerű történelemkönyvekben színesen ábrázolt – rémtett állítólagos elkövetőivé.⁵⁰⁴ A zsidóellenes törvényhozás a zsidók kiűzéséhez vezetett a szent római birodalom sok vidékéről, és a spanyol inkvizíció kezdte el a zsidók kegyetlen üldözését a 14. század végén.⁵⁰⁵ A német tartományok sem voltak kivételek: 350 helyen és 140 közösségben gyilkoltak halomra zsidókat egy antiszemita hullám idején 1348-ban és 1349-ben.⁵⁰⁶ Úgy tűnt, hogy Luther ba-

---

⁵⁰² Bainton: *Here I Stand*, 379. o.

⁵⁰³ Shirer: *Rise and Fall of the Third Reich*, 91. o. Erről a vitatott magyarázatról l. Moellering: *Luther's Attitude Toward the Jews*; Montgomery: *In Defense of Martin Luther*; Matheson: *Luther and Hitler*; Bainton: *Luther, Begin and the Jews*.

⁵⁰⁴ L. Trachtenberg: *The Jew as Sorcerer*, 2. rész.

⁵⁰⁵ Bainton: *Travail of Religious Liberty*, 1. fej.

⁵⁰⁶ Roth: *Jews in the Middle Ages*, 658. o.

rátai és ellenségei is egyetértettek abban, hogy a zsidók – mivel elutasították, hogy keresztények legyenek – a társadalom ellenségei, „ravaszak, hamisak, esküszegők, tolvajok, gyűlölködők és hitszegők”.⁵⁰⁷ Vajon Luther hogyan érthetett egyet a zsidókkal szembeni ilyen magatartással, amikor véleménye a keresztény hit és erkölcs dolgairól olyannyira eltért az elterjedt állásfoglalásoktól? Lehet, hogy az öreg reformátor kritikusabb volt, és kevésbé türelmes, mint a fiatal professzor? Hogy látta Luther az evangélium és Izráel kapcsolatát?

Luther Izráelről szóló nézeteinek az volt az alapja, hogy különbséget tett egyrészt az Ószövetség – a „hívő zsinagóga”, Krisztus apostolainak ősegyháza –, másrészt a judaizmus között, amely a „fáraó megkeményedett szívét” testesíti meg (2Móz 14,4).⁵⁰⁸ Már 1513 és 1515 között, a zsolttárolról szóló első előadásokban mint álszent népet leplezte le a zsidókat, akiknek álnok a nyelvük, és kárt okoznak az istenfélőknek. Ők azok, akiket „Isten... örökre össze is tör” (Zsolt 52,7). A pusztulás négy fajtáját sorolta fel:

„Így a zsidók is elpusztultak: mert a zsinagógának vége lett, és elpusztult, soha sem támadt fel úgy, hogy ismét zsinagóga lenne. Másodszor, kiszakították őket hazájukból, és szétszórták őket minden országban. Harmadszor, eltávolították őket, mégpedig ebből az életből, a halál különböző formái révén. Negyedszer, letépték őket az olajfáról és az egyházzal, a hitről és a Szentírás igaz ismeretéről.”⁵⁰⁹

Luther szerint a Szentírást – különösen az Ó- és Újszövetség közötti egységet – igazán akkor értjük meg, ha a magyarázó hiszi, hogy a Messiásról szóló ószövetségi próféciák az Újszövetségben a Jézusra mint Krisztusra vonatkozó bizonyágtételekben teljesedtek be. Ebben az értelemben az Ószövetség „előkép” (*figura*) és az Újszövetség „előrevetítése” (*umbra*).⁵¹⁰ Amint Luther Zsolt 77,1-ről („Hangosan kiáltok Istenhez”) szóló magyarázatában mondta:

„Így amikor ez a zsolttár a hívő zsinagóga vagy az ősegyház képviselőjében szól, az egyház az Úr Krisztus műveit vallja meg, amelyek segítségével kivezette őket a lelki Egyiptomból, a bűn, a világ és az ördög uralmából. Ezért morális értelemben itt a lelki keresztire feszítés és az egyiptomi csapások vannak gyönyörűen ábrázolva. Először a lel-

---

⁵⁰⁷ Johann Eck: Refutation of a Jew-Book (*Ains Judenbuchleins Verlegung*), 1541. Idézi LW 47:129. Eck támadta a lutheránus Andreas Osiandert, aki védte a zsidókat a rituális gyilkosság vádjától. Az Osiander és Eck közötti vita történetéhez l. Oberman: *Wurzeln des Antisemitismus*, 45–47. o.

⁵⁰⁸ Ez a megkülönböztetés a kulcs Luther Ószövetség-értelmezéséhez. L. Bornkamm: *Luther and the Old Testament*, 6. feje.

⁵⁰⁹ Első előadások a zsolttárolról, 1513–1515. WA 3:296.13–17. LW 10:245.

⁵¹⁰ Azt, hogy hogyan használta Luther ezt a krisztológiai hermeneutikát, megmutatja Ebeling: *Die Anfänge Luthers Hermeneutik*, különösen 42–51. o.

ki Egyiptomot kell megmarni, megalázni és elpusztítani, és azután a Magasságos jobb kezét terjeszti fölénk... Az egész zsoltár azt mondja, amit az Exodus könyve mond kezdettől fogva [hogyan van szabadulás önmagunk megigazitásának igája alól].⁵¹¹

Luthernek a zsidókkal szembeni polémiaja az Ószövetségnek ezen a krisztológiai magyarázatán alapult. Valahányszor a zsoltárok „hazugokról” és „vérszomjas emberekről” szólnak, Luther a zsidókra gondolt. Ennek megfelelően szó szerint a zsidókra alkalmazta Zsolt 5,6-ot („a vérszomjas és álnok embert utálja az Úr”):

„...akik magukra vették Krisztus vérének, és meg is ölték őt, és még mindig utálatosak az ő vérében... A mai napig magukra öntik Krisztus vérének, miközben becsmériák őt.”⁵¹²

Luther Pál apostollal értett egyet, aki az ember önnön igazságába vetett hitét tekintette a legfőbb oknak, amiért Isten „megkeményítette Izráel szívét”. A Római levélről szóló előadásában a zsidókra úgy tekintett, mint akik az egoista büszkeségben örömet találó egyetemes ösztön legfőbb példái. Róm 2,11-ről („Mert Isten nem személyválogató”) szóló szövegmagyarázatában írta:

„A zsidók azt akarták, hogy az Isten úgy cselekedjen, hogy a jót csak a zsidóknak adja, és a rosszat csak a pogányoknak, mintha azért, mert ők Ábrahám magva, automatikusan örökölnék Ábrahám érdemeit is. Így a zsidók mindig arra töreksenek, hogy Istentől személyválogató bírót csináljanak.”⁵¹³

Luther azt állította, hogy ugyanez jellemző az eretnekekre és a „lelkileg öntelt emberek”-re, akik úgy érzik, hogy Isten kiválasztotta őket, de nem képesek megfizetni a szenvedés és a gyötrelmek árát. Hangsúlyozta mindazonáltal, hogy a felebarátomat nem szerethetem, ha nincs meg bennem az a készség, hogy őt magammal egyenlőnek, sőt magamnál különbnek lássam. „Ilyenkor tesziünk eleget a teljes alázatosságunk – azaz a teljes és tökéletes igazságnak – Isten és az emberek felé is.”⁵¹⁴

Luther ezért különbséget tett a „történelmi” és a „lelki” Izráel között, s ebben Augustinust követte, aki különbséget tett a „betű” és a „lélek” között a Szentírás magyarázatában. Az ősatyák, Ábrahám, Jákób és Izsák a lelki Izráel első példái, a

---

⁵¹¹ Első előadások a zsoltárokról, 1513–1515. WA 3:535.22–28. LW 11:17. Luthernek a középkori ószövetségi exegézis használatához, amely a „hívó zsinagóga” felfedezéséhez vezette, l. Preus: *From Shadow to Promise*, 14. fejelet.

⁵¹² Első előadások a zsoltárokról, 1513–1515. WA 3:68.4–7. LW 10:77. Több bizonyítékért Luther zsidókkal szembeni korábbi magatartásáról és arról, hogy ez hogyan befolyásolta írásait l. Maurer: *Die Zeit der Reformation*.

⁵¹³ Előadások a Római levélről, 1515–1516. WA 56:199.10–13. LW 25:182.

⁵¹⁴ WA 56:199.28–30. LW 25:183.

Krisztusba vetett hit előképei voltak. Azt az ígéretet kapták, hogy ők lesznek az új Izráel, akiket Jézus – a szűz Máriától született „Ábrahám magva” – kormányoz majd. Így mondta Luther a fiatal szász hercegnek, János Frigyesnek a Magnificatról írt munkájában, 1521-ben:

„Azért nem kellene a zsidókkal olyan durván bánni, mert sok köztük a leendő keresztyén, s naponként lesznek közülük keresztyének. Ráadásul az az ígéret, hogy Ábrahám magvában mindenkor lesznek keresztyének, akik az áldott magot felismerik, egyedül az övék, nem pedig a miénk, pogányoké. A mi ügyünk az ígéret nélküli, pusztán kegyelmen fordul meg, ki tudja, hogyan és mikor.”⁵¹⁵

Luthernek az evangélium és Izráel közötti kapcsolatról szóló korai gondolatait a dicséret és a szidás furcsa keveréke jellemezte. Az antiszemitizmus állandó nyomása ellenére a zsidók tolerálásáért emelt szót, ami az első lépés megtérésükhöz, végül is ők voltak az első nép, akik Isten üdvígéretét kapták. Luther ezért állt a jól ismert hebraista, Johann Reuchlin mellé, amikor egy megtért zsidó – Johann Pfefferkorn – megtámadta azt a humanista törekvését, hogy a zsidó irodalmat, beleértve a Talmudot is felhasználja a Biblia jobb megértése érdekében. Amikor 1514-ben a kölni dominikánusok támogatták Pfefferkornnak azt a követelését, hogy a zsidó irodalmat el kell égetni, Luther a szász udvarban – Georg Spalatinon keresztül – tudatta, hogy a humanista kritikai tudományosságot támogatja a dominikánus előítéletekkel szemben. Kijelentette, hogy a zsidók megtérése végső soron Isten kezében van, és a római inkvizíciónak inkább a bűnös keresztyénekkal kellene foglalkoznia ahelyett, hogy a zsidókat kényszeríti a megtérésre.⁵¹⁶

Jóllehet Luther korai időszakában wittenbergi pap-professzorként reménykedett a zsidók megtérésében, mégis folytatta az ellenük intézett támadásait, miután makacsul ellenálltak, amikor el akarta velük fogadtatni, hogy Jézus az Ószövetségben megígért Messiás. Egy ideig úgy tűnt, hogy a Szentírás fiatal magyarázója magáévá tette Pál nézetét, amely szerint Izráel „megkeményedése” isteni titok, ami valamilyen képpen a pogányok megtérésével van összefüggésben (Róm 11,25). Izráel olyan, mint az Isten rendelése következtében alakuló emberi test. „Mert amiképpen a test tag-

---

⁵¹⁵ Magnificat, 1521. WA 7:600.33–601.2. LW 21:354–355. (Magyarul: *Magnificat*. Ford. Takács János. 58. o.) Luthernek az ószövetségi pátriarkákról mint a „lelki Izráelről” szóló véleményéhez l. uo., WA 7:597.1–18. LW 21:351.

⁵¹⁶ Levél Georg Spalatinhoz 1514 februárjában. WA.BR 1:23.2–19. SJ 1:28–29. A Reuchlin-vita 1509-ben kezdődött, amikor a császár zsidó könyvek elkobzását rendelte el, és az 1520-as években végződött, Reuchlin iratainak a pápa által történő elítélésével. A szatirikus „Sötét férfiak levelei”, amelyet a humanista Ulrich von Hutten bocsátott ki, 1515 után fellobbantotta a vitát, és neveltségessé tette azt. L. a levelek gyűjteményét in Hutten: *On the Eve of the Reformation*, különösen a Holborn által írt bevezetést; továbbá Spitz: *Renaissance and Reformation Movements*, 280–281. o.

jai keresztre vannak feszítve a bűn számára azért, hogy így azok az igazságnak élhessenek, úgy a zsidóknak is meg kell halniuk Krisztussal a bűn törvénye számára, hogy vele együtt támadhassanak fel kegyelmi életre.”⁵¹⁷

1522-ben Luther tudomására jutottak azok a nürnbergi birodalmi gyűlésről kiszivárgott híresztelések, amelyek arról szóltak, hogy megtagadta Jézus szűztől való születését, és hogy úgy tekintett Jézusra, mint akit József nemzett. Igazhitőségét egy 1523-ban Jézus Krisztusról írt tanulmányban védte meg, amelyik Jézus Krisztusról, a zsidóról szólt. Miután a Szentírás alapján alapos érvekkel támasztotta alá, hogy Jézus a Messiás, Luther megdorgálta az egyházat azért, hogy rossz példát mutatnak a zsidók számára.

„Úgy bántak a zsidókkal, mintha kutyák lennének emberi lények helyett; nem tettek egyebet, mint kigúnyolták őket, és elkobozták javaikat. Amikor megkeresztelik őket, semmit nem mutatnak meg nekik a keresztyén tanításból vagy életből, hanem csak a pápistaságnak és a csuhásoknak szolgáltatják ki őket. Amikor azután a zsidók látják, hogy a judaizmusnak ilyen erős szentírási alapja van, és hogy a keresztyénség a Szentírásba vetett bizalom nélküli pusztá locsogás lett, hogyan szedhetnék össze magukat, és hogy lehetnének igaz, jó keresztyének?”⁵¹⁸

Luther reménykedett abban, hogy a tisztességes bánásmód és a szilárd bibliai tanításon alapuló jó keresztyén példa sok zsidót térít majd meg, és ezért érveket hozott a Szentírásból, hogy bebizonyítsa: Jézus volt az Ószövetség által megjövendölt Messiás.

1. Jákob fiainak mondott prófécija „Júda királyi pálcájáról”, amely egy eljövendő királyé. Jézus személyében teljesedett be (1Móz 49,10–12). Amióta a rómaiak Kr. u. 70-ben elpusztították Jeruzsálemet, nem létezett király által irányított zsidó állam. A prófécia mégis egy olyan királyra vonatkozott, aki zsidók és pogányok fölött is uralkodni fog: Jézus Krisztusra, aki zsidónak született, és arra rendeltetett, hogy visszaállítsa az Isten és Izráel között megtört szövetséget, és egy új, örökké tartó szövetségben örök igazságot hirdessen meg. Luther meglepőnek találta, hogy a Szentírás zsidó magyarázói nem értenek egyet egy ilyen magyarázattal.⁵¹⁹

2. Dániel jövendölése „az év hetven hetéről” Izráel végső feldúlása előtt, amelyet Gábiel angyal ihletett, szintén Jézus személyére mutat (Dán 9,24–27). Miután a népszerű „egy hét – egy év” magyarázatot használta, Luther úgy kalkulálta a kiszámított 490 évet, hogy az a perzsa király, Kambüszész (Kr. e. 529–522) uralkodása és

⁵¹⁷ Első előadások a zsoltaókról, 1513–1515. WA 3:203.27–29. LW 10:173.

⁵¹⁸ Arról, hogy Jézus Krisztus zsidónak született, 1523. WA 11:315.3–9. LW 45:200.

⁵¹⁹ WA 11:325.25–331.22. LW 45:213–221.

Krisztus 30 éves korában történő megjelenése (Lk 3,23) közötti időszakra vonatkozik. Bár ezek a számítások sem következetesek, sem pontosak nem voltak, Luther elegendő megfelelést talált a Szentírás és a történelmi adatok között, hogy azt a következtetést vonja le, Dániel Jézusról beszélt, s nem valaki másról.⁵²⁰

3. Még világosabbak voltak számára Hagg 2,9 („Nagyobb lesz e templom ezutáni dicsősége az előzőnél”) és Zak 8,23 („Azokban a napokban tízen is megragadnak a mindenféle nyelvű népek közül egy júdeait ruhája szegélyénél fogva, és ezt mondják, »Hadd tartsunk veletek«”) jövendölései. Ezek a próféciák világosan mutatták Luthernek az új Izráel nagyobb hatalmát, amely Krisztus uralma alá tartozónak tekintti a pogányokat.⁵²¹

Luther meg volt győződve arról, hogy a keresztények és zsidók közötti, érvekre támaszkodó párbeszéd hasznosabb, mint az olyan politikai döntések, amelyek a zsidókat a kereszténységnek rendelik alá vagy gettókba különítik el őket. Először is a zsidóknak el kell fogadniuk azt, hogy Jézus a megígért Messiás, azután kell meggyőzni őket arról, hogy Jézus Isten Fia is volt. „Először tejjel tápláljátok őket, és kezdjék felismerni, hogy az ember Jézus az igaz Messiás, azután majd ihatnak bort, hogy megtanulhassák azt is, hogy ő valóságos Isten.”⁵²² Az értekezést ezzel a tanáccsal zárta:

„Ha valóban segíteni akarunk nekik, a velük való bánásmódunkban nem a pápai törvénynek, hanem a keresztyén szeretet törvényének kell vezetnie bennünket. Szívvelyesen kell fogadnunk őket, és meg kell engednünk nekik, hogy üzletet kössenek és dolgozzanak velünk... hallgassák keresztyén tanításunkat, és szemlélői legyenek keresztyén életünknek. Ha néhányan közülük makacsnak bizonyulnak, hát aztán? Végül is mi magunk sem vagyunk mind jó keresztyének.”⁵²³

Luther saját kísérletei, hogy Wittenbergbe látogató zsidókat megtérítsen, nem jártak sikerrel. A Messiás eljöveteléről szóló ószövetségi textusokon alapuló párbeszéd hiábavalónak bizonyultak mind a két oldal számára. Luther atyáskodó magatartása és a zsidó látogatók ragaszkodása saját meggyőződésükhöz nem találkozott egymással. 1526 táján három rabbi látogatta meg Luthert, és a Jer 23,6-ban lévő messiási szakaszból vitáztak („... így fogják nevezni: az Úr a mi igazságunk”). A rabbik elutasították, hogy Jézusra vonatkoztassák a szakaszt. Ugyanerről a textusról egy későbbi igehirdetésben Luther azt mondta: „nem tartottak ki a szöveg mellett, hanem elme-

⁵²⁰ WA 11:331.23–336.5. LW 45:221–228.

⁵²¹ WA 11:336.6–36. LW 45:228–229.

⁵²² WA 11:336.16–19. LW 45:229.

⁵²³ WA 11:336.30–34. LW 45:229.

nekültek tőle”. A találkozás Luther visszaemlékezése szerint azzal végződött, hogy mind a két fél azt remélte, meg fogja téríteni a másikat.⁵²⁴

Hírek keringtek arról, hogy zsidók összeesküvést szőnek Luther megölésére, ami csak növelte a gyanúját, hogy a zsidóknak továbbra is kemény a szívük.⁵²⁵ Ráadásul hírek jutottak el Wittenbergbe arról, hogy Cseh- és Morvaországban a zsidók keresztényeket térítenek, s mindez csak növelte Luther haragját. Az utolsó csepp a pohárban az a felfedezése volt, hogy saját ügyének egyes támogatói magukévá tették a szombat (sabbát) visszaállítását a vasárnap helyett, valamint a zsidó törvények felélesztését annak érdekében, hogy a keresztény erkölcsöket megjavítsák. Luther ezért támadta ezeket a „szombatosokat”, akiket „a zsidók majmainak” nevezett.⁵²⁶ 1537-re megváltoztatta a véleményét arról, hogy a zsidókat bölcsen el kell tűrni. Támogatta János Frigyes 1536-os rendeletét, amely megtiltotta a zsidók letelepedését a szász fejedelemségben. 1537-ben elutasította a németországi zsidók leghíresebb vezetőjének, Josel von Rosheim rabbinak a kérését, hogy segítsen neki engedélyhez jutni, amellyel átutazhat a szász fejedelemségen. Egy 1537. június 11-én kelt levelében Luther azt mondta Josel rabbinak, hogy ő még mindig támogatná a zsidókkal való jóindulatú bánásmódot, „de nem úgy, hogy jó szándékomon és befolyásomon keresztül megerősödhessek tévedésükben, és még kellemetlenkedőbbek legyenek”.⁵²⁷ Egy ugyanezen időszakból származó, asztalnál tett megjegyzés rávilágít arra, hogy Luther mennyire haragudott azért, hogy a zsidók Morvaországban egyes keresztényeket zsidó hitre térítettek. „Miért kellene ezeknek a gazembereknek, akik testben és vagyonban megkárosítják az embereket, és sok keresztényt visszahúznak babonáikhoz, engedélyt adni? ... Megírom ennek a zsidónak, hogy ne térjen vissza.”⁵²⁸

Luther a nézeteit a morva grófnak, Wolfgang Schlick von Falkenaunak, „egy jó barátunk szülő nyílt levélben” foglalta össze. A levelet 1538 márciusában jelentették meg, és két kérdésre válaszolt: Miért olyan nehéz a zsidókat megtéríteni? Miért kell a zsidó törvényeknek érvényesnek lenni keresztények számára? Luther az első kérdést hosszadalmas érveléssel válaszolta meg, hogy megmutassa: a zsidók egy állítólagos isteni ígérethez ragaszkodnak, amely tagadja, hogy Jézus a Messiás; így a zsidók egy hazugsághoz ragaszkodtak, amely utálatos bűnökké lett. Ahelyett, hogy hinnének az isteni ígéretben, amely szerint a Messiás addig jön el, amíg Izrael nemzetként létezik, vagyis Jeruzsálem Kr. u. 70-ben történt elpusztítása előtt, még min-

⁵²⁴ Igehirdetés Jer 23,5–9-ről, 1526. november 25. WA 20:569.36–37. Asztali beszélgetések, 1540. május 21–június 11. Nr. 5026. WA.TR 4:620.5–8.

⁵²⁵ Egy 1535. január 23-án keltezett, Nikolaus Amsdorffhoz címzett levélben Luther arról számolt be, hogy egy lengyel zsidó orvost küldtek Wittenbergbe, hogy megmérgezze, de elfogták, mielőtt tervét végrehajthatta volna. WA.BR 3:428.14–17.

⁵²⁶ Előadások a Genezisről, 1535–1536. WA 42:520.22–35. LW 2:361–362.

⁵²⁷ WA.BR 8:89.9–90.13.

⁵²⁸ Asztali beszélgetések, 1537. május 27–június 18. Nr. 3597. WA.TR 3:442.4–5., 12. LW 54:239.

dig várják a Messiást – habár 1500 éve nem létezik zsidó állam. Így – tette hozzá Luther – „a zsidók megrágalmazzák Istent, és becsapják magukat, amikor azzal vádolják, hogy a Dávidnak tett ígéretnek nem tett eleget, mert nem azon a módon küldte el a Messiást, ahogy ők szeretnék volna, és nem leírásuknak és elképzelésüknek megfelelően.”⁵²⁹ Luther a zsidó törvények keresztények számára való érvényességére vonatkozóan azt állította, hogy ezek a törvények Jézus Messiásként történt eljövetele után többé már nem szükségesek. Azt is mondta, hogy a zsidó törvények érvényüket veszítették a papsággal, a templommal, a királysággal és az istentisztelettel egyetemben, hiszen ezek mindegyike feltételezi a zsidó államot, amely többé nem létezik.⁵³⁰ Luther sok korabeli teológussal együtt osztotta azt a véleményt, amely szerint csak a Tízparancsolat volt érvényes mint „természeti törvény”, annak egyetemessége miatt. „Mert ha Mózes soha nem jelent volna meg, és Ábrahám soha nem született volna meg, a Tízparancsolatnak kellett volna kormányozni minden embert kezdettől fogva, ahogy valóban tette, és még teszi is.”⁵³¹ Luther azzal az ítélettel fejezte be támadó jellegű írását, hogy a zsidók megtérése reménytelen vállalkozássá válhat.

„Mivel a száműzetés tizenöt évszázada – amelynek láthatóan nincs és nem is lehet vége – nem alázza meg vagy téríti észhez a zsidókat, ezért jó lelkiismerettel lemondhattok rólok. Mert lehetetlen, hogy Isten oly soká vigasztalás és prófétálás nélkül hagyná népét, ha valóban az ő népe lennének.”⁵³²

Mivel Luther korábbi, a zsidókkal szembeni türelemre való felszólítását az a várakozás motiválta, hogy a reformáció által meghódított tartományokban a zsidók növekvő számban fognak megtérni, a megtérésre irányuló érdeklődés hiánya meggyőzte őt arról, hogy Izráelnek az evangéliummal történő kiengesztelődése Isten ügye, és nem az egyház kötelessége. A zsidó–keresztény kapcsolat javítását szolgáló erőfeszítéseiben sem reménykedett már 1538 után. A zsidók a pápistákkal és a rajongókkal (*Schwärmer*) együtt a megkeményedett szív megtestesítői voltak, amit Isten látszólag azért engedett meg, hogy felfedje a világban a jó és a rossz közötti tartós küzdelmet. A Biblia tekintélyét tagadó és a szentségek nélkül élő keresztény radikálisok elszaporodása, a parasztfelkelések, valamint a keresztények zsidókhöz történő áttérései meggyőzték Luthert arról, hogy a sátán betört a világba, hogy a végidő előtt megvívja az utolsó csatát. Ezért határozta el, hogy harcát a keresztények közötti „judaizálókra” korlátozza – vagyis a pápistákra és a rajongókra, akik az üdvösségre

⁵²⁹ A szombatosok ellen, levél egy jó barátoknak, 1538. WA 50:322.31–34. LW 47:78.

⁵³⁰ WA 50:323.30–324.10. LW 47:79–80.

⁵³¹ WA 50:330.35–37. LW 47:89. Luther osztotta Aquinói alapnézetét a „természeti törvényről”, l. McNeill: *Natural Law*, 220–221. o.

⁵³² WA 50:336.2–6. LW 47:96.

vezető eszközként az ember saját erejéből történő megigazulását dicsőítették –, ahelyett, hogy a zsidókkal foglalkozzon, akik – úgy tűnt – reménytelenül belekeveredtek a keresztény evangélium elleni rosszindulat sátáni hálójába. Az egyházban is elég „judaizálóval” kell megküzdeni, miért hadakozna még a zsinagógában élő megkeményedett szívekkel is?

KEMÉNY IRGALOM

Azonban miután egy barátjától, Schlick gróftól beszámolót kapott arról, hogy Morvaországban a zsidók még mindig igyekeznek keresztényeket zsidó hitre téríteni, Luther annyira felháborodott, hogy haragját egy értekezésben öntötte ki, amely a zsidókérdés „végső megoldását” javasolta: „A zsidókról és hazugságaikról”. Az 1543 januárjában kiadott értekezés válasz volt egy állítólagos zsidó röpiratra, amely az Ószövetségre vonatkozó keresztény állításokat próbálta megcáfolni.⁵³³ A tanulmány négy fő dologgal foglalkozik:

1. Luther meg akarta cáfolni a „cionizmust” propagáló zsidó érveket, azaz a faji büszkeség hangsúlyozását, amely a szövetség törvényének igazságán alapul, és azon az ígéreten, hogy minden zsidó Izráelben gyűlik össze, hogy a Messiásra várjon. Mindez Luther szerint „hamis dicsekvés”. Jeruzsálem Kr. u. 70-ben elpusztult, a zsidók szétszóródtak, és Palesztina elveszett számukra. Ha Isten szerette volna őket, visszaállította volna büszkeségüket. Ehelyett hagyta szenvedni őket, így mutatva meg haragját a néppel szemben, amely elutasította Krisztust, hogy beteljesedjen Hóseás jóvendölése: „Nevezd őt így: »Nem népem«. Mert nem vagytok az én népem, és én sem vagyok a tietek.” (Hós 1,9) „Test és lélek félelemtől borzong – mondta Luther –, mert azt kérdem, milyen lesz az Isten örök haragja a pokolban a hamis kereszténynek és az összes hitetlen iránt?”⁵³⁴ Azt tanácsolta olvasóinak, hogy ne csodálkozzanak a zsidók hitetlenségén, mert túl sokáig voltak Isten haragjának kiszolgáltatatva ahhoz, hogy megérthessék az olyan keresztény tanításokat, mint a Szentháromság és a szűztől való születés. „Semmilyen emberi értelem vagy akármely emberi szív sem fogja soha elfogadni ezeket a dolgokat, legkevésbé a zsidók megkeseredett, dühös, vak szíve.”⁵³⁵

Ugyanakkor a zsidók arról akarják meggyőzni a keresztényeket, hogy ők – származásuk és körülményeik miatt – különleges nép. Luther az ilyen büszkeséget a képmutatás csúcsának tartotta. A zsidók – mondta Luther – hasonlóak az itáliaiakhoz, „akik azt hiszik magukról, hogy egyedül ők emberi lények; azt képzelik, hogy

---

⁵³³ WA 53:412–552. LW 47:123–306. Hogy Luther pontosan milyen röpiratot kapott és olvasott, nem ismert.

⁵³⁴ WA 53:418.30–32. LW 47:139.

⁵³⁵ WA 53:419.10–11. LW 47:139.

rajtuk kívül a világ egyetlen népe sem az, velük összehasonlítva csak kacsák vagy egerek”.⁵³⁶ Luther szerint ez az etnikai önteltség váltotta ki Isten haragját, és ezért küldött prófétákat, akik büntetést ígértek, amint Jeremiás tette, amikor isteni ítéletet hirdetett meg a „szívükben körülmetéletlenek” számára (Jer 9,25–26).⁵³⁷ Azonban a zsidók szerint ez azt jelenti, Isten felhatalmazta őket arra, hogy megbüntessék a körülmetéletlen pogányokat, amint ezt Eszter könyve is sugallja. „A nap még soha nem süttött vérszomjasabb és bosszúállóbb népre, mint ők, akik azt képzelik, hogy ők Isten népe, akiket azzal bíztak meg, és akiknek azt parancsolták, hogy gyilkolják és vágják a pogányokat.”⁵³⁸ Luther gyakran idézett bibliai szakaszokat, hogy megmutassa Izráel megátalkodottságát és engedetlenségét.

„Egy meggyalázott menyasszony, igen, javíthatatlan szájha és a legbűnösebb lotyó, akivel Istennek valaha pörlekednie, viaskodnia és küzdenie kellett. Ha a próféták által megfenyítette és megverte őket szavával, ők ellene mondtak, megölték prófétáit, vagy veszett kutyához hasonlóan megharapták a botot, amellyel verték őket.”⁵³⁹

Ezért átkozott nép a zsidó, amely csak azért létezik, hogy Isten haragjának élő példája legyen. Megszegik a saját törvényeiket, amikor uzsorát gyakorolnak; és üldözik azokat, akik megkísérlik, hogy visszavezessék őket Isten igazságához.⁵⁴⁰ Luther számára a zsidók szemléltették legjobban a cselekedetekből történő megigazulást, amely tagadja Isten Krisztusban adott, meg nem érdemelt kegyelmét. Az ilyen bűnös magatartás a törökök, a pápisták és a rajongók (*Schwärmer*) társaságába juttatja őket; hiszen ezek „önhittségüknek és dicsekvésüknek megfelelően mind azt állítják, hogy ők az egyház, s eközben nincsenek tekintettel az egy igaz hitre s az Isten parancsolatainak kijáró engedelmességre, hiszen az emberek csakis ezáltal lehetnek és maradhatnak Isten gyermekei”.⁵⁴¹

2. Luther az Ószövetség krisztológiai értelmezését vallotta, szembeszállva a zsidóknak a Szentírásra hivatkozó állításaival, miszerint a Messiás még nem jött el. Itt Luther az értelmezés hagyományos módszereire támaszkodott, különösen azokra, amelyeknek kidolgozása Nicolaus de Lyra (1270–1349) és Paulus de Burgos (1351–1435) nevéhez fűződött. Az utóbbi kikeresztelkedett spanyol rabbi volt, aki később érsek lett. Mindketten rabbinikus módszereket alkalmaztak Ószövetség-magyarázatukban annak érdekében, hogy megmutassák: Krisztus a zsidó Bibliában megjövén-

⁵³⁶ WA 53:420.13–16. LW 47:141.

⁵³⁷ WA 53:431.32–432. 6. LW 47:154–155.

⁵³⁸ WA 53:433.19–21. LW 47:157.

⁵³⁹ WA 53:441.7–12. LW 47:166.

⁵⁴⁰ WA 53:443.14–22. LW 47:169. Az uzsoráról l. 2Móz 22,25 és 5Móz 23,19–20, ami megengedi a zsidóknak, hogy kamatot vegyenek a pogányoktól, de zsidó honfitársaiktól nem.

⁵⁴¹ WA 53:448.20–22. LW 47:175.

dölt Messiás. Luther követte példájukat, és négy textust idézett az Ószövetségből annak bizonyítására, hogy a Messiás már eljött: 1Móz 49,10-et („Nem távozik Júdából a jogar... , míg el nem jön, akinek engednek a népek”); 2Sám 7,12–16-ot (Nátán Dávidnak szóló jövendölése egy utódról, akinek trónja örökké fennmarad); Hag 2,6–9-et (ígéret a népek összebékítésére, valószínűleg a Messiás által); és Dán 9,24-et (a hetven hétre vonatkozó prófécia, amely után örökké tartó igazság jön). Luther hosszadalmas exegetikai érvelésbe bocsátkozott annak megmutatására, hogy ezek a szövegek mind azt „bizonyítják”, hogy Jézus a Messiás. Annak a három rabbinak a műveivel kapcsolatos tapasztalataira is utalt, akik 1526-ban meglátogatták őt. Felpanaszolta, hogy annak ellenére, hogy ajánlóleveleket írt a „hatóságokhoz” (szász hercegek?), hogy engedélyezzenek nekik szabad mozgást, később mégis elárulták a bizalmát Krisztus gyalázásával. „Ezért nem akarok többé semmilyen kapcsolatot egyetlen zsidóval sem” – mondta.⁵⁴²

Luther szerint mivel a zsidók kiforgatják a Szentírást, és tagadják, hogy Jézus a megígért Messiás, nem méltók a bizalomra, ezért bármit mondanak róluk, az igaz lehet; kutakat fertőznek, gyermekeket rabolnak, és az ördöggel vannak szövetségben.⁵⁴³ Luther újabb és újabb részletekbe menő exegetikai műben cáfolta meg azt a „hazugságot”, amely szerint a Messiást még várni kell. Azt állította, hogy ez a hazugság az isteni és az emberi összecerelésében gyökerezik. Mózes igazi követői – azaz a keresztények – képesek egyértelmű különbséget tenni „emberi előírások” és a Krisztusban feltárult isteni kegyelem között, de a zsidók képtelenek erre.

„Röviden, az egész életük, minden cselekedetük, akár esznek, akár isznak, akár alusznak, akár felkelnek, állnak, sétálnak, öltözködnek, vetkőznek, böjtölnek, fürdenek, imádkoznak vagy dicsérnek, annyira be van szennyezve borzalmas rabbinikus előírásokkal és hitetlenséggel, hogy Mózeset nem lehet többé felismerni köztük. Ez meg egyezik a pápaság helyzetével napjainkban, amelyben Krisztus és szava alig különböztethető meg az emberi rendelésektől.”⁵⁴⁴

3. Luther kiöntötte haragját az ellen, amit a kereszténység elleni zsidó polémiaként értelmezett, különösen a Jézusról, Máriáról és általában a hívőkről szóló „hazugságok ellen”. Azt állította, hogy mivel a zsidók és a pápisták képtelenek megcáfolni az evangéliumot, azzal vádaskodnak, hogy Krisztus ördögi varázsló volt, anyja pedig szajha.⁵⁴⁵ Szójátékokat használnak, hogy hatásosan érveljenek.

---

⁵⁴² WA 53:462.3. LW 47:192.

⁵⁴³ WA 53:482.8–14. LW 47:217.

⁵⁴⁴ WA 53:511.19–24. LW 47:254.

⁵⁴⁵ WA 53:514.18–19. LW 47:257.

Amikor egy keresztyén azt hallja, hogy a zsidók a »Jesu« szót mondják ki – amint ez néha megtörténik, amikor kénytelenek szólni hozzánk –, a keresztyén azt feltételezi, hogy Jézus nevét használják. Azonban valójában a zsidók a »Jesu« név betűinek számértékére gondolnak, ami 316, vagyis egyenlő a *Vorik* istenkáromló szó számértékével. És amikor a »Jesu« szót mondják ki imáikban, háromszor köpnek a földre a mi Urunk és az összes keresztyén tiszteletére, nagy szeretetüktől és odaadásuktól indítva. Amikor viszont egymással beszélgetnek, akkor azt mondják, *Deleatur nomen eius*, ami magyarán azt jelenti, »irtsa ki Isten a nevét« vagy »vigye el őt az összes ördög«.⁵⁴⁶

Luther felhasznált egy korabeli népszerű antiszemita vitairatot, amelyet Antonius Margaritha állított össze és adott ki Augsburgban „A teljes zsidó hit” (*Der ganze jüdische Glaube*) címmel 1530-ban. Margaritha zsidó volt, aki 1522-ben áttért a lutheranizmusra, miután elhagyta tekintélyes rabbicaládját. Sok dologról, amit keresztényellenes zsidó polémiaként írt le, kiderült, hogy hamis, ezért bebörtönözték, és végül elűzték Augsburgból, amikor a zsidó közösség panaszt emelt rágalmozó állításai miatt. Azonban Luther élvezettel olvasta az asztalnál Margaritha történeteit, és idézte azokat, valahányszor a zsidókérdéssel foglalkozott.⁵⁴⁷ Ezen tételek egyike az volt, hogy a zsidók Jézust házasságtörés gyümölcsének, a szajha Máriának egy patkolókováccsal folytatott viszonyából származó gyermeknek tekintették. Ezért Luther szigorú intézkedéseket követelt az olyan emberekkel szemben, akik így visszaélnék a keresztyének feléjük tanúsított türelmével. Mivel a zsidók a kereszténységben a szentek legszentebbejeit gyalázták, vagyis Jézust, Máriát és a Szentháromságot, ezért úgy gondolta, meg kell vonni tőlük a keresztyén irgalmat.

„Hibásak vagyunk, hogy nem öljük meg őket. Sőt megengedjük nekik, hogy szabadon éljenek köztünk az összes gyilkolásuk, átkozódásuk, istenkáromlásuk, hazugságuk és rágalmozásuk ellenére; védjük és oltalmazzuk zsinagógáikat, házaikat, életüket és javaikat. Így lustává és magabízóvá tesszük őket, és arra bátorítjuk, hogy bátran kifosszanak minket, elvegyék pénzünket és javainkat, valamint kigúnyoljanak és kinevessenek minket, azzal a céllal, hogy legyőzzenek, hogy mindnyájunkat legyilkoljanak nagy bűnünk miatt, elrabolva összes javunkat (amiért naponta imádkoznak, és amit remélnék).”⁵⁴⁸

4. Luther ezt az „őszinte jó tanácsot” politikai vezetőknek ajánlotta, bár a tanácsot hallgató legtöbb fejedelem nem vette figyelembe azt. A zsidók ellen foganatosítandó hét lépés, amelyre felhívta a fejedelmek figyelmét, rávilágít arra, hogy saját néze-

⁵⁴⁶ WA 53: 514. 1–8. LW 47: 257.

⁵⁴⁷ L. például: Asztali beszélgetések, 1542/1543 tele. Nr. 5504. WA.TR 5:198.18–19. LW 54:436.

⁵⁴⁸ WA 53:522.8.10–17. LW 47:267.

tei mennyire a középkori antiszemitizmusban gyökereznek. Végkövetkeztetése az volt, hogy mivel a megtérés számukra többé már nem lehetséges, „kemény irgalmat” (*scharfe Barmherzigkeit*) kell gyakorolni a zsidókkal szemben.

„Mivel köztünk élnek, nem vagyunk kötelesek eltérni viselkedésüket most, hogy tudomásunk van hazugságukról, gyalázkodásukról és istenkáromlásukról. Ha megtesszük, részesei leszünk hazugságaiknak, átkozódásuknak és istenkáromlásuknak. Így nem fojthatjuk el az isteni harag kiolthatatlan tüzét, amelyről a próféták beszélnek, sem a zsidókat nem tudjuk megtéríteni. Imádsággal és istenfélelemmel kemény irgalmat kell gyakorolnunk, hogy meglássuk, hogy legalább néhányat megmenthetünk-e az izzó tűzből. Bosszút nem állhatunk. Annál, amit mi kívánhatunk nekik, már ezerszer rosszabb bosszú ragadta torkon őket.”⁵⁴⁹

Luther a következőket javasolta:

1. a zsinagógákat és iskolákat fel kell gyújtani és meg kell semmisíteni;
2. a zsidó magánlakásokat le kell rombolni, előnyben részesítve a közösségi, ellenőrzött településeket;
3. az összes zsidó vallásos irodalmat el kell kobozni azért, hogy megbüntessék az istenkáromlást;
4. a rabbiknak életük elvesztése terhe mellett meg kell tiltani, hogy tanítsanak;
5. meg kell tagadni az oltalomlevelet mindenkitől, hogy a zsidó vallás ne terjedhessen;
6. a kisajátított zsidó tőkét egy közös kincstár számára kell felhasználni, amelyből áttért zsidók kaphatnak támogatást, máskülönben virulni fog az uzsora; és
7. dolgoztatni kell a zsidókat, hogy kigyógyuljanak lustaságukból és abból a kísértésből, hogy „orcájuk veritéke nélkül” (1Móz 3,19) keressék meg a mindennapi kenyerüket.

Mindent összefoglalva: Luther egyértelművé kívánta tenni, hogy a zsidók és a keresztények közötti kapcsolat minimális legyen, vagy inkább teljesen szűnjön meg. Jobb lenne – fejezte be Luther a maga hosszadalmas tanácsát –, ha a zsidókat elűznék a keresztény országokból, amint azt Franciaországban, Angliában, Spanyolországban és számos német területen tették. „Mert, amint hallottuk, Isten irántuk érzett haragja olyan erős, hogy a szelíd irgalom (*sanfte Barmherzigkeit*) azzal a következménnyel jár, hogy egyre rosszabbak lesznek, miközben a kemény irgalom legalább egy kicsit jóra vezeti őket. Ezért mindenképpen el velük!”⁵⁵⁰

Hasonló tanácsot adott a lelkészeknek és gyülekezeteknek is: el kell különíteniük a zsidóktól, mert a zsidók veszélyeztetik a keresztény tanítást és életet; a lelkészek

⁵⁴⁹ WA 53:522.30–37. LW 47:268.

⁵⁵⁰ WA 53:526.14–16. LW 47:272.

emlékeztessék a politikai hatóságokat kötelezettségükre, hogy „kényszerítsék a zsidókat munkára, tiltsák meg az uzsorát, és korlátozzák istenkáromlásukat és átkozódásukat”.⁵⁵¹ Ha az ilyen figyelmeztetés eredménytelen maradna, kövessék Krisztus tanácsát: rázzák le a port a sarujukról, és mondják azt: „Ártatlanok vagyunk a véredtől” (Mt 10,14).⁵⁵² Egészeiben véve azt ajánlotta, hogy az egyházi hatóságoknak a világi kormányzattal egyetértésben kell cselekedniük e négy lépés végrehajtásában:

1. a lelkészeknek és a gyülekezeteknek együtt kell működniük a zsinagógák felgyűjtésében;
2. meg kell győződnie arról, hogy a zsidó vallásos irodalmat megsemmisítették, beleértve a zsidó Bibliát;
3. meg kell tiltani a nyilvános istentiszteletet a zsidóknak; és
4. a zsidóknak „meg kell tiltani, hogy kimondják Isten nevét fülünk hallatára”, mert csak istenkáromlást szólnak.⁵⁵³

„Ha hatalmam lenne, összegyűjteném a tudósaikat és vezetőiket, és megparancsolnám nekik – nyelvük kitépésének terhe mellett –, hogy nyolc napon belül győzzenek meg minket, keresztyéneket saját igazságaikról, és bizonyítsák be ezt az ellenünk szóló istenkáromló hazugságot, hogy mi többet imádunk, mint az egy igaz Istent [a Szentháromság ellen felhozott polémia]. Ha ez sikerülne nekik, mi mindnyájan ugyanazon a napon zsidóvá lennénk és körülmetélkednénk. Ha nem sikerülne nekik, akkor készen kell állniuk arra, hogy elnyerjék azt a büntetést, amelyet ilyen szégyenletes, rosszindulatú, ártalmas és dühös hazugságukért megérdemelnek.”⁵⁵⁴

Kortárs zsidók, valamint keresztyének is megdöbbentek ezeken az antiszemita kitöréseken. Josel von Rosheim rabbi szomorúan jelentette ki, miután elolvasta az értekezést: „Ilyen zsarnoki és felháborító bánásmódot a mi szegény népünkkel szemben eddig még soha nem kezdeményezett tanult ember (*Gelehrter*).”⁵⁵⁵ Melancthon, Andreas Osiander, Henrik Bullinger és más reformátorok is megrémültek, akik tisztelték Luther vezető szerepét a reformmozgalomban.⁵⁵⁶ Azonban Luther folytatta gyűlölettel teli kitöréseit.

---

⁵⁵¹ WA 53:528.33–34. LW 47:275.

⁵⁵² WA 53:529.28–31. LW 47:276.

⁵⁵³ WA 53:536.23–537.17. LW 47:286.

⁵⁵⁴ WA 53:539.31–540.4. LW 47:289–290.

⁵⁵⁵ Idézi LW 47:135. Nr. 30. Joselnek a strassbourgi előljáróhoz intézett kérvényéből, amely azt kérte, hogy tiltsák meg Luther tanulmányának terjesztését.

⁵⁵⁶ Lewin: *Luthers Stellung zu den Juden*, 97. kk.

UTÓREZGÉSEK

Mivel Luther a Szentírás, különösen az ószövetségi tudományok szakértője volt, mindig azzal a céllal olvasta a Biblia rabbinikus magyarázatait, hogy megkísérelje cáfolni azokat. Közvetlenül a zsidók és „hazugságaik” elleni legfőbb kirohanása után két másik tanulmányt írt: az egyik „a *Shem Hamphoras* és Krisztus nemzetségtáblázatának” rabbinikus értelmezésével szemben készült, ezt 1534 márciusában adták ki. A másik 2Sám 23,7-ről, „Dávid utolsó szavainak” magyarázatáról 1543 augusztusában jelent meg.⁵⁵⁷ Mindkét tanulmányt arra szánta, hogy bemutassa: az Ószövetség keresztény magyarázatai magasabb rendűek, mint a rabbinikus magyarázatok.

A *Shem Hamphoras* („Az Úr nevének magyarázata”) a jeruzsálemi templomban a szövetség ládáját őrző kőre vésett titkos formula legendáját tartalmazta. Luther a *Shem Hamphoras*-legendát egy 14. századi könyvben olvasta, amelynek címe „A zsidók elleni győzelem” (*Victoria adversus Hebraeos*) volt, és amelyet Salvagus Porchetus – egy 1315 körül meghalt genovai karthauzi szerzetes – állított össze. A könyvet 1520-ban Párizsban nyomatták ki újra. Luther lefordította az első rész tizenegyedik fejezetét, amelyik állítólagos zsidó elbeszéléseket tartalmazott azzal kapcsolatban, hogy Jézus miképp élt vissza a tiltott formulával azért, hogy csodákat tegyen, amelyek elhitették a néppel, hogy ő a Messiás.⁵⁵⁸ Az elbeszélés magán hordozta a középkori polemikus legendák összes vonását. Jézus megjelenik Izráelben Heléna – Nagy Konstantin anyja (kb. Kr. u. 260–340) – idejében. Amikor ráakadt a titkos templomi formulára, tudván, hogy az isteni erők igénybevételére teszi képessé őt, lemásolta egy darab papírra, és elrejtette a lábán lévő, önmaga által okozott sebben, amely természetesen azonnal meggyógyul majd, mivel most már ismeri a gyógyító formulát. A templom papjai két bronzkutyát helyeztek két oszlopra, hogy őrizzék a kőre írt formulát, és ijjessék meg a betolakodókat, hogy azok elfelejtsék a formulát, mialatt megpróbálnak elmenekülni. Bár a kutyáknak sikerült Jézussal is elfeledtetniük a formulát, miközben menekült előlük, ő mégis túljárt az eszükön azzal, hogy a lábában rejtette el, így használni tudta. Mihelyt a formula a birtokában volt, Jézus tanítványokat gyűjtött, csodákat tett, és sok embert elcsábított, hogy kövessék őt. A rabbi panaszt emeltek Heléna királynőnél, aki megpróbálta megöletni Jézust, de nem járt sikerrel. Végül a zsidó bölcsek egy káposztacsonkra akasztották fel Jézust, és azóta nőnek káposzták a szentélyben.

Luther korának legtöbb tudósa aligha vesződött volna azzal, hogy foglalkozzon ezzel a meglehetősen értelmetlen legendával, de Luther nemcsak lefordította azt,

---

⁵⁵⁷ A *Shem Hamphoras*ról és Krisztus nemzetségtáblázatáról (*Vom Schem Hamphoras und vom Geschlecht Christi*), 1543. WA 53:573–648. Dávid utolsó szavairól (*Von den letzten Worten Davids*), 1543. WA 54:16–100.

⁵⁵⁸ WA 53:581.7–586.18.

hanem megjegyzéseket is fűzött hozzá. Miután bőbeszédűen megismételte felháborodását a kereszténység elleni zsidó polémiával szemben, Luther kifejtette a *Shem Hamphoras*-formula általa demitologizált változatát fejtette ki: azt állította, hogy az semmi más, mint az angyalok hetvenkét nevének anagrammája, amely a 2Móz 14,19–21-ben olvasható héber betűk kombinációja, és minden névre három betű jut. Ez a séma azonban csak Luther fantáziájának terméke volt, mivel nyilvánvalóan felkelte a kíváncsiságát a héber nyelv minimális ismerete, amelyet barátjától, Melancthonától szerzett. Az anagramma azt sugallta – legalábbis Luthernek –, hogy Isten neve, valamint cselekedetei az angyalok neveiben vannak elrejtve; némelykor „szeretetet” jelentenek, máskor „üdvösséget” stb.⁵⁵⁹ Luther így közölte a zsidókkal, hogy mindez feltevés, amit a nép okítására és elnyomására egyaránt fel lehet használni. A zsidókat ugratni is lehet a *Shem Hamphoras* másik változatával, nevezetesen a *Shama Perez*szel („itt a piszok”). Luther emlékeztette olvasóit, hogy a „piszok” és a „disznó” a népies gondolkodásban szoros kapcsolatban vannak egymással, ezért van a wittenbergi templomban (és más német templomokban) egy kő dombormű, amely anyakocát ábrázol szopós malacokkal, azzal a céllal, hogy a judaizmust és a Talmudot ábrázolja. Egy rabbi áll az anyakoca mögött, és felemeli annak jobb hátsó lábát, hogy tanulmányozza a végbelét, amely a Talmudot képviseli. Luther úgy gondolta, hogy az ilyen antiszemita „művészet” egy német közmondást ábrázol: „Hol olvasta? Egy anyakoca hátsójában.” Ezzel a mondással azokat gúnyolták ki, akik úgy tesznek, mint ha bölcsek lennének.⁵⁶⁰ Luther azzal vádolta a zsidókat, hogy Isten „névével” (*shem*) próbálnak bölcsek lenni, mert a titokzatos tetragrammot (JHWH, kiejtve általában *Jehova*) használták – ahelyett, hogy az Istennel való tisztességes kapcsolatot keressék. Isten ezért öntötte ki rájuk haragját. Luther így fejezte be a *Shem Hamphoras*ról szóló magyarázatát: „Azt kívánom, hogy ne csak a »Jehova« nevet kerüljék, hanem a Szentírás összes betűjét. . . Mert csak rágalmazzák Istent, meggyalázzák a Szentírást, és elítélik önmagukat.”⁵⁶¹

A tanulmány második részében Luther Jézus családfájának kérdésével foglalkozott, érveit a Máté és Lukács evangéliumában található, egymástól különböző tudósításokra alapozva (Mt 1,1–16 Ábrahámmal kezdődik, és a Dáviddal való rokonságot hangsúlyozza; Lk 3,23–38 Ádámval kezdődik, és nem emeli ki a zsidó örökséget). Miután megismételte néhány érvét, amelyet a korábbi értekezésében („A zsidókról és hazugságaikról”) használt, Luther újra kikelt a zsidók ama állítása ellen, hogy egyedül ők Isten választott népe. A zsidók az Ószövetségtől függetlenül is úgy ismertek,

⁵⁵⁹ WA 53:596.8–598.27. A séma 216 héber betűn alapszik, amelyet hárommal elosztva 72-t kapunk. Luther ismerte az Istenre vonatkozó tetragrammát, a YHWH-t (JHWH).

⁵⁶⁰ „Wo hat er’s gelesen? Der Sau im Hintern.” WA 53:601.4–5. L. a dombormű leírását és fotóját: WA 53:600.26–601.5.

⁵⁶¹ WA 53:609.14–17.

mint a gonosz forrása, amely átította az egész világot. A zsidók kémek, kutakat mérgeznek, gyújtogatnak, gyermekeket rabolnak, és a gonoszság összes fajtáját megteszik; minden történelmi tudósítás megegyezik abban, hogy a zsidók ártalmára vannak a világnak.⁵⁶² Azután Luther a saját változatát kínálta arra vonatkozóan, hogyan lehetne Mátét és Lukácsot összhangba hozni: mindkettő Dávidig követi nyomon Jézust, Máté Józsefen, a nevelőapán keresztül (*putativus pater; vermeinter Vater*), Lukács Márián keresztül, aki szűz maradt.⁵⁶³

Luther Ézs 7,14-ről szóló magyarázatára alapozva hosszasan védelmezte Mária szüzességét („Íme egy fiatal nő teherben van, és fiút fog szülni, és Immánuélnak nevezik el.”). Bár a zsidó értelmezés szerint a héber *alma* szó „fiatalasszonyt” jelent, nem „szüzet”, Luther a „szűz” fordítás mellett kardoskodott, és más szövegrészt is felhasznált arra, hogy álláspontját bizonyítsa.⁵⁶⁴ Legfőképpen azonban azt támadta, amit ő csalással létrehozott magyarázatnak tekintett.

„Összefoglalva: ezek az elszánt ördögi hazudozók azt gondolják, hogy ők birtokolják a Szentírást, mint egy darab papírt, amelyből az ember tetszés szerint vághatja ki emberek kis figuráit, madarakat, házakat, játékokat. És bármit mondanak, azt zsidóknak és keresztyéneknek igaznak kell tekinteniük. Hadd adjam elő saját ítéletemet ezekről az átkozott rabbikról. Először, a Szentírás sem a zsidóké, sem a pogányoké, sem az angyaloké, még kevésbé az ördögöké, hanem egyedül Istené. Egyedül ő mondta és írta azt, és egyedül neki kell magyarázni azt, valahányszor szükséges. Az ördögök és az emberek is az ő diákjai és hallgatói kell hogy legyenek. Másodsor, nekünk, keresztyéneknek nem szabad elhinnünk és igaznak elfogadnunk a rabbik Szentírásról szóló magyarázatát, mert azzal kockára tesszük az isteni kegyelmet, és elveszíthetjük az örök életünket. Elolvashatjuk őket, hogy lássuk, miféle ördögi munkát végeznek, és megvédjük magunkat tőle.”⁵⁶⁵

Luther felszólította a zsidó tudósokat, hogy – szövegkritikai és más interpretációs módszerek alkalmazásával – tisztítsák meg a Szentírást a rabbinikus szennyeződéstől azért, hogy elérjék az Ó- és az Újszövetség közötti harmóniát.⁵⁶⁶ „Végeztem a zsidókkal – fejezte be. – Többet nem írok róluk vagy ellenük... Azoknak, akik meg akarnak térni, Isten megadhatja irgalmát, hogy velünk együtt elfogadják és dicsérik Istent, az Atyát, Teremtőnket a mi Urunk Jézus Krisztussal és a Szentlélekkel együtt örökkön örökké. Ámen.”⁵⁶⁷

---

⁵⁶² WA 53:613.16–32.

⁵⁶³ L. Luther táblázatát, WA 53:629.

⁵⁶⁴ WA 53:634.19–644.19.

⁵⁶⁵ WA 53:644.20–33.

⁵⁶⁶ WA 53:646.19–31.

⁵⁶⁷ WA 53:648.11–15.

A „Dávid utolsó szavairól” szóló tanulmány azért íródott, hogy bebizonyítsa, az Ószövetség fontos részei krisztológiai jövendölésnek tekinthetők. Luther lefordította 2Sám 23,1–7-et héberéről németre, és úgy magyarázta ezt a szakaszt, mint ami kulcsfontosságú Jézus Messiás voltának megértésében. Luther szerint a szakasz Jézusra mint Dávid utódára mutat, „Jákób Istenének felkentjére” (2Sám 23,1), akin keresztül az Úr Lelke szól (2. vers). Ezért ezt a szakaszt sokkal inkább tekintette a Szentháromság ószövetségi bizonyítékának, mintsem olyan szakasznak, amely kizárólag arról szól, hogy Izráel Istene Dávid házát lelki értelemben felemeli. A zsidók, törökök és eretnekek félremagyarázzák a Szentírást, amikor tagadják a Szentháromságot.⁵⁶⁸ Így ők teljesen a kígyó – a Gonosz jelképe – uralma alatt vannak, akit csak „az asszony (Szűz Mária) utódja” győzhet le (1Móz 3,15).⁵⁶⁹ Luther Ószövetség-értelmezése azon a feltevésen alapult, hogy azt csak az Újszövetség fényében lehet igazán megérteni.

„Adja Isten, hogy teológusaink folytassák a héber nyelv tanulmányozását, és mentsek meg a Bibliát ezektől a rosszindulatú tolvajoktól, akik mindent jobban akarnak tenni, mint én tettem. Ne ejtse törbe őket a rabbik kificamított nyelvtana és hamis magyarázata, hogy képesek legyünk megtalálni és felismerni a Szentírásban a drága Urat és Megváltót. Övé legyen a dicséret és a tisztesség az Atyával és a Szentlélekkel együtt örökkön örökké. Ámen.”⁵⁷⁰

Bár ez a tanulmány hangnemében higgadtabb, mint a többi írás, mégis úgy tekintettek rá, mint ami jól illusztrálja Luther gőgös hozzáállását, ami a zsidókat és az Ószövetséget illeti. A zürichi reformátor, Henrik Bullinger azt írta a strasbourgi reformátornak, Martin Bucernak 1543. december 8-án kelt levelében, hogy Luther megint kimutatta büszke és durva természetét; Bucer válaszában dicsérte a humanista Rotterdami Erasmus némileg ironikus Ószövetség-értelmezését. A zürichi városi tanács 1545-ben kibocsátott egy nyilatkozatot, amely Luthert a hit dolgait illetően a legdurvább szerzőnek bélyegezte, különösen a *Shem Hamphoras*ról szóló magyarázatát illetően. „Ha ezt egy kanász írta volna a lelkek ünnepelt pásztora helyett, akkor lehetne némi kis mentsége.”⁵⁷¹

Amikor Luther 1546 februárjában Eislebenbe utazott, bosszankodva látta, hogy a helyi politikai hatóságok nem törődtek azzal a tanácsával, hogy utasítsák ki a zsidókat, amire az 1546. február 15-én elmondott utolsó igehirdetésében kirobbanó düh-

---

⁵⁶⁸ WA 54:67.39–68.20.

⁵⁶⁹ WA 54:70.9–39.

⁵⁷⁰ WA 54:100.21–27. L. még WA 54:30.27–31.2.

⁵⁷¹ Idézi WA 53:574. A Bucer–Bullinger levelezésről l. WA 54:20–21.

vel reagált. Kijelentette, hogy a pápistákon, törökökön, rajongókon (*Schwärmer*) kívül a zsidók a keresztény hit legveszélyesebb ellenségei; vagy meg kell térniük, vagy száműzni kell őket.⁵⁷²

Annak a története, hogy Luther miképpen jutott el a zsidókérdés általa vallott végső megoldásához, rávilágít arra a szomorú tényre, hogy még a reformálást célzó legjobb szándékok sem teljesen mentesek attól a kísértéstől, hogy maradandó torzulásokra gyors megoldásokat találjanak. A Luther-kutatók sokat vitakoztak arról, hogy vajon az 1520-as évek után történt-e jelentős változás Luthernek a zsidókkal szembeni magatartásában, amikor egyre növekvő csalódást érzett amiatt, hogy a katolikusok, humanisták, parasztok és rajongók szemben álltak reformmozgalmával, és különösen a török invázió állandó fenyegetést jelentett.⁵⁷³ Amikor azt tanulmányozzuk, hogy Luther hogyan tekintett az evangélium és Izrael közötti viszonyra, akkor azt állapíthatjuk meg, hogy Luther antiszemitizmusa az emberi bűnről szóló felfogásán alapult, amely az ember saját igazságát szembeállítja Istennek Jézus Krisztusban megnyilvánuló igazságával. Luther ezt az önmagunk megigazítására irányuló törekvést látta megtestesülni az egyházi status quo védelmezőiben, a pápistákban; az ige és szentség külsőségeitől elpártoltakban, a rajongókban; a törökökben, akiknek harcos monoteizmusa fenyegette a Szentháromságban hívő kereszténységet; és természetesen a zsidókban. Továbbá, ha Luthernek a világról vallott nézete apokaliptikus összefüggésében szemléljük ezt a kérdést (a világ mint a Krisztus és az Antikrisztus közötti harc helyszíne, ahol a pápa, de más „hamis keresztények” is megjelenítik az Antikrisztust), akkor a zsidók elleni iratai úgy tekinthetők, mint amiben erőteljesen nemet mond az Antikrisztussal való bármilyen összetartásra, és hangsúlyosan igent mond arra az evangéliumra, amely megszabadítja az embereket a gonosz fogságából.⁵⁷⁴

Mindamellettt Luthernek a zsidókról szóló iratai meglehetősen szembetűnőek hatalmas mennyiségű írásai közepette, mivel kritikátlanul átveszi korának elterjedt és rosszindulatú keresztény antiszemitizmusát. Annyira szerette az Ószövetséget mint a keresztények Szentírását, hogy ez rosszindulatú féltékenységgel töltötte el a zsidókkal szemben, akik azt állítják, hogy az üdvösség Istentől származik, úgy, hogy

---

⁵⁷² A zsidóknak szóló figyelmeztetés (*Eine Vermahnung an die Juden*), 1546. WA 51:196.14–17.

⁵⁷³ A tudományos vita áttekintéséhez l. Brosseder átfogó feldolgozását: *Luthers Stellung zu den Juden*; továbbá Sucher: *Luthers Stellung zu den Juden*, 3. rész; Meier: Zur Interpretation von Luthers Judenschriften. L. az „öreg” antiszemita Luther kritikai értékelését in Oberman: *Wurzeln des Antisemitismus*, 16. feje. Történt egy sikertelen kísérlet arra, hogy Luthernek a zsidók ellen írt tanulmányait „misszionáriusi” vállalkozásként fogják fel. L. Holmio: *Lutheran Reformation and the Jews*. Azonban Holmio tétele egy fordítási hibán alapult; a *Sendebriefet* „missziói levélként” fordította (uo., 131. o.). A „missziói levél” *Sendungsbrief*, de a *Sendebrief* „kör- vagy nyílt levél”. Holmio tételének részletes kritikáját l. Brosseder: *Luthers Stellung zu den Juden*, 264–266. o.

⁵⁷⁴ Oberman: *Wurzeln des Antisemitismus*, 155–156. o.; Gerhard Müller: *Antisemitismus*, 146–149. o.

közben nincs szükség Jézusra mint Messiásra. Ez a féltékenység eredményezte azt, hogy Luther a zsidóság szigorú és kegyetlen kritikusa lett, és kijelentette, hogy az Isten haragja van rajtuk. Pál apostol hasonló érzelmi töltéssel bizonygatta ezt a nézetet, amikor azt mondta a római pogányoknak: „Az evangélium miatt tehát ellenségek, a ti javatokra; de a kiválasztás miatt kedveltek az ősatyáért.” (Róm 11,28) Ám a biblikus teológus Luther a zsidókat úgy nevezte „Isten ellenségeinek”, hogy eközben „Isten választott népeként” nem tisztelte őket. Ez a magatartása sorolja őt a korszak legelszántabb és legfanatikusabb antiszemítái közé.

És mégis azt kell mondani, hogy Luther inkább *teológiai* „antijudaizmust” fabrikált magának, nem pedig *biológiai* „antiszemitizmust”. A biológiai, etnikai megjelölés Németországban az 1870–71-es francia–porosz háborút követő gazdasági pánik alatt terjedt el.⁵⁷⁵ Ezért nem Luther annak a német antiszemitizmusnak az őse, amely a zsidók tömeges lemészárlásához vezetett, és amelyet Hitler bürokratikus párthívei hajtottak végre eredményesen.

Mindazonáltal Luther annak a középkori kereszténységnek volt a fia, amely félt a vallási pluralizmustól, és kegyetlen eszközöket is igénybe vett a kulturális uniformitás megőrzése érdekében. Annak ellenére, hogy Luther teológiai meglátásaival elsőként villantotta fel Isten Krisztusban adott egyetemes szeretetét, e szeretet „jó hírét” a zsidók számára „rossz hírré” változtatta.

Luther ezért nem nyújthat segítséget a Hitler utáni keresztényeknek a jobb keresztény–zsidó kapcsolatok érdekében vállalt *via dolorosán*. Csak a bűnbánat és a gyökértelemné és üldözötté vált emberek iránt tanúsított együttérzés teremtheti meg azt a légkört, amely az evangélium és Izráel közötti kapcsolat kérdéséről szóló párbeszéd számára szükséges.⁵⁷⁶

---

⁵⁷⁵ A tipikus rasszista ideológia, amely az árja–semita ellentétpárban nyilvánul meg, a francia filozófusig, A. de Gobineau-ig vezethető vissza, aki Az emberi fajok egyenlőtlenségéről szóló értekezés (*Essai sur l'inegalité des races humaines*, 1853–1855) című művében használta az ellentétpárt. Az „árját” a „német” szinonimájaként használta, ami alapot szolgáltatott a német politikai antiszemitizmus számára. Annak első ideológiai védelmezője Wilhelm Marr (1818–1904) volt, az első Antiszemita Szövetség (*Antisemitenliga*) megalapítója 1879-ben. Az antiszemitizmus rövid illusztrált történetéhez l. Schwarz–Ahimeir: Antisemitism; továbbá Mosse: *Toward the Final Solution*, különösen az 1. fejelet.

⁵⁷⁶ L. Obermann: *Wurzeln des Antisemitismus*, „az együttélés röggös útjáról” szóló végszót, 185–192. o.; továbbá Siirala: Luther and the Jews.

Vallás és lélek

„Emberektől nem hallottam meggyőző érvet, de a küzdelmek, amelyekbe éjszakánként belebonyolódtam, keserűbbek voltak, mint a nappaliak. Mert ellenfeleim csak bosszantottak engem, de az ördög érvekkel képes szembeállni velem. Gyakran olyan nyomós érvet ajánlott, hogy nem tudtam, vajon van-e Isten, vagy nincs.” (Asztali beszélgetések, 1533 tavasza. Nr. 518. WA.TR 1:238.12–16. LW 54:93)

A PSZICHOHISTÓRIA CSAPDÁI

Sigmund Freud (1856–1939) pszichoanalízisének bevezetése az orvostudomány területén hosszú távú érdeklődést teremtett Luther mint „páciens” iránt. Luther római katolikus magyarázóit, mint a dominikánus Heinrich Denifle és a jezsuita Hartmann Grisar a freudi pszichológia alapján arra a megállapításra jutottak, hogy Luther testi vágytól megszállt szerzetes volt, és patológikus mániás-depressziós személyiség. Az ő Luther-képük Johann Dobenick (1479–1552), Luther első és legelismertebb életrajzírója munkáján alapult, aki Cochlaeus álnév alatt írt, és aki Luthert a sátán teremtményének tekintette.⁵⁷⁷ Ezeket a polemikus ábrázolásokat az 1940-es években helyesbítették, amikor egy ökumenikus beállítottságú tudós, Joseph Lortz elutasította a freudi pszichohistória módszereit egy tárgyilagosabb kritikai értékelés érdekében, amely Luthert az igazsághoz ragaszkodó pap-professzorként ábrázolja, aki behódolt a „szubjektivizmusnak”.⁵⁷⁸

Luther sok megjegyzése és saját lelki és fizikai problémáinak értékelése lenyűgöző forrásanyagot kínál a lélekbúvároknak. Nyíltan beszélt a gyermekkoráról, a

---

⁵⁷⁷ Magyarázatok Luther Márton cselekedeteiről és iratairól (*Commentaria de actis et scriptis M. Lutheri*), 1549. Denifle: *Luther und Luthertum*. Grisar: *Luther*. Hogy Cochlaeus milyen hatással volt a katolikus Luther-életrajzírókra, akik viszont másokat befolyásoltak, azt kimutatta Herte: *Das katholische Lutherbild*.

⁵⁷⁸ Lortz: *Reformation in Germany*, 1. köt. 458. o.

kolostorban átélt lelki küzdelmeiről, az ördöggel folytatott harcáról, gyomorpanaszairól és székrekedéséről, álmatlanságáról, fejfájásairól, fülzúgásairól, vese- és epekőveiről, Katával való bizalmas viszonyáról, nem beszélve az olyan kérdésekkel kapcsolatos küzdelmeiről (*Anfechtungen*), hogy Isten vajon haragos bíró, kegyelmes atya vagy a megzavarodott értelem által teremtett fikció-e. Nem csoda tehát, hogy pszichológusok, orvosok és történészek Luther saját műveiben kezdtek bizonyítékokat keresni a hit és az egészség kapcsolatára vonatkozóan. Arra irányuló erőfeszítéseik, hogy eljussanak Luther személyiségének történeti lélektani diagnózisához, párhuzamosnak tűntek Luther saját töprengéseivel. Elvégre Luther újra meg újra megjegyezte, hogy a szorongás, a mélabú és a szomorúságérzet mennyire hatással volt fizikai állapotára.

„A szomorúság (*tristitia*) betegséget okoz. Mert ha a szív beteg, a test legyengül. Az igazi betegségek a szív betegségei, úgymint a szomorúság, a bánat és a kísértés. Én igazi Lázár vagyok, akit nagyon is kísértének a betegségek.”⁵⁷⁹

Luther betegségeinek és az ezekre adott válaszainak részletes tanulmányozása azt mutatja, hogy valahányszor fizikai betegségtől szenvedett, pszichológiai depressziót is tapasztalt. Azonban ezek a depressziós időszakok csak néhány napig tartottak, és alig hátráltatták Luther intenzív tanítói és alkotói programját. Még az 1537 és 1546 között időnként előforduló súlyos vesekőrohamok sem gyengítették teljesítményét, jóllehet azok következtében mély depressziótól szenvedett.⁵⁸⁰

Két pszichológus, a marburgi Ernst Kretschmer és a bécsi Hubert Rohrer megvizsgálták a Luther lelki érzékenysége és látszólag egészséges alkata közötti kapcsolatot egy olyan elmélet összefüggésében, amelyet ők állítottak fel a jellemre és a testtípusra vonatkozóan. Arra a következtetésre jutottak, hogy Luther testileg „piknikus” (*pyknos*, gör.: „kövér, köpcös”) és érzelmileg „cyclothimiás” volt (*kyklos*, gör.: „ív, kör” és *thymos*: „lélek, vérmérséklet”), azaz enyhe mániás-depressziós pszichózis sújtotta, amelyben a jókedv és a mélabú visszatérő időszakai váltakoztak.⁵⁸¹ Preserved Smith amerikai történésznek, a reformációról és Luther életéről szóló, széles körben ismert beszámoló szerzőjének fantáziáját viszont a nemi életnek a személyiség fejlődésében játszott szerepéről szóló freudista elképzelések ragadták meg, és azokat Lutherre alkalmazta. A fiatal Lutherről szóló egyik dolgozatában azt írja:

⁵⁷⁹ Asztali beszélgetések, időpont ismeretlen. Nr. 6024. WA.TR 5:445.8–11.

⁵⁸⁰ Így következtet Ebstein: *Dr Martin Luthers Krankheiten*. Ebstein vizsgálta meg a fizikai betegség kapcsolatát a depresszióval. A vesekővekről l. még Halder: *Das Harnsteinleiden Martin Luthers*.

⁵⁸¹ Felfedezéseiket összegzi Spitz: *Psychohistory and History*, 63–64. o. 19. jegyz.

„Luther jellegzetes példája egy gyerekes szexkomplexus neurotikus, félig-meddig hisztériás folytatásának; olyannyira, hogy Sigismund (sic!) Freud és iskolája nehezen találhattak volna nála jobb példát arra, hogy bemutassák elméletük helytálló voltát.”⁵⁸²

A Luther lelki elemzésére tett kísérletek a dán pszichiáter, Paul J. Reiter művében érték el csúcspontjukat, aki 1941-ben hatalmas tanulmányt írt Luther „környezetéről, jelleméről és elmezavaráról”.⁵⁸³ Luthert a pszichopatológiai tankönyvek példaesetként diagnosztizálta, azaz mániás-depressziós betegként, aki zavart gyermekkorának és különös környezetének hatására komoly depressziót és mániás cselekvéskényszert mutatott, különösen harmincas évei végén és negyvenes évei elején, és ennek következményeként – erős fizikai állapota ellenére – szinte soha nem volt önmaga. Amit Luther kísértéseknek (*Anfechtungen*) nevezett, különösen azokat a lelki harcokat, amelyeket kezdeti erfurti és wittenbergi évei alatt tapasztalt, Reiter összekapcsolta „a legtöbb depressziós állapot, különösen a veleszületett depresszió kórképében fellelhető klasszikus vonásokkal”.⁵⁸⁴ Reiter még a biológiai és környezeti tényezők által okozott epilepsziát sem zárta ki, amikor ezt a diagnózist olvasta egy vitázó jellegű jezsuita Luther-életrajzban.⁵⁸⁵

Ugyanakkor az is lehet, hogy Luther csupán a „középkor alkonyának” igazi képviselője volt, amelyről Huizinga a késő középkori francia és németalföldi irodalomról és dokumentumértékű művészetéről szóló áttekintésében olyan találóan írt. Az embereket komoly melankólia terhelte meg; azt érzékelték, hogy a történelem csak fennhéjzásból, erőszakból és halálból áll; azt hitték, hogy küszöbön áll a világ vége.⁵⁸⁶ A történeti lélektan alapvető csapdája, hogy semmibe veszi a történelmi és a pszichológiai szempontok közötti kényes egyensúlyt. De felvethető az a kérdés is, hogy lehetséges-e egyáltalán halottakat pszichoanalízisnek alávetni.

Erik H. Erikson tiszteletre méltó kísérletet tett arra, hogy „a fiatal Luthert” egy „pszichoanalitikai és történeti tanulmány” számára a kutatás tárgyává tegye.⁵⁸⁷ Szerinte Luther „a serdülőkor nagy válságán, az identitásválságon ment keresztül”. „Ez a válság az életciklusnak abban a szakaszában lép fel, amikor minden fiatalnak ki kell alakítania a maga számára valamilyen központi perspektívát és irányt, valamilyen működőképes egységet... Fel kell fedeznie valamiféle tartalmas hasonlóságot akö-

---

⁵⁸² Preserved Smith: *Luther's Early Development*, 362. o.

⁵⁸³ Reiter: *Martin Luther*. Ezt a művet erősen befolyásolták Denifle és Grisar vitairatai.

⁵⁸⁴ Uo. 2. köt. 121. o.

⁵⁸⁵ Grisar: *Luther* (német kiadás) 3. köt. 598. o.

⁵⁸⁶ Huizinga: *Waning of the Middle Ages*, 138., 150. o.

⁵⁸⁷ Erikson: *Young Man Luther*. (Magyarul: *A fiatal Luther és más írások*. Ford. Erős Ferenc – Pető Katalin. Gondolat, Budapest, 1991. 7–400. o.) L. az erről a műről szóló vitát in Johnson: *Psychohistory and Religion*.

zött, amire saját maga megismerésében eljutott és aközött, ahogyan érzékeny öntudata szerint mások megítélik őt, s amilyen elvárásokat mások táplálnak vele szemben.”⁵⁸⁸ Ebben az értelemben az identitástudat valamilyen „ideológiához” van kötve, ami „olyan tudattalan törekvést jelent, amely ott rejlik minden vallási, tudományos vagy politikai törekvés mélyén”. Ez a törekvés arra szolgál, hogy „a tényeket és az eszméket kölcsönös összhangba hozza” azért, hogy megteremtse az egyéni és a kollektív identitástudatot.⁵⁸⁹ Erikson szimpatizált a fiatal Lutherrel, és empátiával írt róla; azt vizsgálta meg, hogy Luther hogyan küszködött az identitás és az ideológia kapcsolatával. Az alábbi következtetésekre jutott:

1. Luthert az identitásért folytatott harcában komolyan hátráltatta a boldogtalan gyermekkor, amelyet még súlyosbított gyűlölök-szeretek viszonya szüleiével és tanítóinak durva bánásmódja. Erikson a következtetéseit két asztali beszélgetésből és néhány más töredékből nyert bizonyítékokra alapozta, és egy meglehetősen zavart fiatal Márton képét alkotta meg, akinek felnőttkori visszaemlékezései csak egy patológus jéghegy csúcsát jelzik.

„A gyermekeket nem kellene túl keményen fenýíteni... Az apám egyszer úgy megvert, hogy elrohantam, és úgy megharagudtam rá, hogy nagyon sokat kellett fáradoznia, hogy visszanyerjen.”⁵⁹⁰

Szüleim olyan szigorú fegyelem alatt tartottak, hogy egészen megfélemlítettek. Egyetlen (a konyhai készletből ellopott) dió miatt anyám addig üttött, amíg kiserkent a vérem. Ilyen szigorú fegyelmezőssel kényszerítettek végül a kolostorba.⁵⁹¹

Tizenöt pálcáütést kaptam egy reggel az iskolában.”⁵⁹²

Erikson szerint ezek az asztali beszélgetések – és a Luther ifjúságából ismert egyéb más részletek tizenhét éves korában az erfurti kolostorba történő belépéséig – elegendő bizonyítékot szolgáltatnak ahhoz, hogy kijelenthesse a következőket: Mártonnak a középkori egyházi tekintéllyel szembeni lázadása egy meglehetősen kóros önképre vezethető vissza, ennek oka viszont egy olyan társadalmi rendszer rossz bánásmódja, amely a Luther családot „piszkos parasztnak” titulálta. Továbbá nagyon félt az atyai büntetéstől, legyen az a vér szerinti atya vagy Isten, a mennyei Atya fenýítése. A Lutherben élő rémület és iszonyat viszont annak a nézetnek volt köszön-

---

⁵⁸⁸ Erikson: *Young Man Luther*, 14. o. (Magyarul: l. 587. jegyz. 16–17. o.)

⁵⁸⁹ Uo. 22. o. (Magyarul: l. 587. jegyz. 28. o.)

⁵⁹⁰ Asztali beszélgetések, 1532. május. Nr. 1159. WA.TR 2:134.5–7. Ennek a mondásnak a fordítása vita tárgya lett. L. Bainton: *Psychiatry and History*, 35. o.; Spitz: *Psychohistory and History*, 71. o.

⁵⁹¹ Asztali beszélgetések, 1537. március 28-tól május 27-ig. Nr. 3566A. WA.TR 3:415.29–416.2. LW 54:235. Erikson: *Young Man Luther*, 67–73. o. (Magyarul: l. 587. jegyz. 88. o.)

⁵⁹² Asztali beszélgetések, 1537. március 28-tól május 27-ig. Nr. 3566B. WA.TR 3:417.2–3. Erikson: *Young Man Luther*, 79. o. (Magyarul: l. 587. jegyz. 110. o.)

hető, hogy gonosz szellemek rossz gondolatokat sugallnak a nemző- és emésztőszer-
vekkkel kapcsolatban. Végül élt benne annak a mélyen érzett szüksége, hogy elfor-
duljon a gonosz múlttól a jó jelen és az ígéretes jövő felé.⁵⁹³

2. Luther azáltal teremtette meg saját identitását, hogy sikeresen legyőzött né-
hány olyan pszichológiai akadályt, amely a római katolikus vallási ideológiával hoz-
ható összefüggésbe. Az egyik ilyen akadály a rituálé volt, elsősorban a misén és an-
nak megünneplésében való részvétel. Erikson nagy lélektani jelentőséget tulajdoní-
tott annak a fiatal Luther életében jól dokumentálható félelemnek, amikor először
kellett a misében a kenyeret és a bort megszentelnie. „Iszonyatosan féltem ezeknél
a szavaknál [*aeterno vivo vero Deo*, »az örök, élő és igaz Isten«]. Már előre balsejtel-
mek gyötörték, hogy valami nincs rendjén, de Isten nem értette meg ezt velem, csak
később.”⁵⁹⁴ Mivel ez az eset Luther apjának jelenlétében történt, Erikson úgy fogta
fel Luther akkori helyzetét, mint „élete nagy vízváltóját”; szembekerülve az oltá-
riszentség bizonytalan kegyelmével és atya haragjával.⁵⁹⁵ Erikson szerint Márton még
nem állt készen arra, hogy a vér szerinti atya iránti ragaszkodását felcserélje a mennyei
Atya iránti ragaszkodással. Egy legenda szerint Lutheren – valamikor a húszas éve-
iben – roham tört ki, miközben a kórusban volt, s Erikson számára ez is további bi-
zonyítékul szolgált arra, hogy Luther komoly identitáskrízishez közeledett. A legen-
da szerint Luther a néma lélek által megszállt ember meggyógyításáról szóló törté-
net (Mk 9,17) felolvasása közben felkiáltott: „Nem én vagyok, nem én vagyok!” (*Non
sum!*) A legenda Luther ellenségeire, különösen Cochlaeusra vezethető vissza, aki
azt széles körben terjesztette, és azzal vádolta Luthert, hogy démonok szállták meg.⁵⁹⁶
Erikson szerint ez bizonyíték arra, hogy Luther tudat alatt engedelmes volt apja iránt,
és rejtett módon lázadt a kolostorral szemben. Szerinte ez kétségtelenül „az elme-
betegség és a vallásos kreativitás keresztútja”.⁵⁹⁷ Hasonló pszichológiai jelenségre utal
Luther rettegése a viharban 1505. július 2-án, amikor megfogadta, hogy szerzetes
lesz. A fiatal Mártonnak „szüksége volt Istenre, hogy Márton lelkében legyűrje
Hansot, s ezáltal a fiatalember képessé váljon arra, hogy apjától megtagadja az en-
gedelmességet, az engedelmesség és tagadás egész problémáját pedig egy magasabb,
történelmi szempontból is jelentős síkra emelje”.⁵⁹⁸

Luther „torony-élménye”, amelyet Erikson 1512 körülire datált, hozta meg azt a
„megtérést”, amelyre azért volt szüksége, hogy atyjától elszakadjon. Erikson szerint

---

⁵⁹³ Uo. 57–97., különösen 97. o. (Magyarul: I. 587. jegyz. 88. kk.)

⁵⁹⁴ Asztali beszélgetések, 1532. május 20. Nr. 1558. WA.TR 2:133.38–134.2. LW 54:157. Vannak kü-
lönöző szövegváltozatok. A leghiánytalanabb tudósítás in: SD Nr. 420., 450., idézi és lefordítja
Bainton: *Psychiatry and History*, 41. o.

⁵⁹⁵ Erikson: *Young Man Luther*, 140. o. (Magyarul: I. 587. jegyz. 199. kk.)

⁵⁹⁶ SD Nr. 533., kritikailag elemzi Bainton: *Psychiatry and History*, 42. o.

⁵⁹⁷ Erikson, *Young Man Luther*, 38. o. (Magyarul: I. 587. jegyz. 52. o.)

⁵⁹⁸ Uo. 94. o. (Magyarul: I. 587. jegyz. 133. o.)

a lélektani érettség igényli „az apa–fiú viszony internalizációját és a lelkiismeret ezzel járó megszilárdulását, valamint a dolgozóként és férfiként való identitás kiépülését, amellyel az alapvető bizalom újbóli megerősödése jár”.⁵⁹⁹ A toronyban, miközben arról olvasott, hogy Isten hogyan igazítja meg a hívőket a belé vetett bizalom révén – a jó cselekedeteik által szerzett érdemeik helyett (Róm 1,17) –, Luther Istent mint belső erőt tapasztalta meg.⁶⁰⁰

„Isten immár nem olyan, mint egy földi apa, akinek a hangulatváltozásai felfoghatatlanok volnának a kislány számára. Istent az *ira misericordiae* tulajdonságával ruházta fel, olyan haragot tulajdonít neki, ami valójában együttérzés, könyörületesség. Ezzel a megoldással Luther végül megbocsátott az Istennek atya mivoltáért, s megadta neki cselekedetei igazolását.”⁶⁰¹

3. Az identitáskrizis és az ideológia klasszikus pszichológiai kapcsolatát illusztrálja az a fejlődési folyamat, amelynek során a fiatal Luther eljutott az érettség fokára. A *korai csecsemőkorban* a krízist az anyába vetett alapvető bizalom révén győzi le. Erikson szerint Luther anyja lehetővé tette számára ezt az alapvető bizalmat, ezért ebből tudott meríteni az érettségért folytatott harcában. Azonban Luther atyja a *kisgyermekkor* komoly második krízisét okozta számára azzal, hogy a fiatal Mártont kiűzte „anya szoknyája alól”, azaz „koraérett módon függetlenné tette őt az asszonyoktól”, és ezzel erős vágyat ébresztett a későbbiek folyamán a gyermeki bizalomra. Ezért kellett Luthernek újrafogalmaznia a hitét, amint az a „torony-élményben” bebizonyosodott. Az azonosság harmadik fokozatát a *kezdeményezés és a bűntudat közötti harc* képezi, azaz az Ödipusz-komplexus. A freudi fogalom magyarázata Eriksonnál:

„Ez a komplexus magában foglalja az érzékek szabadságának tudattalan és tartós tárítását az anya testével és a tőle kapott gondoskodással; a könyörtelen tiltások azonosítását egy veszélyt hozó apa beavatkozásai jelentik, továbbá ezeknek a szeretet- és gyűlöletkapcsolatoknak a valóságos és fantáziabeli következményeit.”⁶⁰²

Luther a kezdeményező képességet azáltal mutatta meg, hogy engedetlen volt atyjával szemben, és koraérett értelmét arra használta, hogy állandóan azt keresse, miképpen szabadulhat meg a bűntudattól. Amit Freud „a pszichoszexualitás fallikus szakaszának” nevezett, amely fantáziában, játékban és munkában nyilvánul meg, az Luther számára a vidámsághoz vezető hajtóerő, a beszélgetés öröme és a zene és

---

⁵⁹⁹ Uo. 213. o. (Magyarul: I. 587. jegyz. 309. o.)

⁶⁰⁰ Uo. 201–214. o. (Magyarul: I. 587. jegyz. 320–321. o.)

⁶⁰¹ Uo. 221–222. o. (Magyarul: I. 587. jegyz. 321. o.)

⁶⁰² Uo. 257. o. (Magyarul: I. 587. jegyz. 372. o.)

költészet iránti szeretet lett. A kezdeményezés és a büntudat közötti harc tette Luther teológussá, aki saját kísértéseire (*Anfechtungen*) úgy tekintett, mint az Istenhez vezető útra, miközben ugyanakkor az alkotóképeség felszabadító erejét is élvezte. Az identitáskrízis negyedik fokozatát az *a késztetés alkotja, hogy az ember az értelmén keresztül ismerje meg és integrálja önmagát és a valóságot*. Ezen a ponton került a fiatal Luther megfelelő módon benső kapcsolatba megtérése forrásával, a Bibliával. Ezért mondhatjuk, hogy wartburgi tartózkodása, ahol elkezdte németre fordítani a Bibliát, véget vetett hosszúra nyúlt identitáskrízisének.

Luther most már készen állt arra, hogy együtt éljen az élet végső krízisével, az *integritás-krízissel*. Immáron tudta, hogyan birkózzon meg „azzal a kérdéssel, hogy miként meneküljön meg a romlástól az életben, és hogy a halál miképpen adhat értelmet az életnek”. Jézus Krisztus volt annak az erőnek a forrása, amelyre szüksége volt ahhoz, hogy életben maradjon, és ne félje a halált mint ellenséget.⁶⁰³

Az Eriksont bíráló Luther-kutatók, bár elismerték, hogy volt néhány fontos megállapítása Lutherről, rámutattak a történeti lélektan csapdáira is.⁶⁰⁴ A csapdák meglehetősen nyilvánvalók:

1. Nincs komoly történelmi alapja Erikson tételének, amely szerint a Luther által kezdeményezett reformációt egy személyes identitáskrízisre lehetne visszavezetni, amelynek a boldogtalan gyermekkor volt az oka. Az asztali beszélgetések három jelentése és egy legenda (a „kórusbeli roham”) egyszerűen nem szolgáltat elegendő bizonyítékot ahhoz, hogy erre építse állítását. Ráadásul létezik szilárd ellentétes bizonyíték arra vonatkozóan, hogy Luthernek jó kapcsolata volt a szüleivel. Luther apja keményen küzdött azért, hogy jó otthont és megfelelő iskolákat nyújtson Mártonnak, és Márton számára szeretetteljes és megnyugtató volt az apjával való kapcsolata. Később visszaemlékezett arra, hogy az apja azért ellenezte a belépését a kolostorba, mert „nagyon jól keresztüllátott a szerzetesek furfangján”.⁶⁰⁵ Amikor Hans Luther 1530. május 29-én meghalt, Luther levelet írt Melanchthonnak, amelyben atyja szeretetének és gondoskodásának néhány kedves emlékéről számolt be.⁶⁰⁶ Anyjáról szóló emlékei hasonlóak: felidézte az otthoni „édes énekését”; örült annak, hogy jelen volt az esküvőjén; egy leányát róla nevezte el; és gyönyörű levelet írt neki nem sokkal anyjának 1531. június 30-án bekövetkezett halála előtt.⁶⁰⁷ Ami a tanáraitól kapott komoly büntetésről szóló történetet illeti, nem szabad elfelejtenünk, hogy a

---

⁶⁰³ Uo. 255–261. o., különösen 261. o. (Magyarul: 587. jegyz. 307. o.)

⁶⁰⁴ Bainton és Spitz kritikája mellett l. még Bornkamm: *Luther und sein Vater*; Lindbeck: *Erikson's Young Man Luther*. Kevés történész vette figyelembe Erikson könyvét. L. Spitz: *Psychohistory and History*, 69. o. 31. jegyz.

⁶⁰⁵ Asztali beszélgetések, 1537. március 21–28. Nr. 3556A. WA.TR 3:410.39–40.

⁶⁰⁶ 1530. június 5. WA.BR 5:351.22–24. LW 49:319.

⁶⁰⁷ 1531. május 20-án kelt levél. WA.BR 6:103–106. LW 50:17–21.

pálcázás mind otthon, mind az iskolában bevett gyakorlat volt. Luther csak egyetlen pálcázási esetet említett meg, és a beszélgetés témája a büntetés és a jutalmazás közötti megfelelő viszony volt.⁶⁰⁸ Az az iskolai vesszőzés, amit Luther említett, amiatt volt, hogy latin helyett németül beszélt. Erikson módszerét használva az ember a pálcázásnak ebből a hiányos bizonyítékából arra következtethetne, hogy Luther ezért szerette a németet és gyűlölte a latint, és ez vezette őt arra, hogy lefordítsa a Bibliát.⁶⁰⁹ Azonban Luther ugyanúgy szerette a latint, mint a németet, és mindkét nyelven írt. Luther szülei sem voltak „piszkos parasztok”, akik rosszul bántak a gyermekeikkel; a középosztályhoz tartoztak, és Hans Luther nagyon tisztelt polgár volt.⁶¹⁰

2. Erikson alábecsülte Luther vallásos és teológiai szaktudását. Luther nem azért lépett be a kolostorba, mert atyja ellen lázadt. Inkább hívő, fiatal keresztényként – aki az átlagnál jobb nevelést kapott, de ugyanazzal a halálfélelemmel küszködött, mint kortársai többsége – azt tette, amit sok fiatal tett: szerzetes lett, éppen úgy, ahogy sok fiatal belép a hadseregbe modernebb időkben. Ráadásul Luther lázadása az egyházzal szemben azért történt, mert hűséges római katolikus volt, akit arra képeztek ki, hogy biblikus teológus legyen; nem arról volt szó, hogy „fanatikus módon belefedkezett önmagába”, hanem arról, hogy elkötelezte magát a kutatás mellett, hogy tisztázza az Istennel és az egyházzal való kapcsolatát.⁶¹¹ Amikor az egyház végül Luthert eretneknek mondta ki, ő messze volt attól, hogy örvendezzen az atyjához vagy az egyházhoz fűződő köteléktől való szabadulásán. Sokkal inkább a kétely gyötörte: „Te vagy okos csak egyedül? A többiek mind tévelyegnek, és már oly régóta tévelyegtek?”⁶¹² Ha alaposan megvizsgáljuk Luther önmagáról szóló kijelentéseit, akkor világos lesz, hogy ő jobban nyugtalanzkodott műve, mint személye miatt.⁶¹³ Ami a leglényegesebb, Luther nemhogy nem vetített ki bármely apjával kapcsolatos szeretet-gyűlölet kapcsolatot Istenre, hanem inkább rettegett egy olyan Istentől, aki igazságtalan, és szenvedésre rendeli az embereket. A fiatal Márton többet tanult a Bibliából, Páltól, Augustinustól és a különféle keresztény hagyományokból, mint az önvizsgálatból. Végül majdhogynem azt mondhatjuk, hogy két Istenben hitt: a haragvó Istenben és az irgalmas Istenben, aki Jézus Krisztusban jelent meg. Ebben az értelemben Luther éppenséggel nem volt modern ember, és nem mérhető freudi vagy más lélektani meglátásokkal.⁶¹⁴

Erikson félremagyarázta Luther bőbeszédűségét olyan dolgokkal kapcsolatban,

---

⁶⁰⁸ Asztali beszélgetések, 1537. március 28–május 27. Nr. 3566B. WA.TR 3:416.13–14.

⁶⁰⁹ Erikson: *Young Man Luther*, 66. o. (Magyarul: I. 587. jegyz. 110. kk.)

⁶¹⁰ Bornkamm: *Luther und sein Vater*, 21. o.

⁶¹¹ Erikson: *Young Man Luther*, 148. o. (Magyarul: I. 587. jegyz. 286. kk.)

⁶¹² A misével való visszaélésről, 1521. WA 8:483.2–3. LW 36:134. (Magyarul: MLM 3. köt. 43. o. Ford. Hamvas József)

⁶¹³ Holl: *Luther on Luther*, 19. o.

⁶¹⁴ Bainton: *Psychiatry and History*, 52–54. o.

mint a szexualitás vagy az emésztés. Ebben a tekintetben Luther nagyon is korának gyermeke volt. Olyan emberek, mint Ulrich von Hutten, Johann Eck, Morus Tamás, William Shakespeare, I. Erzsébet királynő – hogy csak néhány nevet említsünk – mindnyájan használtak a székeléssel kapcsolatos, szkatologikus kifejezéseket. Luther a trágárság terén nem volt kevésbé kiváló, mint a teológiai gondolkodásban! A zsolttárok szerzői arról beszéltek, hogy a „trágyadombból” emelték ki őket (Zsolt 113,7), és Szent Pál is beszélt a trágyáról (Fil 3,8). A középkori biblikus magyarázók használták a szkatológiát, és közhelynek számított a latrinát az ördög tevékenysége székhelyének tekinteni.⁶¹⁵ Ez a bűn dogmájának illusztrációja volt, amely rámutatott, hogyan befolyásolja a bűn az emberi életet. Azt, hogy Luther oly sokat foglalkozott a bűn kérdésével, különösen azzal, hogy miként formálja az egyéneket magatartásukban és kapcsolataikban, egyensúlyba kell hozni azzal, hogy a bűnt olyan területnek tekintette, ahol Isten irgalmasan cselekedhet. Amikor az emberek felismerik bűnösségüket, „trágyadombjukat”, elkezdik felfedezni az isteni kegyelem hatalmas munkáját, amely Krisztuson keresztül működik, aki azonosult a bűnnel, a halállal és a gonoszszággal. Luther a bűnt és a kegyelmet az emberi lét valamennyi aspektusára kiterjedően látta. Azt állította, hogy az embernek éppen olyan realiztikusnak és pontosnak kell lennie az emberi lét fizikai aspektusainak a leírásában, mint a spirituális aspektusokat illetően. A keresztények az üdvösséget a bűntől való teljes körű szabadulás tényleges átélésével tapasztalják; ugyanakkor azonban a keresztény ember még ismeri a bűn naponkénti valóságát annak különféle aspektusaival. Így minden hívő „egyszerre igaz ember és bűnös” (*simul iustus et peccator*) – Luther ezt a megállapítást tekintette a legalkalmasabbnak annak kifejezésére, hogy mit jelent „teljes embernek” (*totus homo*) lenni.

Ezen és más tévedések és torzítások leleplezése nem jelenti azt, hogy a történeti lélektan számítani kellene a Luther-kutatásból vagy más történeti tanulmányokból. Erikson és más pszichohistorikusok valóban számos fontos meglátással szolgáltak Luther személyiségével kapcsolatban. Azonban a történeti pszichológiai vizsgálódásoknak fenn kell tartaniuk a lélektan és a történeti adatok közötti kényes egyensúlyt. Ha ez megtörténik, a lélektan területe szívesen látott segítséget nyújt a történészeknek, akiket gyakran csapdába ejt a korlátozott látótér. A történetírásnak mindig szembe kell szállnia azzal a hézaggal, amely azután is megmarad, miután minden bizonyítékot megfelelően és kritikus módon elemeztek. Így szükség van feltételezésekre. Mégis törődni kell azzal a figyelmeztetéssel, amelyet Erikson egyik legnagyobb kritikusa mondott: „Az az ember, aki feltételezésekből épít piramist, Istenhez hasonlítható, aki a világot a semmiből teremtette.”⁶¹⁶

---

⁶¹⁵ Oberman: *Wir sein Pettler*, 237–238. o.

⁶¹⁶ Bainton: *Psychiatry and History*, 20. o.

HIT ÉS EGÉSZSÉG

Luther betegségeit életmódja okozta, és nem genetikai hajlam. A rosszultapláltság évei a kolostorban, a kemény szellemi munka hosszú napjai és éjszakái, amelyeket gyakran lelki harcok kísértek, valamint később az étel, ital és a nemi élet örömeivel való gyakori élés egyaránt kihatott Luther egészségére. Wartburgi rejtőzködése idején Luthert gyomor-rendellenességek és székrekedés gyötörte. „Az Úr fájdalmas székrekedéssel sújtott” – mesélte Melanchthonnak 1521. május 12-én írt levélben, röviddel Wartburgba történő megérkezése után.

„A székelés olyan nehéz, hogy kénytelen vagyok teljes erőmmel préselni, egészen a verejtékezés határáig, és minél tovább késlekedem, annál nehezebben érek célt. Tegnap, negyedik napja először, egyszer tudtam menni, de egész éjjel nem aludtam, és még most sincs békességem. Kérlek, imádkozz értem!”⁶¹⁷

1526-tól kezdődően szórványos epe- és vesekőrohamoktól szenvedett, a gyötrő fájdalom a halálra emlékeztette. Gyakran beszélt ezekről a rohamokról, fájdalomról panaszkodva; bizalmatlan volt az orvosokkal, és ezt a tapasztalatot a kísértés (*Anfechtung*) azon fajtájához sorolta, amelyet Isten azért küld, hogy emlékeztesse a keresztényeket arra, az élet valóban a bűnnel, a halállal és az ördöggel való küzdelem. Egyik legrosszabb vesekőrohama akkor volt, amikor részt vett a Schmalkaldeni Szövetség 1537-ben tartott gyűlésén. Feleségének, Katának írta egy 1537. február 27-én kelt levélben:

„Csupán három napig voltam itt egészséges, és az első vasárnaptól ma éjszakáig [február 19–27.?] egyetlen csepp víz sem távozott tőlem; nincs nyugalmam, nem is aludtam, és képtelen voltam bármilyen italt vagy ételt magamban tartani. Összefoglalóan, halott voltam; téged és a kicsiket Istennek ajánlottalak, és az én kegyelmes Urammak, mivel azt gondoltam, hogy soha többé nem látlak titeket ebben a földi életben... Azonban sok ember olyan kitartóan imádkozott értem Istenhez, hogy könnyeik megindították Istent, hogy ezen az éjszakán megnyissa hólyagomat, és két óra alatt kb. egy icce [kb. 3-4 liter] folyadék távozott belőlem, és úgy érzem magam, mintha újjászülettem volna.”⁶¹⁸

Akik Lutherrel együtt voltak, e roham alatt hallották morogni nyomorult teste miatt, amely az ördög céltáblája lett. „Az ördög gyűlöl engem, és így növeli fájdalmamat” – mondta, mialatt mandulás erőlevesét szűröcsölte.⁶¹⁹

⁶¹⁷ WA.BR 2:333.34–37. LW 48:217.

⁶¹⁸ WA.BR 8:51.1–15. LW 50:167.

⁶¹⁹ Asztali beszélgetések, 1537. február. Nr. 3543A. WA.TR 3:390.7. LW 54:227.

1530 után Luther komoly fejfájásoktól szenvedett, amelyek coburgi tartózkodása idején kezdődtek. A fejfájást fülzúgás (*Ohrensausen*) kísérte. 1541 után ezek a fejfájások gyakran kényszerítették Luthert arra, hogy megszokott munkáját félbeszakítsa, sőt még az erős napot is kerülje.⁶²⁰ Néha tréfálkozott is ezeken, s úgy beszélt róluk, hogy az ördög lovagol az agyán keresztül; amikor a fájdalmak megszűntek, azt mondta, hogy az ördög szabadságra ment és gyógyfürdőbe utazott.⁶²¹

1530 után Luther a bal lábán lévő nyitott sebtől is szenvedett, és az orvosok végül 1543-ban némi könnyebbséget szereztek neki azzal, hogy a sebet csapolásra nyitva tartották. Luther úgy tekintett mindezekre a testi betegségekre, valamint a Wittenberget 1527-ben sújtó bubópestisre és hasonló járványokra,⁶²² mint olyan eszközökre, amelyekkel az ördög szokta megkísérteni a keresztényeket, hogy hagyják el Krisztust, és csatlakozzanak az ő birodalmához. „Biztos vagyok abban, hogy az ördög boldogan megölne engem, ha tudna” – jegyezte meg 1532. január 22-én az asztalnál, fülzúgására és „szívgyengeségére” utalva. „Minden pillanatban sanyargat engem, a sarkamra tapos. Mégsem az lesz meg, amit ő óhajt, hanem az, amit Isten akar.”⁶²³ Luther egyszer bevallotta, hogy megérintette a pestis áldozatait. Amikor szembesült a pestistől való általános félelemmel, azt tanácsolta az embereknek, hogy hallgassák a templomban Isten igéjét, gyónással és úrvacsorával készüljenek a halálra, és bízzanak a lelkészekben és az orvosokban, akik az olyan idők szakértői, amikor az ördög támadja az egyházat.⁶²⁴

Luther egész életében nagy becsben tartotta a magányonást mint különleges erőforrást a kísértések (*Anfechtungen*), például betegség idején. Első gyónatóatyja, Staupitz, valamint barátja és lelkésze, Johann Bugenhagen rendszeresen hallgatták gyónását, és biztosították őt Isten ígéje vigasztalásáról. „Bizony, bizony, az ördög rég megfojtott volna már, ha meg nem tart e gyónás” – mondta Luther a wittenbergieknek a magányonásról szóló ígehirdetésben az egyházi gyakorlat miatt kitört zavarások kellős közepén, 1522 márciusában.⁶²⁵

---

⁶²⁰ Mühlhaupt: *Luthers Kampf mit der Krankheit*, 115. o.

⁶²¹ Levél János Frigyes választófejedelemhez, 1532. március 28. WA.BR 6:277.19–20. Levél Caspar Crucigerhez, 1541. május 1. WA.BR 9:390.24–25. Cruciger 1528 óta lelkész volt a wittenbergi vártemplomban és professzor az egyetemen.

⁶²² A bubópestis, amely „fekete halálként” volt ismert, az európai népesség negyedét kipusztította, amikor Oroszországon keresztül Kínából vagy Indiából Európába érkezett 1347–1350 között. Patkányok és bolhák voltak a fő hordozói. Mivel nem volt semmilyen ismert gyógymódja, a járvány az embereket napok alatt megölte a láz és a nyirokmirigyekbe behatoló kelések következtében. Wittenberget 1527. augusztus 2-án sújtotta; a járvány néhány hétig tartott. L. LW 43:115–116.

⁶²³ Asztali beszélgetések. Nr. 157. WA.TR 1:75.8–11. LW 54:23.

⁶²⁴ Arról, hogy vajon elmenekülhet-e az ember a halál elől (*Ob man vor dem Sterben fliehen möge*), 1527. WA 23:370.10–375.10. LW 43:134–136.

⁶²⁵ Nyolc böjti prédikáció, 1522. WA 10/3:62.1–2. LW 51:98. (Magyarul: *Nyolc böjti prédikáció Wittenberg népének*. Ford. Szebik Zsófia. Magyarországi Luther Szövetség, 1994. /Magyar Luther

Az, hogy Luther a betegséget következetesen az ördög munkájával azonosította, nem pusztán a középkori babonásság furcsa csökevénye volt egyébként felvilágosult eszmévilágában. Sokkal inkább arról van szó, hogy az ördöggel való küzdelmet – a fájdalommal, betegséggel, erőszakkal, politikai lázadással vívott küzdelmen keresztül – szükségesnek tekintette ahhoz, hogy az ember világosan meg tudja különböztetni Isten hatalmát bármilyen más hatalomtól. Végső soron Luther ezt a küzdelmet olyan útnak tekintette, amely elvezet Krisztus felfedezéséhez, aki az üdvösségről – vagyis a valódi egészségről – szóló jó hír forrása. A jó hír pedig az Istennel való kapcsolatról szól, aki a hívőket olyan új életbe vezeti, ahol az ördög már nem létezik.⁶²⁶ Az orvosokat és az orvosi szaktudást e harc nélkülözhetetlen részének tekintette, még akkor is, ha sok orvos el is mulasztotta beismerni, hogy a betegség oka az ördög.⁶²⁷ Luther tehát megmondta az ördögnek:

„Ha te megfélemlítesz, Krisztus megerősít engem. Ha te megölsz, Krisztus életet ad. Ha karmaidban méreg van, Krisztusnak sokkal jobb gyógyszere van. Vajon az én drága Krisztusom a tanácsaival, kedvességével és bátorításával nem sokkal fontosabb-e a lelkemben, mint te, gaz ördög, hamis félelmeiddel gyenge testemben? Isten mentsen!”⁶²⁸

Luther szerint az egészségért folytatott harcban orvosság és hit egybetartozik. Meg kell hagyni, Luther nem mindig engedelmeskedett az orvosok előírásainak. 1526-ban, első vesekőrohama idején szembeszegült orvosa utasításával, hogy kerülje a szilárd táplálékot, és ehelyett rávette Katát, hogy főzze meg egyik kedvenc ételét: zsírban sült heringet mustárral és hideg borsóval. Röviddel az étkezés után jókora vesekő távozott a szervezetéből, és élvezte orvosai csodálkozását és a történet elbeszélését.⁶²⁹ A hitnek, a humornak és a szolgálat iránti elkötelezettségnek ez az összjátéka tette képessé Luthert arra, hogy elviselje azt, amit Pál „a testben lévő tövisnek” nevezett (2Kor 12,7).

Mindezen fizikai betegségek, valamint a tizenhatodik századi életmód szokásos veszélyei ellenére Luther mégis nagy jelentőségű munkát tudott elvégezni. Egész-

---

Füzetek 3./37. o.) Luther szeretett arról mesélni, hogy „Pomeranus” (Johann Bugenhagen szülőföldje Pomeránia volt) miképpen vigasztalta őt, amikor mint gyóntatóatyja Isten kegyelmének erejére emlékeztette. Pomeranus olyan volt számára, mint az „égből jövő hang”. Asztali beszélgetések, 1531. november 30. Nr. 122. WA.TR 1:47.25–29. LW 54:15–16.

⁶²⁶ Erre a meggyőző következtetésre jut Hans-Martin Barth: *Der Teufel und Jesus Christus*, 208–210. o. L. még Obendiek: *Der Teufel bei Martin Luther*, 235–254. o. Luther egész életét úgy ábrázolták, mint az „Isten és ördög közötti ember” életét. L. Oberman *Luther* című művének alcímét.

⁶²⁷ Asztali beszélgetés az 1530-as évekből. Nr. 4784. WA.TR 4:501.21.

⁶²⁸ Arról, hogy vajon elmenekülhet-e az ember a halál elől, 1527. WA 23:357.27–32. LW 43:128.

⁶²⁹ Mühlhaupt: *Luthers Kampf mit der Krankheit*, 121. o.

ségi állapotának és teljesítményeinek kronológiai statisztikája egyszerűen bámulatos.⁶³⁰

ÉV	EGÉSZSÉGI ÁLLAPOT	TELJESÍTMÉNY
1521	székrekedéssel (<i>Hartleibigkeit</i>) beteg hét hónapig (április–október)	70 igehirdetés, 100 levél, 30 traktátus, dolgozik az Újszövetségen, rövid utazás Wormsba, wartburgi száműzetés
1522	a wartburgi orvosi gondoskodásnak köszönhetően viszonylag egészséges	138 igehirdetés, 100 levél, 20 traktátus, dolgozik az Ószövetségen, visszatérés Wartburgból, rövid utazások Zwickauba, Leisnigbe, Erfurtba és Weimarba
1523	egy hónapig lázas beteg (április–május)	135 igehirdetés, előadások, 90 levél, 40 traktátus, dolgozik az Ószövetségen, énekek, rövid utazások
1524	egy hónapig beteg (október)	120 igehirdetés, előadások, 90 levél, 40 traktátus, dolgozik az Ószövetségen, énekeskönyv, rövid utazások Kembergbe és Orlamiündébe
1525	januárban beteg: kelevényes comb, maró anyaggal kezelve, hogy a seb lecsapolásra nyitva maradjon, ájulások rosszulletek	100 igehirdetés, előadások, 110 levél, 20 traktátus, kiterjedt utazások Thüningiába és Eislebenbe a parasztlázadás idején
1526	júniusban beteg vesekövekkel	100 igehirdetés, előadások, 80 levél, 20 traktátus, rövid utazások
1527	nyolc hónapig betegeskedik (januártól), szédüléssel rosszullet április 22-én igehirdetés közben, pestisjárvány Wittenbergben	60 igehirdetés, előadások, 100 levél, 15 traktátus, dolgozik az Ószövetségen, utazások, leánya, Elisabeth születése december 10-én
1528	aránylag egészséges	190 igehirdetés, előadások, 20 traktátus, dolgozik az Ószövetségen, rövid utazások Torgauba és Altenburgba. Elisabeth meghal (augusztus 3-án)
1529	két hónapig náthás beteg (január, április 14–május 7.)	120 igehirdetés, előadások, 120 levél, 20 traktátus, káték, egyházi énekek, rövid utazás Marburgba a Zwinglivel történő teológiai vitára, május 4-én Lenchen születése
1530	tíz hónapig beteg (áprilistól), emésztési zavarok, megfázások, combon lévő tályog, filzúgások, szédüléssel rosszullet december 18-án a szószéken	60 igehirdetés a Coburgba történő utazás alatt, előadások, 170 levél, 30 traktátus, áprilistól októberig Coburgban dolgozik az augsburgi birodalmi gyűlés alatt az Ószövetségen.
1531	hat hónapig beteg (március, április kimerültség, később beteges és gyenge)	180 igehirdetés, előadások, 100 levél, 15 traktátus, dolgozik az Ószövetségen, rövid utazások, anyja júniusban meghal
1532	hat hónapig beteg (januártól)	90 igehirdetés, előadások, 70 levél, dolgozik az Ószövetségen, rövid utazások

⁶³⁰ A statisztikai adatokat összegyűjtötte Dieck: *Luthers Schaffenskraft*, 36–39. o., alapul véve a kronológiát in Buchwald–Kawerau: *Luther-Kalendarium*, 17–159. o.

1533	februárban szédülésekkel egy hónapig beteg	75 igehirdetés, előadások, 65 levél, 10 traktátus, dolgozik az Ószövetségen, rövid utazások. Paul nevű fia január 29-én születik
1534	megfázással három hónapig beteg (január, június, szeptember)	80 igehirdetés, előadások, 75 levél, 10 traktátus, bibliafordítás befejezése, rövid utazások
1535	fejfájásokkal, hasmenéssel, megfázásokkal két hónapig beteg (augusztus és október)	60 igehirdetés, 80 levél, 10 traktátus, egyházi énekek, rövid utazások, előadások
1536	nyolc hónapig beteg: megfázások, szédülés, csípőfájdalom (január–március), vesekövek (május–június), kimerültség (október–december), komoly mellkasi fájdalmak az év végén	50 igehirdetés, előadások, 90 levél, 10 traktátus, egyházi énekek, rövid utazások
1537	két hónapig beteg kövekkel (február–április)	90 igehirdetés, előadások, 55 levél, 25 traktátus, egyházi énekek, utazás Schmalkaldenbe (január 31–március 14.), utazások Lochauba és Kembergbe októberben, Torgauba decemberben
1538	hat hónapig beteg lázzal, kövekkel és vérhással (március–szeptember)	100 igehirdetés, előadások, 75 levél, 15 traktátus, himnuszok, rövid utazások
1539	beteg szédüléssel és kövekkel (január–április)	70 igehirdetés, előadások, 100 levél, 10 traktátus, a bibliafordítás revíziója, májusban rövid utazás Lipcsébe
1540	februárban beteg reumával, lázas beteg szeptemberben tíz másikkal együtt a kolostorban	40 igehirdetés, előadások, 90 levél, 10 traktátus, bibliarevizió, júliusban utazás Eisenachba, Kata januárban elvetél
1541	torokfájás (január), szédülés (február), középfülgyulladás (április–május), gyengeség (július, november)	7 igehirdetés (5 januárban), előadások, 80 levél, 10 traktátus, bibliafordítás revíziója
1542	júliusban beteg, jobb szemére szürkehályogtól megvakul	4 igehirdetés, előadások, 100 levél, 10 traktátus, énekeskönyv, utazás Naumburgba (január) és Dessaubá (szeptember). Lenchen szeptember 20-án meghal
1543	tíz hónapig beteg (szeptember és október kivételével), sípcsont-probléma novemberben	3 igehirdetés, előadások, 85 levél, 10 traktátus
1544	beteg augusztusban és szeptemberben kimerültséggel és kövekkel	40 igehirdetés, előadások, 65 levél, 5 traktátus, bibliafordítás revíziója, rövid utazások Zeitzbe és Torgauba
1545	tíz hónapig beteg kövekkel, gyenge a kimerültségtől és az öregségtől	35 igehirdetés, előadások, 80 levél, 15 traktátus, utazás Eislebenbe (január 15-ig) és más rövid utazások
1546	megfázással beteg az Eislebenbe vezető úton, probléma a combon lévő keléssel, meghalt február 18-án angina pectorisban 62 éves korában	8 igehirdetés, 21 levél, 1 traktátus, visszatérés Eislebenbe

Luther nem az az ember volt, aki megengedte magának, hogy fizikai és lelki betegségek komolyan akadályozzák. Ellenkezőleg, minden jel szerint erőt merített a különböző megpróbáltatásaiból (*Anfechtungen*), s emiatt mondhatta azt, hogy a keresztényeknek úgy kell tekinteniük szenvedésükre, hogy az Krisztus saját szenvedéseinek a része, és Krisztus erőt is ad azok elhordozáshoz. 1519-ben azt írta Bölcs Frigyesnek, amikor a választófejedelem súlyosan megbetegedett:

„Nem titkolhatom el, hogy fenséged lényéből és testéből a Krisztus hangját hallom, amint engem hív és szólít: »Íme, itt én vagyok beteg!« Ugyanis azokat a bajokat, amelyekhez a betegségek is tartoznak, nem mi, keresztyének szenvedjük el, hanem maga Krisztus, a mi Urunk és Üdvözítőnk, akiben mi élünk. Az evangéliumban Krisztus ezt világosan megmondta: »Amit eggyel is megtettetek az én legkisebb testvéreim közül, velem tettétek meg.« (Mt 25,40)”⁶³¹

Ez a gondolat jól visszatükrözi azt a meggyőződését, hogy a keresztények élete és ideje Isten kezében van, ahogyan Zsolt 31,15 mondja: „Életem ideje kezedben van.” „Most tanultam meg megérteni ezt a kijelentést” – mondta Luther 1538-ban.

„Csak a halál órájára vonatkoztattam. De valójában ez azt jelenti, hogy az egész életem, minden nap, óra és pillanat, élet és halál, élvezet és gyász, balszerencse és jó szerencse kezedben van.”⁶³²

A NEMI ÉLET ÉS A HÁZASSÁG

Luther 1525. június 13-án kötött házassága vitatott esemény volt. 1523 óta voltak ugyan pletykák a pap-professzor lehetséges házasságáról, mivel kilépett apácáknak nyújtott segítséget ahhoz, hogy házastársakat találjanak. „Most úgy érzem, és eddig is úgy éreztem, hogy nem fogok megházasodni” – írta Spalatinnak egy 1524. november 30-án kelt levélben; végül is már negyvenegy éves volt.

„Nem mintha nem érezném a testemet vagy a nemiséget, mivel sem fából, sem kőből nem vagyok, de gondolkodásmódom messze távolodott a házasságtól, mivel eretnek voltomnak köszönhetően naponta várom a halált és a büntetést. Ezért nem korlátozom Isten munkáját bennem, és nem is hagyatkozom a saját szívemre. Mégis remélem, hogy Isten nem hagy soká élnem.”⁶³³

⁶³¹ Tizennégy vigasztaló kép megfáradtaknak és megterhelteknek (*Tessaradecas consolatoria pro laborantibus et oneratis*), 1520 (újra nyomva 1530). WA 6:105.14–19. LW 42:122. (Magyarul: *Tizennégy vigasztaló kép*. Ford. Virág Jenő. Budapest, 1994. 9–10. o.)

⁶³² Asztali beszélgetések, 1538. augusztus 6. Nr. 3945. WA.TR 4:26.9–13.

⁶³³ WA.BR 3:394.22–26. LW 49:93.

Alig egy évvel később a negyvenkét éves Luther mégis feleségül vett egy huszonhat éves, kilépett apácát, annak a kilencnek az egyikét, akik elhagyták zárdájukat, hogy élvezzék azt a keresztény szabadságot, amelyet Luther olyan hatásosan hirdetett. Miért? Azért, jelentette ki Luther, mert meggyőződött arról, hogy a házasság az újrafelfedezett evangélium melletti újabb tanúságtétel, annak „örömhíre”, hogy Isten Krisztusban győzni fog a bűn, a halál és a gonosz felett, amely olyan erősen tesztet öltött a pápai egyház képmutatásában.

Luther nyolc apáca jövőjéről tudott gondoskodni a kilenc közül, csak Katharina maradt hajadon. Ő azonban számos ajánlatot elutasított, és egyértelműen jelezte, hogy inkább Lutherrel házasodna össze, mint bárki mással. Luther elhatározta, hogy beadja a derekát, és feleségül veszi őt.⁶³⁴ Amellett atyja nem sokkal korábban megjegyezte, hogy Luthernek tovább kell vinnie a család nevét, s valószínűleg ez is hatással volt döntésére. „Valóban igaz a hír, hogy hirtelen feleségül vettem Katalint” – írta Luther barátjának, Nikolaus von Amsdorfnak 1525. június 21-én, egyúttal meghívta Nikolaust, hogy vegyen részt a június 27-én tartandó nyilvános esküvői lakomán.

„[Azért tettem], hogy elhallgattassam a gonosz nyelveket, amelyeknek már szokásukká vált, hogy engem elmarasztaljanak. Remélem, hogy még egy kis ideig életben maradok. Azonkívül nem akartam elutasítani ezt a páratlan [lehetőséget, hogy engedelmeskedjem] atyám utódokra vonatkozó kívánságának, amelyet olyan gyakran kifejezett. Egyidejűleg a gyakorlattal is meg akartam erősíteni, amit tanítottam; mert olyan sok félnék embert látok magam körül az evangéliumból áradó nagy fény ellenére. Isten akarta és ő idézte elő ezt a lépést. Mert nem érzek szenvedélyes szerelmet, és nem is lángolok hitvesemért, de gyöngéden szeretem őt.”⁶³⁵

Luther barátainak többsége helyeselte házasságát, de néhányuknak balsejtelmei voltak, amelyet talán legjobban Luther egyetemi kollégája és jogtanácsosa, Hieronymus Schurff fejezett ki: „Ha ez a szerzetes megházasodik – mondta Schurff, amikor az esküvői tervekről hallott –, az egész világ és az ördög nevetni fog, úgyhogy minden, amit véghezvitt, semmivé lesz.” Amikor Luther meghallotta ezt a megjegyzést, előrehozta az esküvő időpontját!⁶³⁶

Luther ellenségei kíméletlenek voltak. A svájci költő, Simon Lemnius obszcén epigrammákat írt Lutherről, majd Wittenbergben terjesztette azokat, és bemutatott egy színdarabot, amely Luthert és néhány barátját szajhákkkal mulató szerzetesek-

---

⁶³⁴ L. a Luther házasságáról szóló tudósítást in Bainton: *Here I Stand*, 287–293. o.; uő: Katharine von Bora. Schwiebert: *Luther and His Times*, 583–593. o. Lazareth: *Luther on the Christian Home*, 11–33. o. A legtöbb részlet in Boehmer: *Luthers Ehe*. Források in Knolle: *Luthers Heirat*.

⁶³⁵ WA.BR 3:541.2–8. LW 49:117.

⁶³⁶ Egy megjegyzés, amelyet Luther barátja, Amsdorf hallott. L. Boehmer: *Luthers Ehe*, 65. o.

ként ábrázolta.⁶³⁷ A lipcsei egyetem helyettes rektora, Johann Hasenberg levelet írt Luthernek, amelyben „a legőrültebb és legerkölcstelenebb hitehagyottnak” nevezte, aki egy apácával hálva Wittenberget Szodomává és Gomorává változtatta; mellékelte a levélben egy Kata elleni gonosz támadást, amelyet a lipcsei egyetem egyik ösztöndíjasa, Joachim von Heyden szerzett, aki örök büntetéssel fenyegette meg Katát, mivel elhagyta a zárdát, és „táncosnőhöz hasonlóan” „arra az öreg méregzsák Lutherre” vetett szemet. Luther egy szatirikus történettel válaszolt, s azt írta Hasenbergnek – többek között –, hogy a szolgálói toalettpapírnak használták e leveleket.⁶³⁸

Bármit is mondtak vagy gondoltak mások Luther házasságáról akkor vagy később, Luther maga boldog hitves volt; és Kata is az volt, habár a bizonyítékok többsége csak Luthertől származik. Luther néhány évi házasság után mélyen beleszeretett Katába: „Nem mondanék le Katámról Franciaországért vagy Velencéért sem” – mondta 1531 nyarán vagy őszén.

„Először, mert Isten adta őt nekem, és engem neki; másodszor, mert sokszor észrevettem, hogy más asszonyoknak több hibájuk van, mint az én Katámnak (bár neki is van néhány hibája, amelyeket sok nagy erény ellensúlyoz); és harmadszor, mert kitart a házasság, azaz a hűség és tisztelet mellett.”⁶³⁹

Luther nem volt jellegzetes 16. századi hitves. Magatartásában általában paternalisztikus volt, de csodálta, ahogy Katharina irányította a bonyolult Fekete kolostori háztartást, ahol nem volt szokatlan az, hogy hús vagy több vendég üljön le egy étkezéshez. A 16. századi német szokásokkal ellentétben Luther nemcsak végrendelete végrehajtójává nevezte ki Katalint, hanem azt is biztosítani kívánta, hogy törvényesen ne gátolják meg abban, hogy ezeknek a kötelességeknek eleget tegyen. Kata, aki Luthert „Herr Doktornak” szólította (legalábbis nyilvánosan), erősen befolyásolta Luther mindennapi életét: ápolta, amikor beteg volt – nélküle aligha élt volna olyan soká –, és ő tanította meg nemet mondani, amikor azt hitte, hogy még több munkát kell vállalnia Isten országáért vagy a segítséget és tanácsot kérő különböző emberekért.

A Luther nemiségéről és annak a reformátori munkájára gyakorolt hatásáról szóló pszichohistóriai megállapításoknak ellentmondanak Luthernek a szexualitásról és a házasságról vallott saját nézetei. A jelek arra mutatnak, hogy nem volt erőteljes

---

⁶³⁷ Az erkölcstelen szerzetesek háborúja (*Monachopornomachia*). Lemnius Wittenbergben volt 1538 után. Elmenekült a városból, miután Luther házi őrizet alá helyeztette. L. Simon Lemnius elleni magyarázat (*Erklärung gegen Simon Lemnius*), 1538. WA 50:350–351.

⁶³⁸ A leveleket 1528. augusztus 10-én keltezték, és saját küldött kézbesítette azokat. WA.BR 4:517.25., 526–536. SJ 2:451–453. Luther válasza: Aesopus új meséje, amelyet nemrégiben fordítottak németre: A számárról és az oroszlánról (*Eine neue Fabel Aesops, neulich deutsch gefunden; Vom Löwen und Esel*), 1528. WA 26:534–354. Utalás a „WC-papírra”, 540.13–18.

szexuális vágyak martaléka sem gyermekkorában, sem szerzetesi éveinek idején. Később így emlékezett erre:

„Amikor szerzetes voltam, nem sok vágyat éreztem. Éjszakai magömléseim voltak, a testi szükségletekre válaszul. Még csak rá se néztem az asszonyokra, amikor gyóntak, mert nem akartam megismerni azok arcát, akiknek a gyónását hallgattam. Erfurtban egyetlen asszony gyónását sem hallottam, Wittenbergben is csak három asszonyét.”⁶⁴⁰

A szexuális kísértések azonban inkább szokásosak, mintsem kivételesek voltak a szerzetesrendek tagjai és a papok között. A nőtlenség teherre lett még az egyház legtisztéletreméltóbb atyái, például Augustinus, Jeromos, Ferenc és Bernát számára is. Amikor Luther az ördög ellenük intézett támadásairól olvasott, csodálkozását fejezte ki, hogy „a szent atyák” ilyen ifjúkori kísértésekbe estek. Azt gondolta, hogy „fennköltebb” kísértéseknek kellett volna gyötörni őket, mint például a hit hiánya, a kételkedés a kegyelmes Istenben és a képmutatás – ez volt Luther véleménye arról, hogy Isten miként teszi próbára szentjeit.⁶⁴¹ Így Luther sokkal inkább Pállal tudott azonosulni, aki a farizeusságból tért meg a szeretetben aktív hittel párosuló önzetlen szolgálatra. Habár az ördög állítólag csábító asszony képében jelent meg a jól ismert szenteknek, Luther mégis akkor találkozott vele, amikor kétségbevonta Istennek a bűnösök iránti kegyelmes szeretetét.

Luther nem ellenezte a nőtlenségi, a tisztasági és egyéb vallásos fogadalmakat. Belátta, hogy vannak olyanok, akik odaáldozhatják magukat Istenért végzett ilyen szolgálatra, és így az ő szolgálatuk kizárja a szex és a házasság örömeit. Azonban úgy vélte, ez nem jelenti azt, hogy tisztaságuk érdemli ki a mennyet. Krisztus nem azért dicsérte az eunuchokat, mert kasztrálták magukat, hanem azért, mert ezt a mennyek országa kedvéért tették (Mt 19, 13). A szexualitásról való lemondás lehet, hogy megerősíti a világban való keresztény tanúságtételre szóló odaszánást, de az ilyen áldozat nem szerez érdemet Isten előtt.

„Tehát Krisztus szándéka az, hogy a tisztaság a mennyek országának szolgálója legyen, és pedig önkéntes szolgáló; ne akarja kiérdemelni az Isten országát, hiszen már birtokolja azt. Az ilyen tisztaság örömteli szolgálatban fáradozik azon, hogy másoknak is elvigye az Isten országát, hogy mindenképpen növelje azt, csupán az Isten országának kedvéért. Az ilyen tisztaság mindig készen áll meghalni és elfordulni ettől a világtól az Isten országáért.”⁶⁴²

⁶³⁹ Asztali beszélgetések, Nr. 49. WA.TR 1:17.10–15. LW 54:7–8.

⁶⁴⁰ Asztali beszélgetések, 1531. november 30. Nr. 121. WA.TR 1:47.15–18. LW 54:15.

⁶⁴¹ Asztali beszélgetések, 1538. február 24. Nr. 3777. WA.TR 3:607.16–17. LW 54:271.

⁶⁴² Luther Márton véleménye a fogadalmakról, 1521. WA 8:585.24–27. LW 44:264. (Magyarul rövid, tételes formában: MLM 3. köt. 11–19. o.)

Luther tehát világos különbséget tett az igazi és a hamis tisztaság között. Az igazi tisztaság a bűnösöket szerető Istenbe vetett hitre összpontosít. A hamis tisztaság az emberi érdemre és igazságra épít ahelyett, hogy Isten feltétel nélküli szeretetére nézne az istentelen iránt, amely Krisztusban nyilvánul meg. Kitartott amellett, hogy ha az egyház arra csábítja az embereket, hogy szerzetesrendekhez csatlakozzanak, vagy papok legyenek csupán azért, hogy kiérdemelhessék Isten szeretetét, akkor a cölibátust el kell hagyni. Luther úgy ítélte meg, hogy korának egyháza arra akarta rávenni az embereket, hogy legyenek képmutatók, mivel annyira a „test élvezeteire” összpontosított. A szerzetesrendek „a tisztaságukból érdemet, elismerést és dicsőséget csinálnak Isten és a világ előtt” – állította az 1Kor 7,6–7-ről szóló magyarázatában (amely arról szól, hogy az ember házasodjon-e, vagy maradjon szűz). „Azonban Szent Pál gyakorlatot formál belőle, és az Isten igéjéért és a hitért végzett szolgálatot.”⁶⁴³ Azok, akik úgymond nem Isten szavával és a hittel kötötték össze az életüket, jó, ha feleségül vesznek egy asszonyt. Ők ne kíséreljék meg, hogy szüzek maradjanak. Amikor a szexuális energiákat nem az igazi tisztaság tartja kézben, azaz az Isten igéjének önzetlen szolgálatára szóló valódi elhívás, akkor ezeket az ösztönöket a házasságban kell felhasználni. „Mivel nem paráználkodásra, hanem házasságra letünk teremtve – mondta hallgatóinak 1Móz 24,5–7-ről szóló előadásában (a textus többek közt arról tudósít, hogy Ábrahám hogyan házasította meg Izsákot) –, nemcsak megengedett, de istenes és dicséretes is vágyakozni, és megkísérelni feleséget szerezni.”⁶⁴⁴

Összefoglalva, Luther osztotta korának hagyományos nézetét, hogy a nemi életnek a házasságban van a helye, és hogy a házasság az emberiség szaporodását szolgáló, isteni alapítású rend. Azonban saját korától eltérően Luther nyíltan beszélt a szexuális ösztönről mint olyan valamiről, amit – bár állandóan fenyegeti az eredendő bűn romlottsága – Isten azért adott teremtményeinek, hogy megóvják és élvezzék. Ha a szexuális aktivitás valamelyik fél hibájából lehetetlenné válik, Luther azt tanácsolta, hogy a szenvedő félnek más levezetést kell találnia. Ha például egy asszony férje impotens, akkor házastársa beleegyezésével egy másik férfival kell nemi kapcsolatot létesítenie, lehetőleg a sógorával. Az „isteni törvénynek” alávétve – állította Luther – „nem kényszeríthető arra, hogy önmegtartóztató maradjon”.⁶⁴⁵

Luther szerint a házasság nem szentség, hanem „külső dolog”, az evéshez, iváshoz és más tevékenységhez hasonlóan, amelyeket Isten azért rendelt, hogy fenntartsák

---

⁶⁴³ Magyarázat 1Kor 7-ről (*Das siebente Kapitel S. Pauli zu den Korinthern ausgelegt*), 1523. WA 12:109.8–9. LW 28:21.

⁶⁴⁴ Előadások a Genezisről, 1543. WA 43:315.30–32. LW 4:251.

⁶⁴⁵ Az egyház babiloni fogsága, 1520. WA 6:558.31. LW 36:104. (Magyarul: MLM 2. köt. 215–216. o. Ford. Masznyik Endre) Luther részletes kijelentéseket tett a szexuális viselkedésre vonatkozóan. L. Boehmert: *Luthers Ehebuch*; Seeberg: *Luthers Anschauung von dem Geschlechtsleben und der Ehe*; továbbá Lähteenmäki: *Sexus und Ehe bei Luther*.

az életet. Így a házasságot a világi törvény szabályozza; az egyház nem törvényesítheti annak ismertetőjegyeit, jóllehet a keresztény házasságot (a mohamedán házassággal ellentétben) az egy partnerhez kötődő, életre szóló hűség kell hogy meghatározza. Luther nem szűnt meg a kölcsönös tiszteletről és szeretetről beszélni, amely a házasesetben meghatározó kell hogy legyen. Ebben az értelemben a házasság annak a paradicsomnak a része, amelyet a bűneset következtében elvesztettünk, s ráadásul még ezt a kis részt is állandóan csapások fenyegetik.⁶⁴⁶ Azonban mégis mindig Isten kezében vannak az események. Amikor Luther találkozott egy férfival, akinek a felesége éppen akkor halt meg váratlanul, Luther megjegyezte: „A mi Urunk Istenünk a legpimaszabb házasságtörő... Az asszony reggel még a férjével aludt, ám ma este már a mi Urunk Istenünkkel hál.”⁶⁴⁷

Az ilyen és ehhez hasonló megjegyzések az istenkáromlás határán álló Luthert idézik elénk, ha mindezt egy olyan egyház illetendő teológiai nyelvén ítéljük meg, amely nem támasztja magával szemben azt az igényt, hogy eltöprengjen az emberi tapasztalat magasságain és mélységein. Másfelől Luthernek az az állandó igénye, hogy kifejezze magát – legyen szó szexualitásról, házasságról vagy az élet bármely más oldaláról –, tette őt azzá, aki volt: pap-professzor, aki teológiai értelemmel tanulmányozott minden egyes csontot a kereszténység csontvázán, olyan mértékig, hogy többé nem látott különbséget a magánszféra és a közélet között. Az egyházatyák közül Luther volt az, aki leginkább figyelmet fordított az emberi lét valamennyi aspektusára, és az ilyen személyiség mindig ellentmondást szül.

---

⁶⁴⁶ Válasz Henrik király könyvére (*Antwort auf König Heinrichs Buch*), 1522. WA 10/2:238.13–23. (Magyarul: MLM 3. köt. 307–358. o. Ford. Bancsó Antal) VIII. Henrik írta A hét szentség védelme Luther Márton ellen című művet (*Assertio septem sacramentorum adversus Martinum Lutherum*), 1521. Előadások a Genezisről (2,22), 1542. WA 42:99.23–36. LW 1:133.

⁶⁴⁷ Asztali beszélgetések, 1539. júl. 15. vagy 16. Nr. 4709. WA.TR 4:441.14–16.

HARMADIK RÉSZ

ÖKUMENIKUS ÖRÖKSÉG

9 Krisztocentrikus teológia

„A teológia voltaképpen tárgya a bűnös és elítélt ember, valamint Isten, a bűnös ember megigazítója és megváltója. Bármilyen kérdést tesznek fel vagy bármit vitatnak a teológiában ezen a tárgyon kívül, az tévedés vagy méreg. Az egész Szentírás arra mutat, hogy Isten a jóságát ajánlja nekünk, és Fiában visszaadja az igazságot és az életet a természetnek, amely bűnbe és ítélet alá esett. A kérdés itt nem a fizikai élet, hogy mit kell ennünk, milyen munkát kell vállalnunk, hogyan kell a családunkat irányítani vagy a földet művelni... A kérdés itt az eljövendő és örök élet; Isten, aki megigazít, helyreállít és megelevenít; és az ember, aki az igazságból és életből bűnbe és örök halálba esett.”
(Az 51. zsoltárról szóló magyarázat, 1532. WA 40/2:238.17–24.,
26–28. LW 12:311)

INDOKOLT KONFLIKTUS

Luther nem volt rendszeres teológus, aki a nézeteit tagoltan, szabályos módon fejtegette volna ki, mint ahogy azt általában egy német teológustól elvárjuk. Olyannyira részt vett saját korának ügyeiben, hogy alig maradt ideje arra, hogy egy tudós dolgozószobájának békéjébe és csendjébe húzódjon vissza. Nehéz helyzetben vannak a Luther-kutatók, amikor teológiai gondolkodását kívánják összefoglalni – akkor is, ha egyetlen témát tanulmányoznak, és akkor is, ha azt próbálják megállapítani, hogy szer-teágazó gondolatainak mi is lehet a középpontja.⁶⁴⁸ Luther a teológia feladatát nem úgy fogta fel, hogy egy gondolatrendszer kell kimunkálnia. A teológus, különösen a biblikus teológus feladatát sokkal inkább gyakorlati, mint „spekulatív” tevékenységként fogta fel.

---

⁶⁴⁸ Luther történeti összefüggésekben teologizál. Teológiája rendszerezésének veszélyeiről l. Pesch: *Hinführung zu Luther*, 316–322. o.

„Az igazi teológia gyakorlati, és annak alapja a Krisztus, akinek a halála hit által lesz a miénk. Mindamellet ma azok, akik nem értenek egyet velünk, és nem osztoznak tanításunkban, elméleti teológiát íznek, mert nem tudnak szabadulni attól a nézettől, hogy aki jól cselekszik[, jutalmat kap].”⁶⁴⁹

A teológia akkor gyakorlati, amikor az élet valóságával – annak harcaival, szenvedéseivel, örömeivel és csalódásaival – kerül kapcsolatba, mert reálisan nézve az életet beárnyékolja az embernek az az állandó törekvése, hogy a döntő szó mindig az övé legyen, hogy uralkodjon, „Istenhez hasonló legyen”. A kígyó útja mindig vonzóbbnak tűnik, mint Krisztus útja; a büszkeség bűne erősebb, mint a felebarát szeretete. Ez a teremtő Isten és teremtménye, az ember közötti összeütközés volt Luther számára az élet minden további konfliktusának az oka. Hogy ez miért van így, titok. A teológusok különböző módokon elmélkedhetnek az „eredendő bűn” titkáról, de az ilyen elmélkedések – állította Luther – hiábavalóak, mert azok az „elrejtőzött Istent” próbálják megérteni, azt az Istent, aki az emberi értelem számára nem tárul fel. Isten – ámbár csak részlegesen – egyedül a Jézus Krisztusban megnyilvánult emberiségében ismerhető meg.

„Azonban az igazi keresztyén teológia, amint arra gyakran figyelmeztetlek titeket, nem fenségében mutatja be nekünk Istent, amint Mózes és más tanítók teszik, hanem Krisztust, a szűztől születettet mint Közbejárónkat és Főpapot mutatja be. Ezért amikor csatába indulunk a törvénnyel, bűnnel és halállal szemben Isten jelenlétében, semmi nem veszélyesebb, mint meddő elmélkedéseinkkel elkalandozni a mennybe, hogy ott vizsgáljuk Istent végtelen hatalmában, bölcsességében és fenségében, hogy megkérdezzük, miképpen teremtette a világot, és hogyan kormányozza azt. Ha ezen a módon kísérletek megérteni Istent, és Krisztustól, a Közbenjárótól eltekintve akarjátok kiengesztelni őt, cselekedeteiteket, bűnjteiteket, a kámzsát és a tonzurát téve közbenjáróként ő és magatok közé, akkor elkerülhetetlenül elbuktok, mint Lucifer (Ézs 14,12), és rettenetes kétségbeesésben veszítetek el Istent és mindent.”⁶⁵⁰

Luther a lelki kísértés (*Anfechtung*) fájdalmán keresztül megtanulta a kemény leckét, hogy ne „elméleti” teológiát műveljen. Meg volt ugyanis győződve arról, hogy az ilyen teológia elhomályosítja, sőt egyenesen el is hagyja a keresztyén hit alapját: Istennek az ígében és a szentségben adott egyértelmű ígérését, hogy Jézus Krisztusban, a második Ádámban történt megtestesülésében a teremtés meg fog gyógyulni.

⁶⁴⁹ Asztali beszélgetések, 1531. december 14–1532. január 22. Nr. 153. WA.TR 1:72.16–19. LW 54:22.

⁶⁵⁰ Előadások a Galatákhöz írt levélről, 1535. WA 40/1:77.11–20. LW 26:28–29.

Ez az oka annak, hogy Luther számára minden teológia életre szóló vállalkozás arra, hogy megismerje „Jézus Krisztust, a megfeszítettet” (1Kor 2,2).⁶⁵¹

Ez a tanulási folyamat a csecsemőkeresztiséggel kezdődik, amely Luther szerint Isten üdvígéretének sokatmondó megvalósulása a Szentlélek által, aki az igén és a vízen keresztül cselekszik, bármilyen furcsa is a szertartás. A „régí Ádám” megfulad, és az „új Ádám” feltámad a keresztiségben. Ezért az egész keresztény élet végeredményben visszatérés a keresztiséghez, ahhoz az isteni ígérethez, hogy csak az Isten megtestesülésébe vetett bizalom változtatja át a bűnös teremtményeket Isten örvendező, de küzdő gyermekeivé, akikre örök élet vár. Luther így szólt wittenbergi gyülekezetéhez a keresztiségről szóló egyik ígehirdetésében:

„Tizenöt évig voltam szerzetes, mégsem találtam soha vigasztalást a keresztiségemben. Azon töprengtem: »Mikor fogsz végre örvendezni azon, hogy eleget cselekedtél ahhoz, hogy irgalmas Istened legyen?« Kínoztam és gyötörtem magam; nem ettem és nem ittam; nem hordtam meleg ruhákat... Pontosan követtem minden szabályt.»⁶⁵²

Az irgalmas Isten utáni keresése közben Luther Pál és Augustinus elmélyült tanulmányozása révén felfedezte az egyértelmű különbséget aközött, amit a teológusok Isten „aktív” és „passzív” igazságának (*iustitia dei activa et passiva*) neveztek. Isten aktív igazsága a bűn elleni haragjában tárul fel, a bűnt megbüntető igazságában, amely a bűnösök ellen irányul, akik hiába próbálják őt „jó cselekedetekkel” kiengesztelni. Isten passzív igazsága a bűnösökkel szembeni irgalmában mutatkozik meg, akiknek a vele való kapcsolata Krisztus engesztelő áldozatán keresztül áll helyre. Ez a különbségtétel mindig része volt a katolikus teológiai hagyománynak, de a késő középkori teológia – ahogy Luther kifejezte – „megrémítette a lelkiismeretet” azáltal, hogy Isten aktív igazságára helyezte a hangsúlyt, amely azt követeli, hogy a bűnösök jó cselekedetek révén vezekeljének, mielőtt Isten bűnbocsánatot ad.⁶⁵³

Ha a teológiának az a feladata, hogy segítsen az egyháznak Isten kegyelmét, és nem a haragját közvetíteni – érvelt Luther –, akkor minden teológiai gondolkodásnak abból kell kiindulnia, amit Isten akar kijelenteni, és nem szabad engednie annak a kísértésnek, hogy Istent elrejtett fenségében próbálja megismerni.

---

⁶⁵¹ Előadások a Római levélről, 1515–1516. WA 56:371.27. LW 25:361.

⁶⁵² A keresztiségről szóló ígehirdetés, 1534. WA 37:661.20–26.

⁶⁵³ Luther a késő középkori szentségtan eltorzulásaival azt az augustinusi gondolatot szegezte szembe, hogy az embernek először meg kell kapnia Krisztus kegyelmét a szentségben, mielőtt az erkölcsös életben követni tudná őt. Ezért Luthernek sajátos helye van a római katolikus hagyományban. L. Iserloh: Luthers Stellung in der Theologischen Tradition, 46. o.

„Nyugtalanított... a gondolat, hogy Isten mit fog velem tenni, de végül elvettem ezt a gondolatot, és teljesen kinyilatkoztatott akaratára bíztam magam. Nem tudunk ennél jobbat tenni. Isten elrejtett akaratát ember nem kutathatja ki... Elég tanulnivalónk van Krisztus emberségéről, akiben az Atya kinyilatkoztatta magát. Azonban bolondok vagyunk, mert elhanyagoljuk a kinyilatkoztatott ígét és az Atya Krisztusban adott akaratát, és helyette azokat a titkokat vizsgáljuk, amelyeket csak imádni kellene. Az eredmény az, hogy sokan nyakukat törik.”⁶⁵⁴

Az emberi találmányosság, a gondolkodás és az elmélkedés képessége könnyen önmagunk megigazításának eszközévé válhat. Luther nem ellenezte az értelem használatát, főleg a világban való jó kapcsolatok építése érdekében, de támadta a filozófusoknak és teológusoknak azt az igényét, hogy kipuhatólják az elrejtőzött Isten titkait. Nem a gondolkodást ellenezte, hanem bizonyos gondolatokat és következtetéseket.⁶⁵⁵ Ktartott amellett, hogy az egyértelmű különbségtétel jobb, mint az arisztotelészi logika összefüggésében erőltetett következtetéseket hozni bizonyos feltételezések alapján.⁶⁵⁶ Ezért fordult szembe azokkal a teológusokkal, akik aszketikus gyakorlatok végzésére, búcsúcédulák vásárlására és más dolgok megtételére buzdították az embereket, hogy ezáltal elnyerjék Isten tetszését, azt állítva, hogy Isten kegyelme egyszerre jutalom és hitel, amelyet azért kapunk, hogy az isteni akaratot a törvényen túl is teljesítsük. Luther a Római levélről szóló előadásában mondta hallgatóinak:

„Egyszerűen esztelenség azt állítani, hogy az ember saját erejéből képes Istent mindennél jobban szeretni, és hogy képes végrehajtani a törvény cselekedeteit a cselekedet lényegét illetően, még ha nem is annak szándéka szerint, aki a parancsolatot adta, mivel az illető nincs a kegyelem állapotában. Ó, bolondok, ó, disznó-teológusok (*Sau-theologen*)! A ti gondolkodásotok szerint a kegyelemre nincs szükség, vagy ha igen, csak Istennek a törvényen felüli, új követelése miatt. Mert ha a törvényt saját erőnkől be tudjuk tölteni – amint mondják –, akkor a kegyelemre nem a törvény betöltése miatt van szükség, hanem azért, mert Isten a törvényen túl még újabb követeléseket támasztott. Ki tudja elviselni ezeket a szentségtörő gondolatokat?”⁶⁵⁷

Luther úgy tekintett önmaga és a „disznó-teológusok” közötti viszállyra, mint ami egy nagyobb, valójában kozmikus viszálynak, a bűn és a kegyelem, a jó és a rossz, Isten és a sátán közötti harcnak a része. Lehet, hogy ez a viszály lényegtelen akadémiai

---

⁶⁵⁴ Asztali beszélgetések, 1540. június 11–19. Nr. 5070. WA.TR 4:641.14–18., 20–642.2. LW 54:385.

⁶⁵⁵ L. Gerrish: *Grace and Reason*, 169. o.

⁶⁵⁶ Emiatt nevezték Luther teológiáját „dialektikusnak”, mivel kettősségekben gondolkodik. Loeschen: *Wrestling With Luther*, 16–17. o.

⁶⁵⁷ Előadások a Római levélről, 1515–1516. WA 56:274.11–18. LW 25:261–262.

vítának tűnik azok szemében, akik nem foglalkoznak a gondolat és a nyelv struktúráival, ám amikor az ilyen struktúrák határozzák meg az intézményi hatalmat, vagy arra használják őket, hogy igazolják ezt a hatalmat – legyen szó a pápaságról vagy a búcsúúrusításról –, akkor napvilágra hozzák az emberi és az isteni közötti tartós viszályt. A tizenhatodik században ez a viszály a bűnbánat szentségében jutott kifejezésre, amely a legfőbb eszköze lett annak, hogy az embereket a kereszténység egy sajátos intézményes formája mellett sorakoztassák fel. Luther azt állította, hogy az ilyen felsorakoztatás összekuszálta a valódi gyógyító konfliktust, ami az emberi vágyak és az isteni szándék, valamint az intézményi tekintély és a hűség kérdése között van. Róma a saját hagyományával szembeni hűtlenséget a keresztény hagyománnyal szembeni ellenszegülésnek tekintette. Luther nem tudott azonosulni Róma álláspontjával, és ezért ragaszkodott ahhoz, hogy a hagyományos egyházi fórumon, az egyetemes zsinaton hallgassák meg.

Amikor az egyházi hatóságok visszautasították Luthernek azt az igényét, hogy meghallgassák, ráadásul átokkal és rendelettel kísérelték meg elhallgattatni, Luther a fejedelmektől kért segítséget, akiket vezető állásokban lévő kegyes, megkeresztelt keresztényeknek tekintett. Azt gondolta, hogy mint úgynevezett „szükségpüspököktől”, elvárható tőlük az, hogy kezdeményezzék az Isten népe között szükséges reformokat. Luther az érveit arra alapozta, amit „minden hívők egyetemes papságának” neveztek, s ez forradalmi gondolat volt a hierarchikus és feudális alapokon nyugvó hatalom és tekintély viszonyai között a 16. században. A területi egyházat az a gyakorlat eredményezte, hogy a fejedelmeket „szükségpüspököknek” tekintette. Az 1555-ös augsburgi béke megadta az Ágostai hitvalláshoz ragaszkodó fejedelmeknek azt a jogot, hogy vallásukat tartományaikban gyakorolják. Azokat az alattvalókat, akik elutasították, hogy magukévá tegyék uruk vallási felfogását, arra kényszerítették, hogy kivándoroljanak, vagy száműzték őket az országból.⁶⁵⁸ Luther és mozgalma végül a világi hatalom segítségével nyert elfogadást.

Luther felismerte, hogy a földi élet soha nem küzdelem nélküli, s úgy találta, hogy ezt mind a Szentírás, mind a történelem megerősíti. Soha nem volt egyetértés a bűn, a gonosz és az üdvösség megfelelő értelmezését illetően. Pál például a „judaistákkal” szállt vitába annak kapcsán, hogy szükséges-e a zsidó szokásoknak – például a körülmetélkedés előírásának – engedelmeskedni, amikor a pogányokat próbálta a keresztény hitre téríteni. A status quo zsidó védelmezői ragaszkodtak ahhoz, hogy a pogányok áttérésének legyen előfeltétele a zsidó törvény megtartása, de Pál elítélte őket, mivel olyan evangéliumot hirdettek, amely ellentétben állt azzal, amit ő maga hir-

---

⁶⁵⁸ Szöveg in Brandi: *Der Augsburger Religionsfriede*. Részleges angol fordítás in Kidd: *Documents Illustrative of the Continental Reformation*, Nr. 149. 363–364. L. még Pfeiffer: *Augsburger Religionsfriede 1555*.

detett a pogányoknak (Gal 1,8). Másik példa: a görög keresztények ragaszkodtak ahhoz, hogy az evangéliumot a logika szabályai szerint hirdessék, de amikor Alexandriai Arius ilyen szabályok alapján arra a következtetésre jutott, hogy „Krisztus nem egylényegű az Atyával”, mivel ő a Fiú, és így később kellett jönnie, a niceai zsinat Kr. u. 325-ben elítélte őt. Az egyháznak mindig szüksége volt arra, hogy emlékeztessék az emberi tekintély és az Isten igéje közötti egyértelmű különbségtételre, és Luther újra felfedezte, hogy az Isten igéjének igazi közepe és gyűjtőpontja Krisztus.

„Krisztus a kör közepén levő pont, és a körön belül minden szem reá tekint. Aki reá fordítja a szemét, az megtalálja igazi helyét abban a körben, amelynek Krisztus a középpontja. A Szentírás minden története, ha helyesen értelmezik, Krisztusra mutat.”⁶⁵⁹

Krisztus az egyetlen közbenjáró az Isten és teremtménye közötti kozmikus összeütközésben. Egyedül ő „igazít” meg Isten előtt, és ebben az értelemben ő maga Isten, a kegyelem Istene. „Aki Jézuson kívül keresi Istent, az ördögi lélek.”⁶⁶⁰ Minden olyan konfliktus tehát, amely abból adódik, hogy Krisztus-e az üdvösség forrása, ortodoxnak tekinthető, vagyis a tiszta tanítást illeti.

„Ha egyszer megállapítást nyert az, hogy Isten minket egyedül kegyelme által igazít meg Krisztuson keresztül, akkor hajlandók vagyunk a pápát nemcsak magasra emelve kezeinken hordozni, de még a lábát is megcsókolni... Röviden, azt eltűrhetjük, hogy javainkat, nevünket, életünket és minden mást elveszítsünk, de nem hagyjuk megfosztani magunkat az evangéliumtól, a hitünktől és Jézus Krisztustól. Ehhez nincs mit hozzátenni!”⁶⁶¹

Luther hangsúlyozta, hogy a jó biblikus teológiának mindig ragaszkodnia kell a „megfeszített Krisztushoz” mint középponthoz. Ebben az értelemben a teológia kereszt alakú, mert annak az eseménynek kell formálnia, amely átszelte a világtörténelmet akkor, amikor Izráel Istene Jézusban megtestesült. Törvény és evangélium, hit és szeretet annak a keresztnek a négy szára, amely maga a megtestesülés. Bármilyen kérdés vagy probléma adódik az életben, a teológusnak azt a kereszt árnyékán belül kell látnia. Így a teológiának végül is Krisztusra, és nem a hívőre kell összpontosítania. Az igazi teológia ezért mindig megfeszíti a teológiai ént.

---

⁶⁵⁹ Igehirdetések Szent János evangéliumáról (3,14), 1539. WA 47:66.21–24. LW 22:339.

⁶⁶⁰ Előadások a zsoltárokról (Zsolt 130,1), 1532–1533. WA 40/3:337.11.

⁶⁶¹ Előadások a Galatákhöz írt levélről, 1535. WA 40/1:181.11–13., 19–21. LW 26:99.

Ezért áll biztos alapokon a mi teológiánk; elragad minket önmagunktól, és magunkon kívülre helyez úgy, hogy nem a saját erőnkre, lelkiismeretünkre, tapasztalatunkra, személyünkre vagy cselekedeteinkre támaszkodunk, hanem arra, ami rajtunk kívül van, azaz Isten ígéretére és igazságára, amely nem csalhat meg.⁶⁶²

HIT ÁLTAL TÖRTÉNŐ MEGIGAZULÁS

Luther a keresztény életet arra alapozta, amit „a hit első és legfontosabb cikkelyének” nevezett. Legtömörebben a Schmalkaldeni cikkekben, teológiai végrendeletében fogalmazta meg ezt:

„Az első és fő tétel: Jézus Krisztus, Istenünk és Urunk, »meghalt bűneinkért és feltámadott megigazulásunkért« (Róm 4,25). Egyedül ő »Istennek ama báránya, aki elhordozza a világ bűnét« (Jn 1,29). »Isten mindnyájunk bűnét őreá vetette« (Ézs 53,6).

Minthogy ezt így kell hinnünk, és másként semmiféle jócselekedettel, törvénnyel vagy érdemmel nem tudjuk elnyerni vagy megszerezni, ezért világos és kétségtelen, hogy csak az ilyen hit igazít meg bennünket, ahogyan Pál mondja Róm 3,28-ban. Továbbá: »...Hogy igaz legyen ő, és megigazítsa azt, aki hisz Jézusban« (Róm 3,26).

Ettől a tételtől nem térünk el, ebből semmit sem engedhetünk, még ha az ég és a föld összeomlik is mindazzal együtt, ami nem maradandó.⁶⁶³

Ez a „fő hitcikkely” Luther Krisztus-központú beállítottságát fejezi ki, amelyet egyszerű módon, sőt a „megigazulás” kifejezés használata nélkül a Kis kátéban mond ki ismételten.

„Hiszem, hogy Jézus Krisztus... az én Uram, aki engem, elveszett és elítélt teremtményt megváltott, minden bűntől, haláltól és az ördög hatalmából megszabadított, nem arannyal, sem ezüsttel, hanem szent és drága vérével, ártatlan szenvedésével és halálával, hogy egészen az övé legyek, az ő országában ő alatta éljek, s őt szolgáljam örök igazságban, ártatlanságban és boldogságban, mert ő feltámadt a halálból, él és uralkodik örökké.”⁶⁶⁴

---

⁶⁶² Uo. WA 40/1:589.25–28. LW 26:387.

⁶⁶³ Schmalkaldeni cikkek, 1537. 2. rész, I. 1–5. BS 415. BC 292. (Magyarul: KK 2. köt. 13. o. Ford. Pálffy Miklós)

⁶⁶⁴ Kis káté, 1529. 2. rész 4. (Az Apostoli hitvallás második hitágazata). BS 511. BC 345. (Magyarul: KK 2. köt. 59–60. o. Ford. Pröhle Károly)

Luther számára az egyedül hit által történő megigazulás tana az a visszatérő motívum, amely az egész keresztény életet és gondolkodást meghatározza.

„A megigazulásról szóló hitcikkely mindenféle tanítás mestere és fejedelme, ura, vezetője és bírója. Ez őrzi meg és uralja az egyház minden tanítását, és gyógyítja meg lelkiismeretünket Isten előtt. E nélkül a hitcikkely nélkül a világ semmi, csupán halál és sötétség.”⁶⁶⁵

Ha ez a hitcikkely megmarad, megmarad az egyház; ha megbukik, az egyház bukik meg.”⁶⁶⁶

Ilyen megfogalmazások Luther műveiben gyakorta megjelennek, és ez vezette az evangélikus teológusokat arra, hogy a megigazulásról szóló hitcikkelyt „azon hitcikkelynek” nevezzék, „amelyen az egyház áll vagy bukik”.⁶⁶⁷ Jogosan nevezték a teológia történetében „kopernikuszi fordulatnak” Luthernek azt az éles különbségtételt, amelyet az Istenről szóló „apostoli beszédmód” (*modus loquendi Apostoli*) és teológustársainak „metafizikai vagy erkölcsi beszédmódja” (*modus metaphisicus seu moralis*) között tett.⁶⁶⁸

Szükségtelen talán mondani, hogy a kérdésben alig van egyetértés. Néhány reformáció utáni lutheránus azt állította, hogy a mód, ahogyan Luther a kegyelmes Istent kereste, a tizenhatodik századi keresztényekre volt jellemző, akik győtrődtek a bűn és a kegyelem megfelelő viszonyáról szóló viták miatt. Az ember ugyanígy feltehetné a kérdést: „Hogyan szerezhetek irgalmas felebarátot?”, vagy „Hogyan találjam meg az életem értelmét?”⁶⁶⁹ Egyesek számára még ma is nyitott a kérdés, hogy Luthernek a megigazulásról szóló hitcikkelye, illetve annak későbbi megfogalmazásai szükségszerűen megosztják-e az egyház egységét.⁶⁷⁰

Ennek nem kellene nyitott kérdésnek lennie. A megigazulásról szóló tantétellel Luther nem egy teológiai rendszer sarokkövét alkotta meg, mintha a keresztény egység a dogmatikai egyöntetűségtől függne. Nem is úgy tekintett a megigazulásról

---

⁶⁶⁵ Előszó Palladius és Tilemann doktori vitájához, 1537. WA 39/1:205.2–5.

⁶⁶⁶ ...quia isto articulo stante stat Ecclesia, ruente ruit Ecclesia. A 130. zoltár 4. verséről szóló magyarázat, 1533. WA 40/3:352.3.

⁶⁶⁷ L. 301. jegyz. Luther szövegeinek és azok magyarázatának összefoglalásához l. Pesch: *Die Theologie der Rechtfertigung*, 152–159. o. A Római levél Lutherre gyakorolt hatásáról l. Holl: *Die Rechtfertigungslehre*.

⁶⁶⁸ Heinrich Boehmer és Anders Nygren. L. Watson: *Let God Be God*, 33–34. o. Hogy milyen fontos volt Luther számára Pál tanulmányozása, azt megmutatta Grane: *Modus Loquendi Theologicus*, 2–3. fej., különösen 199. o.

⁶⁶⁹ Ezt a kérdést a Lutheránus Világszövetség 1963-as nagyülésén vitatták meg Helsinkiben. L. *Justification Today*. A vita értékeléséhez l. Peters: *Zu einer Neuinterpretation der reformatorischen Rechtfertigungslehre*.

⁶⁷⁰ L. a tantétel történetét in Müller: *Die Rechtfertigungslehre*, különösen 113–116. o.

szóló tantételre, mint ami csak egy a többi között. Luther inkább a „megigazulás” nyelvezetét, amelyet a Római levélben talált, arra használta, hogy vigasztalja a „megrettent lelkiismeretet”, amelyet az a kérdés gyötört, hogy vajon Isten törődik-e egyáltalán az egyes emberrel, vagy pedig az ember élete érték és értelem nélküli. Az egzisztenciális krízisnek ez a fajtája a történelem folyamán mindig is gyötörte az embereket; s a középkori kereszténység – úgy tűnt – a maga vallásos megnyugvást kínáló eszközeivel inkább súlyosbította az egzisztenciális kétségbeesést ahelyett, hogy enyhítette volna azt. Luther, aki megtapasztalta ezt a retteget és kétségbeesést, úgy érezte, becsapja az a vallás, amelynek segítenie kellene. Bizonyos tekintetben bátorították – akár a magángyónásban, akár magában a vallásos „rendszerben” –, hogy „fogadja el” Isten Krisztusban adott szabadítását. Mégis, más tekintetben inkább csak növelte vallásos kételyét és kétségbeesését az a felszólítás, hogy fogadja el és „működjön együtt” Istennel akkor is, amikor hiányzik belőle az Istenbe vetett bizalom. Még inkább megnehezítette a helyzetet az az elképzelés, hogy az elfogadás és az együttműködés is Isten munkája, és nem a „szabad akarat” következménye. Hiszen a megrettent lelkiismeret éppen Isten hatalmát kérdőjelezte meg.⁶⁷¹

Ha a vallásban az kerül előtérbe, hogy mit cselekszünk, akkor mindig ott a félelem, hogy az ember nem cselekedhet eleget; az ember úgy érzi, örökké „igazolnia kell” önmagát Isten előtt „a törvény cselekedeteivel”. Ha maga Isten az ember kétkedésének és kétségbeesésének tárgya, hogyan remélheti valaha az ember, hogy egyáltalán bármit is tehet? Luther nem kétkedett Isten létében, de abban kétkedett, hogy Isten valaha is kegyelmes lesz hozzá. Így az Isten előtti megigazulás kérdése abban a kérdésben gyökerezik, hogy vajon az ember igazolhatja-e egyáltalán önmaga létezését. Egyáltalán miért élünk, ha az ember nem tudja, hogy Isten törődik-e vele? Luther ezt a radikális kérdést „törvényszéki” (*forensic*) összefüggésben vetette fel, éppúgy, mint Pál.⁶⁷² A döntő kérdés az élet értékéről szóló ítélet, az „utolsó ítélet” volt.

Luthernek az élet értelmetlensége miatti kétségbeesése vezetett ahhoz az alapvető „lutheránus” meglátáshoz, hogy az élet értelme nem függhet az én bármilyen erőfeszítésétől. Ugyanis ahhoz, hogy az életnek egyáltalán értéke legyen, feltétel

---

⁶⁷¹ Azt a teológiai feltételezést, hogy Isten kegyelme még a szabad akaratot is mozgásba lendíti, „antipelagiánus kiegészítésnek” nevezték. L. Gritsch-Jenson: *Lutheranism*, 39–40., 46–47. o. Pelagius (kb. Kr. e. 410) a bűn és a kegyelem kapcsolatában az emberi választ hangsúlyozta a kizárólagos isteni kezdeményezés augustinusi gondolata ellenében. A pelagianizmus a középkorban eretnekség lett, jöllehet a történetkritikai tanulmányozás feltárja, hogy Pelagius nem a bűnre vagy a bűn elkerülésére vonatkozó szabad akaratot tanította. L. Robert F. Evans: *Pelagius*, 120–121. o.

⁶⁷² „Forenzikus” (*forum*, lat.: piactér, ahol a polgárok találkoznak, hogy lebonyolítsák jogi és egyéb üzleteiket) az ítélet kihirdetését jelenti, hogy a bűnös megigazul Krisztus érdeméért, és nem a jó cselekedetek által. Luther Pált visszahangozta (Róm 3,21–28) és régi német szokásokat követett ebben. L. Elert: *Deutschrechtliche Züge in Luthers Rechtfertigungslehre*.

nélkül megerősítettnek, bármely „ha” nélkülinek kell lennie. Minden olyan állítás, amely feltételhez kötött – „ha ezt teszed, akkor...” –, csak növeli a kétségbeesést, amikor azzal szembesülünk, mi mindent kell megtennünk annak érdekében, hogy megszabaduljunk a kétségbeesés gyötrelmétől. Luther felfedezte, hogy annak a valódi értelme, amit Isten Krisztusban tett, nem más, mint az üdvösség *feltétel nélküli* ígérete. Az ígéret feltétel nélküli, mert Jézus a feltámadása révén legyőzte a halált, az emberi lét végső állapotát. Mivel Jézus *most* él, azzal, hogy engem állandóan megszólít, az élő Krisztus igenli az én életemet. Az evangélium híreseménye, a biztató hír, hogy Jézus értem halt meg, és értem él, igenli az életemet. Az én életemet szólítja meg azzal a feltétel nélküli igenléssel, hogy nem saját magam, hanem a Krisztushoz való viszonyom adja meg az életem értelmét. Immár „egyedül hit által” élek. A hit életformává lett, annak az állandó hallgatása és abból a jótéteményből való állandó részesedés, amit Luther Krisztus „végrendeletének” nevezett.⁶⁷³ Krisztus életének, halálának és feltámadásának elbeszélése az élet normájává lett egy kétellyel, kétségbeeséssel és halállal teli világban. Az evangélium nem ismer „feltételeket” – „ha ezt megteszed, Isten is megteszi neked”. Az evangélium mindössze annyit mond: „Mivel a megfeszített Krisztus él, jó a te életed.” És amikor a kétségbeesett hívők azt válaszolják: „De nem tudok hinni”, az evangélium átadója így felel: „De Krisztus éppen a hozzád hasonló emberek miatt halt meg és él; mert Isten megigazítja az istentelent.” (Róm 4,5)

Mindezt a megigazulás Luther számára az evangéliumba vetett teljes bizalmon alapuló kapcsolat átfogó értelmű kifejezése, egyúttal a kételytől és a kétségbeeséstől való szabadulás örömteli híre. Amint azt már 1516-ban megfogalmazta:

„Tanuld Krisztust, és pedig a megfeszítettet. Tanuld dicsérni őt, és magad miatt kétségbeesve azt mondani: »Úr Jézus, te vagy az én igazságom, éppúgy, ahogy én a te bűnöd vagyok. Magadra vetted, ami az enyém, és nekem adtad, ami a tied. Magadra vetted, ami nem vagy, és nekem adtad, ami én nem voltam.« Óvakodj attól, hogy olyan tisztaságra törekedj, amellyel csak azt kívánod, hogy ne tekintsenek bűnösnek, vagy hogy ne légy az. Mert Krisztus csak a bűnösökben lakik. Ezért szállt alá a mennyből – ahol igazak között lakott –, hogy bűnösök között lakjon. Elmélkedj az ő szeretetéről, és meg fogod látni édes vigasztalását.”⁶⁷⁴

Ez nem a misztika hangja, még ha a fiatal Luther értékelte is azt a hagyományt. Ez inkább az Isten eszkatologikus hatalmába vetett hit kifejeződése, aki a hívőket

---

⁶⁷³ Tanulmány az Újszövetségről, azaz a szent miséről, 1520. WA 6:357.14–15. LW 35:84.

⁶⁷⁴ Levél szerzetestársának, Johann Spenleinnek, 1516. április 8. WA.BR 1:35.24–32. LW 48:12–13.

magához vonja, bármilyen akadályok álljanak is az útjában, és egyedül Krisztus által tesz így.⁶⁷⁵

Luther olyan törekvésként fogta fel a teológiát, ami szabaddá akarja tenni az evangéliumnak, Isten feltétel nélküli ígéretének a közvetítését a kísértéstől, hogy az ígéretet feltételelessé tegyék azáltal, hogy valaminek a megtételéhez, a törvény betöltéséhez kötik. Ragaszkodott ahhoz, hogy ezt a törvény és evangélium közötti különbségtételt az élet minden szintjén meg kell tenni, értelmileg és tapasztalatilag egyaránt.

„Ennek a témának az ismerete, vagyis a törvény és az evangélium közötti különbségtétel a legnagyobb mértékben szükséges, mert ez tartalmazza az összes keresztyén tanítás összefoglalását. Ezért tanulja mindenki szorgalmasan, hogyan kell megkülönböztetni a törvényt az evangéliumtól nemcsak szavakban, hanem érzésben és tapasztalatban; azaz e kettőt szívében és lelkiismeretében jól különböztesse meg. Mert szavakban ezt könnyű megtenni. Azonban ha a tapasztalatra kerül a sor, a lelkiismeretben az evangéliumot ritka, de a törvényt állandó vendégnek fogod találni, hiszen az a törvényhez és a bűntudathoz van szoktatva; az értelem is ezt a tudatot támogatja.”⁶⁷⁶

Nagyon fontos látni, hogy mit értett Luther megkülönböztetésen. Nem elméleti különbségtételt, valami olyasminnek a megerősítését, ami már létezik – mintha Isten először a törvényt, azután az evangéliumot bocsátotta volna ki. Luther inkább egy szakadatlanul zajló folyamatra gondolt, követelések és ígéretetek állandó, bonyolult megkülönböztetésére, amely „a keresztyénségben a legnagyobb körütekintést” igényli.⁶⁷⁷ Az élet mindkettővel tele van: mindig érezhető, hogy van valami nekem szegezett követelés, és mindig van valamilyen ígéret is. A kérdés az: „Melyek azok a követelések és ígéretetek, amelyek Istentől, Jézus Krisztus Atyjától származnak?” Ez az Isten – állította Luther – olyan Isten, aki azt mondja, amit tesz, és azt teszi, amit mond. Igéjét, legyen az törvény vagy evangélium, soha nem adja át anélkül, hogy meg ne cselekedné azt, amit mond. Azonban az embernek világosan különbséget kell tennie az isteni ige és az emberi szó között. Amíg az előbbi megcselekszi, amit mond, az utóbbi nem cselekszi meg, amit mond. Csak Isten az, aki valóban teljes, az elbu-

---

⁶⁷⁵ L. Brecht: *Der rechtfertigende Glaube*; Wolf: *Die Rechtfertigungslehre*, 215. o.; Pesch: *Hinführung zu Luther*, 265–267. o. Az ökumenikus következtetésekhez l. Kantzenbach: *Christusgemeinschaft und Rechtfertigung*. L. még Forde: *The Exodus from Virtue to Grace*; illetve *Justification*. Az antropológiai következtetésekhez l. Joest: *Ontologie der Person*, különösen 351–353. o. az eskatológiaihoz való viszonyról. L. továbbá az építő jellegű római katolikus közeledést in Bogdahn: *Die Rechtfertigungslehre Luthers*, különösen a solus Christusról, 250–260. o.

⁶⁷⁶ Előadások a Galatákhoz írt levélről, 1535. WA 40/1:209.16–23. LW 26:117.

⁶⁷⁷ A legnagyobb művészet a keresztyénségben. Igehirdetés Gal 3,23–29-ről, 1531. január. WA 36:9.28–29.

kott, bűnös teremtmények nem; ezért megrontják Isten ígését, amikor megkísérlik azt teljesen a magukévá tenni.

Isten ígéje igazi átadóinak úgymond passzívnak kell maradniuk, és állandóan tudatában kell lenniük annak a kísértésnek, hogy saját szavukat Isten ígésével azonosítsák. Ezért Luther szerint az isteni és az emberi megkülönböztetését csak az átadás során lehet megtenni – az igehirdetésben. Az „igehirdetés” azt jelenti, hogy az ember teljesen annak átadására szenteli magát, amit szabadító evangéliumként halott meg. Az ilyen odaszánás azonban mindig konfliktusba viszi az igehirdetőt önmagával, mert az ént mindig kísérti az, hogy meghamisítsa az üzenetet azáltal, hogy az emberi élethez feltételeket szab, ahelyett, hogy hagyná, hogy Isten isten legyen. Az ige közlésének cselekedete az egyetlen védekezés a kígyó sugallta vággyal szemben, „hogy az ember isten legyen”, és így hágja át a legelső „törvény”, a Tízparancsolat első parancsolatát.

Luther meg volt győződve arról, hogy Isten szempontjából mind a törvénynek, mind az evangéliumnak végül is ugyanaz a célja: visszaállítani a bizalom eredeti közösségét, az „Éden kertjét”, amelyet beszenyezett – sőt el is pusztított – a bűn. A bűn titok marad, és bármely töprengés arra vonatkozóan, hogy hogyan került a világba, Isten engedélyével történt-e, vagy a sátán, „a bukott angyal” műve volt, csak bonyodalomhoz vezet, és a bonyodalom mindig diabolikus (*diaballein*, gör.: „dolgotkat szétszórni”, így „megtéveszteni”). Luther szerint egyedül az Istenbe vetett teljes bizalom számít, aki a maga ijesztő fenségében csak azért állít követeléseket, hogy teremtményeit ígéretéhez vezesse, amely szerint a bűnösöknek Krisztusban van az egyetlen esélyük arra, hogy újra az ő gyermekei legyenek. A törvény – bizonygatta Luther – felfedi a bűnt (Róm 3,20).

„Ezen okból tehát a törvény nem Isten ígéretei ellen van, először, mert az ígélet nem a törvénytől, hanem Isten igazságától függ; másodszer, mert a törvény legmagasabb és legnagyobb haszna az, hogy megaláz, és a megalázással kényszeríti rá az embereket, hogy nyögjenek, sóhajtozzanak, és keressék a Közbenjáró kezét... Ezért a törvény legnagyobb haszna az, ha olyan mértékben alkalmazzák, hogy felkeltse az alázatosságot és a Krisztus utáni vágyat.”⁶⁷⁸

A törvény Isten módszere arra, hogy kétségbe ejtsen, és ily módon felszántsa az önmagunk megigazítására való törekvés, a jellemző emberi állapot kemény talaját. Az emberi lényeket mindig megkísérti, hogy a – „természeti”, „erkölcsi” vagy „lelki” – törvény betöltésével engeszteljk ki Istent. Azonban a törvény igazi feladata az, hogy őszinte kétségbeesést teremtsen, olyan kísértést (*Anfechtung*), amely felfedi az em-

---

⁶⁷⁸ WA 40/1:509.17–20., 27–28. LW 26:329.

ber teljes képtelenségét arra, hogy Istennek tetsszen, azt gondolván, hogy a bűn erkölcsi cselekedetekkel kiküszöbölhető. Az erkölcsi cselekedetek a Krisztus engesztelő halálába vetett teljes bizalom következményei, és nem az ilyen bizalom feltételei. Így a törvény felfedi a bűn hatalmát, azt az állandó emberi kísértést, hogy az ember megigazítsa önmagát ahelyett, hogy Istenre hagyatkozna, aki Krisztusban ad megigazulást.

Az evangélium, nem a törvény a végső „jó hír”, amely szabadságot és örömet teremt, az Istennel való kapcsolat igazi megnyilvánulásait. Az evangélium az a hatalmas isteni fény sugar, amely a hűséges hívőket a Krisztus első és második eljövetele közötti időben vezeti, egy köztes időben, amely az emberi bűn és az isteni igazság közötti állandó küzdelemmel van tele. Az evangélium Isten kirobbanó ereje („dinamit”, a görög *dynamis*ből, Róm 1,16), amely hit által „számítódik be”; és hit által Krisztus igazsága a hívő igazsága lesz, „idegen igazság”, amint Luther szerette mondani.⁶⁷⁹

„Az az ember, aki hisz Krisztusban, Isten jóvoltából igaz és szent, és már most a mennyben van, az irgalmasságba burkolva. De hiába hordoz bennünket az Atya már az ölén, hiába öltöztet a legszebb ruhákba, a lábaink még kilógnak a kabátból, és a sátán ott marja őket, ahol éri. Akkor a kisgyermek ficánkolni kezd, kiabál, és megérzi, hogy még húsból és vérből van, és mellette az ördög, aki addig kínozza, amíg meg nem igazul egészen, és ki nem szakítják ebből a hiú és gonosz világból. Így tehát szentek és [Isten] gyermekei vagyunk, ám még csak lélekben, húsban nem, és a kotlóstyúk szárnyainak oltalma alatt, azaz a kegyelem kebelén élünk. A lábaink azonban még nem nőttek elég hosszúra, és mert piszkosak is, a sátán addig harapdálja és marja őket, míg nem tiszták lesznek. Mert ha békét akarsz, a lábadat is magad alá kell húznod.”⁶⁸⁰

Így „egyedül hit által” élni azt jelenti, hogy bízunk az ígéletben, a vigasztaló és biztató megszólításban (lat. *promissio*, ném. *Zusage*), abban az üzenetben, hogy Krisztus igazsága közvetíti a szabadítást a bűnös emberi engedetlenségéből. A hívők hit által részesednek Krisztus jótéteményeiből. Ezekben a jótéteményekben a hívők szóbeli, hallható kommunikáció révén részesülnek, valamint a két szentségi rendelkezés révén. A szent keresztségben, abban a szertartásban, amely a csecsemőket a Szentlélek ajándékán keresztül vezeti be a Krisztussal való közösségbe, valamint az úrvacsora révén, amely a hívőket a bűn, a halál és az ördög elleni harcukban bátorítja. Az

⁶⁷⁹ L. Althaus: *Theology of Martin Luther*, 227–233. o.

⁶⁸⁰ Az antinomisták elleni harmadik vita, 1538. WA 39/1:521.5–522.3. Idézi és fordította Ebeling: *Luther*, 163–164. o. (Magyarul: Magyar Luther Könyvek 6. Ford. Szita Szilvia. Magyarországi Luther Szövetség, 1997. 124–125. o.)

ige, legyen az hallható az igehirdetésben vagy látható a szentségi elrendelésben, hithez vezet; és a hit Krisztushoz, Isten megtestesült Igéjéhez köti a hívőt (Jn 1,14).

Pál és Augustinus segítségével Luther újra felfedezte, hogy nincs mód arra, hogy valaki saját magát meggyőzze az Istenbe vetett hitről, amely az istentelent megigazítja. Mint ahogy arra sincs mód, hogy Istent erkölcsös cselekedetekkel engeszteljük ki, amelyek kioltják a bűntudatot. Sem okoskodásnak, sem moralizálásnak nincs helye a kereszténységben. A „hit” egyszerűen több, mint az Istenről szóló bizonyos racionális igazságokba vetett „hiedelem”. A hit azt jelenti, hogy Isten ígéje által megértjük: Krisztus az élet értelme. „A hit teremti a személyt, a személy hajtja végre a jó cselekedeteket, de sem a hitet, sem a személyt nem a jó cselekedetek teremtik.”⁶⁸¹

A megigazulás a Krisztus igazsága és az emberi bűn közötti „vidám cserében” (*fröhlicher Wechsel*) történik.⁶⁸² Így Luther a megigazulást a Szentháromságról szóló dogmához kötötte. Isten, aki felfedi magát, az az Isten, aki a Krisztus; és Krisztus az, aki a bűnöst kibékíti Istennel, valóban ő az, aki „osztozik bűneinkben” (2Kor 5,21).⁶⁸³ Ha a teológiának az az állítás a zsinórmértéke, hogy a bűnösök „egyedül hit által igazulnak meg”, akkor a teológia ügye valójában alapvetően doxologikus jellegű. Azáltal, hogy a hívőket alkalmassá teszi arra, hogy felfogják az evangélium üzenetét, és képesek lesznek megkülönböztetni azt a törvénytől, a teológia megteremti a dicséret és a hálaadás alapjait, amely az egyetlen helyénvaló válasz arra, amit Isten Krisztusban tett. Egy krisztocentrikus teológia ezért állandóan őrizi a megtestesülés titkát a racionális magyarázatoktól és a moralizáló értelmezésektől, gyökerezzen bár az a legitim görög metafizikai hagyományban vagy abban a becsületes próbálkozásban, hogy erkölcsi cselekedetekkel próbáljunk meg Istennek tetszeni.

EGY DOGMAJAVASLAT

„Nem járja, hogy a szent atyák műveiből vagy szavaiból hittételeket alkotnak! Ezzel az erővel annak is hittétellé kellene lennie, hogy mivel táplálkoztak, hogyan ruházkodtak stb.; ahogyan ezt az ereklyékkel tették. Az igazság az, hogy *Istennek ígéje alkot hittételeket*, senki más, még angyal sem! (Gal 1,8)”⁶⁸⁴

---

⁶⁸¹ Vita Mt 22,1–14-ről, 1537. WA 39/1:283.18–19.

⁶⁸² A keresztyén ember szabadságáról, 1520. WA 7:25.34. LW 31:351. (Magyarul: *Luther Márton négy hitvallása*. Ford. Pröhle Károly. Magyarországi Evangélikus Egyház Sajtóosztálya, Budapest, 1983. 33–73. o.)

⁶⁸³ Luther hangsúlyozta a Szentháromságról szóló dogma szótérológiai oldalait (amit Isten tett Krisztusban az üdvösségért). L. Maurer: *Die Einheit der Theologie Luthers*, 17–19. o.; *Luthers Theologie*, 25–26. o.

⁶⁸⁴ Schmalkaldeni cikkek, 1537. 2. rész. II. 15 (A mise). BS 421. BC 295. Kiemelés tőlem. (Magyarul: KK 2. köt. 17. o. Ford. Pálffy Miklós)

Az ezekhez hasonló kijelentésekkel Luther az Isten igéjének tekintélye és a „dogma” (a „filozófiai normára” és/vagy „nyilvános rendeletre” vonatkozó görög szóból) közötti kapcsolatra vonatkozó kérdések áradatát indította meg. Ha Isten igéje az istentelennek egyedül hit által történő megigazulását tárja fel, hogyan mozdul el az ember az egzisztenciális hitvallástól a racionális kifejtésig, vagy a doxológiától, Isten dicséretétől az ortodoxiáig, a helyes tanításig? Azonkívül, ha a megigazulásról szóló tanítás normaként működik arra vonatkozóan, hogy miként kell az Isten igéjét átadni, lehetséges-e még az átadás eredményéről gondolkodni – arról, hogy az egyedül Krisztus által történő szabadítás miképpen befolyásolja az életet a bűn, a halál és a gonosz ellen folytatott harcban? Hogyan működik a megigazulásról szóló cikkely mint *dogma* – magának a teológiai gondolkodásnak a mércéjeként, és az egyház hitre és erkölcsre vonatkozó ediktumaként?

Luther alkalmanként célzásokat tett a megigazulásról szóló „tanításra”, de valójában nem várta el, hogy az elmélet olyan hitcikkely legyen, amelyen az egyház áll vagy bukik.⁶⁸⁵ Mindamellett Luther kezdeményezője volt egy dogmajavaslatnak, amelyet a lutheránus hitvallások – különösen az Ágostai hitvallás és annak Apológiája – tettek a római katolikus egyháznak. Ez a dogmajavaslat az ő megigazulástanában gyökerezett, és néhány alapvető teológiai reflexiót tárt fel.⁶⁸⁶

1. Komolyan szembeszállt a bálványimádás bűnével, azzal a vágygal, hogy az ember „Istenhez hasonlóvá legyen”. Ez a vágy merő képtelenség, ha az ember figyelembe veszi Isten abszolút fenségét és hatalmát, aki „természetfeletti, kikutathatatlan lény... aki mindenek felett és minden teremtményen kívül van”.⁶⁸⁷ Az ilyen vágy csak az emberi lét teljesen valószerűtlen felfogásáról árulkodik. Mert egyedül Isten tudja áthidalni a maga és teremtményei közötti távolságot. Ezt a törvényt Isten teszi, amely feltárja mind a teremtmény Istentől való távolságát, mind azt a bálványimádást, hogy Istenné akar válni.

2. Felismerte, hogy az ember Istennel való kapcsolata ajándék, amely „egyedül kegyelemből” adatik. Az isteni kegyelem Isten Krisztusban történt megtestesülésének evangéliumában tárul fel. Azonban Krisztus igazsága nem semmisíti meg az emberi bűnösséget. Isten „idegen igazságaként” „egyedül a hit” ragadja meg azt, és így az emberi bűnnel együtt létezik. Így a hívők egyszerre igazak és bűnösök: bűnösök „a dolgok állása szerint”, de igazak „a beszámítás és az ígélet” révén.⁶⁸⁸ Miközben ez az emberi természet és lét ontológiai leírásának nézőpontjából ellentmondásosan hangozhat, nem ellentétes a kapcsolatok dialektikáján belül nézve. Egyfelől a

⁶⁸⁵ Úgy tűnik, ebben a kérdésben egyetértés van. L. például Pesch: *Hinführung zu Luther*, 269. o.

⁶⁸⁶ Az alábbiakban Müller: *Die Rechtfertigungslehre*, 54–63. o. összefoglalása következik.

⁶⁸⁷ Az úrvacsorára vonatkozó hitvallás, 1528. WA 26:340.1–2. LW 37:228. (Magyarul: MLM 5. köt. 279. o. Ford. Masznyik Endre)

⁶⁸⁸ Előadások a Római levélről (4,7), 1515–1516. WA 56:272.17–18. LW 25:260.

hívők Istennel vannak kapcsolatban (*coram Deo*), és igazak Isten előtt. Másfelől a hívők a világgal vannak kapcsolatban (*coram mundo*), és bűnösök a saját szemükben. Luther a középkori és klasszikus ókori kategóriákat felcserélte az ember helyzetének a *kapcsolat szemszögéből történő* elemzésével.⁶⁸⁹ Az embernek az istentelent Krisztusban megigazító Istennel való kapcsolata teremti meg a szilárd reményt az idők végén bekövetkező teljes szabadítás iránt, amikor Isten új teremtést hoz létre. Az evangélium már képessé teszi az embert arra, hogy legyőzze a bűnt, jót cselekedjen és átalakítsa magát, noha ez teljesen sohasem sikerül. Az Istenbe vetett bizalom reményt és bizonyosságot teremt az üdvösséggel kapcsolatban, mivel Isten megteszi, amit ígér.

3. Szilárdan hitte, hogy Isten fenséges hatalma a teremtményei iránt érzett feltétel nélküli szeretethez kapcsolódik. Ez a hit abban a hitvallásban jut kifejezésre, hogy Krisztus inkább „értünk” (*pro nobis*), mintsem csupán „bennünk” van. A bizonyosság az ígéret ígéje által kívülről érkezik, nem pedig úgy, hogy Istennel kapcsolatos belső érzéseinkre összpontosítunk. Az az Isten, akinek kezében van minden, egyszerre az az Isten is, aki az istentelent megigazítja. Az isteni eleve elrendelés az Isten által történő megigazulás másik oldala. Emiatt „függ” az emberi akarat a hittől ahelyett, hogy „szabadon” döntene arról, elfogadja-e Isten ígéretét. Isten az az Isten is, aki az embert üdvösségre választotta ki. Krisztus, a kinyilatkoztatott Isten egyszerre a rejtőzködő Isten, a Teremtő is. Ha az embert megrémíti a rejtőzködő Isten, akkor a kinyilatkoztatott Istenhez kell menekülnie, aki szenvedett, meghalt és feltámadt. A teológia feladata az, hogy a törvénytől egyértelműen megkülönböztetett evangélium átadására összpontosítson, azért, hogy a megrettent lelkiismeretet ne megfélemlítse, hanem megvigasztalja.

„...mi sohasem érünk el azt, hogy megismerjük az Atya jóságát és kegyelmét, ha nem ismertetné meg azt az Úr Krisztusban, aki atyai szívének tükre, akin kívül csupán haragos és félelmetes bírót látunk. Krisztusról pedig nem tudhatnánk, ha a Szentlélek ki nem jelentené.”⁶⁹⁰

A reformáció tragédiája, hogy az Istenről szóló beszédnek ezt a krisztocentrikus módját a hit és a jó cselekedetek közötti kapcsolat polemikussá összefüggésében terjesztették elő és vitatták meg. A lutheránusok felfogásában a katolikusok ragaszkodtak ahhoz, hogy az ember az üdvösséget a jó cselekedetek jutalmán keresztül szerezheti meg; a katolikusok felfogásában a lutheránusok ahhoz ragaszkodtak, hogy az

---

⁶⁸⁹ Müller: *Die Rechtfertigungslehre*, 56. o.

⁶⁹⁰ Nagy káté, 1529, 2. rész 65. (Az Apostoli hitvallás 3. cikkelye). BS 660. BC 419. (Magyarul: KK 2. köt. 160. o. Ford. Pröhle Károly)

egyedül hit által történő megigazulás teljesen kizárja a jó cselekedeteket. Amint Philipp Melanchthon fogalmazott az Ágostai hitvallás apológiájában:

„Ők [a római ellenfelek] kárhoztatják mindkét tételünket: egyrészt annak tagadását, hogy az ember a saját érdemeiért elnyerheti a bűnbocsánatot, másrészt azt az állításunkat, hogy az ember hit által nyeri el a bűnbocsánatot és a Krisztusban való hit által igazul meg.

Minthogy itt a keresztyén tanítás legfontosabb kérdéséről folyik a vita, amelynek helyes megértése Krisztus dicsőségét világítja meg és növeli, és egyúttal bőségesen nyújtja a kegyes lelkeknek a szükséges vigasztalást...⁶⁹¹

A lutheránusok képtelenek voltak meggyőzni ellenfeleiket arról, hogy a megigazulásról szóló tanítás a „Krisztusról szóló cikkely”, amely nem zárja ki a cselekedeteket, hanem úgy néz azokra, mint az egyedül Krisztusba vetett hit gyümölcszeire, s nem úgy, mint az üdvösség feltételére. Ebben az összefüggésben a megigazulásról szóló hitcikkely az egyetemes egyháznak címzett dogmajavaslat volt arra, hogy az egyház térjen vissza a *Krisztus-központú teológiai gondolkodáshoz*, és legyen krisztocentrikus ahelyett, hogy antropocentrikus lenne minden egyházi törekvésben. Azonban a katolikusok a dolgot nem így értették. A katolikus teológusok bizottsága – akiket V. Károly császár nevezett ki, hogy válaszoljanak az Ágostai hitvallásra – ragaszkodott ahhoz, hogy a megigazulásról szóló lutheránus tanítás „homlokegyenest ellenkezik az evangéliumi igazsággal, amely nem zárja ki a cselekedeteket”.⁶⁹²

A lutheránus dogmajavaslatot „metanyelvi kikötésnek” lehetne nevezni az egyházi igehirdetés számára – ezt nem teológiai tanításnak szánták.⁶⁹³ A lutheránusok a kommunikáció bizonyos módjára tettek javaslatot, amely független attól, hogy használjuk-e a „megigazulás” szót. Egyszerűen kifejezve: „Olyan beszédmódot kellene alkalmazni, hogy semmiképpen ne lehessen az elmondottak értelme az, hogy a megigazulást a jó cselekedetekkel érdemljük ki.” Ez nem azt jelenti, hogy jó cselekedeteket nem kell végezni. Azonban a cselekedeteknek a hit részének kell lenniük, és nem a hit feltételének. Ha az evangéliumot így adják át – és ezáltal világosan megkülönböztetik a törvénytől –, akkor Istennek bukott teremtményei iránti, Krisztus megtestesülésében megnyilvánuló szeretete felszólítja a hallgatókat, hogy mérlegeljék saját életük értelmét a Jézusról szóló történet fényében. Többé már nem a törvény feltételei vezetik őket („ha-akkor”), hanem az ígéret-séma („mivel-azért”).

⁶⁹¹ Az Ágostai hitvallás apológiája, 1530, IV. 1–2 (Megigazulás). BS 158–159. BC 107. (Magyarul: KK I. köt. 81. o. Ford. Wiczián Dezső)

⁶⁹² Az Ágostai hitvallás cáfolata (*Confutatio*), 1530, 6:3. Szöveg in Immenkötter: *Die Confutatio der Confessio Augustana*, 90:18–21. Angolul in Reu: *Augsburg Confession*, 352. o.

⁶⁹³ L. Gritsch–Jenson, *Lutheranism*, 42–43. o.

„Az evangélium nem tűr feltételeket. Az maga a feltétel nélküli ígélet. És ha helyesen hirdetik, éppen azokat a feltételeket teszi ígéréte alapjává, amelyeket mi életünk értékének szabunk. Ez az első és alapvető lutheránus dogmajavaslat.”⁶⁹⁴

Ez a javaslat hatással van az evangéliumnak nemcsak a szóbeli, hanem a látható átadására is. Amikor az ígét és a szentségeket úgy adják át, hogy azok Isten feltétel nélküli ígéletét tárják fel a Jézus életéről, haláláról és feltámadásáról szóló evangéliumban, akkor a keresztény egység alapvető feltételének tesznek eleget. „Az egyház valódi egységéhez elegendő, hogy egyetértés legyen az evangélium tanításában és a szentségek kiszolgáltatásában.”⁶⁹⁵

A lutheránus dogmajavaslatot többféleképpen lehet megfogalmazni. Néhány reformáció utáni római katolikus teológus Luthernek a megigazulásról szóló cikkelyét már nem olyan dolognak tekinti, ami megosztja az egyházat, hanem az egyetemes egyház reformációjának folytatásához adott közös alapnak.⁶⁹⁶ Ebben az értelemben Luther dogmajavaslatára végre meghallgatásra talált. Jan Willebrands bíboros szavaival:

„Jó emlékezni arra az emberre, aki számára a megigazulás volt az a hitcikkely, amelyen az egyház áll vagy bukik. Ő [Luther] közös tanítónk lehet abban, hogy mindig Istené legyen a döntő szerep, és hogy a legfontosabb emberi válaszunk is mindig az Istenbe vetett feltétlen bizalom és az ő imádata legyen.”⁶⁹⁷

---

⁶⁹⁴ Uo. 44. o.

⁶⁹⁵ Ágostai hitvallás, 1530. VII. 2 (Az egyház). BS 61. BC 32. (Magyarul: KK 1. köt. 24–25. o. Ford. Nagy Gyula)

⁶⁹⁶ L. a katolikus válaszok részletes értékelését in Bogdahn: *Die Rechtfertigungslehre Luthers*, különösen 273. o.; Pesch: *Hinführung zu Luther*, 270–271. o. A Német Szövetséges Lutheránus Egyházak hivatalos teológiai bizottsága a megigazulásról szóló tanítás újraértelmezését ajánlotta 1972-ben, a 16. századi nyelvtől eltérő terminológiával és a „feltétel nélküli elfogadottságra” (*vorbehaltlose Angenommenwerden*) összpontosítva. L. Lohff–Walther: *Rechtfertigung im neuzeitlichen Zusammenhang*. Összefoglalás in G. Müller: *Rechtfertigungslehre heute*.

⁶⁹⁷ Willebrands: *Gesandt in die Welt*, 459. o. Beszéd a Lutheránus Világszövetség 1970-es genfi nagygyűlésén. Fordítás tőlem.

10

Kereszt alakú egyház

„Amikor a keresztyének nem harcolnak az ördöggel vagy a kígyóval, aki a sarkat harapdálja, az nem jó jel, mert azt jelenti, hogy aki a sarkat mardossa, békében van, és megvalósul a szándéka. Azonban amikor a sarkat mardosó dühöng, és nincs békéje, az annak a jele, hogy megtámadták, s le fog győzteni, mert Krisztus az, aki rajtaütött a házában. Ezért aki arra vágyik, hogy a keresztyén egyházat csendes békében élve, kereszt nélkül, eretnokség és pártoskodások nélkül lássa, soha nem fogja azt így látni, vagy pedig az ördög hamis egyházát tekinti a valódi egyháznak.” (A keresztyén egyház három szimbóluma vagy hitvallása, 1538. WA 50:272.30–273.1. LW 34:215)

NEVELKEDÉS A KERESZTÉNY ÉLETBEN

Luther Wittenbergben és a száz választófejedelemségben végrehajtott liturgiai, katechetikai és társadalmi-gazdasági reformjai azt célozták, hogy megőrizték az egyházi hagyomány legjobbját, és tiszteletben tartásuk a józan ész. 1523-ban a nyilvános istentisztelet megváltoztatására irányuló első lépéseit megtéve magától értődőknek tekintette a középkori keresztyénység hagyományos liturgiai ritmusát, amennyiben az az Isten ígétét – az istentelenek Krisztusban történő megigazítására vonatkozó isteni ígétet – egyértelműen kifejezésre tudta juttatni. A gyülekezeti tagokat arra bátorították, hogy járjanak a hajnali (*matutinum*) és az esti (*vespera*) istentiszteletekre; a római misét vasárnaponként latinul és németül ünnepelték; és a karácsonyon és a húsvéton kívül is folytatódott a nagyobb ünnepek ünneplése az egyházi év folyamán (beleértve az olyan Mária-ünnepeket, mint augusztus 15-én Mária mennybemenetele).⁶⁹⁸ „A magunk részéről elismerjük, hogy a pápaságban sok keresztyéni és jó dolog van”, erősítette meg Luther a „baloldali” rajongókkal (*Schwärmer*) szem-

---

⁶⁹⁸ A gyülekezeti istentisztelet rendjéről, 1523. WA 12:35–37. LW 53:11–14. Luther istentiszteletre vonatkozó elveiről l. Vajta: *Luther on Worship*, 1–2. feje.

ben, amikor azzal vádolta őket, hogy a liturgia és a szentségek kérdésében a gyermekeket is kiöntik a fürdővízzel együtt.⁶⁹⁹

A józan észnek kell vezetnie a gyülekezeteket – mondta – azon erőfeszítéseikben, hogy felszámolják a koldulást, az uzsorát és más gazdasági igazságtalanságokat; senki ne tételezze fel magáról, hogy tökéletes megoldásai vannak az egyházi visszaélések következtében előállt problémákra. Tanácsokat adott, ahol tudott, és arra bátorított másokat, hogy találjanak jobb megoldásokat.⁷⁰⁰

Luther az istentiszteletet és a keresztyén nevelést tartotta a földön harcoló egyházat alátámasztó két ikeroszlopnak. Katechetikai reformjai közvetlenül kapcsolódtak az istentisztelettel kapcsolatos reformjához, és a Tízparancsolatot, a Miatyánkot és a hitvallásokat hangsúlyozó hagyományra épültek; hozzátette a szent keresztség- és az úrvacsorára vonatkozó útbaigazítást.⁷⁰¹ A liturgia és a katechetika is arra ösztönözte a keresztyéneket, hogy a vasárnapi istentiszteletről induljanak a hétfői szolgálat felé, amely határozottan a bűn, a halál és a gonosz erőivel szemben álló „értelem liturgiájára” épül. Figyelmeztette a keresztyéneket: soha ne gondolják, hogy már eléggé fel vannak vértelve a bálványimádással szemben, ha az istentisztelet és a napi katechetikai gyakorlat nem erősíti őket. „[A]bba ne hagyják, amíg meg nem tapasztalják és meg nem bizonyosodnak abban, hogy az ördögöt halálra tanították, és tudósabbak lettek még Istennél és minden szentjénél is.”⁷⁰²

Mindezeknek a figyelmeztetéseknek az volt az alapja, hogy Luther a szent keresztséget tekintette az egyház alapvető szentségének. A keresztség „lelki származást” (*geistlicher Stand*) ruház minden keresztyénre. Ezért „nincs lényeges különbség laikus és pap, herceg és püspök, egyházi és világi között, legfeljebb a hivatalra és a szolgálatra (*Amt*) nézve, de semmiképpen sem a státuszukra, társadalmi rendjükre, származásukra (*Stand*) vonatkozóan”.⁷⁰³

Luther-tudósok sokat vitatkoztak arról a kérdéstről, hogy Luther miként különböztette meg a felszentelt szolgálat hivatalát az összes megkeresztelt egyetemes papságtól, és vajon miért fogadta el kérdés nélkül a középkori, feudális rétegződést a nemesség és a köznép közötti elkülönítésben.⁷⁰⁴ Luther ragaszkodott ahhoz, hogy

⁶⁹⁹ Az újrakeresztelésről, 1528. WA 26:147.15–16. LW 40:231.

⁷⁰⁰ Előszó a gyülekezeti közpénztár rendjéhez, 1523. WA 12:15.26–31. LW 45:176. L. még Grimm: Organization of Poor Relief.

⁷⁰¹ L. Kis káté 4., 6. rész; Nagy káté 4., 5. rész, 1529. BS 515–517., 519–521. BC 348–349, 351–353. (Magyarul: KK 2. köt. 49–212. o. Ford. Pröhle Károly) L. még Gritsch: Luther’s Catechism of 1529.

⁷⁰² Nagy káté, Előszó, 1529. BS 553.19. BC 361.19. (Magyarul: KK 2. köt. 91. o. Ford. Pröhle Károly)

⁷⁰³ A német nemzet keresztyén nemességéhez, 1520. WA 6:408.27–28. LW 44:129. (Magyarul: MLM 2. köt. 29. o. Ford. Masznyik Endre) A különbségről szóló rövid összefoglaláshoz l. az én bevezetésemet in Haendler: *Luther on Ministerial Office*, 11–12. o.

⁷⁰⁴ Az irodalom összefoglalásához és egy elemzéshez l. Gritsch: The Ministry in Luther’s Theological Perspective; továbbá Pesch: *Hinführung zu Luther*, 212–217. o.

az istentisztelet és a nevelés szorosan összefügg, és hogy ennek alapja a keresztségről szóló tanítás. E gondolat ökumenikus jelentőségét nem méltányoljuk eléggé. Luther számára az egész keresztény élet a keresztséghez való visszatérés – ahhoz az eseményhez, amelyben a Szentlélek elkezd a gonosz, a „tisztátalan lélek” legyőzésére irányuló munkáját.⁷⁰⁵ Attól a pillanattól kezdve, még ha a megkeresztelt keresztényeknek mindennap harcolniuk is kell a „régí Ádám” ellen, tudják, hogy Krisztus csatlakozott a küzdelemhez.

„A keresztséget tehát mindennapi ruhánknak kell tekintenünk, azt kell viselnünk állandóan, hogy mindenkor a hitben és annak gyümölcseiben éljünk, hogy megfojtsuk ó-emberünket és növekedjünk az újban... Ha pedig kiesik belőle valaki, térjen vissza hozzá. Mert ahogyan Krisztus, a kegyelem királyi széke [Róm 3,25; Zsid 4,16] nem távozik tőlünk, nem is akadályozza meg, hogy hozzá járuljunk, noha bűnösök vagyunk, ugyanígy változatlan marad minden kincse és ajándéka. Ha egyszer a keresztségben bűnbocsánatot kaptunk, akkor az érvényes marad mindennap, amíg élünk, vagyis amíg nyakunkon cipeljük az ó-embert.”⁷⁰⁶

Így Luther számára a keresztség beavatás volt abba az életre szóló harcba, ami az Isten szeretete és az önszeretet között folyik, s ez a harc szenvedést okoz, ami a Krisztus testéhez való tartozás legfontosabb jele. Ebben az értelemben a keresztény életet a másokkal és másokért elviselt, szeretetteli szenvedés „formálja”. Az egész élet a keresztséghez történő visszatérés.⁷⁰⁷ A keresztség felszabadítja a hívőket arra, hogy elforduljanak önmaguktól, odaforduljanak másokhoz, és így a hit jó cselekedeteit tegyék. Ebben az értelemben „a bűnbánat” a keresztség másik oldala: az ember azon bűnös vágyának folyamatos megvallása, hogy Istennel akar versenyezni, és folyamatos bizonyágtétel arról, hogy Isten feloldozza az embert a bűnből, és így szeretetben aktív hitéletre szabadítja fel.

„A gyónásnak két része van. Az első a mi cselekedetünk és dolgunk: panaszolom bűneimet és sóvárgok lelki vigasztalásra és felüdülésre. A másik olyan cselekedet, amelyet Isten végez, amikor ember szájába adott igével feloldoz engem bűneimtől. Ez a második a legfontosabb és legnemesebb rész, amely a gyónást gyönyörűvé és vigasztalóvá teszi... Gondunk legyen tehát arra, hogy élesen megkülönböztessük és elkülönítsük egymástól ezt a két részt, és a mi cselekedetünket kevésre, Isten ígését pedig

---

⁷⁰⁵ Az ördögűzés volt az első cselekedet Luther keresztelési rendjében. Keresztelési rend, újonnan átvizsgálva, 1526. WA 19:539.4. LW 53:107.

⁷⁰⁶ Nagy káté, 1529. 4. rész 84–86 (Keresztség). BS 707. BC 446. (Magyarul: KK 2. köt. 194. o. Ford. Pröhle Károly)

⁷⁰⁷ L. Grane: Luther, Baptism and Christian Formation, 196. o.

sokra és nagyra becsüljük. Ne úgy menjünk gyónni, mintha valami nagyszerű cselekedetet akarnánk végezni, és neki felajánlani, hanem úgy, hogy csakis kapni és elfogadni akarunk tőle.⁷⁰⁸

Amit kapunk, az az „evangélium”. Luther erről így beszél:

„[Az evangélium] nem egyféleképpen ad nekünk tanácsot és segítséget a bűn ellen. Isten kegyelme gazdagon árad: először a hirdetett ígében, amelyben a bűnök bocsánata hirdetetik az egész világnak. (Ez az evangélium igazi [*eigentlich*] szolgálata.) Második a keresztség, harmadik az oltáriszentség, negyedik a kulcsok hatalma [Mt 16,19] és a testvéri beszélgetés és a testvéri vigasztalás [Mt 18,20].⁷⁰⁹

A „liturgia” (*leiturgia*, gör.: „a nép munkája”) Isten ígéjének hallható és látható meghirdetése olyan formában, hogy abban a követelést és az ígéretet megfelelő módon különböztetik meg. A hívők Istenhez fordulnak, hogy Krisztus érdeméért bűnbocsánatot kapjanak; miután kegyelmet kaptak, Istentől felebarátaikhoz fordulnak, hogy bajaikban nekik szolgáljanak. Krisztusnak a farizeusról és a vámszedőről szóló példázata (Lk 18,10) ihlette Luthert, amikor az istentiszteletet úgy jellemezte, mint „bejövetelt Istenbe”, és a szolgálatvégzést úgy, mint „kiindulást Istenből”. Az istentiszteleten az ember aláveti magát Isten ítéletének és kegyelmének, elfogadja a bűnök bocsánatát, és megerősítést nyer a világban végzett szolgálatra. Az ember most Istentől a felebarát felé fordulhat, és végezheti azt a munkát, amelyet Isten neki megparancsolt: a tanárok azzal szolgálnak, hogy jól tanítanak, a fejedelmek azzal, hogy igazságosan kormányoznak, a családfő azzal, hogy családjá fenntartásáért dolgozik.⁷¹⁰ Az igazi istentisztelet ezért a be- és kilézéshez hasonlít. Krisztus testének tagjai az ige és a szentségek hallgatásával és befogadásával „belélegeznek” a megfelelő, templomi liturgiai cselekvéssel, miközben a másoknak való önzetlen, áldozatos szeretet-szolgálattal „kilélegeznek”.

A „katekézis” (*katechein*, gör.: „visszhangzás”) annak az oktatása, amit Isten „kíván tőlünk, hogy tegyük, vagy ne tegyük” (Tízparancsolat), „mindannak felmutatása, amit Istentől kell remélnünk és fogadnunk” (Apostoli hitvallás), és annak megmutatása, hogy „hogyan kell imádkoznunk” (Miatyánk).⁷¹¹ Luther hozzátette, hogy

---

⁷⁰⁸ Nagy káté, 1529. 5. rész 15., 18 (Gyónás). BS 729–730. BC 458–459. (Magyarul: KK 2. köt. 209. o. Ford. Pröhle Károly)

⁷⁰⁹ Schmalkaldeni cikkek, 1537. 3. rész IV (Az evangélium). BS 449. BC 310. (Magyarul: KK 2. köt. 36. o. Ford. Pálffy Miklós)

⁷¹⁰ Magyarázat Zsolt 2[11]-ről, 1532. WA 40/2:285.15–20. LW 12:72.

⁷¹¹ Nagy káté, 1529. 2. rész. 1–2 (Apostoli hitvallás); 3. rész 1 (Miatyánk). BS 647., 662. BC 411., 420. (Magyarul: KK 2. köt. 162. o. Ford. Pröhle Károly)

Krisztus két szentséget alapított – a szent keresztséget és az úrvacsorát –, amelyek nélkül „senki nem lehet keresztyén”.⁷¹² A katechetikai tanítás ezért a megismerés útján ad bepillantást abba, hogy Isten az ő tetszése szerint hogyan bánt teremtményeivel. Luther fontosnak tartotta, hogy minden megkeresztelt keresztyennek legyen némi teológiai ismerete arról, hogy mi is történik az istentiszteleten, valamint arról, hogy az istentisztelet milyen összefüggésben van a mindennapi élettel. Akik nyitott szemmel és füllel járnak, hamarosan megtanulják, mennyire szükségük van Isten igéjének segítségére és a szentségekre a bűn, a halál és a gonosz elleni harcukban. Ezért például az úrvacsora „mindennapi eledel”, amely azért adatott, hogy fenntartsa Isten embereit a világban való élet fájdalmas kiszolgáltatottságában.⁷¹³ Luther hozzátette: azoknak, akik nem érzik, hogy gyakran kell úrvacsorát venniük, meg kell kérdeznüik maguktól, hogy vajon valóban a világban élnek-e.

„Ha a világban élsz, ne gondold, hogy elkerülöd a bűnt és a nyomorúságot. Mert kezdj csak úgy viselkedni, mintha meg akarnál javulni, és ragaszkodj az evangéliumhoz, aztán figyeld csak meg, vajon nem fordul-e ellened senki, nem bánt, sérteget és erőszakoskodik-e senki, és vajon nem ad-e neked alkalmat bűnre és vétkezésre. Ha te magad ezt nem tapasztaltad, fogadd el az Írás szavát, amely lépten-nyomon ily módon tanúskodik a világról.”⁷¹⁴

A keresztyén életben való nevelkedés ennél fogva a gyermekkeresztségben kapott üdvígérettel kezdődik; az „Isten hallható igéjével” (igehirdetés, tanítás, bűnvallás és feloldozás) és az úrvacsora „látható igéjével” való állandó találkozásban folytatódik; majd a halállal, a küzdő egyházból a győztes egyházba történő átlépéssel fejeződik be. Luther szerint az egész élet a halálra történő felkészülés. „Amíg élsz, nézz a halálra; a bűnt a kegyelem fényében kell látnod, és a poklot a menny fényében, és ne engedj meg semminek, hogy eltérítsen ettől a szándékodtól.”⁷¹⁵

Luthernek az istentiszteletről és a nevelésről szóló nézetei fontos ökumenikus alapot szolgáltatnak az ősi, nyugtalanító kérdéssel való szembesülésre: „Mi is történik a keresztség és a halál között”? A keresztyéneket mindig is foglalkoztatta a keresztség utáni időszak, a keresztség után elkövetett bűnök bocsánatának és a világban való életnek a kérdése. Ha a keresztség az Isten országába történő belépést jelenti, miért kell az embernek harcolni a gonosszal? Nem valami jobb felé halad-e az ember, miután megtapasztalta a Szentlélek érintését annak zálogaként, ami később az Istennel való közös, soha véget nem érő élet lesz? Miért kell a keresztyén életnek

⁷¹² Uo. 4. rész 1. BS 691. BC 436. (Magyarul: KK 2. köt. 183. o. Ford. Pröhle Károly)

⁷¹³ Uo. 5. rész 24 (Úrvacsora). BS 712. BC 449. (Magyarul: KK 2. köt. 198. o. Ford. Pröhle Károly)

⁷¹⁴ Uo. 5. rész 79. BS 723. BC 455. (Magyarul: KK 2. köt. 205. o. Ford. Pröhle Károly)

⁷¹⁵ Igehirdetés a halálra történő felkészülésről, 1529. WA 2:688.35–37. LW 42:103.

oly sok szenvedéssel járnia, a keresztt alakját viselnie? Luthernek az a válasza, hogy az egész keresztény élet *a keresztséghez történő visszatérés*, nem pedig valami más irányba történő előre menetelés, legyen az lelki önmegvalósítás vagy növekedés a „tökéletességben”. De hogyan tér vissza az ember a keresztséghez? Azáltal, hogy Isten szeretetének ígéretébe kapaszkodik, amelyet a gyermekkeresztségben a Szentlélek adott és pecsételt meg. Az isteni szeretetnek ezt az ígéretét más keresztények is folyamatosan átadják, ezáltal eszközévé lesznek az evangéliumnak – a lelkesítő örömhírnék, hogy Jézus Krisztus, a testet öltött Isten megszabadít a gonosztól és megment a haláltól. Az evangélium felhasználja az emberi kommunikáció minden eszközét: a megítélő és vigasztaló ígét az igehirdetésben, a tanításban, a nyilvános és személyes feloldozásban, és az úrvacsorát, a Krisztus jelenlétét ígérő étkezést. Minden egyes alkalommal, amikor az evangéliumot ezeken a csatornákon keresztül közvetítik, akkor a régi bűnös élet elvettetik, és a Krisztusban kapott új élet megerősödik, éppen úgy, amint a keresztségben a régi Ádám vízbe fullad azért, hogy új életre támadhasson. Ebben az értelemben a keresztény élet folyamatos meghalás és újjászületés azáltal, hogy az ígében és a szentségekben működő evangélium hatása alatt van. Luther számára Istennek ez a külső, testi oldala a megrettent lelkiismeret számára adott vigasztalás egyetlen forrása volt. A keresztény életet ezért az ige és a szentségek külsőségei építik, táplálják és formálják.

A keresztény életben való nevelkedésnek ez a szemlélete szemben áll a nyugati kultúra „természetes” neveléstanával, amely az emberben rejlő lehetőségekről, a fejlődésről és az önmegvalósításról szóló antropológiai koncepciót képviseli. A „nevelés” (*educare*, lat.: „kihúzni”) a görög-római filozófia összefüggésében programok és folyamatok irányítását, működtetését jelentette annak érdekében, hogy egy adott lehetőség folyamatos és progresszív fejlődését segítsék, azt a fejlődési folyamatot, amelyben az adott potenciál az első, ösztönös megnyilvánulásától eljut a személyiségben történő teljes kibontakozásig. Luther szerint az ilyen pedagógia a legnagyobb kísértés, és önelégültséghez vezet, ami azt jelenti, hogy az ember saját képességeiből veti bizalmát, és nem Isten cselekvésében hisz. Ez a természetes pedagógia uralta az egyházat Luther kora előtt és után is. Főként a felvilágosodás filozófiája élesztette fel újra a nevelés görög-római példaképeit.

Idevágó példa a gyermekkeresztség és az úrvacsora közötti kapcsolat. Számtalan egyház határozott úgy, hogy csak az járulhat úrvacsorához, aki képes bűnei megváltására. Következésképpen csak a szellemi érettséget elért (eltérő értelmezések szerint legalább hétéves vagy idősebb) gyermekeknek szabad megengedni, hogy részvegyenek az úrvacsorában. A szentségi táplálás így szorosan kapcsolódik a természetes pedagógiához, és ezért egyéni pszichológiai meglátásoktól függ.⁷¹⁶ Ám „készen”

---

⁷¹⁶ A kérdés áttekintéséhez a gyermekek úrvacsoravétele kérdésének összefüggésében l. Gritsch: *Infant Communion*.

áll-e valaha is bárki, hogy megértse a keresztény hitet? Luther maga szorgalmazta a gyermekek részvételét az úrvacsorában. „Mivel megkeresztelték és fölvtették őket a keresztyén egyházba, élvezniük kell a szentségnek ezt a közösségét is, hogy segítsenek és szolgáljanak nekünk. Hiszen szükség van arra, hogy valamennyien segítsenek nekünk hinni, szeretni, imádkozni és harcolni az ördög ellen.”⁷¹⁷ Vajon Luther úgy gondolkodott, hogy természetes fejlődési folyamat van a szentségi beavatástól az egyházi események megértő elfogadásáig? Bizonyára így is lehet érteni. Azonban azt is határozottan állította, hogy a teológiai gondolkodásnak valóban követnie vagy kísérmie kell az ember „szentségi kultúrába” történő beavatását.⁷¹⁸ Viszont az istentiszteletet, a katechetikai ismeretet és a teológiai elmélkedést az az elv kell hogy irányítsa, hogy az Istennel való élet a megfeszített Krisztus által ajándékozott élet, és az ember azt maga nem szerezheti meg. Az embernek azonban ahhoz, hogy az ajándékot élvezze, küzdenie kell a „régí Ádámmal”; énjének nagy részét meg kell feszítenie azért, hogy mások számára szabad legyen; át kell élnie a változással járó szenvedést. „Mert ahol Isten ígétjét hirdetik, befogadják vagy hiszik, és gyümölesét termik, ott nem hiányozhat a gyönyörűség, szent kereszt sem.”⁷¹⁹

SZENVEDŐ SZELÍDSÉG

A prófétaí és apostoli hagyománnyal összhangban Luther határozottan azt képviselte, hogy az egyháznak Krisztushoz hasonlóan megpróbáltatást kell szenvednie. Amit Ézsaiás és Pál tanított, igaz volt: „Minél inkább sanyargatják nyomorgatják az egyházat, annál inkább feltámad”,⁷²⁰ ami a „szenvedő szolgál”, a Messiással történt, az történik az egyházzal is. Ezért az egyház megkínzott, viharvert, olyan, mint „Reménytelenség kisasszony”.⁷²¹ Minden kereszténynek el kell túrnie a gonosszal szembeni küzdelem fájdalmát – legyen az üldözés vagy bármely más kísértés (*Anfechtung*) –, de az egyház felszentelt szolgálú azok, akik annak a küzdelemnek a frontvonalában vannak, amely Krisztussal kezdődött, és csak akkor ér véget, amikor az idők végén újra eljön.

Amikor Luther a pápaság hatalmával került szembe, minden megkeresztelt – „az egyetemes papság” – szolgálatát hangsúlyozta. Azonban az 1520-as években, ami-

---

⁷¹⁷ Nagy káté, 1529. 5. rész 87 (Úrvacsora). BS 725. BC 456–457. (Magyarul: KK 2. köt. 206. o. Ford. Pröhle Károly)

⁷¹⁸ A kifejezést megalkotta Jenson: *The Return to Baptism*, 223. o.

⁷¹⁹ Nagy káté, 1529. 3. rész 65 (Miatyánk). BS 677. BC 429. (Magyarul: KK 2. köt. 173. o. Ford. Pröhle Károly)

⁷²⁰ Előadások Ézsaiásról, 1529. WA 31/2:448.9–10. LW 17:241.

⁷²¹ Uo. WA 31/2:448.20. LW 17:242.

kor a rajongók (*Schwärmer*) a szenteléssel, a szentségekkel és általában az egyházi szervezettel szemben kezdtek fellépni, és azt állították, hogy a Szentlélek az egyetlen tekintély, Luther megvédte a lelkészi szolgálat isteni alapítású hivatalának egyetemes hagyományát. Kijelentette, hogy a felszenteltek alkotják a három „szent rend és igaz intézmény” egyikét a házassággal és a kormányzással együtt.⁷²²

„Valóban remélem, hogy azok a hívők, akik azt akarják, hogy keresztyénnek nevezzék őket, nagyon jól tudják, hogy a lelki rendet [papságot] Isten alapította és létesítette, nem arannyal vagy ezüsttel, hanem egyetlen Fia, a mi Urunk Jézus Krisztus drága vérével és keserű halálával [1Pt 1,18–19]. Valóban az ő sebeiből származnak a szentségek... Drágán megfizetett azért, hogy az emberek mindenütt megkaphassák az igehirdetésnek, a keresztségnek, az oldásnak, a kötésnek, a szentség kiszolgáltatásának, a vigasztalásnak és az Isten igéjével való buzdításnak ezt a szolgálatát, és mindazt, ami még hozzátartozik a pásztori szolgálathoz... Valóban, csak a lelki rendnek köszönhető, hogy a világ áll, és egyáltalán megmarad; ha nem lenne ez a rend, a világ régen elpusztult volna.”⁷²³

Mint Isten igéjének szolgálói, a lelkészek vezetik az egyházat a bűn, a halál és a gonosz elleni harcban. Az egyház valóban nem lenne felismerhető „püspökök, lelkészek vagy igehirdetők” nélkül.⁷²⁴ Azonban Luther számára ők nem különleges szent rend – mint a középkori egyház tanította –, de nem is az egyes gyülekezeteket képviselő egyszerű tisztviselők, mint egyes későbbi lutheránusok sugallták.⁷²⁵ A teljes egyház hívja el, és arra kötelezi őket, hogy felügyeljék és védelmezzék az Isten teremtményei iránti, feltétel nélküli szeretetéről szóló, Krisztus művén keresztül adott evangéliumát. Ők folytatják az első apostolok Jézustól kapott megbízatását, hogy átadják az Isten Krisztusban történt megtestesüléséről szóló jó hírt. Ők az evangélium szolgálói, akiknek szenvedniük kell az evangéliumért, mert annak erejében osztozhatnak, de soha nem birtokolhatják. Egyedül Krisztus a „Mester”, a keresztyének „testvérek” (Mt 23,8.10). Senki sem tarthat igényt hatalomra a többiek fölött. Azonban a rend érdekében a keresztyén közösség egy vagy több személyt kiválaszt vagy elhív, hogy az evangélium nyilvános képviselője legyen (1Kor 14,40). Luther ezért kapcsolta az ordinációt ahhoz, amit „közösségi jogoknak” nevezett: a gyülekezet joga, hogy kiválasszon, el-

⁷²² Hitvallás Krisztus úrvacsorájáról, 1528. WA 26:504.30–31. LW 37:364. (Magyarul: MLM 5. köt. 426–427. o. Ford. Masznyik Endre)

⁷²³ Igehirdetés a gyermekek iskoláztatásáról, 1530. WA 30/2:526.34–527.13. LW 46:219–220.

⁷²⁴ A zsinatokról és az egyházzól, 1539. WA 50:632.35–633.11. LW 41:154. (Magyarul: MLM 6. köt. 412. o. Ford. Márton Jenő)

⁷²⁵ Wilhelm Löhe és Johann Höffding heves vitát folytatott arról a kérdésről, hogy vajon a lelkészi szolgálat hivatala isteni alapítású-e, vagy a helyi gyülekezet hatalmából ered. Ezt a 19. századi vitát leírja Fagerberg: *Bekennntis, Kirche und Amt*.

fogadjon és kinevezzen valakit a saját soraiból, hogy lelkészként szolgáljon közöttük. A keresztség révén minden egyes keresztyény lelkipásztor, és osztozik a „közös” szolgálatban. A „különleges” vagy felszentelt szolgálatot a keresztyény közösség engedélye nélkül nem lehet gyakorolni; szükséghelyzetben a keresztyényeknek azt kell tenniük, amit legjobbnak tartanak.⁷²⁶

Hogyan lehet egyértelműen megkülönböztetni az „egyszerű” és a „különleges” szolgálatot? Luther nem adott teljesen kielégítő választ, de azt lehet mondani, hogy minden „világi” foglalkozást a világ felé történő evangéliumi szolgálatnak tekintett – akár a fejedelmek, akár a parasztok gyakorolják azt. Úgy gondolta, hogy a „felszentelt” osztoznak a világ felé történő szolgálatban, de kitarzott amellett, hogy elsődleges feladatuk az evangélium szolgálata a keresztyény gyülekezeten belül. Ők az evangéliumnak a szolgálói az egyházban: az evangéliumé, mert azt kell továbbadniuk előszóban és a szentségben; az egyházban, mert az az evangélium által teremtett gyülekezet, és felelős annak továbbadásáért. Ezért mondhatta Luther: „A keresztyén egyházon kívül, vagyis ahol nem hangzik el az evangélium, nincs bűnbocsánat sem, és nem lehetséges szent élet sem.”⁷²⁷ Azonban ha az egyház hűséges, akkor szenvedni fog a világban.

„De ha valakit a Krisztusért megátkoznak, szidnak, gyaláznak, sanyargatnak, az igenis szentté teszi az embert [Mt 5,11–12]. Mert ez megöli az őembert, megtanítja türelmességre, alázatra, szelídségre, Isten iránt való hálaadásra, és arra, hogy a szenvedés közepette is vidám legyen. Ez aztán az igazi megszentelés a Szentlélek által, ez az új életre ébredés a Krisztusban. Így tanuljuk meg, hogyan kell Istenben hinni, benne bízni, remélni, szeretni. [Róm 5,1–5]”⁷²⁸

Luthernek az egyházzal szóló tanítása a szenvedő szelídségre való emlékeztetésként foglалható össze, hiszen a szenvedés mindig is az egyik leglényegesebb aspektusa volt a világban megélt keresztyénységnek. Ám nem olyan szenvedésről van szó, amelyet

---

⁷²⁶ A lelkipásztori szolgálatról, 1523. WA 12:189.21–27. LW 40:34. Luther a „közös” szolgálatot hangsúlyozta a katolikus papságot illető bírálatában, és a „különleges” szolgálatot hangsúlyozta a rajongókkal szembeni bírálatában. Néhány Luther-kutató kitar amellett, hogy Luther elutasította azt, hogy nem felszentelt szolgáltassák ki az úrvacsorát. L. Pesch: *Hinführung zu Luther*, 213. o. Más Luther-tudósok fenntartják az álláspontot, hogy Luther megadta ezt a jogot a laikusoknak. L. Fagerberg: *Amt*, TRE 2. köt. 554–555. o. Sok Luther-szöveg van, amely ezt a jogot csak az ordnáltaknak tartja fenn. L. Manns: *Amt und Eucharistie*.

⁷²⁷ Nagy káté, 1529. 3. rész 56 (Apostoli Hitvallás). BS 658. BC 418. (Magyarul: KK 2. köt. 158. o. Ford. Pröhle Károly) Az „evangélium szolgálatának” Luthertől származó meghatározásához l. Gritsch-Jenson: *Lutheranism*, 117–123. o.

⁷²⁸ A zsinatokról és az egyházzal, 1539. WA 50:642.27–32. LW 41:165. (Magyarul: MLM 6. köt. 416. o. Ford. Márton Jenő)

sok keresztény „élvezett” az idők folyamán, akik azért vállalták az áldozatot, hogy ezzel kiérdemeljék Isten kegyelmét. Luther jól ismerte azt a veszélyes kapcsolatot, amely a test sanyargatása és a szenvedés iránti vágy, illetve önmagunk megigazításának a kísértése között van. „A hamis istentisztelet”, a bálványimádás „saját cselekedeteiben keres segítséget, vigasztalást és üdvösséget, és arra vetemedik, hogy Istentől kicsikarja a mennyet...”⁷²⁹ Azok, akik „vallásosak” akarnak lenni, rendszerint önmaguk megigazítását akarják elérni, ha a „vallás” azt jelenti, hogy Isten imádása önző, misztikus szemlélődés, racionális elmélkedés vagy erkölcsös cselekedetek által történik.

Luther számára az egyház azok gyülekezete, akik abban bíznak, hogy a Szentlélek egyedül Isten igéje által támaszt hitet. Ennélfogva az egyházat mint intézményt úgy kell megszervezni, hogy az az ige és a szentség céljait szolgálja. Mivel egy ilyen szervezettel Luther szerint állandóan együtt jár a bálványimádás lehetősége, sőt a valósága is, ezért az egyházat folyamatosan „reformálni” kell – azaz változtatni kell rajta, valahányszor szükséges, lélekben és szervezetenként egyaránt. Világosan meg kell különböztetni a „lényeges” (az evangélium átadásához szükséges) és a „közömbös” (az evangélium szolgálatához nem szükséges, *adiafóra*) dolgokat. Egyértelművé tette, hogy az evangélium átadásának eseményét soha nem szabad összetéveszteni azokkal az eszközökkel és módokkal, amelyek ezt az eseményt lehetővé teszik. A püspökök addig hasznosak az egyház számára, amíg szolgálgják – de nem uralják – az evangéliumot. Például az angol nyelvben az Erzsébet korabeli angol segítheti az evangélium átadását, de ha az már nem érhető, az érvényes köznyelvet kell előnyben részesíteni. Így az egyháznak feladatorientáltnak kell maradnia, vagyis amikor szükséges, változásnak kell alávetnie magát az evangélium hiteles szolgálatáért.

Luther ragaszkodott ahhoz, hogy az egyházat mindig reformálni kell (*ecclesia semper reformanda est*), s ez a nézet szorosan összekapcsolódott azzal a gondolattal, hogy az egyház „szenedő szolgál”, s ezen a földön Krisztus kereszt alakú teste. Amikor Isten igéjére úgy tekintenek, hogy annak hatalmában teljesen meg lehet bízni, akkor a szenvedés nem lehet messze. A szolgálat és a szenvedés mindig együtt jár. Luther meg volt győződve arról, hogy az egyháznak adott esetben lehet, hogy el kell vesztenie a státuszát azért, hogy az evangélium jobb eszköze lehessen, esetleg el kell tűrnie az üldözést azoktól, akik az üdvösségről szóló saját elképzelésüket akarják kikényszeríteni. Bármilyen legyen szenvedéseik oka, a különféle megpróbáltatások megújító hatással lehetnek a keresztényekre. Ezek próbák, amelyek az igazi és a hamis egyház közötti különbség felismerését segítik, bár gyermeki hitre van szükség ahhoz, hogy a különbséget észrevegyük.

---

⁷²⁹ Nagy káté, 1529. 1. rész 22 (Első parancsolat). BS 564. BC 367. (Magyarul: KK 2. köt. 98. o. Ford. Pröhle Károly)

„Hála Istennek, egy hétéves gyermek tudja, mi az egyház, tudniillik szent hívők és juhok, akik hallják a Pásztor hangját. Így imádkoznak a gyermekek, »Hiszem az egy, szent keresztyén egyházat.« Az egyház szent volta nem karingekből, tonzúrákból, albákból vagy [a pápisták] egyéb külsőségeiből áll, amelyeket a Szentúráson kívül kitálnak, hanem az Isten igéjéből és igaz hitből.”⁷³⁰

AZ EGYSÉG ÁRA

Luther olyan korban élt, amikor az egyházi hatalommal való visszaélés a kereszténység egységét fenyegette. A két pápa – az egyik Rómában, a másik a franciaországi Avignonban – között zajló hatalmi harc (1378–1415) pusztító szakadást hozott létre. Számos pápaellenes mozgalom szerveződött, mint a huszitáké, különösen azután, hogy Husz Jánost 1415-ben a konstanzi zsinat alatt kivégezték. Sem a „konziliaristáknak” – akik a zsinaton a püspökök tekintélyét védelmezték –, sem a „kurialistáknak” – akik a zsinatok feletti pápai ellenőrzés szószólói voltak – nem sikerült az egyházat megreformálniuk. A tizenötödik század folyamán egyre erősödött az egyház radikális reformját – „a főben és a tagokban végbemenő reformációt” – kívánó népszerű követelés.⁷³¹

Luther az egyházon belüli hatalmi harcot Isten és a sátán közötti összeütközésnek tekintette, olyan összezapásnak, amely csak Krisztus második eljövételével ér majd véget. Luther a saját életében várta ennek bekövetkeztét. Hitte, hogy ez az Isten és a sátán közötti kozmikus összeütközés az igaz és a hamis egyház közötti hatalmi harcban nyilvánul meg; de eleinte vonakodott attól, hogy a pápát a hamis egyház fejének nevezze. Még a búcsúcédulák miatti vita idején is így írt X. Leó pápának 1518. május 30-án:

„[S]zentséges Atyám! Szentséged lábaihoz borulva megadom neked magamat mindenestül azzal, ami vagyok, és amim van. Add vissza életemet, avagy ölj meg, állj mellem vagy űzz el, igazolj vagy vess el, amint jónak látod: a te szavadat Krisztus szavának tekintem, aki benned országol és beszél. Ha halált érdemlek, kész vagyok meghalni.”⁷³²

⁷³⁰ Schmalkaldeni cikkek, 1537. 3. rész XII (Az egyház). BS 459–460. BC 315. (Magyarul: KK 2. köt. 41. o. Ford. Pálffy Miklós)

⁷³¹ Ezt a jelszót William von Durant alkotta meg a 15. században. L. Spitz: *Renaissance and Reformation Movements* 2. köt. 313. o.

⁷³² Ajánlólevél a 95 tétel magyarázatához, 1518. WA 1:529.22–26. (Magyarul: MLM 1. köt. 41. o. Ford. Masznyik Endre)

Amikor azonban Luther rájött arra, hogy a pápa azért nézte el a búcsúcédulák árusítását, hogy segítsen a mainzi püspököknek az érseki címet megvásárolni, megbánta, hogy olyan alázatos és naiv volt; a levél másik oldalán hozzátette a „Nem vonhatom vissza” szavakat.⁷³³ Végül amikor Róma kiközösítéssel fenyegette meg, akkor ő ítélte el a pápát „annak a hatalomnak a nevében és alapján, amelyen keresztül a keresztiségben Isten gyermeke és Krisztus örökostársa lettem”.⁷³⁴ Ugyanakkor a haldokló Tetzelt Luther levelében Krisztus teste tagjának szólította, és azt írta neki, hogy imádkozik érte; azt is tanácsolta neki, hogy legyen bátor, és ne nagyon nyugtalanodjon a búcsúcédulák ügyében támadt összeütközésük miatt. Luther Tetzelt a körülmények áldozatának tartotta, és nem gyűlöletre méltó, gonosz embernek.⁷³⁵

Luther a saját reformátori mozgalmán belül is érzekelte az igaz és a hamis egyház közötti harcot. A radikális rajongókat, mint Thomas Münzert, aki az evangélium nevében lázadást és zendülést prédikált, a hamis egyház tagjainak tekintette. Ugyanakkor hajlandó volt tárgyalni a zürichi Ulrich Zwinglihez hasonló rajongókkal az úrvacsora magyarázatáról.

Luther visszautasította, hogy a keresztény hit igazságát bármely hagyományos tanítással vagy gyakorlattal azonosítsa. Szerinte az forgott kockán, hogy az evangélium legyen a tájékozódási pontunk, amely szerint az ember a Krisztusba vetett hit által nyeri el Isten ígéretét, hogy helyreállhat a vele való kapcsolat, amely a bűn következtében megszakadt. Így az egyház léte teljesen attól függ, hogy hirdeti-e Isten ígéretét, amely szerint Krisztusban van a jövő. Ezt a jövőt egyedül a hit garantálja, nem pedig a dogmába, a jó cselekedetekbe vagy egyéb tényezőkhöz vetett bizalom; és az igazi egyház jelen van mindenütt, ahol ilyen hit létezik. Luther szerint az igazi egyház nagy része láthatatlan, mert Isten elrejt lelki igazságokat olyan emberek előtt, akik nem értik (1Kor 2,7–15); így a hit „a nem látható dolgok létéről való meggyőződés” (Zsid 11,1). Másfelől az egyház az ígében, a szentségekben és az intézményi formákban válik láthatóvá „a hit megvallása érdekében” (Róm 10,10).⁷³⁶

Miután Luther meggyőződött arról, hogy saját egyháza a pápai hatalommal történő triumfalista (a győzelmes egyház képét sugalló) visszaélés áldozata, hamisnak nevezte azt, önmagára pedig úgy tekintett, mint aki olyan küzdelemben vesz részt, amelyben egy szakadás nélküli, reformra törekvő, valóban egyetemes evangéliumi

---

⁷³³ Idézi Lohse: *Die Einheit der Kirche*, 15. o.

⁷³⁴ Az Antikrisztus bullája ellen, 1520. WA 6:604.22–23. (Magyarul: MLM 2. köt. 300–301. o. Ford. Masznyik Endre)

⁷³⁵ Előszó Luther iratainak latin kiadásához, 1545. WA 54:184.34–185.5. LW 34:335–336. Luther Tetzelt történő közbenjárásához: Emser kecskebak ellen (*Ad aegocerstem Emserianum*), 1519. WA 2:667.16.

⁷³⁶ A látható és láthatatlan egyház dialektikájának tanulmányozásához Luthernél I. Kattenbusch: *Die Doppelschichtigkeit*. Az egyház és az egyházi törvény közötti kapcsolatról. G. Müller: *Ekklesiologie und Kirchenrecht*.

mozgalom áll szemben a pápa egyházával, amely nem hajlandó engedelmeskedni az evangélium erejének, és így elárulja azt. Luther szerint két hagyomány állt szemben egymással: egyrészt a pápai hagyomány, amely azt állította, hogy Róma püspöke különb az összes többi püspöknél, és Krisztus hatalmát képviseli a földön, másrészt az apostoli hagyomány, amely az evangélium apostoli folytonosságát képviseli, függetlenül az egyházi struktúráktól. Luther mindamellert elismerte, hogy a püspöki rendszer az egyházi tekintély legjobb, legnagyobb tapasztalattal rendelkező megjelenése.

„Ezért soha nem lehet az egyházat jobban kormányozni és fenntartani, mintha mi mindnyájan egy fő, a Krisztus alatt élünk, és a püspökök a szolgálatban mindnyájan egyenlők volnának, és serényen összetartanának az egyértelmű tanításban, a hitben, a szentségekben, az imádságban és a szeretet cselekedeteiben stb. ... Ha a pápa tanítását vizsgáljuk..., kitűnik, hogy a pápa tanítását, még a legjavát is a császári pogány jobból vették, és ahogyan rendelkezései tanúsítják, világi peres és bírósági ügyeket tárgyal.”⁷³⁷

Ha tehát a pápa a hatalmát csak „emberi törvényből” (*de iure humano*), és nem „isteni törvényből” (*de iure divino*) származónak fogná fel, a lutheránusok „a béke és az általános egység érdekében” hajlandók lennének elfogadni a pápai hatalmat.⁷³⁸ Luther a püspöki hivatal pásztori jellegét hangsúlyozta, és ragaszkodott ahhoz, hogy a hivatal tartsa meg a – különösen a liturgiára és a tanításra vonatkozó – teológiai gondolkodás elsődlegességét az egyházigazgatással szemben.⁷³⁹ Végül is a lutheránusok tartományi egyházkerületeket hoztak létre, amelyeket *szuperintendensek* vezettek (ez a görög *episcopos* latin megfelelője, és felvigyázót jelent).

Luthernek az egyházzól szóló tanítását az az elv határozta meg, hogy az Isten igéje és az emberi hagyományok közötti küzdelem miatt⁷⁴⁰ „az egyház mindig változásban, fejlődésben van” (*Kirche im Werden*). Az egyház akkor ideális, ha nem pusztán intézmény, hanem az Isten igéje köré történő gyülekezés, amely a világban folytatott harcaitól a Krisztussal való, az idők végén megvalósuló teljes egység felé vándorol. Luther emiatt nem szerette „az egyház” (*Kirche*) kifejezést, különösen, ha azt egy szervezettel vagy épülettel hozták összefüggésbe.

---

⁷³⁷ Schmalkaldeni cikkek, 1537. 2. rész IV. 9., 14. BS 430., 431. BC 300., 301. (Magyarul: KK 2. köt. 23. o. Ford. Pálffy Miklós)

⁷³⁸ Ez volt az a kikötés, amelyet Melanchthon csatolt az 1537-es Schmalkaldeni cikkekhez. L. BS 463–464. BC 316–317.

⁷³⁹ Lohse: Office of Leadership, 52–53. o.

⁷⁴⁰ Bornkamm: What is the Church?, 151. o.

„Az *ecclesia* szó ugyanis németül igazában összejövetelet jelent. Mi azonban megszoktuk a *Kirche* (egyház vagy templom) szócskát. Ezt az egyszerű hívek nem az egybegyűlt népre, hanem a felszentelt házra vagy épületre értik, pedig a házat csak azért volna szabad »Kirche«-nek nevezni, mert egybegyülekezik benne a nép. Mert mi, akik összegyülekeztünk, mi építettünk és szerztünk magunknak külön helyiséget, és a gyülekezetről nevezzük el a házat.”⁷⁴¹

Luther mindig kedvelte a „közösség” (*communio*) kifejezést az egyházra vonatkozóan, mivel ez a kifejezés emberek élő összegyülekezését foglalja magában. A keresztényeknek földi életük folyamán Isten népeként kell harcolniuk a Szentlélek segítségével:

„Mert most csak félig-meddig lehetünk tiszták és szentek: szüntelenül dolgozik rajtunk a Szentlélek az igével, és napról-napra bocsánatban részesít, egészen addig az életig, amelyben nem lesz többé bocsánat.”⁷⁴²

Az egyháznak, a „bűnös ember formájában megjelenő”⁷⁴³ szentek közösségének hordoznia kell a keresztény egység ügyének terhét. Ha az egyház egyik része a fennmaradásáért folytatott harcban nem tud ellenállni a bűnnek, és elbukik, akkor az egyház másik részének kell segítségére sietnie. Az egyház azok közössége, akik egymás terhét hordozzák, és azok a tagok, akik elutasítják, hogy így tegyenek, nem igazi tagjai az egyháznak. Luther ezért dorgálta meg a csehországi huszitákat a római katolikus egyháztól történő elpártolásuk miatt. Azt mondta nekik, hogy az egyház belülről történő megreformálásán kellett volna dolgozniuk, mindig a centrum felé tartva, nem pedig attól eltávolodva, mert Krisztus törvénye az egység érdekében történő szenvedést követeli meg.⁷⁴⁴ Luther maga soha nem adta fel az egyházirol szóló tanításában a katolicitás eszméjét, és a keresztény egységet a Krisztusról szóló hitvallással kapcsolta össze, aki az egyház fejeként arra hívja a keresztényeket, hogy szenvedjenek egymásért, valamint közösen is a világ nyomorúságával szemben.⁷⁴⁵

---

⁷⁴¹ Nagy káté, 1529. 2. rész 48 (Apostoli hitvallás). BS 656. BC 416. (Magyarul: KK 2. köt. 157. o. Ford. Pröhle Károly) Megfigyelték, hogy Luther hajlott az egyház „kongregacionalista” és „prekonstantini” felfogása felé a helyi gyülekezetre helyezett nagyobb hangsúly miatt. L. Grane: Luther und Luthertum, 8. tétel, 42.

⁷⁴² Nagy káté, 1529. 2. rész 58 (Apostoli hitvallás). BS 659. BC 418. (Magyarul: KK 2. köt. 159. o. Ford. Pröhle Károly)

⁷⁴³ A 45. zsoltár magyarázata (10. v.), 1532. WA 40/2:560.10. LW 12:263.

⁷⁴⁴ A 110. zsoltár magyarázata, 1518. WA 1:697.1–14. L még Althaus: *Theology of Martin Luther*, 312–313. o.

⁷⁴⁵ Azt, hogy Luther elkötelezte magát a „katolicitás” mellett, bizonyította Brandenburg: *Die Zukunft Martin Luthers*, 60. o.

„Igen, mennyivel jobb lenne, ha az ördög nem harapdálná állandóan Krisztus sarkát, vagy ha arra kényszerítenék, hogy elálljon attól! Akkor a csendes, békés egyház könnyen valósággá válna. Azonban mivel az ördög jelenleg Krisztus ellensége, és soha nem hagyja abba, hogy viszályt, szektákat és lázadást támasszon az egyházban, igazságtalannak vagyunk, ha az egyházat okoljuk a viszályért és a dolgok fegyelmetlen állásáért. *Nem az egyház okozza azokat, hanem ellenkezőleg: kénytelen elszünetelni.*”⁷⁴⁶

Luther ezt az egyházképet hagyta örökségül a következő generációk számára: az egyház dinamikus történet, és nem statikus intézmény. Az ökumenikus párbeszéd számára döntő az a felfogás, hogy az egyház a Krisztus mennybemenetele és második eljövetele közötti, átmenetileg létező test. Amint Krisztus szenvedett a földön, úgy kell testének, az egyháznak is a világban végzett szolgálata közben különféle keresztteket hordozni. Luther tudatosan képviselte, hogy az egyház egysége szorosan kapcsolódik ahhoz a tényhez, hogy kereszt alakú: azoknak, akik az egy hitet, az egy keresztséget és az egy Urat vallják, nagy árat kell fizetniük a világban, ahol bármely emberi gyülekezést mindig megkísért a gondolat, hogy így vagy úgy az emberit istenítse, legyen szó eszméről, cselekedetről vagy szervezetről. Az énkultust és a nárcizmust sokkal könnyebb intézményesíteni, mint a kereszt alakú életet. Azonban ha az egyház hűséges, akkor egysége legfontosabb jele, hogy vállalja a szenvedést.

„A szent keresztyén nép... külsőleg is felismerhető... az üdvösséges szent keresztről; arról, hogy el kell szenvednie minden szerencsétlenséget és üldözést, minden megpróbáltatást és bajt (ahogy a Miatyánk mondja) az ördög, a világ és a test részéről, el kell túrnia belső szomorúságot, félelmet, rettegést, külső szegénységet, megvetetést, betegséget, gyengeséget, hogy hasonlónak legyen Urához, a Krisztushoz. És mindezen szenvedések okának egyedül annak kell lenni, hogy erősen ragaszkodik Krisztushoz és Isten ígéjéhez, és így Krisztusért szenved (Mt 5,10). »Boldogok vagytok, ha miattam üldöznek titeket.«”⁷⁴⁷

Ez a gondolkodásmód ma is hatást gyakorolhat az egyházi tekintély kérdésére. Ha az evangéliumnak köszönhetően történnek a dolgok az emberek között, akkor nyitva kell hagyni az ajtókat a különböző keresztyén csoportok között; lehetővé kell tenni, hogy a tekintélyt megosszák, beleértve a hivatali vagy a tanítói tekintélyt is. Ma részint ez sokkal könnyebb, mint Luther idejében volt, mivel a világ túl van egy kommunikációs robbanáson. Másrészt a modern világban olyan vallási sokféleség uralkodik,

---

⁷⁴⁶ A keresztyén egyház három szimbóluma vagy hitvallása, 1538. WA 50:270.17–22. LW 34:212. Kiemelés tőlem.

⁷⁴⁷ A zsinatokról és az egyházról, 1539. WA 50:642.1–7. LW 41:164–165. (Magyarul: MLM 6. köt. 415. o. Ford. Márton Jenő)

kodik, hogy meglehetősen bonyolulttá vált a keresztény közösségek számára, hogy egymással kapcsolatba kerüljenek. Ám ha a szervezett egyházak a kereszt alakúság elvét komolyan veszik, akkor valóban ki lehet nyitni a különféle ökumenikus ajtókat.

Micsoda tanúságtétel lenne, ha minden nemzetből összegyűlnének keresztény egyházi vezetők, hogy végiggondolják, miképpen segíthetnék a világ különböző részein élő, üldözött keresztényeket! Vajon nem kellene-e a szenvedés és az üldözés kérdésének minden ökumenikus tanácskozás napirendjén ott lennie? Milyen vigasztaló lenne az üldözést szenvedőknek, ha tudnák azt, hogy az egyházi vezetők ökumenikus közössége látja szenvedéseiket, és a keresztény mártíriumot legalább olyan komolyan veszi, mint a szakadásokat!

A bálványimádás erői mindig erősebbek ott, ahol összpontosul a hatalom, és valóban nagyon nehéz dolog hatalmi pozícióban lévő embereket arról meggyőzni, hogy kereszt alakú életet éljenek. És mégis, az egyháznak fel kell ismernie azt az Isten által rendelt szükségszerűséget, hogy az intézményesített szervezeteket fel kell áldoznia abban az esetben, ha azok bármilyen módon akadályozzák az evangélium hatékony átadását. Semmilyen világi hatalomnak nincs hatalma az evangélium felett: sem az egyháznak, sem az államnak, sem bármely más intézménynek.

„Az egész keresztény egyháznak a maga összes magasztos lelki hivatásával és tekintélyével ama rendelkezés (1Pt 5,1–11) szerint kell élnie, hogy nincs olyan emberi lény vagy teremtmény, aki a saját eszméi, bölcsessége és ereje alapján tudna létezni. Nem ad vigasztalást, ha a világ hatalmát és védelmét keressük, és arra támaszkodunk. Egyedül Isten képes életben tartani az egyházat, amint azt olyan csodálatosan tette a világ kezdete óta, sok gyengeség, szekta és eretnokség által okozott viszály és a zsarnokok üldözése közepette. Egyedül ő uralja az egyházat, jóllehet emberek szolgálatára bízta az Ige és a szentségek kiszolgáltatását... Ha az egyház emberi bölcsességtől, hatalomtól és akarattól függene, az ördög rövid idő alatt felforgatná és megbuktatná azt a saját erejével.”⁷⁴⁸

---

⁷⁴⁸ Igehirdetés a Szentháromság utáni 3. vasárnapon 1Pét 5,5–11 alapján, 1539. WA 22:32.1–12., 19–21.

11

A teljes élet

„Mivel pedig az emberi természet olyan, hogy mindig kell valamit tennie, vagy valamitől tartózkodnia, szenvednie, vagy a szenvedést elhárítania (mert – amint látjuk – az életben nincs nyugalom), azért aki kegyes életet akar élni, és jót akar cselekedni – csak rajta! Lásson hozzá, gyakorolja azt a hitet mindenkor, teljes életében, minden cselekedetében; tanuljon meg mindent ebben a bizalomban cselekedni. Akkor meg fogja látni, hogy mennyi tennivalója van, és hogy minden dolga a hit hatáskörébe tartozik. Ha ezt belátod, akkor mentes vagy az ellustulástól, mert még a pihenésednek is hitben kell végbemennie.” (A jó cselekedetéről szóló tanulmány, 1520. WA 6:212.32–213.1. LW 44:34. Magyarul: *A jó cselekedetéről*. Ford. Takács János. 1937. 19. o.)

ÖSSZHANG A TEREMTETT VILÁGGAL

Luther az egész emberi életet kétarcú „ikerlétnek” tekintette. Van az „Isten színe előtt” (*coram Deo*) és van „a többi ember színe előtt” (*coram hominibus*) élt élet. Amikor Istennel szembesülök, teljesen a Krisztusban adott kegyelmére hagyatkozva, igaz vagyok; amikor más emberi lényekkel szembesülök, bennük bízva Isten helyett, bűnös vagyok. Emiatt vagyok „egyszerre igaz és bűnös” (*simul iustus et peccator*). Ezzel a kifejezéssel jellemezte Luther a tér- és időbeli valóságot.⁷⁴⁹ Minden attól függ, mivel szembesülök, és hogyan tekintek arra, amivel szembesülök. Az, hogy „látunk” (*gesehen*), azt jelenti, hogy „arcom” (*Gesicht*), identitásom van. A keresztények a hitükben találják meg az önazonosságukat.

---

⁷⁴⁹ Luther arra használta a kifejezést, hogy leírja a megigazulásról szóló tanítás antropológiai következtetéseit. Részletek és magyarázatok in Althaus: *Theology of Martin Luther*, 242–245. o.; Pesch: *Hinführung zu Luther*, 11. feje.

„Isten kegyelmébe vetett eleven és bátor bizakodás a hit, olyan bizonyosság, melyért ezer halált is vállalnánk. Akik magukénak tudják, boldogan, bátran és víg szívvel visel-
tetnek Isten és a teremtmények iránt, mert ismerik az isteni kegyelmet, és ebben bi-
zakodnak a hit és a Szentlélek erejével.”⁷⁵⁰

Luther a Bibliával való elmélyült munkája közben felismerte, hogy a Szentlélek kül-
ső eszközök révén dolgozik.

„Hogy immár Isten az ő szent evangéliumát kibocsátotta, kétféle módon cselekszik
mivelünk. Egyrészt külsőképpen; másrészt belsőképpen. Külsőképpen az evangélium
szóbeli ígéje és a látható jelek által cselekszik velünk, amilyenek a keresztség és a szent-
ség. Belsőképpen a Szentlélek és a hit, valamint más adományok által cselekszik ve-
lünk. Mindezt pedig olyan módon és rendben, hogy a külső dolgoknak elől kell járniok,
és a bensők aztán, mégpedig a külsők által következnek olyanformán, hogy az ő hatá-
rozata szerint egy embernek sem adhatók meg a belső dolgok, csakis a külső dolgok
által... Mert ő senkinek sem akarja megadni sem a lelket, sem a hitet a külső szó és jel
nélkül... E rendre ügyelj, testvérem, ezen fordul meg minden.”⁷⁵¹

Ez a „rend” az a nézőpont, amely felől Luther az emberi élet bonyolultságát szem-
lélte. Bármilyen történik ebben az életben, az az Isten, aki az istentelent a Krisztusba
vetett hite miatt megigazítja, hatalmas Teremtő is, akinek gondjaira van bízva az egész
élet.⁷⁵² Luther a kétarcú, kettős lét mindkét oldalát kiemelte: a hit igazságát és a bűn
szívósságát. Noha egyik oldalon hangsúlyozta a világban lévő kísértést (*Anfechtung*),
lelki fegyelmet és a sátán hatalmát, ismerte a hitből fakadó szabadság, öröm és belső
béke valóságát is. Az istentelent megigazító Istenbe vetett bizalom megszabadít
minket az aggodástól, és örvendezővé teszi a földi életet.

„Ha a keresztyén ember Istenbe vetett bizodalomban él, akkor mindent ismer, min-
denre képes, bármit elvállal, s azt szabadon és jó kedvvel el is végzi.”⁷⁵³

Az ember így találhat örömet Isten, a Teremtő csodálatos fenségének szemlélésé-
ben, aki mindenhol és minden dologban ott van. Mert bár az egész teremtett világ

---

⁷⁵⁰ Előszó a Római levélhez, 1546 (1522). WA.DB 7:11.16–19. LW 35:370–371. (Magyarul: *Előszók a Szentírás könyveihöz*. Ford. Szita Szilvia. Magyarországi Luther Szövetség, 1995. /Magyar Luther Könyvek 2./ 133. o.)

⁷⁵¹ Írás a mennyei proféták ellen a képekről és szentségekről, 1525. WA 18:136.9–18., 24–25. LW 40:146. (Magyarul: MLM 4. köt. 337–338. o. Ford. Hamvas József – Masznyik Endre)

⁷⁵² L. Olsson: *Schöpfung, Vernunft und Gesetz*, 17. o.

⁷⁵³ Tanulmány a jó cselekedetekről, 1520. WA 6:207.3–5. LW 44:27. (Magyarul: *A jó cselekedetekről*. Ford. Takács János. 1937. 10. o.)

„Isten arca vagy álarca”,⁷⁵⁴ és egy álarcos Isten esetleg megrémíthet másokat, a keresztények jól tudják, hogy minden isteni álarc mögött ott van a kegyelmes Isten.

Luther az egész életet doxologikus látásával figyelte; tudta élvezni és dicsérni Isten teremtett világát, és gyakran volt összhangban azzal – a zene által, a „madarak, kutyák és csecsemők” iránt érzett szeretetében.⁷⁵⁵ Amikor Luther kiskutyája, Tölpel (ném.: „esetlen, lüke”) az asztalnál kunyerált, és egész lényét az ételre összpontosította, Luther felkiáltott: „Óh, bárcsak úgy tudnék imádkozni, ahogy ez a kutya az ételt nézi!”⁷⁵⁶ Éles szeme volt a természet ajándékainak a felfedezésére.

„A mi Urunk Istenünk a legnagyobb ajándékokat a legközségesebbé tette. Az elsődleges ajándék, amit minden élőlény megkapott, a szem. A kis madaraknak nagyon fényes szemük van, akár egy csillag, és szobányi távolságban meg tudják látni a legyet. Azonban mi nem méltányoljuk az ilyen mindennapi ajándékokat. Ostoba bunkók vagyunk. Az eljövendő életben azonban látni fogjuk, ahol mi magunk teremtünk szép, ragyogó szemű madarakat.”⁷⁵⁷

Felszólította a filozófusokat és a tudósokat, hogy magyarázzák meg egy csecsemő születését vagy egy kicsibe kikelését az „elsődleges és másodlagos okok” érvelésének a rendszerével.

„Mindezek csodák. Isten ott van a teremtményben, amelyet teremt, és amelyben működik. Azonban mi nem törődünk ezzel, és közben másodlagos és filozófiai okokat keresünk. Így azonban soha sem tanuljuk meg a teremtésről szóló hitcikkelyt.”⁷⁵⁸

Amikor Katával halászni ment, Luther felfigyelt arra, hogy mekkora különbség van aközött, hogy Istent dicsérjük az apró örömeikért, és aközött, hogy csak önmagunkkal törődünk.

„A kapzsiság és a becsvágy megakadályozza, hogy élvezzük a dolgokat. Sok zsigori ember ül a legnagyobb fényűzés kellős közepén, és mégsem tudják örömmel élvezni javaikat. Azt mondják, hogy az istentelen nem fogja meglátni Isten dicsőségét: ám valójában Isten jelenlévő ajándékait sem ismerik fel, mert Isten annyira eláraszt azokkal

---

⁷⁵⁴ Előadások a Galatához írt levélről, 1535. WA 40/1:174.13–14. LW 26:95. Luther álarcosbárról (*Mummenschantz*) és „álarcról” (*larva*) beszélt.

⁷⁵⁵ Egy Luther asztali beszélgetéseiről szóló tanulmány címe. Bainton: Luther on Birds, Babies and Dogs.

⁷⁵⁶ Asztali beszélgetések, 1532. május 18. Nr. 274. WA.TR 1:115.31. LW 54:38.

⁷⁵⁷ Asztali beszélgetések, 1532. december 11–1533. január 2. Nr. 2849b. WA.TR 3:27.1–6. LW 54:175.

⁷⁵⁸ Asztali beszélgetések, 1540. szeptember 2–17. Nr. 5227. WA.TR 5:17.20–23. LW 54:400.

minket. Ha ritkábbak lennének, talán jobban értékelnénk azokat. Ám képtelenek vagyunk elmélni azon a gyönyörűsége, amit a teremtmények adnak.⁷⁵⁹

Mivel Krisztus által a keresztyének Isten gyermekei, boldognak kellene lenniük, és nem szomorúnak, bármit is hozzon az élet. Mert Isten nem hagyja cserben a tulajdonát. »Természetből fogva szomorúak vagyunk, és a sátán a szomorúság lelke. Isten azonban az öröm lelke, és megőriz minket.«⁷⁶⁰

Luther a zenét közvetítő eszköznek tekintette, amely a leghatásosabban fejezi ki, hogy mit cselekedett Isten mint teremtő Atya, megváltó Fiú és megasztaló Szentlélek.

„Isten ígéje mellett a zene érdemli meg a legmagasabb dicséretet. Azoknak az emberi érzéseknek az úrmője és nevelőnöje, amelyek – az állatokon túlmutatva – mesterként uralkodnak az embereken, vagy leggyakrabban elárasztják őket. Nincs ennél nagyobb dicséret, legalábbis mi nem tudunk nagyobbat. Mert akár a szomorút akarod vigasztalni, a boldogot megijeszteni, a kétségbeesőt bátorítani, a gőgöst megalázni, a szenvedélyest lehűteni, vagy a gyűlölettel eltelteket lecsillapítani – és ki tudná megszámálni az emberi szívnek ezeket az urait, az érzéseket, hajlamokat és benyomásokat, amelyek az embert gonoszra vagy jóra ösztönzik? –, található-e ehhez hatékonyabb eszköz, mint a zene? Maga a Szentlélek is úgy tiszteli a zenét, mint ami az ő munkájának az eszköze, amikor a Szentírásban kijelenti, hogy ajándékai a zene által jutottak el a prófétákhoz (2Kir 3,15)... Másfelől a zene arra is szolgál, hogy kiűzze a sátánt, minden bűn ösztönzőjét (1Sám 16, 23).⁷⁶¹

Luther azt állította, hogy amikor a keresztyének énekelnek és zenélnek, összhangba kerülnek Isten teremtett világával. A zene ott van minden teremtményben, az egyénben és a közösségben egyaránt, a világ teremtése óta. Az emberi hang olyan csodálatos eszköz, hogy zavarba ejtette a filozófusokat. „Hogyan is lehetséges, hogy a nyelv könnyű mozdulata, valamint a torok még finomabb mozdulata révén a levegő a hangok és szavak olyan végtelen változatosságát repíti és bocsátja ki?⁷⁶²

Luther az őt követő nemzedékeknek azt a nézetet hagyta örökségül, hogy teológia és zene összetartozik. Az „Istenről szóló beszédnek” nemcsak ésszerűnek, de mindig doxologikusnak is kell lennie, dicsérve Istent mindazért, amit tett.⁷⁶³ Johann Walter, Luther zenei tanácsadója kijelentette, hogy a zene teológiába van csoma-

⁷⁵⁹ Asztali beszélgetések, 1533 ősz. Nr. 3390b. WA.TR 3:301.3–8. LW 54:199–200.

⁷⁶⁰ Asztali beszélgetések, 1531. december 28–1532. január 1. Nr. 2342a. WA.TR 2:425.1–2.

⁷⁶¹ Luther Márton a zene rajongóihoz, (*Martinus Luther Musicae Studiosis*). Előszó Georg Rau gyönyörű szimfóniáihoz (*symphoniae iucundae*), 1538. WA 50:371.1–13. LW 53:323.

⁷⁶² Uo. WA 50:370.2–4. LW 53:322.

⁷⁶³ L. Blankenburg: Luther und die Musik, 17. o.

golva, és aki teológiával foglalkozik, azt megérinti a zene.⁷⁶⁴ Luther maga is írt egy költeményt „Muzsika úrnő” címmel, amelyben a zene kijelenti: „Isten több örömet talál bennem, mint a földi elmék összes örömében.”⁷⁶⁵ Bár nem volt szakértő a zeneelméletben, volt érzéke a hálaadás és a dicséret mindent felölelő kifejezéséhez, mind beszédben, mind énekelve. Ebben az értelemben a zene iránti érdeklődése közvetlenül kapcsolódott ahhoz a meggyőződéséhez, hogy Isten Krisztusban adott irgalma feltétel nélküli isteni szeretetet közvetít a bűnös teremtmények felé. A beszélt ige a fejből indul ki, és a fejhez szól, az énekelt ige a szívből indul ki, és a szívhez szól. A zsoltárok példákkal szemléltetik ezt a különbséget:

„Figyelj arra, hogy különbség van az éneklés és az elmondás között, ahogy különbség van egy zsoltár eléneklése vagy elmondása és aközött, hogy csak az értelmünkkel tudjuk és tanítjuk. Ám ha hozzáadjuk az emberi hangot, ének lesz belőle, és a hang érzélemmé válik. Ezért amint a szó a megértést, úgy a hang annak érzését szolgálja.”⁷⁶⁶

A helyes istentisztelet ezért értelmes beszédből és éneklésből is áll – ezt illusztrálják a 16. századi és későbbi lutheránus vasárnapi liturgiák.

Egyébként Luther arra ösztönözte a városi tanácsokat, hogy iktassák be a zenét és az éneklést az iskolai tananyagba azért, hogy a gyermekek személyiségük valamennyi aspektusát figyelembe vevő nevelést kapjanak.

„[Ha gyermekeim volnának, úgy] azoknak nem csupán a nyelveket és történeteket kellene hallgatniuk, hanem meg kellene tanulniuk énekelni is, meg kellene tanulniuk a muzsikát, az egész matematikával együtt. Mert mi ez mind, ha nem merő gyerekjáték, amire a görögök a maguk gyermekeit hajdan megtanították, és így bámulatos ügyes emberek lettek belőlük, utóbb minden egyébre alkalmasak?”⁷⁶⁷

Az a tény, hogy Luther hangsúlyt helyezett a nevelés és az oktatás közötti kapcsolatra, nemcsak befolyásolta, hanem egyenesen előmozdította a keresztény humanizmus kialakulását Németországban, amelyet többek közt a filozófus Wilhelm Leibniz és a zenész Johann Sebastian Bach képviselt.⁷⁶⁸ Luther nélkül sem az énekkari, sem a

---

⁷⁶⁴ Walter: A zene művészetének dicsérete (*Lob und Preis der löblichen Kunst Musica*), 1538? Idézi Gurlitt: Johannes Walter, 93. o.

⁷⁶⁵ Minden jó egyházi énekeskönyv előszava, 1538. WA 35:483.29–30. LW 53:320.

⁷⁶⁶ Első előadások a zsoltárokról, 1513–1515. WA 4:140.31–34. LW 11:294.

⁷⁶⁷ Németország összes városainak polgármestereihez és tanácsosaihoz keresztény iskolák felállítására és fenntartására végett, 1524. WA 15:46.13–18. LW 45:369–370. (Magyarul: MLM 4. köt. 179. o. Ford. Masznyik Endre)

⁷⁶⁸ Jól dokumentálja Nettle: *Luther and Music*, 6. fejelet.

hangszeres zene nem vált volna olyan népszerűvé, amilyenné lett.⁷⁶⁹ Ilyen módon Luther nemcsak a középkori kereszténység hangja volt, de egy új korszak prófétája is, amelyet a humanisták „aranykornak” neveztek. Ez az „aranykor” örvendezett afelett, hogy a keresztények összhangban lehetnek Isten teremtett világával, és a szívüket és értelmüket egyaránt arra használhatják, hogy dicsérjék őt e csodálatos világ megteremtéséért.

„Egy új korszak hajnalán vagyunk, mert egyre inkább kezdjük visszanyerni a külső világról szóló tudást, amelyet Ádám bukása következtében elvesztettünk. Most már helyesen figyeljük a teremtményeket... Ezért dicsérjük és áldjuk őt, köszönetet mondunk neki, és szavának hatalmát látjuk teremtményeiben. Ő szólt, és a dolgok szilárdan megálltak. Nézd meg azt az erőt, amely egy őszibarack magjában van elrejtve. Nagyon kemény, és a csíra, amelyet magába zár, nagyon gyenge; mégis, amikor eljön a pillanat, a magnak fel kell pattannia, hogy kiengedje a fiatal növényt, amelyet Isten hív életre.”⁷⁷⁰

Bizony, az Isten teremtett világára rácsodálkozó lutheri látásra nagy szükség van a keresztények között, akiket gyakran megvakít az aggodás, a bűn és az önmaguk megigazítására való törekvés. Luther segítette a későbbi nemzedékeknek úgy tekinteni az életre, hogy valamennyi aspektusára azonos figyelmet fordítanak, szemben az olyan látásmóddal, amely a teológiai és filozófiai antropológiák alapján kettéválasztja a világot az értelem-érzelem és test-lélek dualisztikus párosai mentén. Luther realista volt, aki a földi életet olyan zarándokútnak tekintette, amely a történelem küzdelmein át (*Anfechtung*) az idők végén bekövetkező végső szabadulásig tart.⁷⁷¹ Azt állította, hogy az életet a szerint az egyre erősödő meggyőződés szerint kell élni, hogy az ember csupán a kozmikus egész parányi része, amelyben mindenkinek megvannak az Isten teremtményeként élvezett jogai és kiváltságai.⁷⁷² Bárki, aki Lutherhez hasonlóan ismeri a megkísértés (*Anfechtung*) gyötrelmét, valamint az istengyermekség örömét, élvezzi a teremtett világgal való összhangot, és így lesz teljes ember.

---

⁷⁶⁹ Így véli Buszin: Luther on Music, 97. o.

⁷⁷⁰ Asztali beszélgetések, 1530–1535. Nr. 1160. WA.TR 1:573.31–33., 574.1–4.

⁷⁷¹ Azt, hogy a holisztikus látás – a görög-római és felvilágosodás korabeli antropológiákkal ellentétben – hogyan kapcsolódik az eszkatológiához, megmutatta Spitz: Views of Modern Man, különösen 33., 40. o.

⁷⁷² L. például Lienhardt: Luther und die Menschenrechte.

A MUNKA MEGSZENTELÉSE

Luthernek az élet akkor volt a legvalóságosabb, amikor a mindennapi élet ritmusában megélte a hűség keresztény ember felelősségét – az igehirdetésben, a tanításban, a gyermeknevelésben, a kormányzásban, a gazdálkodásban, a kereskedésben, egyszóval a munkában. Legyen szó akár „állásokkal” és „társadalmi rendekkel” (*Stände*), „foglalkozásokkal” (*Berufe*) vagy „kötelességekkel” (*Befehle*) kapcsolatos munkáról, ezek alkotják az emberi élet isteni „rendjét” a világ teremtése és az idők végén bekövetkező új teremtés közötti intervallumban.⁷⁷³ Luther elutasította a két különböző rendről szóló hagyományos középkori felfogást: a lelki tökéletesség rendjét, amely a papságból áll, és egy alacsonyabb világi rendet, amely laikusokból áll. Kijelentette, hogy mivel mindenki bűnös, Isten a Krisztusban adott szabadítást mindenki számára felkínálja; minden megkeresztelt ember egyenrangú. Ennélfogva „Isten minden rendjét és művét olyannyira kell dicsérni, amennyire csak lehet, és egyiket sem szabad lenézni a másik kedvéért”.⁷⁷⁴

A keresztényeknek joguk van arra, hogy szabad elhatározásukból különleges fogadalmakat tegyenek, és így Isten és felebarátaik szolgálatát nagyobb odaadással végezhesék. Ám az ilyen fogadalmak nem tesznek kedvesebbé Isten előtt, csak a szeretetben tevékeny hitet erősíthetik. Amikor például néhány keresztény tisztasági fogadalmat tesz, egyedül a szolgálatukban érzett nagyobb öröm kedvéért kell így tenniük:

„Tehát Krisztus szándéka az, hogy a tisztaság a mennyek országának szolgálja legyen, és pedig önkéntes szolgálja; ne akarja kiérdemelni az Isten országát, hiszen már birtokolja azt. Az ilyen tisztaság örömteli szolgálatban fáradozik azon, hogy másoknak is elvigye az Isten országát, hogy mindenképpen növelje azt, csupán az Isten országának kedvéért. Az ilyen tisztaság mindig készen áll meghalni és elfordulni ettől a világtól az Isten országáért.”⁷⁷⁵

Luther szerint az egész életet kettős rend határozza meg. Egyrészt a mindennapi munka rendje, amely a hivatások sokféleségében mutatkozik meg; másrészt „a keresztényen szeretet közös rendje”, amely az egymással törődő embereket különféle módokon kapcsolja össze, vagy elhívásuk, vagy a szükséglet szenvedő felebarátjukhoz való odafordulás révén. Mivel azonban a keresztények bűnösnek születtek, soha

⁷⁷³ A „rendekről” szóló hasznos vázlatához l. Althaus: *The Ethics of Martin Luther*, 3. fejelet. A rendeknek a végidőhöz való kapcsolatát meggyőzően bizonyította Wingren: *Luther on Vocation*, 164–169. o.

⁷⁷⁴ Igehirdetés a gyermekek iskoláztatásáról, 1530. WA 30/2:569.10–12. LW 46:246.

⁷⁷⁵ Luther Márton véleménye a fogadalmakról, 1521. WA 8:585.24–27. LW 44:264. (Magyarul részleteiben, tételelesen: MLM 3. köt. 11–19. o. Ford. Masznyik Endre)

nem állíthatják, hogy tökéletesek lennének abban, amit tesznek, mert minden jó átfordulhat rosszba. Különben nem lenne szükség az evangélium hirdetésére, polgári kormányzásra vagy annak imádkozására, hogy „bocsásd meg a mi vétkeinket...”. A napi munkát az teszi szentté, hogy a Krisztusba vetett hitben gyökerezik.

„Mi egyedül Krisztus által üdvözülünk; szentekké pedig egyrészt ugyanezen hit, másrészt ezen isteni alapítások és rendek által leszünk. Bizonyára az istenteleneknek is sok szent dolguk lehet, de ettől még nem nyerik el az üdvösséget. Mert Isten e cselekedeteket tőlünk a maga dicséretére és dicsőségére követeli, és mindazok, akiknek a Krisztusba vetett hitükben van az üdvösségük, a cselekedeteket végzik, és ezeket a rendeket támogatják.”⁷⁷⁶

Luther úgy tekintett a munkára, mint Isten számunkra kijelölt feladatára, hogy gondoskodjunk a világról az ő nevében. Isten arra jelölte ki a különböző foglalkozásokat az életben, hogy fenntartsák a világot.

„Ahol az ilyen foglalkozások úgy működnek, ahogy kell, ott jól mennek a dolgok a világban, és ott van Isten tökéletes igazsága. Azonban ahol nincsenek ilyen hivatalok, ott az igazságtalanságnak szolgálnak. Isten pedig ezekről a foglalkozásokról kijelenti, hogy meg kell maradniuk, hogy a világ fennmaradjon, jóllehet sokan szembeszállnak velük és dühöngenek miattuk.”⁷⁷⁷

Bármilyen munkát végeznek a keresztények az életben különböző hivatásaikban, a cél mindig az, hogy Istent és a felebarátot szolgálják. Ebben az értelemben a napi munka megalapozza és fenntartja az emberi kapcsolatokat. Az ilyen munkának önmagában nincs különleges „keresztény” sajátossága. Legfeljebb a munka végzésének mikéntje teheti azzá.

„Ha fizikai munkás vagy, rá fogsz jönni, hogy a Bibliát a műhelyedbe, kezvedbe, szívedbe helyezték. Arra tanít és azt prédikálja, hogy miképpen kell bánnod a felebaráttal. Csak nézz a szerszámaidra – a varrótúdra vagy gyűszűdre, söröshordódra, áru- idra, mérlegedre, rőfödre vagy mérőrudadra –, és elolvashatod rajtuk ezt az állítást. Bárhova nézel, ez bámul rád. Semmi, amit naponta megérintesz, nem olyan kicsi, hogy ne beszélne neked erről, ha figyelsz rá. Lám, igehirdetésből sosincs hiány. Annyi igehirdetőd van, amennyi üzletkötésed, árucikked, szerszámod és más felszerelésed van

---

⁷⁷⁶ Hitvallás Krisztus úrvacsorájáról, 1528. WA 26:505.18–23. LW 37:365. (Magyarul: MLM 5. köt. 427–428. o. Ford. Masznyik Endre)

⁷⁷⁷ Magyarázat a 111. zsolttárról (3. v.), 1530. WA 31/1:399.34–400.3. LW 13:358.

a házadban és otthonodban. Mindez szüntelenül hozzád kiált: „Barátom, úgy használj engem a felebaráttal való kapcsolatodban, ahogy szeretnéd, hogy a felebarátod használja a vagyónát a veled való kapcsolatában.»⁷⁷⁸

Luther arra ösztönözte az embereket, hogy maradjanak az életben számukra kijelölt helyen, mert minden társadalmi állás, hivatás és kötelesség egyformán isteni elhívású.⁷⁷⁹ Itt Luther a páli rendelkezést követte: „Mindenkinek maradjon meg abban a hivatásban, amelyben elhívták” (1Kor 7,20). Luther katechetikai „kötelesség-táblái” a gyülekezetek számára a középkori feudális társadalomban fontos foglalkozások bibliai leírásait nyújtották: lelkészek, fejedelmek, szülők, földesurak és más tekintélyek.⁷⁸⁰ Hangsúlyozta, hogy az élet meglévő rendjét nem kell megzavarni. Például még akkor is, ha a házastársaknak problémáik vannak, ne a válást keressék, mert „Isten rájuk vonatkozó bűnbocsánata sokkal nagyobb lesz, ha legalább megmaradnak helyzetükben, és nem hagyják el azt”.⁷⁸¹

Lehet persze Luthert bírálni azért, hogy a „nyugodt lelkiismeretre” úgy akarta rábírní a keresztényeket, hogy azt tanácsolta nekik: maradjanak meg a számukra kijelölt hivatásban, pozícióban, máskülönben elveszthetik kegyelmi állapotukat. Így a szeretet parancsából szinte szent kötelességként fakad az, hogy ragaszkodjanak a status quóhoz. Az eredmény olyan erkölcsi alapállás, amely kritikátlan engedelmesre bátorít a fennálló rendek iránt, amelyek igazságtalan képviselőik révén felesleges szenvedést okozhatnak. Az ilyen állapot nem lehet összhangban a Hegyi beszéddel, amely különbséget tesz a személyek belső állásfoglalása és a törvénynek való külső engedelmeség között. A „Ne ölj!” parancsolatnak tudunk engedelmeskedni, de nem tudjuk elkerülni a fivér vagy a nővér gyűlöletét. Jézus azonban a szív és az értelem valódi megváltozását követeli a törvénynek való engedelmessegen felül: „...aki haragszik atyjafiára, méltó arra, hogy ítélkezzenek felette.” (Mt 5,21–22)⁷⁸²

Ugyanakkor maradandó jelentőségű a munka és a hivatás értékére vonatkozó erkölcsi mérlegelés számára, hogy Luther rendekről szóló tanításában megszüntette a „lelki” és a „világi” hivatások közötti megkülönböztetést.

1. Az életben meglévő rendeket vagy hivatásokat Isten alapította az emberek

⁷⁷⁸ Igehirdetések a Hegyi beszédről (Mt 5–7), 1530. WA 32:495.29–496.2. LW 21:237.

⁷⁷⁹ Luther 1522 után az összes hivatást „isteni elhívásként” kezdte értelmezni, amikor elutasította a szerzetességet mint különleges hivatást. A misztikusok, mint például Johann Tauler, befolyásolták a hivatásnak ezt az értelmezését. L. Althaus: *Ethics of Martin Luther*, 39. o.

⁷⁸⁰ Kis káté, 1529. 9. rész 1–15. BS 522–527. BC 354–356. (Magyarul: KK 2. köt. 72–75. o.)

⁷⁸¹ Esküvői igehirdetés Zsid 13,4 alapján, 1531. jan. 8.(?) WA 34/1:71.29–31.

⁷⁸² Ezt kritizálja Thielicke: *Theological Ethics* 1. köt. 378–379. o. Hogy Luther nem propagálta a fennálló renddel szembeni kritikátlan engedelmesseget, azt bizonyította Holl: *Reconstruction of Morality*, különösen 113–121. o. Annak a nehézségeiről, hogy hogyan közelítsük Luther nézeteit a modern emberhez, l. Wingren: *Beruf*, TRE 5. köt. 663–666. o.

közötti felelős kölcsönviszony érdekében. A keresztények nem lehetnek annyira individualisták, hogy különleges helyzetre törekedjenek (amint a szerzetesek tették Luther szerint), vagy hogy szembehelyezkedjenek a világgal. Ellenkezőleg, a keresztények arra lettek elhíva, hogy a világban maradjanak, szembenézzenek annak minden problémájával, és a másokkal való együttérzésben igyekeznek legyőzni a problémákat. Nincsenek olyan kivételezett helyek vagy utak, amelyek egyeseket Istenhez közelebb engednének. Luthernek az életről vallott felfogása a hit által történő megigazulásról szóló cikkelyben gyökerezik, amely azt állítja: „Nincs különbség, mindenki vétkezett, és hűjával van az Isten dicsőségének. Ezért Isten ingyen igazítja meg őket kegyelméből, miután megváltotta őket a Krisztus Jézus által.” (Róm 3,22–24) Tehát az ember magatartását a különböző rendekben és hivatásokban az embernek Isten Krisztusban megjelenő kegyelmébe vetett bizodalma határozza meg, és nem a „természeti törvényhez” vagy más szabályokhoz kapcsolódó engedelmségre. „Miután így megigazultunk kegyelemből, jó cselekedeteket hajtunk végre, igen, maga Krisztus végez mindent bennünk.”⁷⁸³ A munkavégzés és a hivatás betöltése hálás felelet arra, amit Isten Krisztusban tett. Immár nem lehet rá úgy tekinteni, mint a vagyonszerzés eszközére, amit az önző büszkeség sarkall, vagy mint valami teherterhelre, amit Isten a bűn büntetéseként szab ki. A munka az a fegyelmező erő, amelyet Isten a bűnös világban elrendelt, és egyedül ő ruházhatja azt fel értelemmel.

„Isten azt akarja, hogy az ember dolgozzon, és munka nélkül nem ad neki semmit. Viszont Isten nem a munkája miatt fog neki valamit adni, hanem kizárólag saját jószágából és áldásából kifolyólag. Az ember fáradozása az ő fegyelmzése ebben az életben, amelyen keresztül testét alávetettségben tarthatja. Annak, aki ily módon engedelmes, Isten bőven ad, és jóltartja.”⁷⁸⁴

2. Bármennyire alantas is legyen az emberi munka, az mégis a felebarátnak végzett szolgálat az Isten szeretetre felszólító parancsa iránti engedelmség jegyében. Az embernek ezért örömmel kell dolgoznia az emberi közösségben, amely azt a megbízást kapta, hogy gondoskodjon a földről. A keresztények Istent a szolgálattal tisztelik, és bármi legyen a hivatásuk, ezt a szolgálatot a gondosan végzett munkával kell jelezniük. A munka és hivatás az a szolgálat, amelyen keresztül Isten arra használja

---

⁷⁸³ A hitre és a törvényre vonatkozó tételek, 29. tétel, 1535. WA 39/1:46.18–19. LW 34:111. Luther etikai álláspontjának jelmondataként idézi Althaus: *Ethics of Martin Luther*. Azt, hogy a megigazulásról szóló cikkely határozta meg Luther erkölcstanát, kimutatta Thielicke: *Theological Ethics*, 1. köt. 10–12. o.

⁷⁸⁴ A 127. zsoltár magyarázata a livóniai Rigában élő keresztyéneknek (*Der hudertsiebenundzwanzigste Psalm ausgelegt an die Christen zu Rigen im Livland*), 1524. WA 15:367.15–19. LW 45:326.

az embereket, hogy általuk a szeretetét kiterjessze. Az emberi munka Isten álarca, aki Szent Miklóshoz hasonlóan ajándékokat visz a jó gyermekeknek:

„Mi más az összes munkánk Isten számára – akár a földeken, a kertben, a városban, a házban, háborúban, kormányzásban –, ha nem éppen ilyen gyermeki teljesítmény, amelyen keresztül ő akarja adni ajándékait a földeken, otthon és mindenütt máshol? Ezek Isten álarcai, amelyek mögött rejtve akar maradni, és minden dolgot el akar végezni... Tudna gyermekeket adni férfiak és asszonyok igénybevétele nélkül. Azonban nem akarja ezt tenni. Ehelyett egyesíti a férfit és az asszonyt, ezért úgy tűnik, hogy ez a férfi és az asszony munkája, de valójában ő cselekszik ilyen álarcok leple alatt... Isten ad minden jó ajándékot; de neked segítened kell, és a bikát szarvánál fogva megragadni; azaz dolgoznod kell, és így adni Istennek jó okot és álarcot.”⁷⁸⁵

A keresztényeknek ezért nem úgy kell tekinteniük a munkára, mint unalmas kötelességre, hanem inkább mint lehetőségre, hogy segítsenek Istennek a világ szolgálatában. A szülőknek gyermekeikben Isten szolgálatának álarcát kell látniuk, és a gyermekeket azzal a tudattal kell felnevelni, hogy a szüleikkel való kapcsolatuk az isteni szolgálat része. Bármely munka és hivatás lehetőség arra, hogy Isten szolgálatában munkatársaivá váljunk. „Még ha csekélynek és jelentéktelennek tekintik is ezt, te akkor is becstüld sokra és nagyra, nem azért, mert mi méltók vagyunk, hanem azért, mert megvan annak a helye abban az ékszerben és drága kincsben, ami az Ige és Isten parancsolata.”⁷⁸⁶

3. A munka megszentelt volta a világban munkálkodó Isten létén alapszik. Mivel Isten is szívesebben cselekszik ahelyett, hogy tétlenül ülne, ezért népének is tevékenynek kell lennie, hogy élvezze az Istennel való életet. Ezenkívül a munkafegyelem a „régii Ádám” kordában tartásának keresztény módszere is, hiszen mindenkit megkísért a lustaság.⁷⁸⁷ A munka és a hivatás védőbástyát jelent a bűn és a gonosz ellen.

Mivel az emberi munka és a hivatás a felebarátot szolgálja, így nem motiválhatja a szegénység eszménye sem, különösen, ha az Isten kegye elnyerésére irányul, sem az önző gazdagság megszerzése, különösen, ha annak a kapitalista nyereszkesedés a célja. „Mert Isten előtt csakis a hit tesz szentté; a hit egyedül neki szolgál, a cselekedetek pedig az embereknek.”⁷⁸⁸

---

⁷⁸⁵ A 147. zsoltár magyarázata, 1532. WA 31/1:436.7–11., 13–19. LW 14:114–115.

⁷⁸⁶ Nagy káté, 1529. 1. rész 117 (Negyedik parancsolat). BS 590. BC 381. (Magyarul: KK 2. köt. 114. o. Ford. Pröhle Károly)

⁷⁸⁷ Asztali beszélgetések, 1531. június 16–augusztus 14. Nr. 2029. WA.TR 2:299.4–7.

⁷⁸⁸ Nagy káté, 1529. 1. rész 147 (Negyedik parancsolat). BS 598. BC 385. (Magyarul: KK 2. köt. 119. o. Ford. Pröhle Károly)

Luther a munkára, még a mindennapi robotra is úgy tekintett, mint ami az élet része, amely a maga teljességében Isten ajándéka. Érdemes újragondolni a munkának az isteni szolgálat részeként felfogott eszményét egy olyan világban, amely Luther ideje óta elvesztette az élet teljességre törekvő, annak minden aspektusát értékelő felfogását.

SZELLEMESSÉG ÉS TANÚSÁGTÉTEL

1542-ben *Új Hírlap a Rajna-vidékről* címmel egy röpirat jelent meg Halléban. A névtelen szerző felhívta a nyilvánosság figyelmét arra, hogy Albrecht mainzi érsek ereklyegyűjteményét Halléból Mainzba szállítják, ahol azok a Szent Márton-templomban lesznek kiállítva, s akik azt ünnepélyesen megtekintik, búcsúban fognak részeseülni. A szerző hozzátette, hogy a kiállításon összegyűjtött pénz egy részét arra fogják használni, hogy a régi ereklyéket új pólyákkal lássák el, azért, hogy régi pólyáikban meg ne fagyjanak. Ezenfelül újonnan felfedezett ereklyéket fognak kiállítani egy III. Pál pápa által felkínált különleges búcsúval. Az új ereklyék a következők:

1. Egy szép darab Mózes bal szarvából (2Móz 34,29 – Vulgata: „arcán szarv keletkezett, amikor Istennel beszélt”);
2. Három láng a Sínai-hegyi égő csipkebokorból (2Móz 3,3);
3. Két toll és egy tojás a Szentlélektől;
4. Egy darab abból a zászlóból, amellyel Krisztus megnyitotta a poklot;
5. Belzebub szakállából egy nagy tines, ugyanarra a zászlóra szúrva;
6. Gábrriel arkangyal szárnyának fele;
7. Egy egész font abból a szélből, amely Illés közelében fújt a Hóreb hegyén lévő barlangban (1Kir 19,11);
8. Két könyök (kb. kilencven hüvelyk) a Sínai-hegyen megszólaló trombiták hangjából (2Móz 19,16);
9. Harminc tülkölés a Sínai-hegyen megszólaló trombitákból;
10. Egy hatalmas darab abból a kiáltásból, amellyel Izráel gyermekei Jerikó falait ledöntötték (Józs 6,20);
11. Öt szép fényes húr Dávid hárfájáról;
12. Absolon hajából három gyönyörű fürt, amelyen függve fennakadt a tölgyfán (2Sám 18,9).

A szerző azzal zárta, hogy egy bizalmas értesülést oszt meg, amelyet magas helyen lévő barátától kapott. Albrecht herceg végrendeletileg ráhagyta kegyes és hű szívének egy darabkáját és igaz nyelvének egy egész darabját a meglévő kiállításra; és aki egy forintot fizet a kiállításon, pápai búcsút nyer, vagyis egész eddigi életében, valamint a befizetés időpontjától számított további tíz évben elkövetett összes bűnét elengedik, így a Rajna-vidék lakói páratlan lehetőséget kapnak, hogy elnyerjék a kegyelem különleges állapotát.

A szerző természetesen Luther Márton volt. Felfedte személyazonosságát, miután a röpiratot széles körben terjesztették.⁷⁸⁹ A búcsú régi problémája még egyszer felbukkant, és ez volt Luther módszere, hogy bosszantsa Albrecht érseket, aki a búcsúcédula-kereskedés legismertebb védelmezője volt.

Luther szász szellem volt, aki depressziós és melankolikus rohamait jó humorérzékkel volt képes egyensúlyban tartani.⁷⁹⁰ Humora szatírában, a nyelv ötletes használatában és önmaga becsmélésében nyilvánult meg. Még ha felületesen is olvasuk Luther nagy műveit, feltárul előttünk humora abban, ahogy átadja azt az üzenetet, hogy Isten és nem valaki más gondjaira van bízva a világ. Számára hit, szeretet és nevetés közeli rokonságban voltak. A keresztényeket, mondta ki, igen boldoggá kell hogy tegye az a tény, hogy a menny és a föld mindenható Teremtője emberi csecsemő lett Betlehemben. Az ilyen Istenbe vetett hit a keresztényeket arra készíti, hogy dalra fakadjanak. Ha mindig túl komolyan vennék saját nyomorult emberi létüket, meg kell tanítani őket arra, hogy nevéssenek rajta. Az alázat jele, ha képesek vagyunk magunkon nevetni, és az alázat megkönnyíti, hogy másokat szeressünk. Ám a humor és a szellemesség nem csupán keresztény képesség; sok keresztény van, akinek egyáltalán nincs humorérzéke, és van sok nem keresztény, akinek van.

„Óh, milyen nyomorult emberek vagyunk! Ha meggondoljuk, milyen hidegek és tünnyák vagyunk ezzel a nagy örömmel szemben, amely végül is értünk történt, ez iránt a nagy jótétemény iránt, amely messze, messze fölötte áll a teremtés minden más munkájának! És mégis, milyen nehéz ezt hinnünk, bár az evangéliumot angyalok – mennyei teológusok – hirdették és énekelték nekünk, és miattunk örvendeztek! Az ő énekük a legdicsőségesebb. Az egész keresztény hitet tartalmazza. Mert a *gloria in excelsis* (Lk 2,14) a legfőbb istentisztelet. Ilyen istentiszteletet kívánnak nekünk, és ezt hozzák nekünk Krisztusban.”⁷⁹¹

Luther a szellemességét arra használta, hogy figyelmeztesse magát és másokat az emberi és az isteni dolgok egyértelmű megkülönböztetésére. Az emberi lét bizonyos oldalai – lustaság, büszkeség, képmutatás és hasonlók – megérdemlik, hogy nevéssenek rajtuk, és valóban szükség van arra, hogy nevésségessé tegyük és így leplezzük le azokat. Luther ilyen bűnökkel szemben is alkalmazta a humorát. Azonban soha nem nevetett élet és halál dolgain – Isten haragján, a Krisztus által adott üdvössé-

⁷⁸⁹ Új Hírlap a Rajna-vidékről (*Neue Zeitung vom Rhein*), 1542. WA 53:404–405. L. még Hendrix: Martin Luther und Albrecht von Mainz, 112–113. o.

⁷⁹⁰ Luther melankóliát ellensúlyozó humorérzékének átfogó tanulmányozásához l. Söderblom: *Humor och melanckoli och andra Lutherstudier*, 1–3. fej.

⁷⁹¹ Elmélkedés az asztalnál, 1538. karácsony napján. Nr. 4201. WA.TR 4:197.18–25. LW 54:326–327.

gen, a halálon –, mert azt állította, hogy az igazán „szent” soha nem lehet nevetés és gúny tárgya. A humor csak az utolsó előtti dolgokkal foglalkozhat.⁷⁹²

Képes volt érzelmi távolságot teremteni önmaga és azok között a körülmények között, amelyek máskülönben nyomasztották volna. 1530-ban, amikor beteg volt, és arra kényszerült, hogy a döntő jelentőségű augsburgi birodalmi gyűlés alatt egyedül töltse idejét Coburg várában, leveleket írt barátainak, hogy magányát legyőzze. Georg Spalatinnak azt írta:

„Nem csak ti utaztatok birodalmi gyűlésre, mert mi is megérkeztünk egyre rögtön, amint elváltunk tőletek, és így messze megelőztünk titeket. Ezért utazásunk a birodalmi gyűlésre nem hiúsult meg, hanem csak módosult.”⁷⁹³

Miről is beszélt itt Luther? Részletesen leírta azt a birodalmi gyűlést, amelyen részt vett; a szabad ég alatt élő csókák összejövetelét, akik megvetik az ostoba fényűzést, akik egyetértésben cselekszenek, akár az árpa, a búza vagy a gyümölcsök ellen viselnek háborút, akár énekelnek, és akik sokkal jobban levezetik a gyűlést, mint az Augsburgban összegyűlt nemes urak. A levél egy szójátékkal folytatódik, amely a csóka – *monedula*, *Dohle* – latin és német néven alapszik.

„Ha találnának egy pontos fordítót, akkor elegendő dicsőséget és dicséretet nyernének a *Mon Edula* névből, ha azt úgy értenék, hogy *man Edel*, vagy *Edelman* [nemesember], ha megfordítod a szót. Ez azonban már sértő a ti birodalmi gyűlések számára, mert ezek az *Edelmoni* [a nemesember latinositott többes száma] túlságosan jártasak a *monedula*-erényekben [a csókák lopós természeté]...”⁷⁹⁴

Luther azzal a megjegyzéssel zárta a levelet, hogy azért kellett ilyen humort alkalmaznia, hogy elűzze aggodását, de fel volt készülve arra, hogy „a szárnyas csókák birodalmában” éljen, mialatt barátai Augsburgban a császárral birkóznak.⁷⁹⁵

Luther arra is használta a szellemességét, hogy helyretegye azokat, akik szerinte nem a megkívánt módon viselkedtek. Amikor a szolgája, Wolfgang Sieberger szórakozásként elkezdett madarakat törbe csalni, Luther egy gúnyiratot küldött neki, amelynek címe: „A madarak panasza szolgájára, Wolfgang Siebergerre vonatkozóan, dr. Luther Mártonnak címezve”.⁷⁹⁶ A panasz a szász udvarban használatos jogi

---

⁷⁹² L. Blanke: *Luthers Humor*, 43–44. o.

⁷⁹³ Levél Georg Spalatinhoz, 1530. április 24. WA.BR 5:290.5–291.1. LW 49:293.

⁷⁹⁴ Uo. WA.BR 5:291:39–41. LW 49:294–95.

⁷⁹⁵ Uo. WA.BR 5:291.46–47. LW 49:295.

⁷⁹⁶ A madarak panaszirata Wolfgang Sieberger ellen (*Klageschrift der Vögel gegen Wolfgang Sieberger*), 1534? WA 38:292–293.

nyelven íródott. A madarak jogaikért folyamodnak, hogy életük és végtagjaik veszélyeztetése nélkül repülhessenek Szászország felett; arra kérik Luthert, hogy járjon közbe értük, és bírja rá Wolfgangot, hogy hagyja abba a csapdával történő madarászást, és azzal fenyegetőznek, hogy megkérik Istent, átkozza meg Wolfgangot, ha nem tesz eleget ennek.

„Ha nem teszi, hanem tovább járkal utánunk, szót emelünk Istennél, hogy parancsolja meg neki, hogy nappal békákat, sáskákat és szúnyogokat fogjon, éjjel egerek, bolhák, tetvek és poloskák borítsák azért, hogy megfélemléjzen rólunk, és többé ne akadályozza szabad repülésünket.”⁷⁹⁷

Luther természetesen megparancsolhatta volna a szolgájának, hogy hagyjon fel az a szokásával, hogy csapdákat állít a madaraknak. Azonban Luther inkább a rábeszélésnek ezt a módját választotta, hogy szolgáját rávegye, vessen véget annak, amit ő szükségtelen és meglehetősen kegyetlen időtöltésnek tartott.

Luther a szellemességét a szász udvarral történő érintkezésben is használta. Amikor 1535-ben pestis sújtotta Szászországot, és János Frigyes választófejedelem arra ösztönözte Luthert, hogy költözzön Jénába a járvány idejére, Luther ezt elutasította, noha az egész wittenbergi egyetem oktatási helyét is áttették Jénába. Azt írta a fejedelemnek, hogy Wittenberget nem fogja sújtani a pestis.

„Az én szélkakasom Hans Metzsch területi kormányzó [a választófejedelem képviselője], aki a pestist eddig még mindig úgy kiszagolta, akár az egerészölyv. Még ha az orra öt könyökre lenne is a föld alatt, mégis megszimatolná azt [a pestist]. Mivel ő marad, nem tudom elhinni, hogy a pestis ide fog jönni.”⁷⁹⁸

Azonban elismerte, hogy a pestis néhány családot sújtott a városban, ami megörvendeztette az egyetemistákat, akik szerették holmijukat fertőzöttnek, erszényüket duzzadtak, könyveiket hasfájósnak, tollukat kiütésesnek, papírjaikat reumásnak és tintájukat penészesnek látni, és így élvezni az életet. Luther azt ajánlotta, hogy szakszerű orvosi segítséget keressenek abban az esetben, ha a pestis valóban kitörne, így a levelet komoly megjegyzéssel zárta.

Közvetlenül azután, hogy Luthert a pápa és a császár 1521-ben elítélte, ám a követői egyre inkább a reformáció nagy hőseként emlegették, Luther arra használta szellemességét, hogy a helyzetet hatástalanítsa. A wittenbergi zavargások tetőfokán, 1522 tavaszán azt mondta a wittenbergieknek, akik azért jöttek, hogy lássák és hallják hőstüket a szószéken, hogy a reformáció nem az ő műve volt.

⁷⁹⁷ Uo. WA 38:293.19–23.

⁷⁹⁸ Kelt 1535. július 9-én. WA.BR 7:207.11–14.

„Ez [Isten ígéje] működött, amikor aludtam, amikor wittenbergi sört iszogattam az én jó Philipp Melanchthon barátommal és Amsdorffal, ez tette a pápaságot olyan gyengévé, amilyen kárt még soha egy fejedelem vagy császár nem tett benne. Magam semmit nem tettem, az Ige vitte véghez és érte el mindezt. Ha féktelenséggel jártam volna el, Németországot nagy vérfürdőbe vittem volna, akkor Wormsban színjátékot játszottam volna, hogy a császár ne legyen olyan biztos a dolgában. De mi lett volna ez? Bolondság lett volna. Nem tettem semmit, az Igét hagytam cselekedni.”⁷⁹⁹

Amit egyesek szentnek vagy éppen tabunak tartottak, Luther realiztikusan szemlélte, szellemességét és képzelőerejét arra használta, hogy meggyőzze az embereket álláspontjáról. Például kevés wittenbergi tudott könnyen alkalmazkodni az istentiszteletben történt gyors változásokhoz, mialatt Luther wartburgi száműzetését töltötte 1521–22-ben. Karlstadt „evangélikus” misét mondott, elhagyta a hagyományos öltözékeket, és kijelentette, hogy minden megkeresztelt ember pap is. Amikor a tanulatlan embereket arra kérték, hogy vegyék kezükbe a megszentelt kenyeret, és igranak a papi kehelyből, zavarba jöttek. Néhányan közülük, mint Isten megkeresztelt népe, új jogaikkal kérkedtek, mások azonban attól félték, hogy valami szentségtörő dolgot cselekszenek. Így amikor Luther 1522 nagybőjtjén visszatért Wartburgból, megpróbálta elcsitítani a megbotránkozást a liturgikus dolgok ügyében, és azt javasolta, hogy a régiből az újba történő átmenet fokozatos legyen.

„Ha pedig valaki annyira kotnyeles, hogy mindenáron kézzel akarja illetni a szentséget, hát vitesse haza magához és fogdossa ott, míg elege nem lesz belőle. De bárki más előtt tartóztassa meg magát, mert ez neki nem árt, s ráadásul az a harag is elkerülhető, amely azokban a testvéreinkben s a felebarátainkban támad, akik most már annyira haragszanak ránk, hogy akár még agyon is csapnának. Annyit mondhatok nektek, összes ellenségeim közül egy sem okozott nekem még annyi fájdalmat, mint amit most ti.”⁸⁰⁰

Egy másik alkalommal Luther liturgikus szokásokon tréfálkozott, amelyek túl „katolikusok” voltak. II. Joachim brandenburgi választófejedelem új lutheránus egyházi rendet vezetett be 1539-ben, amelyben majdnem az összes római szertartást megtartották. Az ottani új lutheránus lelkész, Georg Buchholzer levelet írt Luthernek, hogy panaszt emeljen, és tanácsot kérjen, különösen azzal a liturgiai utasítással kapcsolatosan, hogy a lelkész úrvacsorai öltözéket viseljen, és az istentiszteleten részt

---

⁷⁹⁹ Nyolc böjti prédikáció, 1522. WA 10/3:18.15–19.7. LW 51:77. (Magyarul: *Nyolc böjti prédikáció Wittenberg népének*. Ford. Szabik Zsófia. Magyarországi Luther Szövetség, 1994. /Magyar Luther Füzetek 3./ 18. o.)

⁸⁰⁰ Uo. WA 10/3:47.9–16. LW 51:91. (Magyarul: I. 799. jegyz. 30. o.)

vevő gyülekezetet minden vasárnap körmenetben vezesse a templomépület körül, hogy hordozza és bemutassa az úrvacsorai elemeket. Buchholzer különösen a körmenet miatt nyugtalanzkodott, és remélte, hogy Luther hozzájárul majd ahhoz, hogy azt betiltsák. Luther válasza azonban nem egészen az volt, amit a lelkész remélt. Bírálta a körmenetet II. Joachim választófejedelemnek írt levelében, azonban a Buchholzer lelkésznek írt válasza – amelyet a fejedelemnek szóló levéllel együtt küldött – teljesen más volt. Kitarva amellet, hogy az istentisztelet fő célja az evangélium helyes hirdetése és a szentségek kiszolgáltatása, Luther javasolta a liturgia legmegbotránkoztatóbb római elemeinek az eltávolítását, de hozzátette:

„Az isten szerelmére, miért ne vonulnátok körbe úgy, hogy ezüst vagy arany keresztet viseltek, valamint kis, kerek papi sapkát, bársonyból, selyemből vagy pamutból készült miseruhát hordva? Ha feljebbvalótok, a választófejedelem azt gondolja, hogy egy sapka vagy miseruha nem elég, akkor rakjatok fel kettőt vagy hármat Áronhoz, a főpaphoz hasonlóan, aki három köntöst hordott, egyiket a másik fölött, és azok gyönyörűek voltak (3Móz 8,7)...

Ha választófejedelmi öméltósága azt gondolja, hogy egy körmenet nem elég, amikor énekléssel és csengőkkel körbevonultok, akkor tegyétek azt hétszer, éppúgy, mint Józsué tette Jerikóban Izráel gyermekeivel. Kiabáltak, és fújták trombitáikat (Józs 6,4–7). Esetleg választófejedelmi önméltósága körbeugrálhatna, és táncolhatna az egész nép előtt hárfákkal, dobokkal, cimbalmokkal és csengőkkel, éppúgy, mint Dávid tette a szövetség ládája előtt annak Jeruzsálem felé vezető útján. Teljes mértékben helyeslem az ilyen dolgokat, ameddig nem arra használják, hogy elerőtlenítsék az evangélium mennydörgését, amíg nem úgy tekintik őket, mint amik az üdvösséghez szükségesek, amíg nem kötözik meg vele a lelkiismeretet.”⁸⁰¹

Luther még akkor sem veszítette el a szellemességét, amikor öreg és beteg volt. Utolsó, veszélyes utazása alatt, amely zord időjárásban Wittenbergből Eislebenbe vezetett, Kata azt írta neki, hogy álmatlan éjszakái vannak a miatta érzett aggodalomtól. Luther egyik levelet a másik után írta neki, hogy felvidítsa. E levelek közül néhányat nagyon hivatalos köszönőlevél-stílusban írt meg „A szent hölgynek, Luther Katalin doktornénak, aki tele van aggodalommal, Zölsdorf úrnőjének, házam kegyes, kedves úrnőjének Wittenbergbe”.⁸⁰² Szertartásosan „Önnek” szólította a bizalmasabb „Te” helyett, és megköszönte neki a nagy aggodást, amely elrabolta álmát. Azután azt állította, hogy Katharina aggodása majdnem megölte őt, mert kéménytűz volt a fogadóban, ahol megszállt, és a mennyezetről nagy darabokban hullott a vakolat, és majdnem eltalálta a fejét, mialatt a dolgát végezte. Így hencegett:

---

⁸⁰¹ Kelt 1539. december 4-én. WA.BR 8:625.20–25., 26–626.36.

⁸⁰² Kelt 1546. február 10-én. WA.BR 11:291.1–3. LW 50:305.

„A kő olyan nagy volt, mint egy hosszú párna, és olyan széles, mint egy nagy kéz; az volt a szándéka, hogy viszonzza az Ön szent aggodását, ha a kedves angyalok nem védtek volna meg [engem]. Félek, ha Ön nem hagy fel az aggodásával, a föld végül elnyel minket, és az összes természeti erők ellenünk fordulnak. Így tanulta Ön a Kátét és a hitet? Imádkozzék, és hagyja Istenre az aggodást.”⁸⁰³

Szellemesség, humor és képzelőerő a keresztény tanúságtétel fontos alkotóelemei. A másokat megnyerni akaró szolgálat sokféleképpen érintheti meg az embereket. A szerelmes emberekhez hasonlóan a keresztények is udvarolnak felebarátjaiknak azért, hogy belecsubítsák őket az Istennel való kapcsolatba, amelyről az ígéretetek szólnak. Az élet egyetlen aspektusát sem kell kizárni ebből a tanúságtételből. Bőven van hely a nevetésre és a sírásra is az emberi érzelmek széles skálája szerint. Luther maga is értékelte az emberi élet valamennyi aspektusát keresztény tanúskodásában. Miután megtalálta a kegyelmes Istent, bátran mert vétkezni, és bátran mert örülni is.

„Ha a kegyelem igehirdetője vagy, akkor valódi, és ne kitalált kegyelmet hirdess; ha a kegyelem valódi, akkor valódi, és nem kitalált bűnt kell cipelned. Isten nem olyan bűnösöket ment meg, akik csak képzelt bűnösök. Légy bűnös, és vétkezz bátran, de higgy, és örvendezz Krisztusban még bátrabban, mert ő győztes a bűn, a halál és a világ fölött.”⁸⁰⁴

---

⁸⁰³ Uo. WA.BR 11:291.12–16. LW 50:306.

⁸⁰⁴ Levél Philipp Melanchthonhoz, 1521. augusztus 1. WA.BR 2:372.82–85. LW 48:281–282.

12

Isten udvari bolondja a történelem ítélőszéke előtt

„Először kérem azt, hogy az én nevemet ne emlegessék, s ne lutheránusoknak, hanem keresztyéneknek nevezzék magukat. Mert mi Luther? Hisz a tanítás nem az enyém! Azután engem senkiért nem feszítettek keresztre. Szent Pál nem engedte (1Kor 3,4–5), hogy a keresztyéneket páliának vagy péterieknek nevezzék, hanem krisztusiaknak. Miképp jönnék hozzá én, szegény ocsmány féreg, hogy Krisztus gyermekeit az én szerencsétlen nevemről nevezzék? Nem úgy, atyámfiái, töröljük el a pártneveket, s nevezzük magunkat krisztusiaknak (keresztyéneknek), akitől a tanítást vettük. Én nem vagyok, és nem akarok senki tanítója lenni. Én a gyülekezettel egyetemben Krisztusnak egyetlen általános tanítását követem, »aki egyedül a mi mesterünk.«” (Intés minden keresztyénhez, hogy óvakodjunk lázadástól és forradalomtól, 1522. WA 8:685.5–11. LW 45:70–71.
Magyarul: MLM 3. köt. 176. o. Ford. Mayer Endre)

HŐS ÉS GAZEMBER

Luther történetírói értékelése ellentétes előjelű érzelmek ingoványán kezdődött. Melanchthon indította el Luther kritikátlan dicséretének lutheránus történetét, amikor a Luther haláláról szóló hír hallatán kijelentette:

„Óh, Istenem! Elment Izráel sereghajtója [Illés, 2Kir 2,11], aki az utolsó idők egyházát vezette ezen a világon. Isten ezen az emberen keresztül jelentette ki azt a tanítást, amelyet nem emberi bölcsesség gondolt ki – a bűnök bocsánatáról és az Isten Fiába vetett hitről szóló tanítást.”⁸⁰⁵

---

⁸⁰⁵ A hallgatókhoz címezve 1546. február 19-én. CR 6:59.

Az első lutheránus életrajzírók hőst és szentet ábrázoltak, akit a prófétákhoz és az apostolokhoz hasonlóan azért küldtek a világba, hogy Isten igéjét adja át. Johann Matthesius jó példa erre: egyike volt Luther hallgatóinak, és részt vett az asztali beszélgetésekben. 1565-ben kiadott egy tizenhét igehirdetésből álló gyűjteményt, amelyeket gyülekezetében, St. Joachimstalban (a mai Csehországban) mondott el 1562 és 1565 között. Hogy Lutherről miért prédikált, azt az előszóban világosan ismertette:

„Mivel Isten örök Fia, lelkiünk legfőbb érseke azt gondolta, hogy ezen a csodálatos emberen (*Wundermann*) keresztül – akit megszabadított az Antikrisztus borzalmas birodalmából és tanításától – újra meg újra meggyújtsa és lobogni hagyja az elhomályosított evangéliumot; mivel ma kevés ember ismeri az ötven évvel ezelőtti egyház elnyomott és megkötözött állapotát; és mivel sok hálátlan ember felejtetni akarja ennek a nagy embernek a hűséges szorgalmát és munkáját, ezért ajánlatosnak és hasznosnak tartottam, hogy részletes beszámolót nyújtsak – Isten dicsőségére és fiatal embereknek szóló bizonyágtételként – arról, hogy miként kezdte el Isten ezt a reformációt egyetlen emberen keresztül, és milyen kegyelmesen mentett meg minket ezekben az utolsó időkben az ítélet napja előtt a babiloni börtönből és annak utálatosságából és bálványimádásából, és hogyan vezetett minket újra Izrael tiszta forrásához, a prófétái és apostoli iratokhoz. Olvasóim emlékezetébe szeretném idézni ezt a német prófétát, a Szentírás áldott magyarázóját, és arra akarom figyelmeztetni őket, hogy örömmel és állhatatosan tartsanak ki mellette.”⁸⁰⁶

Luther hősie és szent életének élénk elbeszélése után Matthesius a reformátor bányászattal kapcsolatos mondásainak gyűjteményével fejezte be, így emlékeztetve a gyülekezetet és az olvasókat arra, hogy Luther ugyanúgy otthonos volt a bányászat világában, amely az ő életüket kitöltötte, mint Isten igéjének „földi bányászatában”.⁸⁰⁷

Matthesius hagiográfiája felelet volt Luther katolikus oldalról történő gyalázására, amelyet Luther egyik első ellensége, a Cochlaeusként ismert teológus, Johann Dobeneck követett el, aki egy népszerű Luther-életrajzot adott ki 1549-ben. Miután Luthert a sátán gyermekeként ábrázolta, Cochlaeus a Luther gonosz tetteiről szóló részletes tudósítását a világnak címzett figyelmeztetéssel fejezte be:

„Éppen úgy, ahogy pestist jelentett Németország és a pápa számára, ugyanígy lesz pestis mindazok számára, akik hisznek benne. Ő maga kétségtelenül tudja, micsoda pestis volt ő, akár életében, akár halálában.”⁸⁰⁸

---

⁸⁰⁶ Matthesius: *D. Martin Luthers Leben*, V–VI.

⁸⁰⁷ Uo. 362. o.

⁸⁰⁸ Cochlaeus: *Activites and Works of Martin Luther*, 317. o.

Cochlaeus hatására sok katolikus életrajzíró maradt ellenséges Lutherrel szemben egészen a huszadik század elejéig.⁸⁰⁹ A trentói zsinat után (1545–1563) Luther műveit a tiltott könyvek jegyzékén is feltüntették, mivel úgy ítélték, hogy ő az egyház legnagyobb eretnekeinek egyike.⁸¹⁰ Luther katolikus ócsárlása azzal az ítélettel érte el tetőfokát, amely szerint Luther volt a felelős azért, hogy a német nemzet „a szentségi életet illetően meddővé lett”, és így képtelennek bizonyult arra, hogy hatékonyan működő katolikus papokat neveljen ki.⁸¹¹ Katolikus történelmi kézikönyvek Luthert kiegyensúlyozatlan lelkű személyiségként jellemezték, akinek sikerült Németországot hitszakadásba sodornia. Ignaz Döllinger, a népszerű 19. századi történész Luther reformeszméinek indítékát a fel nem oldott indulatok „ördögi körében” látta.

„Nyilvánvaló, hogy miért nem találhatott békét lelkiismeretében: nem tudott kimenekülni abból az ördögi körből, amely csapdába ejtette. Az imádság kellett volna, hogy a legfontosabb eszköze legyen, hogy megtisztítsa magát a bűntől, és ily módon kiegészztelődjön Istennel. Azonban azt gondolta, hogy csak azután tud sikeresen imádkozni, ha megtisztult. Ő maga beismerte, hogy állandóan bizalmatlanság, kétely, kétségbeesés, gyűlölet és istenkáromlás gyötörte. Miután ilyen sötét, lehangelő lelkiállapot vett erőt rajta, végtelenül összezavarták az isteni kegyelemről és az emberi akaratról, valamint a bűnről és a hitről szóló, ellentétes és pusztító eszmék, s így fokozatosan olyan nézeteket fejlesztett ki, amelyek végül is az egész életét és gondolkodását hatalmukba kerítették.”⁸¹²

Akadtt néhány katolikus történész, aki elutasította Cochlaeus magyarázatát, amely szerint Luther a sátán gyermeke volt. Luthert a római pápaság áldozatának látták, amely már nem foglalkozott az egész világra kiterjedt egyházzal.⁸¹³ De még ha el is fogadták, hogy Luther mélyen vallásos ember volt, arra már nem voltak hajlandók, hogy bármilyen „katolicitást” elismerjenek nála. Katolikus „kézikönyvek” Luther teológiáját olyan szubjektív hit eredményeként ábrázolták, amely az objektív keresztény igazságok helyett érzelmekre épül. Ezeknek a katolikus könyveknek a többsége például úgy vélte, hogy Luther tagadta a szentségek objektív hatékonyságát.

---

⁸⁰⁹ Cochlaeus hatásának történetét megírta Herte: *Das katholische Lutherbild*.

⁸¹⁰ L. Jedin: *Wandlungen des Lutherbildes*, 83. o.

⁸¹¹ Ez a vélemény a 19. századi Franciaországban keletkezett. L. Herte: *Das katholische Lutherbild* 3. köt. 23. o.

⁸¹² Döllinger: *Die Reformation*, 3. köt. 176. o.

⁸¹³ E történészek közül néhányat a felvilágosodás filozófiája befolyásolt. L. Jedin: *Wandlungen des Lutherbildes*, 86. o.

„Azoknak [ti. a szentségeknek] csak lélektani jelentőségük van a hit számára, Luther kizárólag ennek tulajdonít hatékony erőt. Következésképpen a szentségek Isten rajtunk végzett munkái (*opus operatum*), de csak szubjektív módon hatékonyak, a személyes bizalom eszköze révén, amely Luther szerint a hit.”⁸¹⁴

A katolikus életrajzírók a legújabb tudományos módszereket is alkalmazták, hogy Lutherről a legnegatívabb képet fessék. A jezsuita tudós, Hartmann Grisar népszerű és részletes elemzése Luthert a makacsság és a gőg áldozataként ábrázolta. Grisar a pszichológia új módszereit alkalmazta, amikor 1911-ben azt írta:

„Ami önképét illeti, olyan eszmék befolyása alatt volt, amelyek különféle patológikus tünetekről árulkodnak, amelyek mindegyike – lelkiállapota változásának természetét illetően – együttesen komoly kérdéseket vet fel. Mivel úgy érzi, hogy Isten arra választotta ki, hogy nagy dolgokat cselekedjen, hiszen nemcsak a „németek prófétája”, hanem az evangélium helyreállítója is az egész keresztény világ számára, azt gondolja, hogy a Gondviselés olyan képességekkel látta el, amelyeket aligha kapott bárki más. Gyakran mondja ezt így, még akkor is, ha szilárdan kitart amellett, hogy Isten áll az egész mögött. Nemcsak pápista ellenfeivel szerette összehasonlítani magát, de a múlt egyházának legismertebb alakjaival is. Ugyanilyen módon szerette a saját táborában lévő ellenfeleit is saját személyes nagyságához mérni. Ezért beszéde egy megalománias benyomását kelti; és annyira szeret tetszelegni ebben a szerepben, hogy még csak észre sem veszi, hogy milyen ízléstelenek és bántóak némely túlzásai.”⁸¹⁵

Egy német katolikus történész, Joseph Lortz volt az, aki – a történetkritikai tudományosság eszközeinek felhasználásával – hidat képezett Luther destruktív kritikája és egy ökumenikusabb jellegű értékelés között. Luthert „katolikusnak” látta, aki újra felfedezte a hit által történő megigazulás régi katolikus tanítását, de azt „egyoldalúan” fogta fel.⁸¹⁶ „Luther önmagával tusakodott, és legyőzött egy olyan katolicizmust, amely nem volt katolikus.”⁸¹⁷ Lortz kijelentette, hogy bár túlzásoknak és így „szubjektívizmusnak” adta át magát, Luthert mégis a saját és a későbbi katolicizmus helyzete közötti különbségek fényében kell látni. Amint Lortz 1964-ben fogalmazta:

Luthernek a pápai egyházra mondott nemje mind tartalmában, mind hevesességében olyan, hogy az ember alig tudna radikálisabbat elképzelni, de ezt a nemet józanul újra kell vizsgálni. Mert az egy olyan egyház ellen irányult, amelynek szubkeresztény valósága rászolgált a legkeményebb ítéletre, amennyiben az emberek a szubkeresztény

---

⁸¹⁴ Így látja Hasler: *Luther in der katholischen Dogmatik*, 105. o.

⁸¹⁵ Grisar: *Luther* (német kiadás), 3. köt. 650. o.

⁸¹⁶ Lortz: *Luther's Intellectual Style*, 7. o.

⁸¹⁷ Lortz: *Reformation in Germany*, 1. köt. 200. o.

elemeket az egyház lényegének tekintették. Pontosan ez az, amit Luther tett. Úgy tűnt, hogy vallásos és lelkipásztori elkötelezettsége nem hagy neki más utat. Itt a körülményeknek Lutherre gyakorolt különleges hatásáról van szó... és ennek meg kell jelenie elemzésünkben.⁸¹⁸

Lortz és „iskolája” véget vetett Luther katolikus ócsárlásának, és lehetővé tette katolikusok számára, hogy csatlakozzanak protestáns és más Luther-kutatókhoz, hogy közös erőfeszítésben értékeljék a wittenbergi reformátor ökumenikus jelentőségét.⁸¹⁹

A lutheránusok és általában a protestánsok fokozatosan jutottak el a hagiografikus életrajzoktól egy kiegyensúlyozottabb kritikai történetírásig. A tizenhetedik századi lutheránus ortodoxia és a tizennyolcadik századi pietizmus folytatta Luther életének és művének dicsőítését. Divatos volt a nyitott Biblia és egy égő gyertya képével, az ortodoxia és az erkölcsi pietizmus jelképeinek összefüggésében ábrázolni őt. Pénzérték jelentek meg Németországban ezzel a felirattal: „Isten ígéje és Luther tanítása örökké megmarad” (*Gottes Wort und Luthers Lehr wird vergehen nimmermehr*).⁸²⁰ Lutheránus dogmatikusok, mint például Johann Gerhard (1582–1637), szenedélyes irodalmi vitákba keveredtek a Roberto Bellarminihez – a trentói zsinat védelmezőjéhez (1542–1621, 1930-ban avatták szentté) – hasonló katolikus teológusokkal Luther reformációjának érvényességéről. A lutheránusok azt állították, hogy a reformáció Isten természetfeletti cselekedete volt, aki azért alapította a lutheránus egyházat, hogy példaként járjon előttünk az ige tiszta hirdetésében és a szentségek kiszolgáltatásában. Luther sokkal inkább a hit tárgya lett, mintsem a történelmi kutatás témája.⁸²¹

A lutheránus pietisták, akik „a szív vallásának” szószólói voltak az ortodox „ész-vallással” szemben, ügyük érdekében szintén jogot formáltak Lutherre. Számukra Luther a szívből szóló vallás védelmezője volt, a dogma és a liturgia fénye és pompája nélkül. Amint Philipp J. Spener jelentette ki 1675-ös pietista „Kiáltványában”:

„Hasonlítsuk össze drága Lutherünk írásait, amelyekben magyarázza az isteni Igét, vagy a keresztyén hittételeket és az ő kora teológusainak munkáit, a manapság kiadott írások nagy részével. Igazán meg fogjuk látni, ha becsületesen el akarjuk ismerni, mennyi lelkielő és a legnagyobb egyszerűségben előadott bölcsesség található Luther írásai-ban, és érezhetjük: annyira üresek ezek az újabbak, az emberi pompás ismeretek össze-illesztése és mesterkéltség dolgok, sőt kitalált finomkodások (kotnyeleskedő, szemtelen, körmönfont finomkodások) vannak ott, ahol az Írás fölött nem kellene feljebb bölcsel-

⁸¹⁸ Lortz: *Basic Elements of Luther's Intellectual Style*, 33. o.

⁸¹⁹ A Németországban, Franciaországban és az angolszász országokban a „megsemmisítő kritikától” az „érdeklődéshez és tisztelethez” vezető átmenetet megrajzolta Stauffer: *Luther As Seen by Catholics*.

⁸²⁰ 1617-es emlékérem a 95 tétel százéves évfordulója emlékére. L. Zeeden: *Legacy of Luther*, 37. o.

⁸²¹ Uo. 47–48. o.

kednünk. Nem tudom, hogy a mi megboldogult Luther urunk, ha feltámadna, a mi akadémiánkon is nem találna-e olyan egy s más problémát, ami miatt saját korának iskoláit nyugtalanította.”⁸²²

A felvilágosodás lutheránus filozófusai, mint Gottfried Leibniz (1646–1716) és Johann S. Semler (1725–1791), megpróbáltak kapcsolatot építeni az egymással szemben álló protestánsok, valamint a protestánsok és a katolikusok között. A görög-római eszmék felvilágosodás korabeli újraéledése – különösen azoké, amelyek az emberi természetre vonatkoztak – ellentmondott a bűnről szóló lutheri és kálvini tanításoknak, amelyek az üdvösség dolgában elutasítottak az emberi választással kapcsolatos bármely elképzelést. Leibniz azt remélte, hogy ha teológiai engedményeket tesz, könnyebben elérheti a keresztény egységet; Semler újraértelmezte Luthert, s úgy állította be, hogy ő a lelkiismereti szabadság és a különféle háttérű embereket összekapcsoló belső lelkiség védelmezője.⁸²³

A felvilágosodás hatása alatt Luther az eszményi „természetes” ember lett, s már nem úgy néztek rá, mint Isten szent közvetítőjére. A lutheránus történész, Johann G. Walch (1693–1775) sok Luther-mű német kiadását készítette el, és írt egy életrajzot, amely Luthert a római katolikus tekintélyelvűség ellen harcoló tudósként, szónokként és erényes emberként ábrázolta.⁸²⁴ Az Isten által kiválasztott reformátor mítosza, aki a bibliai csodatevő emberek nyomdokában járt, már halott volt.

A teológus és filozófus Johann G. Herder (1744–1803) egy olyan nemzedék nevében szólalt meg, amely a felvilágosodás irányából a természet és a történelem romantikus értékelése felé kezdett elmozdulni, amely a „génuszban” a világot összetartó erőt ünnepelte:

„Luther nagy hazafi volt. Már régen felismerték benne a német nemzet tanítóját, sőt azt, aki az egész felvilágosult Európát segített megreformálni. Még azok a nemzetek is, amelyek nem fogadták el vallásos állításait, élvezik reformációja gyümölcseit. Igazi Herkulesként támadta a lelki zsarnokságot, amely tönkretesz vagy megszünteti a szabad, egészséges gondolkodást. Egész nemzeteket térített vissza az értelem használatához vallásos ügyekben; ez a legnagyobb, legfőbb teljesítmény. Nyelvének és egyszerű lelkének ereje a tudományokkal egyesült, amelyek általa és vele újra életre keltek.”⁸²⁵

---

⁸²² Spener: *Pia Desideria*, 51–52. o. (Magyarul: *Istenfélő kívánságok – Egy ébredés gyökerei*. Ford. Rejtő Mária. PRIMO Kiadó, 1993. 26. o.)

⁸²³ L. Zeeden: *Legacy of Luther*, 132–135. o.

⁸²⁴ Walch 1751-ben kiadott egy Luther-életrajzot. L. Zeeden: *Legacy of Luther*, 3. fejj., különösen 113. o.

⁸²⁵ Az emberiség tökéletesítése érdekében írt levelek (*Briefe zur Beförderung der Humanität*), 1792. Idézi és fordította Bornkamm: *Luther im Spiegel der deutschen Geistesgeschichte*, 211. o.

Voltak olyan történészek is, akik saját önző céljaikból kritizálták Luthert. Például Joseph Priestly (1733–1804), aki Angliából Pennsylvániába vándorolt, elutasította Luthernek a predesztinációról alkotott véleményét, mivel – bár értékelte Luther személyiségét – teológiáját egy vegytant kedvelő unitárius nézőpontjából ítélte meg.⁸²⁶

Georg F. Hegel nagy hatású filozófus (1770–1831) saját lutheránus háttéréből kiindulva a „hitet” a szubjektív „szellemmel” (*Geist*) azonosította, amely képes az isteni lelket elfogadni.⁸²⁷ Hegel úgy gondolta, hogy mihelyt az isteni lélek és az emberi szellem egyesül, a személy elnyeri az igazi szabadságot; s Luther ennek a szabadságnak az útját egyengette, szembeszállva egy olyan rendszerrel, amely nem engedte meg az egyénnek, hogy saját fejével gondolkodjon. „Luther volt az első, akinél a szellem szabadságának alapeszméje felbukkant. Ennek a szabadságnak a kifejtése később történt, éppen úgy, ahogy a keresztyén tanítás kialakulása az egyház megalapítása után történt.”⁸²⁸ Hegel természetesen hitt abban, hogy a szabadság teljes kifejtése saját korában fog megtörténni.

A Lutherrel kapcsolatos értékelések tovább módosultak a különféle tizenkilencedik századi szellemi áramlatoknak megfelelően. A történész Leopold von Ranke a német romantikától, különösen Immanuel H. Fichtétől (1796–1879) ihletve Luthert egy olyan vallás megtestesülésének tekintette, amely a maga keresztyén formájában felszabadítja a szabadnak született emberiséget istenadta erőit. 1817-ben, a 95. tétel háromszáz éves évfordulója után Ranke ideje nagy részét *A reformáció németországi története* megírásának szentelte, hogy megmutassa, miként formálta Luther lángelméje a német kultúrát.⁸²⁹ Más filozófusok és történészek továbbra is saját eszméik és szándékaik érdekében használták Luthert. Arthur Schopenhauer (1788–1860) panteista hajlamokat látott Lutherben, és Ludwig Feuerbachnak (1804–1872) még az is sikerült, hogy Luthert az ateizmus védelmében használja fel.⁸³⁰

Ernst Troeltsch szociológiai irányultságú történész úgy próbált túllépni Luther eme tizenkilencedik századi adaptációin, hogy Luthert a középkorba száműzte. Luther konzervatív és patriarchális politikai eszméi – állította Troeltsch – csak politikai abszolutizmushoz és kvietizmushoz vezettek Németországban. Luthernek – mondta Troeltsch – soha nem sikerült egy másfajta világban az élet igazi kérdéseire alkalmaznia azt, amit szívében érzett. Azzal, hogy ösztönözte a keresztyéneket arra, hogy

---

⁸²⁶ L. Williams: *Joseph Priestly and Luther*, 147. o.

⁸²⁷ Bornkamm: *Luther im Spiegel der deutschen Geistesgeschichte*, 34. o.

⁸²⁸ Hegel: *Lectures on the history of philosophy*, 50. o.

⁸²⁹ Ranke hangsúlyozta Luther politikai befolyását, amely Frigyes választófejedelemre volt a legnagyobb. L. *History of the Reformation in Germany*, 613. o. L. még Bornkamm: *Luther im Spiegel der deutschen Geistesgeschichte*, 41–48. o.

⁸³⁰ L. Bornkamm: *Luther im Spiegel der deutschen Geistesgeschichte*, 88–90. o.

tűrjék el az igazságtalanságot, miközben megőrzik „belső” szabadságukat, Luther az állam „szuperidealista” és „utópikus” eszméjét teremtette meg.⁸³¹

Luthert a forradalom támogatói is felhasználták, különösen Friedrich Engels (1820–1895), az európai politikai kommunizmus legelső építőmestere. Engels úgy fogta fel Luther reformációját, mint egy meghiúsult polgári forradalmat, amely győzhetett volna, ha Luther nem utasította volna el a parasztok 1525-ös felkelését.⁸³² Amint azt a Német Demokratikus Köztársaság Tudományos Akadémiájának 1983-as propagandapamfletje megfogalmazta:

„A nagy reformátor nagy tragédiája annak a konfliktusnak a következménye, amely az összes haladó társadalmi osztályt és csoportot összefogó forradalom kezdeményezőjeként vállalt szerepe és saját követeléseinek korlátozott természete – amely végeredményben kora feudális államától függő, mérsékelt burzsoá osztálytudatából származott – között támadt.”⁸³³

A Rankéhoz, Jacob Burckhardthoz (1818–1897) és Wilhelm Diltheyhez (1833–1911) hasonló történészek Luthert és a reformációt a tizenhatodik század, különösen a reneszánsz tágabb összefüggésében mutatták be,⁸³⁴ s így megnyitották az utat egy történetkritikai vizsgálódás számára, amely elutasítja azt, hogy hősnak vagy gazembernek bélyegezze őt.

A TUDOMÁNYOS KUTATÁS MŰHELYÉBEN

Nyugodtan állíthatjuk, hogy a Luther-kutatás új korszaka kezdődött, amikor a weimari kiadás első kötete 1883-ban megjelent, majd ezt követte Karl Holl 1917-es előadása, amelyet a négy száz éves évforduló alkalmából tartott „Mit értett Luther vallás alatt?” címmel.⁸³⁵ Az egymást követő tanulmányokban Holl éles elméjű teológusnak és realista reformátornak ábrázolta Luthert, akiről az sem mondható ki, hogy lelkiileg kiegyensúlyozatlan volt – amint azt katolikus tudósok bizonygatták –, és az sem, hogy az állammal szemben kritikátlan lett volna, amint azt Troeltsch állította. Igaz, Holl nem rejtette véka alá néhány saját előfeltevést, amikor a szabadság ügyében Luthert haladóbbnak jelentette ki, mint a rajongókat (*Schwärmer*), akiket annak

---

⁸³¹ Troeltsch: *Social Teaching of the Christian Churches*, 2. köt. 552. o.

⁸³² L. Engels és tanítványai részletes elemzését in Friesen: *Reformation and Utopia*, 7–9. feje.

⁸³³ *Theses Concerning Martin Luther*, 17. o.

⁸³⁴ Ennek a változásnak a leírását l. Bornkamm: *Luther im Spiegel der deutschen Geistesgeschichte*, 9–11. feje.

⁸³⁵ Így látja Pelikan: *Adolf von Harnack and Luther*, 253. o.

előfutárainak tekintett, amit „angloamerikanizmusnak” nevezett.⁸³⁶ Azonban Holl alapos Luther-ismerete, amely a maradandó teológiai kérdések iránti éles érzéssel párosult, a történeti Luther-kutatás új reneszánszát hozta.

Ez a „Luther-reneszánsz” csakhamar belesodródott abba a teológiai vitába, amelyet Karl Barth dialektikus elmélete robbantott ki. Azonkívül az első világháború után a nemzeti szocializmus Adolf Hitler vezetése alatt előtérbe került, s ez elevenítette fel a „germán Herkules” utáni érdeklődést, aki szembeszállt az idegen zsarnoksággal. 1933-ban, Luther születésének 450 éves évfordulója alkalmából Barth újra elutasított minden olyan elképzelést, amely Luthert mint a csodák emberét állította be.⁸³⁷ Néhány Luther-tudós azonban Hitler előtt emelte meg tudóskalapját akkor, amikor Luthert nemcsak mint nagy németet ábrázolták, hanem mint nagy nacionalistát is, aki a hit és a nemzet között a legközelebbi vérségi kapcsolatot vélte felfedezni.⁸³⁸

Az új Luther-tanulmányok nagyobb része azonban Luther gondolkodásának központi kérdéseit vizsgálta, például a két birodalomról szóló tanítás erkölcsi kérdéseit, Krisztus központi szerepét, a teremtésről és a Krisztusban adott megváltásról szóló tanok közötti kapcsolatot, az emberi élet értelmét az eszkatológia szemszögéből – mindezek maradandó kérdések a rendszeres teológiában.

A német és a skandináv Luther-kutatás hamarosan külön utakon indult el, és időnként még összeütközésbe is került. Skandináv Luther-kutatók a svéd Gustav Aulén és Anders Nygren vezetésével a motívumkutatás (*motivforskning*) eljárását alkalmazták, amely a történelmet átszövő témák, alapeszmék – például a szeretet (a görögben *agapé* és *erósz*) – nyomába ered, így mutatva ki a hagyomány folytonosságát. Az eredmény az lett, hogy a skandináv Luther-tanulmányok nem kísérelték meg Luther gondolkodásának bármiféle rendszerbe foglalását, míg a német Luther-tanulmányok hajlottak arra, hogy ezt tegyék. Ehelyett a „motívumok” kutatása Luther jellegzetes gondolatairól – amelyek máshol is megjelentek a keresztény hagyományban – szóló alapos tanulmányokat eredményezett. Aulén például azt állította, hogy a „kiengesztelődés” az üdvösség leírásához használt legfontosabb keresztény fogalomkörök egyike, és Luther a kiengesztelődésnek azt a fajtáját képviselte, amelyet klasszikusnak lehet nevezni, mivel Istent mint Teremtőt szemléli, aki a szereteten keresztül győzi le a sátáni kozmikus erőket, és ezt a szeretetet olyan módon osztja meg az emberiséggel, hogy örök kapcsolatot teremtsen önmaga és teremtményei között. A kiengesztelődésnek ez a klasszikus szemlélete a korai egyházatyáknál, különösen Ire-

---

⁸³⁶ L. Gritsch: Luther und die Schwärmer, 105–106. o. Egy részletes tanulmányhoz Holl teológiájáról és történetfilozófiájáról I. Bodenstein: *Die Theologie Karl Holls*, különösen a 2. részt.

⁸³⁷ Barth: Lutherfeier 1933, 12. o.

⁸³⁸ L. például Deutelmoser: *Luther: Staat und Glaube*.

naeusnál található meg.⁸³⁹ Mindent egybevéve a Luther-kutatásnak ezzel a módszerével azt hozták elő, amit a tudósok – mint skandináv egyházi emberek – Lutherból a saját helyzetükben a legjobbnak vélték, anélkül azonban, hogy elhanyagolták volna a keresztény hagyomány széles ökumenikus összefüggéseit.

A Luther-tanulmányok mennyiségileg megszorodtak, minőségileg javultak, s mindez annak volt köszönhető, hogy Luther művei a weimari kritikai kiadásban egyre nagyobb mértékben váltak hozzáférhetővé. Az egzisztencializmushoz hasonló filozófiai mozgalmak egyre erősebben hatottak, és a két világháború által eredményezett történelmi konstellációk is – a történelemtudomány iránti érdeklődéssel együtt – nagy szerepet játszottak a Luther-kutatás fellendülésében. Egyik tanulmány követte a másikat, még ha csupán azért is, hogy az előző felfedezéseket megvitassák. Heinrich Boehmer és Otto Scheel német tudósok alapos kutatást végeztek a fiatal Lutherről szóló életrajz érdekében.⁸⁴⁰ Más történészek Luthert a reformáció más szereplőivel hasonlították össze, Karl Brandi például Luthert V. Károly császár ellentétpárjának látta.⁸⁴¹ Gerhard Ritter Luthert nagyon fogékony embernek ábrázolta, aki – Németországban, de egész Európában is – kortársai nagy tömegének reményeit és álmait visszhangozta.⁸⁴² Rudolf Thiel, bár tudósként nem volt tagja a Luther-tudósok céhének, mégis hosszú életrajzot írt róla, amely úgy hat, mint egy történelmi regény egy emberéről, aki, miután megjárta a mennyet és a poklot, mindenki tanítójává lett.⁸⁴³ Történészek, filozófusok, teológusok próbálkoztak Luther magyarázatával, igen változó eredménnyel.⁸⁴⁴

Mégis, amikor protestáns tudósok 1956-ban találkoztak a *Luther-kutatás első nemzetközi kongresszusa* alkalmából a dániai Aarhusban, a német püspök, Hanns Lilje azt mondta nekik, hogy Luther újrafelfedezése még nem történt meg teljesen.⁸⁴⁵ Az első kongresszus beszámolókat gyűjtött össze arról, hogyan áll a Luther-kutatás helyzete Skandináviában, Olaszországban, az Egyesült Államokban, Angliában, Németországban, Franciaországban és Magyarországon. A skandináv tudósok még erősen a motívumkutatásban voltak elmerülve, folytatták a kiengesztelődésről, a teremtésről és a megszentelődésről szóló témák vizsgálatát, a Szentháromságról szóló dogmát tekintve mintának. Biztosították kollégáikat, különösen a németeket, hogy szem-

---

⁸³⁹ L. Carlson: *Reinterpretation of Luther*, 58–59. o. A 3–4. fejj. leírja a „motívumkutatás” hatását a Luther-tanulmányokra.

⁸⁴⁰ Scheel összegyűjtött és kiadott minden hozzáférhető bizonyítékot 1512-ig, l. SD és SML. Boehmer 1521-ig beszélt el Luther életét, l. *Martin Luther*.

⁸⁴¹ L. Bornkamm: *Luther im Spiegel der deutschen Geistesgeschichte*, 133. o.

⁸⁴² Ritter: *Luther und der deutsche Geist*.

⁸⁴³ L. Thiel: *Luther*.

⁸⁴⁴ A *Lutherania* érdekes német történetét elbeszéli Bornkamm: *Luther im Spiegel der deutschen Geistesgeschichte*, 16–18. fejj.

⁸⁴⁵ L. Vajta: *Lutherforschung heute*, 10. o.

ben állnak mind a lutheránus konfesszionizmus Luther-dicsőítésével, mind pedig a katolicizmus tradicionalizmusával, amely figyelmen kívül hagyja a Szentírás elsőbbségét.⁸⁴⁶

A szerény létszámú olasz kutatócsoport a saját „reformátori előfutárait” – a valdensek⁸⁴⁷ – és Luther közötti kapcsolatot mutatták ki a himnológia és a kegyesség kutatása révén; így hozzájárultak ahhoz, hogy bővüljenek az ismeretek a jóformán ismeretlen itáliai protestáns hagyományról.⁸⁴⁸ Amerikai tudósok arról szóltak, hogy Luther élete és gondolkodása iránt növekszik körükben az érdeklődés, ők a hangsúlyt a szociáletikai és a hermeneutikai kérdésekre helyezték.⁸⁴⁹ Angol tudósok a konfesszionális határokon túlmutató Luther-kutatásról számoltak be.⁸⁵⁰

A német tudósok nagy csoportja arról tudósított, hogy folytatják Karl Holl munkásságát, és Luther gondolkodásának a katolicizmusból „evangélikus” irányba történő átalakulására figyelnek, valamint Istenről szóló tanítását tartják napirenden. Walther von Loewenich ismertette a kutatás három legfontosabb területét:

1. Luther ökumenikus hozzáállása, különösen a „katolikushoz” való kapcsolata;
2. a Szentírással kapcsolatos álláspontja, különös tekintettel a bibliai kijelentések egységére és eltérésére; és

3. a modern világgal való lehetséges kapcsolata, legyen az a felvilágosodás vagy más mozgalmak, például az egzisztencializmus.⁸⁵¹

A francia és a magyar tudósok protestáns egyházaikban szerény kutatásról, de a Luther iránti növekvő érdeklődésről számoltak be; ők még erősen a Németországból és Skandináviából jövő kutatási eredményekre támaszkodtak.⁸⁵²

A későbbi kongresszusok Luthernek Melanchthonhoz fűződő kapcsolatával,⁸⁵³ Luther egyházról, misztikáról, megszentelődésről és a „természetesről”⁸⁵⁴ vallott fel fogásával, Luthernek a modern világhoz,⁸⁵⁵ valamint a modern teológiához fűződő

---

⁸⁴⁶ Uo. 126. o.

⁸⁴⁷ A mozgalmat Peter Waldensről – egy francia kereskedőről – nevezték el, aki egy Bibliához igazodó reformmozgalmat alapított, a szegénységi fogadalmat és a közösségi életet állítva a középpontba. A valdenseket III. Lucius pápa 1184-ben kiközösítette az egyházból.

⁸⁴⁸ Vajta: *Lutherforschung heute*, 135. o.

⁸⁴⁹ Uo. 141. o.

⁸⁵⁰ Uo. 149. o.

⁸⁵¹ Uo. 151. o.

⁸⁵² Uo. 172–182. o.

⁸⁵³ A második kongresszust a veszfáliai Münsterben tartották 1960-ban. L. Vajta: *Luther und Melanchthon*.

⁸⁵⁴ Ezek voltak a finnországi Järvenpääben tartott harmadik kongresszus témái. L. Asheim: *The Church, Mysticism, Sanctification and the Natural*.

⁸⁵⁵ Ez volt az 1971-ben St. Louisban tartott negyedik kongresszus témája. L. Obermann: *Dawn of the Modern Era*.

kapcsolatával foglalkoztak.⁸⁵⁶ Római katolikus tudósok 1966 óta vesznek részt a kongresszusokon, és 1971-től a Luther-kutatók munkacsoportokat alakítottak ki. A megvitásra kerülő fő kérdések: Luthernek a kései középkori gondolkodáshoz való viszonya és a reformációi beállítottságba történő „áttörése”, amelyek közül egyik sincs még kielégítően feldolgozva. Azonban (a felekezeti helyett) az ökumenikus történetkritikai tudományos kutatás egyre erősödő iránya figyelhető meg a nemzetközi Luther-kutatásban.⁸⁵⁷

POSZTUMUSZ REHABILITÁCIÓ

1971. június 18-án a kölni római katolikus egyházmegye arra kérte a római Szent-széket, hogy – a wormszi birodalmi gyűlés 450. évfordulója emlékére – vonja vissza a Lutherre kimondott átkot. Ez a kérés egy hamburgi jogász 1963-ban benyújtott hasonló jellegű kérelmét visszahangozta, ami arra vonatkozott, hogy vonják vissza a Cerularius Mihály pátriárkára, a görög ortodox egyház vezetőjére 1054-ben kimondott átkot, és így gyógyítsák a Róma és Konstantinápoly közötti szakadást. Jan Willebrands bíboros, a Római Egységítőkarság vezetője azt válaszolta Kölnnek, hogy a Lutherre kimondott átok visszavonása „lényegében lehetetlen” (*sachlich nicht möglich*), és nem szolgálná a katolikusok és a lutheránusok között már megindult közeledést. Emiatt Willebrands bíboros azt javasolta, hogy a katolikusok és a lutheránusok közötti kapcsolatot jobb lenne folyamatos tanulással, imádsággal és más ökumenikus eszközökkel javítani.⁸⁵⁸

A Luther-kutatók is hajlanak arra, hogy egyetértsenek ezzel az ítélettel. Katolikus és protestáns szakértők is kimutatták, hogy nincs sok értelme, hogy olyan valaki esetében szüntessék meg a kiátkozást, aki meghalt. Lutheránus egyházi vezetők egyetértettek katolikus vezetőkkel abban, hogy Luther, miután meghalt, már nem áll egyháza fennhatósága alatt, hanem Isten ítélete alá van vetve (1Kor 3,11–15).

---

⁸⁵⁶ Az ötödik kongresszust a svédországi Lundban rendezték meg 1977-ben. L. Grane-Lohse: *Luther und die Theologie der Gegenwart*. A 6. kongresszus a NDK-beli Erfurtban zajlott le 1983-ban „Luther műve és hatása” (*Werk und Wirkung*) címmel, Luther születése 500. évfordulójának emlékére. (A fordítás alapjául használt kiadás megjelenése óta a kongresszussorozat a következő helyszíneken és témákkal folytatódott: 1988, Oslo, Norvégia: Luther: Felelősséggel a világegyetértésért (*Luthers Theologie als Weltverantwortung*); 1994, Minneapolis, USA: Hit és kultúra (*Glaube und Bildung*); 2002, Koppenhága, Dánia: Luther 1530 után: Teológia, egyház, politika. – *A ford.*)

⁸⁵⁷ Három nemzetközi újság biztosítja a kapcsolatot a Luther-tudósok között: *Archiv für Reformationsgeschichte* (évenkénti irodalmi szemlékkel, benne Lutherről szóló részekkel); a *Lutherjahrbuch*, valamint *Luther* címmel a *Luthergesellschaft* folyóirata. L. például a nemzetközi Luther-kutatásról szóló tudósításokat, beleértve a Hollandiából, Spanyolországból és Japánból érkezett tudósításokat az 1977-es *Lutherjahrbuch*-ban.

⁸⁵⁸ Az események kissé bonyolult sorozatát összefoglalta és elemezte Iserloh: *Aufhebung des Lutherbannes?* 69–72. o.

A lutheránusokat az is foglalkoztatta, hogy vajon a kiátkozás megszüntetése jelentene-e megoldást a római és a lutheránus egyház között még fennálló problémákra.⁸⁵⁹

Mindazonáltal mégis úgy tűnik, hogy Luther rehabilitációja csendesen és biztosan halad előre katolikus és protestáns Luther-kutatók elmélyült együttműködése révén. Ma a tudományos munkák következtében a Luther-képek sokfélesége a jellemző, és nem az egyházi pozíciók szempontjai a meghatározók. Katolikus és protestáns Luther-szakértők – akár egyetértenek egymással, akár nem – történetkritikai munkájuk alapján a Lutherről szóló vélemények különbözőségét mutatják fel mindkét konfesszionális közösségben, nem csak az egyikben.⁸⁶⁰ Katolikus oldalon Luthert kezdetben befeketítették, azután magyarázták, végül dicsérték, jóllehet a katolikus tudósoknak még szembesülniük kell néhány nehéz kérdéssel.⁸⁶¹ Még a legóvatosabb lutheránus teológusok is egyetértenek azzal, hogy a római katolikus hagyomány igazi lényege – különösen, amint azt a II. vatikáni zsinaton (1962–64) megerősítették – meglehetősen közel áll Luther alapvető teológiai kijelentéséhez.⁸⁶²

„Luther nemcsak kimondott olyan dolgokat, amelyeket a mai katolikus egyházban már aligha lehetne megkérdőjelezni, de meg is érezte és kifejezte a hit és a hívő lét azon tapasztalatát, amely még nem létezett az egyházi hagyományban Luther előtt. Azonban ezek a tapasztalatok ma, amikor szembesülünk a világ valóságával, minden irányból kényszerítő erővel hatnak ránk.”⁸⁶³

A katolikus teológia majdnem egy fél évezreddel Luther halála után felfedezte, hogy egészséges feszültség figyelhető meg a Szentírás és a hagyomány között. A biblikus teológia a mai katolikus teológiai gondolkodás számára is nélkülözhetetlen alap lett, ezért a teológia mindig reformálásra szorul (*theologia semper reformanda*), éppen úgy, ahogy az egyház mindig reformációra szorul (*ecclesia semper reformanda*). Luther is így tanította ezt a teológusok egymást követő nemzedékeinek;⁸⁶⁴ a katolikusoknak így többé nem kell ellenségesnek lenniük Lutherrel vagy a reformációval szemben. Katolikus és protestáns tudósok is egyetértenek abban, hogy Luther reformmozgalma csak arra törekedett, hogy az evangéliumot szolgálja, és ez az a történelmi lecke, amelyet a katolikusok most kívánnak egyházukban tanítani. Amint azt egy katolikus tudós 1977-ben mondta:

---

⁸⁵⁹ Uo. 78. o.

⁸⁶⁰ A katolikus oldal nézőpontjainak sokféleségéhez l. Manns: *Lutherforschung heute*.

⁸⁶¹ Így látja Pesch: *Ketzerfürst und Kirchenvater*, 42–43. o.

⁸⁶² Erre felfigyelt Brunner: *Die Reformation Luthers*, 82. o.

⁸⁶³ Pesch: *Hinführung zu Luther*, 273. o.

⁸⁶⁴ Ezt katolikus oldalon is elismerik. L. Fries: *Das Grundanliegen der Theologie Luthers*, 166–167. o.

„Hirtelen megértettük, hogy Luther reformációja egészen más volt, mint ahogy azt rendszerint leírták. Elismerve annak emberi, valóban nagyon is emberi körülményeit, végeredményben az evangéliumot szolgálta. Ezért nekünk a magunk részéről biztosan módosítanunk kell álláspontunkon, és újra kell értékelnünk a reformáció történetét. Ha ezt egyszer kimondjuk, végül valami mást is ki kell mondanunk: a mi egyházunk, amelynek hirdetnie kell az evangéliumot a világnak (*evangelii nuntiandi*), és a reformációi kereszténység – az *evangéliumi* egyház – összetartozik. Kétséges, hogy bármelyik is fennmaradhatna, ha szét akarnánk választani őket.”⁸⁶⁵

Luther valóban hosszú utat járt be. Ötszáz év után „eretnekségét” már alig említik; ökumenikus figyelem tárgya lett a világ sok részén; bíborosok dicsérni jönnek őt, és nem temetni:

„Ki tagadhatná ma [1970], hogy Luther Márton mélyen vallásos személyiség volt, aki őszintén és elkötelezetten kutatta az evangélium üzenetét? Ki tagadhatná, hogy megőrizte az ősi katolikus hit jelentős részét, még ha – valljuk be: az igazság érdekében – nyomást is gyakorolt a római katolikus egyházra és az Apostoli Szentszékre? Valóban nem teljesített-e a II. vatikáni zsinat olyan követeléseket, amelyeket Luther Márton is kifejezésre juttatott, amelyeknek teljesítése a keresztény hit és élet több szempontját jobban kifejezésre juttatja, mint korábban? Minden fennálló különbség ellenére nagy öröme és reményre ad okot, hogy ezt kijelenthetjük.”⁸⁶⁶

A Szentírás doktora, aki egy bolond (1Kor 3,18), egy udvari bolond álarca alatt⁸⁶⁷ teljesítette esküjét, végül meghallgatást nyer a történelem ítélőszéke előtt. Akit távollétében 1521-ben Rómában bűnvádi eljárás alá vetettek, azt most posztumusz felmentették – legalábbis az ökumenikus Luther-kutatás képviselői. Nem mintha ez bármennyire is számítana neki. Azonban mégis a történelem tárgyalóterme az, ahol Isten az ő sajátos munkáját végzi.

Ha visszatekintünk, a történelemmel kapcsolatos minden tapasztalatunk arra tanít, hogy mennyire tévúton jár az emberi bölcsesség, ha önmagában bízunk. Mert alig történik valami úgy, ahogy azt eltervezték. Minden másképpen alakul, és éppen az ellenkezője történik annak, amire az ember számított.⁸⁶⁸

---

⁸⁶⁵ Brandenburg: *Die Zukunft Martin Luthers*, 83. o.

⁸⁶⁶ Willebrands bíboros beszéde a Lutheránus Világszövetség V. nagygyűlésén Evianban. L. Willebrands: *Gesandt in die Welt*, 458. o.

⁸⁶⁷ A német nemzet keresztény nemességéhez, 1520. WA 6:404.24–25. LW 44:123. (Magyarul: MLM 2. köt. 23. o. Ford. Masznyik Endre)

⁸⁶⁸ Igehirdetés a Szentháromság ünnepe utáni 3. vasárnapon 1Pt 5,5–11 alapján. Cruciger nyári posztillája (*Cruciger's Sommerpostille*), 1544. WA 22:33.23–27.

IDŐRENDI TÁBLA

Az időrendi tábla összeállítása a következő művek felhasználásával történt: Lortz: *The Reformation in Germany*, 2. köt. 50–361. o. (időrendi tábla); Haile: *Luther*, XI–XXX. (Fontos események – Important events); Hendrix: *Luther and the Papacy* (időrendi tábla minden fejezet előtt).

ÉV	LUTHER	A VILÁG
1483	November 10-én született Eisenachban.	A becsvágyó VIII. Károly lesz Franciaország királya, III. Richárd gyilkossággal és cselszövés-sel kezd uralkodni Angliában. A reneszánsz és a humanizmus dívik. A festő Raffaello Santi megszületik. A nyomdagép hatással van a kommunikációra és a bankügyekre.
1484	A család Mansfeldbe költözik.	VIII. Ince lesz a pápa, a boszorkányok ellen bullát bocsát ki. Zwingli születése.
1492	A mansfeldi iskolába jár.	Kolumbusz felfedezi Amerikát. VI. Sándor, Lucretia és Cesare Borgia apja lesz a pápa. Franciaország megszállja Itáliát, hogy megvédje Nápolyt. A spanyol inkvizíció kiűzi a zsidókat.
1497	A magdeburgi iskolába küldik.	A spanyol korona megkapja a „Katolikus felség” pápai címét. Melanchthon születése. Behozzák a dohányt Európába.
1498	Átviszik az eisenachi Szent György-iskolába	Albrecht Dürer megfesti az <i>Apokalipszist</i> .
1501	Beiratkozik az erfurti egyetemre.	A Habsburgok I. Miksa (1493–1519) császár alatt nagyhatalommá lesznek.
1502	B. A. (<i>Baccalaureus Artium</i>) fokozatot szerez.	Bölcs Frigyes megalapítja a wittenbergi egyetemet. Nürnbergben elkészítik az első zsebórákat.

1505	Januárban M. A. (<i>Magister Artium</i>) fokozatot szerez. Májusban elkezd a jogot. Júli. 17-én belép a kolostorba.	III. Iván, az első orosz cár meghal. Jakob Wimpfeling kiadja Németország első történetét (<i>Epitome</i>).
1506	Leteszi a szerzetesi fogadalmat.	II. Gyula pápa elrendeli a Szent Péter-tempлом építését. Kolumbusz meghal. Da Vinci megfesti a <i>Mona Lisát</i> .
1507	Pappá szentelik.	I. Zsigmond Lengyelország királya lesz. Tetzelt búcsúcédulákat árusít Németországban.
1508	Wittenbergbe küldik, hogy erkölcsfilozófiát tanítson.	Michelangelo elkezd a sixtusi kápolna mennyezetének festését.
1509	Márciusban megszerzi a bibliai baccalaureusi címet. Ősszel engedélyt kap Lombardus <i>Szentenciáinak</i> tanítására. <i>Sententiarius</i> ként tér vissza Erfurtba.	VIII. Henrik Anglia királya lesz. Hesseni Fülöp Pfalz uralkodója lesz. Erasmus kiadja <i>A balgaság dicsérete</i> című munkáját. Kálvin János megszületik.
1510	A rend Rómába küldi novemberben.	Johann Reuchlin humanista és a kölni dominiánusok vitáznak a héber nyelv használatáról a bibliai tanulmányokban.
1511	Áprilisban visszatér Rómából. Áthelyezik a wittenbergi kolostorba.	Szent Szövetség alakul Itáliában a franciák ellen. Rómában összehívják az V. lateráni zsinatot.
1512	Megszerzi a doktorátust októberben. Csatlakozik a wittenbergi teológiai fakultáshoz.	X. Leó (Giovanni Medici) lesz a pápa. Balboa felfedezi a csendes-óceáni szigetvilágot. Dürer megfesti <i>A lovag, a halál és az ördög</i> című képét.
1513	Elkezd az előadásokat a zsoldárokról.	Albrecht von Brandenburg választófejedelem és Mainz érseke lesz. Dürer megfesti a <i>Melankólia</i> című képét. Az augsburgi Fugger-ház megszerzi a felügyeletet a búcsúcédula-árusítás fölött.
1514		I. Ferenc lesz Franciaország királya. Meghódítja Milánót. Ulrich von Hutten és mások kiadják <i>A sötét férfiak leveleit</i> .
1515	Elkezd a Római levélről szóló előadásokat. Johann Taulert tanulmányozza.	
1516	Elkezd a Galatához írt levélről szóló előadásokat.	I. Károly lesz Spanyolország királya. Erasmus kiadja a görög Újszövetséget. Morus Tamás megírja az <i>Utópiát</i> .
1517	Elkezd a Zsidókhöz írt levélről szóló előadásokat. Bírálja a búcsú árusítását. Megtámadja a skolasztikus teológiát. Okt. 31-én nyilvánosságra hozza a 95 tételt.	X. Leó növeli a bíborosok számát. Albrecht von Mainz felfogadja Johann Tetzelt a búcsú árusítására. Erasmus meghirdeti az aranykor kezdetét.

- 1518 Megvédi a bűcsúról szóló álláspontját. Rómába idézik. Októberben találkozik Cajetan bíborossal Augsburgban. Zsinati meghallgatást kér.
- 1519 Januárban találkozik Miltitz pápai küldöttel. Vitázik Johann Eckkel Lipszében. A kölni és leuveni egyetemek elítélik.
- 1520 Kiadja a legnagyobb reformtanulmányokat, kezdve *A német nemzet keresztyén nemességéhez* című művel. Fellebbez az egyetemes zsinathoz. Decemberben elégeti a pápai bullát.
- 1521 *A Decret Romanum pontificem* bulla januárban elítéli. Megjelenik a wormsi birodalmi gyűlés előtt, és elítélik. Elrejtőzik Wartburgban. Elkezd az Újszövetség fordítását.
- 1522 Márciusban visszatér Wittenbergbe. Válaszol VIII. Henriknek. Kiadja az Újszövetség német fordítását.
- 1523 Megkezdja a liturgiai, nevelési és szociális reformokat Wittenbergben. Elkezdja a Deutoronómiumról szóló előadásokat.
- 1524 Elkezdja az előadásokat a kisprefétákról. Karlstadtal vitázik a szociális reform kérdéseiről és az úrvacsoráról.
- Az augsburgi birodalmi gyűlés a törökök elleni védekezést tervezi. Bölcsek elutasítják Cajetan ultimátumát, hogy Luthert adja át Rómának. Albrecht von Mainz bíboros lesz. Melancthon csatlakozik a wittenbergi fakultáshoz.
- I. Károly spanyol király V. Károly néven, Frigyes választófejedelem segítségével császár lesz. Zwingli elkezdja a svájci reformációt. Da Vinci meghal. Magellán elkezdja a föld körülhajózását.
- II. Szolimán Törökország szultánja lesz, és elkezd északra vonulni. Megjelenik az *Exsurge Domine* pápai bulla Luther ellen. Magellán eléri a Horn-fokot.
- Meghal X. Leó pápa. V. Károly háborút kezd Franciaországgal. Spanyolország meghódítja Mexikót. Radikálisok jelennek meg Wittenbergben. VIII. Henrik a hét szentséget védelmező tanulmányt ír Luther ellen. A pápa VIII. Henriket a „hit védelmezőjének” nevezi.
- Adrian utrechti bíboros VI. Adorján néven pápa lesz. Magellán befejezi a föld körülhajózását. Sickingen összefogja a német lovagokat a császár ellen. Reuchlin meghal.
- VII. Kelemen lesz a pápa. A nürnbergi birodalmi gyűlés elhalasztja a vallási nézeteltérések megoldását, amíg Róma összehívja a zsinatot. A pápa és a császár szövetséget kötnek Franciaország ellen. Zwingli reformjait elfogadják Zürichben. A német lovagokat legyőzik. Hutten meghal.
- A nürnbergi birodalmi gyűlésnek nem sikerül hatályba léptetnie a wormszi ediktumot. A délnémet katolikus fejedelmek megalakítják a Regensburgi Szövetséget. Fokozódnak a népkörében a várakozások, hogy a megjövendőlt özvív véget vet a világnak. Staupitz meghal. Erasmus kiadja *A szabad akarat* című munkáját. Elkezdődik a parasztháború.

1525	Június 13.-án feleségül veszi Katharina von Borát. A lázadó parasztok és Karlstadt ellen ír. Erasmus ellen kiadja <i>A szolgálai akaratról</i> című művét.	A császár legyőzi Franciaországot, és foglyul ejti I. Ferencet. Bölcs Frigyes meghal. Testvére, János követi. Thomas Münzert kivégzik a parasztháború végén. Zürichben elkezdődik az anabaptista mozgalom, és Dél-Németország irányába terjed.
1526	Megszületik Hans nevű fia. Támogatja egy lutheránus egyház megszervezését Szászországban.	Hesseni Fülöp és János választófejedelem megalakítják a Torgau-i Szövetséget az észak-német lutheránusokkal. A speyeri birodalmi gyűlés elhalasztja a worms-i ediktum hatálybaléptetését. A török legyőzi Magyarországot a mohácsi csatában.
1527	Zwingli ellen ír az úrvacsoráról. Öt súlyos vese- és epekörohamon esik át, megkezdődnek szívproblémái. Megszületik Elisabeth nevű leánya.	A császári csapatok kifosztják Rómát (<i>sacco di Roma</i>). Megkezdődnek a szász vizitációk. A reformáció elterjed Skandináviában. Machiavelli meghal.
1528	Bánkodik Elisabeth halálán. Megírja a nagy hatású „Hitvallás”-t az úrvacsoráról.	V. Károly háborút kezd Franciaország ellen. A svájci Bern protestáns lesz. Dürer meghal. Megalakul a marburgi egyetem.
1529	Kiadja a Nagy kátét és a Kis kátét. Megszületik Lenchen nevű leánya. Marburgba utazik a Zwinglivel történő beszélgetésre.	A speyeri birodalmi gyűlés elhatározza, hogy kieroszakolja a worms-i ediktumot. A lutheránus tartományok hivatalos óvást emelnek (protestálnak). A törökök megostromolják Bécset.
1530	Coburg várában él tavasszal és nyáron. Találkozik Martin Bucerrel Strasbourgból. Apja meghal.	Az augsburgi birodalmi gyűlés átveszi és elutasítja az Ágostai hitvallást. A katolikusok megfogalmazzák a „Confutatio”-t. Melancthon <i>Az Ágostai hitvallás védőiratával</i> válaszol.
1531	Megszületik Martin nevű fia. Megírja „kedves németjeinek” szóló „figyelmeztetését”. Anyja meghal.	Megalakul a lutheránus Schmalkaldeni Szövetség. Zwinglit megölik a katolikusok elleni csatában. VIII. Henrik szakít Rómával. Megjelenik a Halley-üstökös, és összekapcsolják a világ végével.
1532	Gyakran beteg. Találkozik az új választófejedelemmel, aki „lelki atyjának” tekinti.	Meghal János választófejedelem, és fia, János Frigyes követi. A regensburgi birodalmi gyűlés és a nürnbergi béke a török veszély láttán biztosítja a vallási türelmet. A pápa és a császár megkezdik a tárgyalásokat a zsinat érdekében. Kiadják Machiavelli <i>A fejedelem</i> című munkáját.
1533	Megszületik Paul nevű fia. A miséről és a papságról ír.	Megszületik VIII. Henrik Erzsébet nevű leánya (később I. Erzsébet). Rettegett Iván megkezdte uralkodását Oroszországban.

1534	Megszületik Margarethe nevű leánya. Kiadja a Német Bibliát.	III. Pál lesz a pápa. Radikális anabaptisták megalapítják a „münsteri királyságot”. VIII. Henrik az angol egyház feje lesz.
1535	Doktori vitákon elnököl. Találkozik Vergerio pápai küldöttel egy majdani zsinat ügyében.	A császár megalakítja a Katolikus Védelmi Szövetséget. I. Ferenc francia király békét köt Szolimánnal. A münsteri anabaptistákat legyőzik és kivégzik. Morus Tamást lefejezik.
1536	Beleegyezik az úrvacsoráról szóló wittenbergi egyezségbe a délnémet protestánsokkal történő tárgyalások után.	III. Pál pápa 1537-re Mantovába összehívja a zsinatot. A császár háborút kezd Franciaországgal. Dánia lutheránus lesz. Erasmus meghal.
1537	Schmalkaldenbe utazik. Súlyos kőrohamai vannak. Kiadja a <i>Schmalkaldeni cikkeket</i> mint teológiai végrendeletét.	A Schmalkaldeni Szövetség elutasítja a pápai zsinatot. V. Károly háborút kezd Wilhelm von Jülich-Kleve-Berggel a németalföldi tartományok miatt. A pápa elnapolja a zsinatot.
1539	Belebonyolódik a Johann Agricola elleni antinomista vitákba, aki azt állította, hogy nincs szükség törvényre a keresztények között.	Kihirdetik a frankfurti fegyverszünetet a katolikus és lutheránus tartományok között. Meghal Szász Henrik herceg.
1540	Egyetért Hesseni Fülöp tervével, hogy bigámiát kövessen el.	Hesseni Fülöp bigámista házassága tönkreteszi a Schmalkaldeni Szövetség hatékonyságát. Katolikus és lutheránus tárgyalások Hagenauban, Wormsban és Regensburgban; nem sikerül megegyezni. A pápa jóváhagyja a jezsuita rendet.
1541	Kíméletlen tanulmányokat ír a pápa és Henrik braunschweigi herceg ellen. Folytatja igehirdetési körútját, és Naumburg „püspökévé” szenteli Nikolaus von Amsdorfot.	A regensburgi birodalmi gyűlés kiterjeszti a fegyverszünetet a katolikusok és protestánsok között. A török elfoglalja Budát. Karlstadt meghal.
1542	Gyászol a 14 éves Lenchen halála miatt. Elkészíti végrendeletét.	A speyeri birodalmi gyűlés megvitatja a török veszélyt. A pápa 1543-ra összehívja a trentói zsinatot.
1543	Megírja legtámadóbb iratát a zsidók ellen.	A nürnbergi birodalmi gyűlés megvitatja a török kérdést. A császár szövetséget köt Angliával. A lutheránus Osiander kiadja Kopernikusz <i>De revolutionibus</i> című (a bolygók keringéséről szóló) munkáját. Johann Eck meghal. Kopernikusz meghal.

1544	Caspar Schwenckfeld úrvacsora-értelmezése ellen ír.	A speyeri birodalmi gyűlés engedményeket tesz azoknak a protestáns tartományoknak, amelyek segítik a török elleni harcot. III. Pál pápa tiltakozik, követeli, hogy 1545-ben a zsinat Trentóban üljön össze. A wormszi birodalmi gyűlés összejön a török kérdés megvitatására. A császár és Szolimán 18 hónapos fegyverszünetet köt. A protestánsok elutasítják a pápai zsinatot.
1545	Elvégzi a bibliafordítás végső revízióját. Pornográf értekezést ír a pápa ellen, és életrajzi előszót összegyűjtött művei latin kiadásához.	A wormszi birodalmi gyűlés hozzájárul a törökkel kötött fegyverszünethez. Albrecht mainzi érsek meghal. A trentói zsinat első ülése összeül (az utolsó 1563-ban).
1546	Február 18-án meghal Eislebenben, február 22-én eltemetik a wittenbergi vártemplomban.	A regensburgi birodalmi gyűlés törvényen kívül helyezi a Schmalkaldeni Szövetség vezetőit, János Frigyeset és Hesseni Fülöpöt. Megkezdődik a schmalkaldeni háború. A császár betör Szászországba.
1547		A császár legyőzi a Schmalkaldeni Szövetséget. Köln visszatér a katolicizmushoz. VIII. Henrik meghal. I. Ferenc francia király meghal. János Frigyes unokaöccse, Móric lesz Szászország fejedelme. Michelangelo felügyeli Rómában a Szent Péter-székesegyház építését.
1548		A katolikusok és protestánsok közötti augsburgi interim néhány engedményt ad (laikus kehely és papi házasság), amíg a tridenti zsinat meg nem hozza a döntéseit.
1552	Meghal Katharina von Bora.	
1555		Az augsburgi béke azonos jogokat ad a katolikusoknak és az Ágostai hitvallás párhíveinek.

UTÓSZÓ

ERIC W. GRITSCH ÉS AZ AMERIKAI LUTHER-KUTATÁS

1.

Luther szellemi örökségével sokféleképpen lehet foglalkozni. Luther teológiai gondolkodásának kategóriáit, nyelvezetét felidézve úgy is fogalmazhatunk: külsőleg és belsőleg is. Kultúrtörténészek, nyelvészek, irodalmárok, filozófusok, pszichológusok, vallástörténészek, politikusok egyaránt foglalkoztak kiemelkedő, ám sokszor mégis ellentmondásos szerepével és tevékenységével. E külső megközelítésekkel szemben ott vannak azok, akik nevükben is hordozzák a lutheri örökséget. Luther „lutheránus” felekezeti kisajátítása azzal a veszéllyel járhat, hogy szobrok emelésével, képek kifüggesztésével, kiállítások buzgó szervezésével csupán őt, az embert, a hőst nézzük, s már nem abba az irányba tekintünk, amerre ő mutatott. Az ilyen kultikus megközelítés szükségszerűen ellenhatást vált ki: a heroizálást deheroizálás követi. Ilyenkor tanulmányok, könyvek jelennek meg arról, hogy Luther a „valóságban” a mi értékrendünk számára több szempontból ellenszenves személyiség volt. Természetesen van ebben is igazság, de mégis azt kell mondanunk, hogy az antropocentrikus gondolkodás csapdájában vergődünk akkor is, amikor gigantikus méretű szuperembert látunk Lutherben, és akkor is, amikor ennek az ellenkezőjéről vagyunk meggyőződve. A csapdából csak akkor kerülhetünk ki, ha a mi gondolkodásmódunk változik meg alapvető módon, ha emberi mérték helyett teocentrikusan tudunk élni és gondolkodni. Ilyenkor, bár nem takargatjuk, mégsem azt tekintjük feladatunknak, hogy Luther negatív emberi tulajdonságaira mutassunk rá, hanem azt, hogy rávilágítsunk, Isten miként szólít meg s miként használ fel hatalmas céljaira sokszor emberileg ily tökéletlen személyeket is, mint Luther Márton.

Akik mindezt belátják, „belülre”, Krisztus egyetemes egyházába tartoznak, de nem feltétlenül használják identitásuk megjelölésére Luther nevét. Ők azok, akik az egyoldalú kultusz, vagy éppenséggel annak ellentéte helyett a teológiailag motivált tudományos kutatást, azaz a „kultusz” helyett a „kultúra” művelését választják. Akik úgy gondolkodnak, hogy Luthernek nem feltétlenül az emberi hangját, hanem a Krisztusra mutató tanúságtételét kell megismerni, ilyen jellegű írásait kell hozzáférhetővé tenni. A huszadik században sokan jutottak el erre a meggyőződésre felekezeti hovatartozástól függetlenül, Európában és a tengerentúlon egyaránt. Az angolszász világban a legnagyobb Luther-kutatók nem evangélikusok voltak: Angliában

például *Philip Watson* és *Gordon Rupp* metodista, Amerikában az iskolateremtő *Ronald H. Bainton* pedig kvéker volt.

A magyar nyelvű Luther-kultúrának – érthető módon felekezeti keretek között – igen tiszteletreméltó hagyománya volt. A 19. században a Luther Társaság, majd a 20. század elején az Országos Luther Szövetség vállalta fel Luther munkáinak megjelentetését és terjesztését. *Maszyik Endre* pozsonyi teológiai tanár szerkesztésében 1906–1914 között látott napvilágot látott a hatkötetes válogatás Luther legfontosabb műveiből. A 20. században a magyar Luther-kutatók közül az egyháztörténész *Payr Sándor*, *Sólyom Jenő* és *Wiczián Dezső* munkássága hagyott maradandó nyomot, a rendszeres teológusok közül *id. Prőhle Károly*, *Nagy Gyula* és *ifj. Prőhle Károly* közvetített, fordított, illetve adott ki Luther-műveket. A két világháború pusztítása, majd az 1956-os forradalom eltiprása, a szellemi élet teljes megbénítása a teológia területén is felmérhetetlen rombolást végzett. Tudós professzorokat az egyik napról a másikra bocsátottak el az Evangélikus Teológiai Akadémiáról. A rendszerváltozásig inkább csak reprezentatív kiadványok jelenhettek meg.

Nem sokkal a rendszerváltozás után, 1991-ben az egyházvezetés támogatása nélkül, „alulról” szerveződött meg a Magyarországi Luther Szövetség, amely a maga igen szerény eszközeivel a fent vázolt, teológiaiailag motivált kulturális célt tűzte ki zászlájára. Luther egyes írásai (a Bibliához írt előszók, Mária magyar királynénak írt vigasztaló zsolttárok, a nyolc böjti prédikáció, a szentségekről írt sermók, a *Heidelbergi disputáció* és további rövidebb meditációk) jelentek meg a bordó borítós könyvekben és füzetekben. Ugyanígy a sárga borító alatt pedig a Lutherről szóló szakirodalom jelentősebb alkotásai (*Vajta Vilmos*nak a *communio* lutheri fogalmáról, *Gerhard Ebeling*nek a lutheri gondolkodás sajátosságáról, *Walter von Loewenich*nek a kereszti teológiájáról, valamint *Eric W. Gritsch*nek a lutheranizmusról szóló könyvei) láttak napvilágot. Reprint kiadásban itt váltak újra hozzáférhetővé *Sólyom Jenő* és *Wiczián Dezső* korábban sokat keresett munkái. A Magyarországi Luther Szövetség sorozatain kívül jelentős vállalkozás volt Luther *De servo arbitrio* című munkájának magyar fordítása, amelyet a soproni Berzsényi Dániel Gimnázium (Líceum) adott ki. A Magyarországi Evangélikus Egyház Sajtóosztálya pedig megjelentette *Pósfay György* disszertációját, amely az egyház egyetemességének lutheri értelmezéséről szólt.

Egy évtized viszonylatában önmagában ez nem is lenne gyenge teljesítmény, ám a fél évszázados lemaradásra tekintettel azt kell mondanunk, hogy egyelőre csupán a mélypontról lendültünk ki. Nemcsak évek és évtizedek szívós munkájára, hanem lelkészek, teológiai tanárok, levéltári kutatók, könyvtárosok, világiak és egyházi szakemberek, különféle irányzatok képviselőinek összefogására és összetartására van szükség ahhoz, hogy a magyar nyelvű Luther-kultúra idehaza végre kibontakozhasson, s a külföldi kutatások eredményeiről legalább tudomást szerezzon. Az újonnan szerveződött Luther Kiadó és a Magyarországi Luther Szövetség összefogása ezért is tűnik egyszerre nélkülözhetetlennek és ígéretesnek.

Bármennyire is meglepő a felismerés, valóban igaz, hogy magyar nyelven mind ez ideig nem jelent meg olyan monográfia, amely Luther életét és életművét teológiai szempontból is átfogóan és elfogadhatóan mutatná be, értékelné, valamint utalna a Luther-szövegekre mint elsődleges forrásokra, esetleg azok angol fordításaira, amelyet ma már többen olvasnak, mint a latin vagy német eredetűt. Ha ráadásul a könyv jegyzeteivel és bibliográfiai hivatkozásaival még útba is igazítja a tovább érdeklődő kutatót, akkor megtörténhet a csoda, s a magyar kutatás bekapcsolódhat a nemzetközi Luther-kutatás vérkeringésébe.

Lám, a csoda eszköze itt van az olvasó kezében: Eric W. Gritsch, a gettysburgi (Pennsylvania) evangélikus teológia nyugalmazott egyháztörténész professzora először 1983-ban, majd másodszer 1990-ben megjelent monográfiája minden szempontból megfelel a fenti kritériumoknak. Bátran állítjuk, hogy nem elhibázott a Luther Kiadó vállalkozása; a kiadó az osztrák származású amerikai egyháztörténész átfogó monográfiájának magyar nyelvű kiadásában látja azt a fénysugarat, amely talán kivezethet bennünket a végtelennek tűnő alagút sötétségéből.

Ahhoz, hogy ezt megértjük, először az amerikai Luther-kutatás helyzetére kell pillantanunk, majd megkíséreljük elhelyezni annak palettáján Eric W. Gritsch munkásságát.

2.

Lutheránusok eleinte a német, majd a skandináv nyelvterületről vándoroltak ki az Újvilágba. Az amerikai Luther-kép változásáról 1988-ban a német teológus, *Hartmut Lehmann* írt monográfiát *Martin Luther in the American Imagination* címmel (Luther Márton az amerikaiak képzetében, William Fink Verlag, München), amelyben a szerző gazdagon illusztrálja, hogy az amerikai közvéleményben Luther alakja miként vált a 19. század végére nemzeti hőssé, majd a 20. században miért okozott problémát személyisége. Könyvének három nagy fejezete ilyen címet visel: *The Rising Hero* (A felemelkedő hős), *The Worshipped Hero* (Az imádott hős), *The Difficult Hero* (A problémás hős).

A Luther-kutatás Amerikában igazán jelentős eredményeket csak a 20. század közepe táján tudott először felmutatni, amikor Vajta Vilmos vezetésével 1956-ban elindultak az ötévente megrendezésre kerülő nemzetközi Luther-konferenciák.

Ekkorra már külön iskolái voltak az amerikai Luther-kutatásnak. A lutheri életmű iránt az egyháztörténészek és a rendszeres teológusok érdeklődnek. Amerikában a Luther-kutatás első jelentős alakja *Preserved Smith* (1880–1941), aki a húszas években írt Lutherről monográfiát, s ő adta közre az *Asztali beszélgetéseket* angolul.

Bátran mondhatjuk, hogy a 20. században a legnagyobb visszhangot a már említett kvéker történész, Ronald Bainton (1984–1984) 1950-ben megjelent, *Here I Stand* (Itt állok) című könyve váltotta ki, amely nem Luther teológiáját elemezte, hanem a

háború utáni szekuláris amerikai értelmiség számára azt kívánta megmutatni, hogy a „vallásos ember” milyen nagy hatást gyakorolhat a történelemre. A Yale Egyetemen Bainton tanítványa volt többek között Eric W. Gritsch is.

Az amerikai Luther-kutatás másik atyja a már 1925-ben Németországból kivándorolt *Wilhelm Pauck* (1901–1981) egyháztörténész volt, aki többek között Luthernek a Római levélhez írt előadásait fordította le és adta ki angolul. Pauck legnevesebb tanítványa a század közepének több évtizeden keresztül legjelentősebb Luther-kutatója, az 1955-ben indult, azóta 55 kötetet kitevő amerikai Luther-kiadás (*Luther's Works, American Edition*) elindítója: a szlovák származású, akkor még pályakezdő *Jaroslav Pelikan* (1923–), aki 1959-ben Luther bibliamagyarázatáról írt könyvet (*Luther the Expositor*). Pelikan az elmúlt évtizedekben a keresztény dogmatörténet és hagyomány világhírű képviselőjeként lett ismert, a közelmúltban áttért az evangélikus egyházból az ortodox egyházba.

Az amerikai közvélemény számára természetesen nem Luther teológiája, hanem személye került az érdeklődés homlokterébe. A jelen kötet második részében Gritsch is részletesen foglalkozik *Erik Erikson* (1902–1994) nagy port kavart, magyarul is megjelent könyvével, amely az apjával szembenálló fiatal Luthert pszichoanalitikai szempontból vizsgálja.

Luther teológiáját az amerikai kutatók többféle szempontból közelítették meg. Elsőként az „Oberman-iskolát” kell megemlítnünk. A Németországban és Amerikában egyaránt oktató holland *Heiko Oberman* Luther életéről szóló nagy műve: *Man Between God and the Devil* (Aki az Istennel és az ördöggel küzdött) csak élete végén jelent meg (1982-ben németül, 1989-ben angolul), de ő már a hatvanas évek elejétől a késő középkor és a reformáció kapcsolatát kutatta. Legjelentősebb tanítványai *Samuel Preus*, *Steven Ozment*, *Kenneth Hagen*, *David Steinmetz* és *Scott Hendrix*. Közülük legtöbben a lutheri bibliaértelmezés középkori gyökereit kutatják. A Duke Egyetemen tanító, metodista vallású *David Steinmetz* az „összehasonlító exegézistörténet” kiváló képviselője, két tanulmánya magyarul is olvasható a *Protestáns Szemlében*.

A történeti vizsgálódás jegyében születtek *ifj. Mark Edwards* könyvei a vitatkozó Lutherről, továbbá *James Kittleson* munkái, amelyek Lutherre mint újítóra figyelnek. Külön meg kell említenünk a pár éve elhunyt harvardi történész, *Richard Marius* nevét, aki – agnosztikus lévén – Luther korai írásai alapján arra a következtetésre jutott, hogy Luther fellépésével Európát még nagyobb bizonytalanságba taszította.

Luther teológiájának egyik sokat vitatott oldala a társadalmi etika. *Reinhold Niebuhr*, a világi körben leginkább ismert 20. századi teológus elmarasztalta Luthert, mondván, hogy a „kettős birodalom” felfogása társadalmi passzivitásra nevel. A kérdést először a német származású *George W. Forrell* korrigálta 1954-ben megjelent könyvében, majd Forrell tanítványa, *Carter Lindberg*. A kérdésről, szintén Luther

védelmében még Pauck tanítványa, a későbbi püspök, *William Lazareth* is számos könyvet írt.

A lutheri teológia sajátosságával, a megigazulás kérdésével és a kereszttel teológiájával természetesen többen is foglalkoztak. 1953-ban *John Dillenberger* értekezett a rejtőzködő Istenről, az elmúlt évtizedben pedig *Gerhard O. Forde*, a Minnesota-beli St. Paul Lutheran Seminary professzora rövid, de igen jelentős művet írt *Luther Heidelbergi disputációjáról On Being a Theologian of the Cross* (Ki a kereszttel teológusa?) címmel, amelyben rámutat, hogy ha a „kereszt teológiájá”-ról beszélünk, arról, hogy *crux sola est nostra theologia* („egyedül a kereszttel a mi teológiánk”), akkor a „kereszt” szó természetesen mint „rövidítés” (gyorsírás), sűrített szimbólum értendő, amely magában foglalja a megfeszített és feltámadt Jézus Krisztus teljes történetét („narratíváját”), beleértve az ószövetségi előkészületeket, Jézus feltámadását és megdicsőülését is. A kereszttel egyszerre jelenti Istennek a bűnre adott választ (a bűn büntetését) és ugyanakkor a bűntől való megváltást is. A kereszttel teológiája, írja Forde, támadó, „offenzív” teológia, mert nemcsak a bűnt támadja, hanem a bűnös ember teológiáját is. Azt támadja, amit a vallásban a legjobbnak tartunk: a teológiát. A kereszttel teológiája ezért polemikusan jellegű: azt próbálja leleplezni és kimutatni, hogy az ember saját teológiájával miként takargatja, miként rejti kegyes homlokzat mögé a hitetlenségét. A kereszttel teológiája állandó harcban van a dicsőség teológiájával.

Végezetül a 20. századi amerikai Luther-kutatás palettáján meg kell említenünk azokat a munkákat, amelyek a spiritualitás és Luther kapcsolatáról szólnak. Lutheránusok között még nem találtam kellő visszhangra a svéd származású gettysburgi professzor, *Bengt Hoffmann* 1976-os könyve, amely Luthernek a misztikához való viszonyáról szól. Azonban hamarosan az egyik legjelentősebb amerikai katolikus Luther-kutató, a Rómában élő jezsuita *Jared Wicks* könyvei is ezt a szempontot húzták alá. Nagy port kavartak az elmúlt évtizedben *David Yeago* dél-karolinai egyháztörténésznek a „katolikus Luther”-ről szóló nézetei, valamint a „reformáció katolicitását” hangsúlyozó, a lutheránus egyházon belül egyre terebélyesedő mozgalom, amelynek két rendszeres teológus, *Carl Braaten* és *Robert Jenson* a vezetője. A lutheránus egyházon belül ők képviselik az „evangéliumi-katolikus” irányzatot, amely a világszervezetek hivatalos, gyakran politikai indíttatásával szemben az alulról szerveződő, teológiai ökumenét hirdet. Legújabb kiadványuk a 2003-ban megjelent *In One Body through the Cross. The Princeton Proposal for Christian Unity* (Egy testben a kereszttel által. Princetoni javaslat a kereszttel egység céljából), amelyet e fenti evangélikus szerzőkön kívül neves katolikus, ortodox, református és metodista teológusok írtak alá. Braaten és Jenson ismertette az angolszász világ számára a finn Luther-kutatás (*Tuomo Mannermaa* és tanítványai) „áttörését”, akik az egyoldalú forenzikus megigazulást képviselő, alapvetően kantiánus Luther-képpel szemben rámutattak arra, hogy Luther írásaiban fellelhető „a bennünk élő Krisztus”, vagyis a *theosis*

gondolata, az ember isteniesülésének lehetősége. Mindez lehetővé teszi, hogy a megszentelődés kérdése újra visszakerüljön a lutheránus teológiába. Ezáltal a lutheránus–ortodox párbeszéd számára is új perspektívák nyílhatnak.

Robert Jenson nevét jelen tanulmányunk összefüggésében ismét hangsúlyoznunk kell, ugyanis a hetvenes években Jenson a gettysburgi evangélikus teológiai akadémián Eric W. Gritsch munkatársa volt. 1976-ban a rendszeres teológus és az egyháztörténész közös vállalkozásba kezdett: *Lutheranism. The Theological Movement and Its Confessional Writings* (Lutheranizmus: a teológiai mozgalom és hitvallási iratai) címen adtak közre egy könyvet hitvallási irataink gyűjteménye, a *Konkordia könyv* teológiai tartalmáról. Az előszó első mondata így hangzik: „Luther ökumenista volt, és nem szektáriánus”, majd hozzátézik, hogy a reformáció az egyetemes egyházon belüli teológiai mozgalomnak indult. A hitvallási iratokat úgy kell felfogni, hogy azok az egyetemes egyház irányába tett dogmajavaslatok. (Ez a nézet visszhangzik majd később Vajta Vilmos teológiájában, aki azt képviselte, hogy a lutheri teológiát korrektívumként és nem normatívumként kell felfogni, és sajnálatos tény, hogy az egyháztörténelem folyamán a korrektívum normatívummá merevedett.) A lutheranizmus-könyv fejezeteit felváltva írta a dogmatikus és az egyháztörténész, s a legfontosabb kérdésekről (szentségek, krisztológia, egyházi szolgálat, egyház, keresztény élet, predestináció) először Gritsch, majd pedig Jenson fejtette ki nézeteit. A könyv hét évvel korábban született, mint az *Isten udvari bolondja*, tehát ezt az ökumenikus beállítottságot Gritsch már 1976-ban is képviselte.

3.

Eric W. Gritsch Ausztriában született 1931-ben. Mint a szerzőnek e könyv elé írt soraiából is kiderül, édesapja a soproni evangélikus teológián tanult, majd Ausztriában lett lelkész. Kisgyermekként Eric W. Gritsch átélte Ausztria német és orosz megszállását. Bécsben szerez először teológiai diplomát, majd Zürichben és Bázelen tanul. Huszonhárom éves korában Fulbright-ösztöndíjjal a Yale Egyetem Teológiai Fakultására kerül, itt Ronald Bainton vezetése alatt szerez doktori fokozatot 1960-ban. Két évvel később szentelik lelkésszé az Amerikai Evangélikus-Lutheránus Egyházban (Evangelical Lutheran Church in America). 1961–1994 között harminchárom éven át a gettysburgi evangélikus teológiai akadémia egyháztörténész professzora, nyugdíjazása után emeritus professzor. Jelenleg Baltimore-ban él.

Gritsch tizennyolc könyv szerzője, ebből hét önálló monográfia. Legújabb, 2002-ben megjelent könyve a lutheranizmus történetét mutatja be gazdag dokumentációval. 2000-ben a Magyarországi Luther Szövetség kiadásában magyar nyelven is megjelent a *Lutheranizmus* című, bevezető jellegű munkája. A nemzetközi Lutherkongresszusok rendszeres előadója, az 1977-es lundi konferencián egy nyilvános

katolikus–evangélikus disputában ő képviselte hivatalosan Luther nézeteit. Ugyanakkor több mint két évtizeden keresztül hivatalos delegátus az amerikai evangélikus–katolikus dialógusban. Részt vesz a zsidó–keresztény párbeszédben is, jelenleg is a Lutheránus Világszövetség strasbourgi Ökumenikus Kutatóintézetének igazgatósági tagja. Tizenkét éven át a Nemzetközi Ordass Alapítvány kuratóriumi elnöke is volt.

A gettysburgi evangélikus teológiai akadémián nemcsak oktató, hanem a Luther-kutató Intézet első igazgatója is volt. Gritsch kezdeményezésére 1970-től minden évben a reformáció ünnepén tudományos konferenciát szerveztek egy-egy téma körül. Például: „Luther és az erőszak” (1970); „Luther Amerikában” (1971); „Luther és az Ószövetség” (1972), „Luther és a liturgiai megújulás” (1975), „Luther és az emberi szabadság” (1976), „Luther és a Szentírás tekintélye” (1977) stb. A konferencia meghívottjai neves amerikai szakemberek voltak, minden alkalom igehirdetéssel végződött. A konferencia anyaga először füzetekben jelent meg, amelyek rendszerint az előadásokon túl a hozzászólásokat is tartalmazták. E füzetek anyaga négy vaskos kötetben látott napvilágot. A sorozat ezt a címet viseli: *Encounters With Luther* (Találkozások Lutherrel).

Isten udvari bolondja (Martin – God’s Court Jester), amely először Luther Márton születésének 500. évfordulójára jelent meg, e több évtizedes előadói, kutatói és tudományos szervezői munka szintézise. Gritsch könyve alapvető egyháztörténeti szakmunka, amely ugyanakkor jól illusztrálja azt is, hogy – noha mindig is kísértette az egyháztörténetet, hogy a könnyebb ellenállás felé menjen és a világi történettudomány szolgálóleánya legyen – igazán jó egyháztörténetet csak kiforrott teológiai nézőpontból lehet írni. Az *Isten udvari bolondja* is annak köszönheti elsősorban sikerét, hogy szerzője néhány évvel korábban az ökumenikus beállítottságú rendszer teológussal, Robert Jensonnal – immár három évtizede népszerű – egyetemi tankönyvet írt a hitvallási iratok történetéről és teológiájáról Amerikában.

Az *Isten udvari bolondja* több olvasói réteget szólít meg: a laikus érdeklődőt és a tudományos szakembert egyszerre. Az igazi egyháztörténet, mint az előbb mondtuk, teológiai alapokon nyugszik, a jó teológiai munka viszont mindig az elsődleges szövegeken. Eric W. Gritsch a lutheri életművet belülről ismeri, úgy ír Lutherről, hogy közben Luthert beszélgeti. Könyve ezért a magyar olvasók számára egyúttal kalauz is a hatalmas Luther-életműben: a weimari kritikai kiadás 65, az amerikai kiadás 55 számozott kötetet tesz ki. E szövegközpontúságával a szerző tehát további kutatásra serkent. Hatalmas jegyzetanyaga és bibliográfiája egyértelműen kincseshánya világi kutatóknak és teológusoknak.

A könyv számos értékei között a kiegyensúlyozott beállítást kell először megemlítenünk. Érdekes először a könyv architektúráját szemügyre vennünk: három nagy részből áll, mindegyik rész négy fejezetből, mindegyik fejezet három alfejezetből. Három szóval jellemezhetjük: korrekt, kritikus, szolidáris. Az első rész – a „Történelmi arcél” – kronológiai szempont alapján tekinti végig Luther életét. Korrekt mó-

don feltárja, jól megragadja, gazdagon dokumentálja s ugyanakkor olvasmányosan mutatja be a drámai életmű jelentős állomásait. A második rész kritikusan viszonyul a „Nyugtalanító hagyaték”-hoz. Ugyanis a lutheri életműnek valóban vannak számkra igen neuralgikus pontjai. Írásértelmezése forradalmi, de ma a történeti kutatás jegyében sok szempontból másképpen nyúlunk a szövegekhez. Hermeneutikájában Luther sokszor még magához sem következetes: például elvileg elutasítja az allegorizálást, a gyakorlatban azonban nem tud megválni tőle. A kettős birodalom lutheri tanításában is vannak olyan gondolatok, amelyek az elmúlt évszázadok alatt sok félreértésre adtak okot: a lutheránusok apolitikusságát, „kvietizmusát” magyarázták erre hivatkozva. Az életmű legneuralgikusabb pontja vitathatatlanul Luthernek a zsidókhöz való viszonya. Ronald Bainton írta híres könyvében: nagy kár, hogy Luther nem néhány évvel korábban halt meg, hiszen akkor nem maradt volna ránk Luthernek a zsidóság ellen írt förmedvénye, amit minden ép lelkű lutheránus jogosan szégyell. Ugyanakkor Luther korának embere is volt, s a kereszténységben mindig is erős volt az antijudaizmus. Gritsch azonban elutasítja azokat a nézeteket, amelyek Luthert Hitler előfutáraként emlegetik, s rámutat, hogy Luthernél nem biológiai antiszemitizmusról, hanem teológiai antijudaizmusról kell beszélünk. Végezetül Gritsch bátran szembenéz azzal a magyar nyelven is jól ismert Erik Erikson-féle elmélettel, amely Luthert egyoldalúan a pszichoanalízis segítségével mutatja be, s a reformátor és az egyház konfliktusát Luthernek az apja elleni lázadására vezeti vissza.

A tézis-antitézist követő, „Ökumenikus örökség” címet viselő harmadik rész kétségtelenül Gritsch nagyszerű és gyönyörű szintézise. A „Krisztocentrikus teológia” a hit általi megigazulásról, a „Kereszt alakú egyház” című fejezet pedig a Krisztuskövető nép elengedhetetlen szenvedéséről, a keresztény élet kibontakozásáról és – hogy a kezdetekhez ismét visszakanyarodjunk – Luther életéről szól.

Eric W. Gritsch több tanulmányában is foglalkozott Luther humorával, aki *A német nemzet keresztyén nemességéhez* című könyvében önmagát „udvari bolondnak”, Isten bohócának nevezte. Pál apostol a Korinthusiakhoz írt első levelének elején beszél az igehirdetés, a kereszt bolondságáról. A világ és Isten értékrendje diametrális ellentétben van egymással. Ami az embernek bölcsesség, az Istennek bolondság, ami Istennek bölcsesség – az az embernek bolondság. „Azokat választotta ki az Isten, akik a világ szemében bolondok, hogy megszégyenítse a bölcseseket, és azokat választotta ki, akik a világ szemében erőtlének, hogy megszégyenítse az erőseket.” Luther teocentrikus világképében Isten a Nagy Játékos, a Nagy Rendező, a Nagy Dramaturg: a bölcseseket elveszíti, a bolondokat felmagasztalja, az erőtlenekeket kiválasztja, az erőseket megszégyeníti. Kegyelme és bölcsességét a kereszt gyalázatába és bolondságába rejti: önmaga ellentétének látszatába. A történelem *larva dei*, Isten álarca, ahol minden olyan, mint egy maszkabálban: a nagyokosok és a nagy

bölcsek között a csörgősipkás udvari bolond rikkantja a királynak egyedül az igazat. Ám őt megvetik, és senki sem figyel rá.

Minden emberi hibájával és bűnével együtt Luther mégiscsak ilyen bolond volt Isten udvarában. A történelem egy pontján használni tudta őt az Isten.

Gritsch könyve igen jó visszhangot váltott ki két évtizeddel ezelőtt, amikor először megjelent Amerikában. A kritikusok méltatták a szerző friss és eredeti hangját, tág ölelésű és mégis markáns koncepcióját, tudományos felkészültségét, olvasmányos stílusát, a táblázatok és a kronológia használhatóságát, s nem utolsósorban a szerző témához illő, finom humorát. Gritsch „korunk perspektívájából” nézett vissza fél évezred távlatába, innen tette fel szerencsésen megfogalmazott kérdéseit. A válaszok emberközelbe hoztak egy talányos személyt, aki viszont mindezért cserébe istenközelbe hozhatja e könyv olvasóját. Mint egykor, úgy ma is.

IFJ. DR. FABINY TIBOR

RÖVIDÍTÉSEK

- ARG *Archiv für Reformationsgeschichte*. Bertelsman, Gütersloh, 1903–
- BC *The Book of Concord*. Ford. és kiad. Theodore G. Tappert. Fortress Press, Philadelphia, 1959.
- BS *Die Bekenntnisschriften der evangelisch-lutherischen Kirche*. 3., átdolg. kiad. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1930.
- CR *Corpus Reformatorum. Philippi Melancthon's Opera*. Kiad. Carl B. Bretschneider – H. E. Bindseil. Schwetschke, Halle, 1834–1860.
- DRTA.JR *Deutsche Reichstagsakten unter Kaiser Karl V. Jüngere Reihe*. Kiad. Historische Kommission bei der Bayrischen Akademie der Wissenschaften. Gotha, 1893–. Fotomechanikus reprint. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1967.
- EA var *D. Martini Lutheri opera latina varii argumenti ad reformationis historiam imprimis pertinenta*. Heyder & Zimmer, Frankfurt–Erlangen, 1865–1873.
- KK *Konkordia könyv. Az evangélikus egyház hitvallási iratai*. 2 köt. Evangélikus Egyetemes Sajtóosztály, Budapest, 1957.
- LW *Luther's Work*. Amerikai kiadás. Kiad. Jaroslav Pelikan – Helmut Lehmann. Fortress Press – Concordia Publishing House, Philadelphia–St. Louis, 1955–
- LWC Jaroslav Pelikan: *Luther the Expositor*. Luther's Works, Companion Volume. Concordia Publishing House, St. Louis, 1959.
- MA Carl Mirbt és Kurt Aland (szerk.): *Quellen zur Geschichte des Papsttums und des römischen Katholizismus*. 1. köt. 6. kiad. J. C. B. Mohr, Tübingen, 1967.
- MLM Masznyik Endre (szerk.): *Dr. Luther Márton művei*. 6 kötet. Wigand K. F. Könyvnyomdája, Pozsony, 1904–1914.
- SD Otto Scheel (szerk.): *Dokumente zu Luthers Entwicklung bis 1519*. 2., átdolg. kiad. J. C. B. Mohr, Tübingen, 1929.
- SJ Preserved Smith – Charles M. Jacobs (szerk.): *Luther's Correspondence*. 2 köt. Muhlenberg, Philadelphia, 1913–18.
- SML Otto Scheel: *Martin Luther. Vom Katholizismus zur Reformation*. 2 köt. 3., átdolg. kiad. J. C. B. Mohr, Tübingen, 1917–1921.
- TRE *Theologische Realenzyklopädie*. Szerk. Gerhard Krause – Gerhard Müller. Walter De Gruyter, Berlin–New York, 1976–
- WA *Luther's Werke*. Kritische Gesamtausgabe. (Schriften.) Böhlau, Weimar, 1833–
- WA.BR *Luther's Werke*. Kritische Gesamtausgabe. Briefwechsel. Böhlau, Weimar, 1930–
- WA.DB *Luther's Werke*. Deutsche Bibel. Böhlau Nachfolger, Weimar, 1906–1961.
- WA.TR *Luther's Werke*. Tischreden. Böhlau Nachfolger, Weimar, 1912–1921.

BIBLIOGRÁFIA

(L. még a rövidítéseket a 312. oldalon.)

- Aland, Kurt: *Martin Luther's 95 Theses. With the Pertinent Documents from the History of the Reformation*. Ford. P. J. Schroeder. Concordia Publishing House, St. Louis–London, 1967.
- Aland, Kurt: Der deutsche Luther. *Luther* 51 (1980) 115–129. o.
- Althaus, Paul: *The Theology of Martin Luther*. Ford. Robert C. Schultz. Fortress Press, Philadelphia, 1966.
- Althaus, Paul: *The Ethics of Martin Luther*. Ford. Robert C. Schultz. Fortress Press, Philadelphia, 1972.
- Asendorf, Ulrich: *Eschatologie bei Luther*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1967.
- Asheim, Ivar (szerk.): *The Church, Mysticism, Sanctification and the Natural in Luther's Thought. Lectures Presented to the Third International Congress on Luther Research, Järvenpää, Finland. August 11–16, 1966*. Fortress Press, Philadelphia, 1967.
- Atkinson, James: *The Trial of Luther*. Stein & Day, New York, 1971.
- Bainton, Roland H.: The Left Wing of the Reformation. *Journal of Religion* 21 (1941) 124–134. o.
- Bainton, Roland H.: *Here I Stand. A Life of Martin Luther*. Abingdon & Cokesbury, New York, 1950.
- Bainton, Roland H.: *The Travail of Religious Liberty*. Westminster Press, Philadelphia, 1951.
- Bainton, Roland H.: Luther on Birds, Dogs and Babies. In: *Martin Luther Lectures*. 1. köt. *Luther Today*. Szerk. Roland H. Bainton et al. Luther College Press, Decorah, 1957. 3–12. o.
- Bainton, Roland H.: Luther's Attitudes on religious Liberty. In: *Collected Papers in Church History*. 2. köt. *Studies on the Reformation*. Beacon Press, Boston, 1963. 20–45. o.
- Bainton, Roland H.: Katherine von Bora. In: *Women of the Reformation in Germany and Italy*. Augsburg Publishing House, Minneapolis, 1971. 23–43. o.
- Bainton, Roland H.: Psychiatry and History. An Examination of Erikson's „Young Man Luther”. In: *Psychohistory and Religion. The Case of Young Man Luther*. Szerk. Roger A. Johnson. Fortress Press, Philadelphia, 1977. 19–56. o.
- Bainton, Roland H.: Luther, Begin and the Jews. *Christianity and Crisis* 41, Nr. 10 (1985. okt. 5.) 258., 270–271. o.
- Baron, Salo W.: *A Social and Religious History of the Jews*. 13. köt. *Inquisition, Renaissance, and Reformation*. Columbia University Press, New York, 1969.

- Barth, Hans-Martin: *Der Teufel und Jesus Christus in der Theologie Martin Luthers*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1967.
- Barth, Karl: Lutherfeier 1933. *Theologische Existenz heute* 4 (1933). Chr. Kaiser, München.
- Barth, Karl: *Eine Schweizer Stimme. 1938–1945*. Evangelischer Verlag, Zollikon–Zürich, 1948.
- Bauer, Karl: *Die Wittenberger Universitätstheologie und die Anfänge der deutschen Reformation*. Mohr, Tübingen, 1928.
- Baumer, Remigius (szerk.): *Lutherprozess und Lutherbann. Vorgeschichte, Ergebnis, Nachwirkung*. Aschendorff, Münster, 1972.
- Baylor, Michael G.: *Action and Person. Conscience in Late Scholasticism and the Young Luther*. Brill, Leiden, 1977.
- Beer, Theobald: *Der fröhliche Wechsel und Streit. Grundzüge der Theologie Luthers*. 2 köt. St. Benno Verlag, Leipzig, 1974.
- Beintker, Horst: *Die Überwindung der Anfechtung bei Luther*. Evangelische Verlagsanstalt, Berlin, 1954.
- Beintker, Horst: Anfechtung III. Reformation und Neuzeit. TRE 2. köt. 695–708. o.
- Benrath, Gustav A.: Ablass. TRE 1. köt. 347–367. o.
- Berggrav, Eivind: *Man and State*. Ford. George Aus. Muhlenberg Press, Philadelphia, 1951.
- Bizer, Ernst: *Studien zur Geschichte des Abendmahlsstreits im 16. Jahrhundert*. Gütersloh, 1940. Reprint: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1962.
- Blanke, Fritz: *Luthers Humor. Scherz und Schalk in Luthers Seelsorge*. Furche Verlag, Hamburg, 1957.
- Blankenburg, Walter: Luther und die Musik. *Luther* 28 (1957) 14–27. o.
- Bluhm, Heinz: *Martin Luther. Creative Translator*. Concordia, St. Louis, 1965.
- Bodenstein, Walter: *Die Theologie Karl Holls im Spiegel des antiken und reformatorischen Christentums*. W. de Gruyter, Berlin, 1968.
- Boehmer, Heinrich: Luthers Ehe. *Lutherjahrbuch* 7 (1925) 40–76. o.
- Boehmer, Heinrich: *Luther and the Reformation in the Light of Modern Research*. Ford. E. S. G. Potter. G. Bell and Sons, London, 1930.
- Boehmer, Heinrich: *Der junge Luther*. 3. kiad. Átdolg. Heinrich Bornkamm. Koehler & Amelang, Leipzig, 1939.
- Boehmer, Heinrich: *Martin Luther. Road to Reformation*. Ford. John W. Doberstein – Theodore. G. Tappert. Muhlenberg Press, Philadelphia, 1957.
- Boehmer, Julius (kiad.): *Luthers Ehebuch. Was Martin Luther Eheleuten und Eltern zu sagen hat. Ein Buch zur Geschichte und Geschlechterfrage*. Johann Hertmann, Zwickau, 1935.
- Bogdahn, Martin: *Die Rechtsfertigungslehre Luthers im Urteil der neueren katholischen Theologie. Möglichkeiten und Tendenzen der katholischen Lutherdeutung in evangelischer Sicht*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1971.
- Bonhoeffer, Dietrich: *No Rusty Swords. Letters, Lectures and Notes. 1928–1936*. Ford. Edwin H. Robertson – John Bowden. Harper & Row, New York, 1965.
- Bornkamm, Heinrich: Luther und sein Vater. Bemerkungen zu Erik H. Erikson, „Young Man Luther. A Study in Psychoanalysis and History”. In uő: *Luther. Gestalt und Wirkungen. Gesammelte Aufsätze*. Gerd Mohn, Gütersloh, 1975. 11–32. o.

- Bornkamm, Heinrich: Luther und sein Landesherr Kurfürst Friedrich der Weise. In uő: *Gesammelte Aufsätze*. 33–38. o.
- Bornkamm, Heinrich: Luther als Schriftsteller. In uő: *Gesammelte Aufsätze*. 39–64. o.
- Bornkamm, Heinrich: Das Wort Gottes bei Luther. In uő: *Gesammelte Aufsätze*. 147–186. o.
- Bornkamm, Heinrich: What is the Church? In uő: *Luther's World of Thought*. Ford. Martin H. Bertram. Fortress Press, Philadelphia, 1958. 134–155. o.
- Bornkamm, Heinrich: The Nation. In uő: *Luther's World of Thought*. 218–236. o.
- Bornkamm, Heinrich: The State. In uő: *Luther's World of Thought*. 237–257. o.
- Bornkamm, Heinrich: *Luther's Doctrine of the two Kingdoms*. Ford. Karl H. Hertz. Fortress Press, Philadelphia, 1966.
- Bornkamm, Heinrich: *Thesen und Thesenanschlag Luthers*. A. Töppelmann, Berlin, 1967.
- Bornkamm, Heinrich: *Luther and the Old Testament*. Ford. Eric W. Gritsch – Ruth C. Gritsch. Szerk. Victor I. Gruhn. Fortress Press, Philadelphia, 1969.
- Bornkamm, Heinrich: *Luther im Spiegel der deutschen Geistesgeschichte. Mit ausgewählten Texten von Lessing bis zur Gegenwart*. 2., átdolg. kiad. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1970.
- Bornkamm, Heinrich: *Luther in der Mitte seines Lebens. Das Jahrzehnt zwischen dem Wormser und dem Augsburger Reichstag*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1979. *Luther in Mid-Career. 1521–1530*. Fortress Press, Philadelphia, 1983.
- Borth, Wilhelm: *Die Luthersache, 1517–24. Die Anfänge der Reformation als Frage von Politik und Recht*. Matthiesen Verlag, Lübeck, 1970.
- Brandenburg, Albert: *Die Zukunft des Martin Luthers. Luther, Evangelium und die Katholizität*. J. Stande – Aschendorff, Kassel–Münster, 1977.
- Brandenburg, Albert – Gritsch, Eric W.: Luther's Success and Failure as a Reformer of the Church. Disputation. In: *Luther und die Theologie der Gegenwart. Referate und Berichte des Fünften Internationalen Kongresses für Lutherforschung, Lund, Schweden, 1977. aug. 4–20*. Szerk. Leif Grane – Bernhard Lohse. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1980. 97–111. o.
- Brandi, Karl (szerk.): *Der Augsburger Religionsfriede vom 25. September 1555*. 2. kiad. G. Himmer, München, 1927.
- Brandi, Karl: *The Emperor Charles V. The Growth and Destiny of a Man and of a World Empire*. Ford. C. V. Wedgewood. Jonathan Cape, New York, 1965. London, 1939.
- Brecht, Martin: Der rechtfertigende Glaube an das Evangelium von Jesus Christus als Mitte von Luthers Theologie. *Zeitschrift für Kirchengeschichte* 89 (1978) 45–47. o.
- Brecht, Martin: *Martin Luther. Sein Weg zur Reformation, 1483–1521*. Calwer Verlag, Stuttgart, 1981.
- Brecht, Martin: Der Schimpfer Luther. *Luther* 52 (1981) 97–113. o.
- Bring, Ragnar: Der paulinische Hintergrund der lutherischen Lehre von den zwei Reichen. *Studia Theologica* 27 (1973) 107–126. o.
- Brosseder, Johannes: *Luthers Stellung zu den Juden im Spiegel seiner Interpretation*. M. Huber, München, 1972.
- Brunner, Peter: *Nicholaus von Amsdorf als Bischof von Naumburg. Eine Untersuchung zur Gestalt des evangelischen Bischofsamtes*. Gerd Mohn, Gütersloh, 1961.

- Brunner, Peter: Die Reformation Martin Luthers als kritische Frage an die Zukunft. *Fuldaer Hefte* 18 (1968) 60–83. o.
- Buchwald, Georg – Kawerau, Gustav (szerk.): *Luther Kalendarium. Verzeichnis von Luthers Schriften*. 2., átdolg. kiad. M. Heinsius, az Eher & Sievers jogutódja, Leipzig, 1929.
- Buszin, W. E.: Luther on Music. *Musical Quarterly* 32 (1946) 80–97. o.
- Carlson, Edgar M.: *The Reinterpretation of Luther*. Muhlenberg Press, Philadelphia, 1948.
- Clasen, Martin (kiad.): *Luther-Nachkommenbuch, 1525–1960*. A. Starke, Limburg, 1960.
- Cochlaeus, Johannes: *Commentaria de actis et scripturis Martini Lutheri*. Mainz, 1549. Másolat a gettysburgi könyvtárban.
- Cranz, Ferdinand E.: *An Essay on the Development of Luther's Thought on Justice, Law and Society*. Harvard Univ. Press, Cambridge, Massachusetts, 1959.
- Davies, Rupert E.: *The Problem of Authority in the Continental Reformers. Luther, Zwingli and Calvin*. Epworth Press, London, 1946.
- Delius, Hans Ulrich: Zu Luthers historischen Quellen. *Lutherjahrbuch* 42 (1975) 71–125. o.
- Denifle, Heinrich: *Luther und Luthertum in der ersten Entwicklung, quellenmässig dargestellt*. F. Kirchheim, Mainz, 1904.
- Deutelmoser, Arnold: *Luther. Staat und Glaube*. Diederichs, Jena, 1937.
- Dickens, A. G.: *The German Nation and Martin Luther*. Harper & Row, New York, 1974.
- Dieck, Alfred: Luthers Schaffenkraft. *Luther* 27 (1956) 35–39. o.
- Döllinger, Ignaz: *Die Reformation, ihre innere Entwicklung und ihre Wirkungen im Umfang des Lutherischen Bekenntnisses*. 3 köt. Minerva, Frankfurt am Main, 1962. Az 1846–48-as kiadás újanyomása.
- Dörries, Hermann: Luther und das Widerstandsrecht. In: *Wort und Stunde*. 3. köt. *Beiträge zum Verständnis Luthers*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1895. 195–270. o.
- Dreus, Paul: *Die Disputationen Dr. Martin Luthers*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1895.
- Duchrow, Ulrich – Hoffman, Heiner (szerk.): *Die Vorstellung von zwei Reichen und Regimenten bis Luther*. Gerd Mohn, Gütersloh, 1972.
- Duchrow, Ulrich: *Two Kingdoms. The Use and Misuse of a Lutheran Theological Concept*. Lutheránus Világszövetség, Genf, 1977.
- Ebeling, Gerhard: Sola Scriptura and Tradition. In uő: *The Word of God and Tradition*. Ford. S. H. Hooke. Fortress Press, Philadelphia, 1964. 102–147. o.
- Ebeling, Gerhard: Das Problem des Natürlichen bei Luther. In: *The Church, Mysticism, Sanctification and the Natural in Luther's Thought*. Szerk. Ivar Asheim. Fortress Press, Philadelphia, 1967. 169–79. o.
- Ebeling, Gerhard: *Evangelische Evangelienauslegung. Eine Untersuchung zu Luthers Hermeneutik*. 1942. Reprint: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1969.
- Ebeling, Gerhard: *Luther. An Introduction to His Thought*. Ford. R. A. Wilson. Fortress Press, Philadelphia, 1970. (Magyarul: *Luther. Bevezetés a reformátor gondolkodásába*. Ford.

- Szita Szilvia. Magyarországi Luther Szövetség, Budapest, 1997. /Magyar Luther Könyvek 6./
- Ebeling, Gerhard: Die Anfänge von Luthers Hermeneutik. In uő: *Lutherstudien*. 1. köt. Mohr, Tübingen, 1971. 1–68. o.
- Ebeling, Gerhard: Luthers Psalterdruck vom Jahre 1513. In uő: *Lutherstudien*. 1. köt. 69–131. o.
- Ebeling, Gerhard: Luther und die Bibel. In uő: *Lutherstudien*. 1. köt. 286–301. o.
- Ebeling, Gerhard: Luther und der Anbruch der Neuzeit. In uő: *Wort und Glaube. Gesammelte Aufsätze*. 3. köt. Mohr, Tübingen, 1975. 29–59. o.
- Ebeling, Gerhard: *Lutherstudien*. 2. köt. *Disputatio de homine*. Mohr, Tübingen, 1977.
- Ebon, Martin (ford.): *The last days of Luther by Justus Jonas, Michael Coelius and Others*. Doubleday & Co., Garden City, 1970.
- Ebstein, Wilhelm: *Dr. Martin Luthers Krankheiten und deren Einfluss auf seinen körperlichen Zustand*. Enke, Stuttgart, 1908.
- Edwards, Mark U.: *Luther and the False Brethren*. Stanford University Press, Stanford, 1975.
- Elert, Werner: Deutschrechtliche Züge in Luthers Rechtfertigungslehre. *Zeitschrift für systematische Theologie* 12 (1935) 22–35. o.
- Elliger, Walter: *Thomas Münzer. Leben und Werk*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1975.
- Elton, G. R.: *Reformation Europe 1517–1559*. Harper & Row, New York, 1966.
- Erikson, Erik H.: *Young Man Luther. A Study in Psychoanalysis and History*. Norton, New York, 1958. (Magyarul: *A fiatal Luther és más írások*. Ford. Erős Ferenc – Pető Katalin. Gondolat, Budapest, 1991.)
- Eschenhagen, Edit: Beiträge zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte der Stadt Wittenberg in der Reformationszeit. *Lutherjahrbuch* 9 (1927) 9–118. o.
- Evans, Robert F.: *Pelagius. Inquiries and Reappraisals*. Seabury Press, New York, 1968.
- Fabian, Ekkehard: *Die Entstehung des schmalkaldischen Bundes und seiner Verfassung 1524/29–1531/35*. Magánkiadás, Tübingen, 1962.
- Fagerberg, Holsten: Amt IV. Reformationszeit. TRE 2. köt. 552–574. o.
- Fagerberg, Holsten: *Bekenntnis, Kirche und Amt in der deutschen konfessionellen Theologie des 19. Jahrhunderts*. Lundequistka Bokhandeln, Uppsala, 1952.
- Faulkner, John A.: Luther and the Bigamous Marriage of Philip of Hesse. *American Journal of Theology* 17 (1913) 206–31. o.
- Fischer-Galati, Stephen: Ottoman Imperialism and the Religious Peace of Nürnberg. ARG 47 (1956) 160–79. o.
- Forde, Gerhard O.: The Exodus From Virtue to Grace. Justification by Faith Today. *Interpretation* 34 (1980) 32–44. o.
- Forde, Gerhard O.: *Justification By Faith – a Matter of Death and Life*. Fortress Press, Philadelphia, 1982.
- Forell, George W.: Luther and the War Against the Turks. *Church History* 14 (1945) 256–71. o.

- Forell, George W.: Luther and Conscience. In: *Encounters With Luther*. 1. köt. *Lectures, Discussions and Sermons at the Martin Luther Colloquia 1970–74*. Kiad. Eric W. Gritsch. Institute for Luther Studies, Gettysburg, 1980. 218–235. o.
- Franz, Günther: *Der deutsche Bauernkrieg*. 6. kiad. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1962.
- Franz, Günther (szerk.): *Quellen zur Geschichte des Bauernkrieges*. R. Oldenburg, München, 1963.
- Franz, Günther: *Thomas Münzer. Schriften und Briefe. Kritische Gesamtausgabe*. Gerd Mohn, Gütersloh, 1968.
- Freund, Michael: Zur Geschichte der Lutherrose. *Luther* 42 (1972) 37–39. o.
- Friedensburg, Walter: Die Reformation und der Reichstag zu Speyer 1526. *Lutherjahrbuch* 8 (1926) 120–195. o.
- Fries, Heinrich: Das Grundanliegen der Theologie Luthers in der Sicht der katholischen Theologie der Gegenwart. In: *Wandlungen des Lutherbildes*. Kiad. Karl Forster. Echter Verlag, Würzburg, 1966. 157–191. o.
- Friesen, Abraham: *Reformation and Utopia. The Marxist Interpretation of the Reformation and Its Antecedents*. Franz Steiner, Wiesbaden, 1974.
- Gebhardt, Bruno: *Die Gravamina der deutschen Nation gegen den römischen Hof*. Breslau, 1884.
- Gerrisch, Brian A.: *Grace and Reason. A Study in Luther's Theology*. Clarendon Press, Oxford, 1962.
- Gloge, Gerhard: Die Grundfrage der Reformation Heute. *Kerygma und Dogma* 12 (1966) 1–3. o.
- Grane, Leif: *Modus Loquendi Theologicus. Luthers Kampfum die Erneuerung der Theologie (1515–1518)*. Brill, Leiden, 1975.
- Grane, Leif: Lutherforschung und Geistesgeschichte. Auseinandersetzung mit Heiko A. Oberman. ARG 68 (1977) 302–315. o.
- Grane, Leif: Luther und das Luthertum. *Zeitschrift für Kirchengeschichte* 89 (1978) 36–44. o.
- Grane, Leif: Luther und Latomus. In: *Luther und die Theologie der Gegenwart*. Szerk. Grane-Lohse. 170–177. o.
- Grane, Leif: Luther, Baptism and Christian Formation. In: *Encounters with Luther*. 2. köt. *Lectures, Discussions and Sermons at the Martin Luther Colloquia 1975–79*. Szerk. Gritsch, Eric W. Institute for Luther Studies, Gettysburg, 1982. 189–198. o.
- Grane, Leif – Lohse, Bernhard (szerk.): *Luther und die Theologie der Gegenwart. Referate und Berichte des Fünften Internationalen Kongress für Lutherforschung, Lund, Schweden, 14–20. August, 1977*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1980.
- Grimm, Harold J.: Luther's Contributon to Sixteenth Century Organization of Poor Relief. ARG 61 (1971) 222–233. o.
- Grisar, Hartmann: *Luther*. 3 köt. Herdersche Buchhandlung, Frieburg im Breisgau, 1911–12.
- Grisar, Hartmann: *Luther. His Life and Work*. Ford. E. M. Lammond. Szerk. Luigi Capadelta. Herder, St. Louis, 1930.

- Gritsch, Eric W.: *Reformer Without a Church. The Life and Thought of Thomas Münzer (1488?–1525)*. Fortress Press, Philadelphia, 1967.
- Gritsch, Eric W.: Luther and Violence. A Reappraisal of a Neuralgic Theme. *The Sixteenth Century Journal* 3 (1972) 37–55. o.
- Gritsch, Eric W.: Luther und die Schwärmer. Verworfenene Anfechtung? Zum 50. Todesjahr Karl Holl's. *Luther* 3 (1976) 105–121. o.
- Gritsch, Eric W.: Infant Communion. What Shape Tradition? *Academy* (The Lutheran Academy of Scholarship) 36 (1979) 85–108. o.
- Gritsch, Eric W.: The Ministry in Luther's Theological Perspective. In: *Encounters With Luther*. 1. köt. Szerk. Eric W. Gritsch. Institute for Luther Studies, Gettysburg, 1982. 180–194. o.
- Gritsch, Eric W.: Luther's Catechism of 1529. Whetstones of the Church. In uő (szerk.): *Encounters With Luther*. 2. köt. 237–248. o.
- Gritsch, Eric W. – Jenson, Robert W.: *Lutheranism. The Theological Movement and Its Confessional Writings*. Fortress Press, Philadelphia, 1976.
- Günter, Wolfgang: *Martin Luthers Vorstellung von der Reichsverfassung*. Aschendorff, Münster, 1976.
- Gurlitt, Willibald: Johannes Walter und die Musik der Reformationszeit. *Lutherjahrbuch* 15 (1933) 1–101. o.
- Haendler, Gert: *Luther on Ministerial Office and Congregational Function*. Ford. Ruth C. L. Gritsch. Szerk. Eric W. Gritsch. Fortress Press, Philadelphia, 1981.
- Haikola, Lauri: Luther und das Naturrecht. In: *Vierhundertfünfzig Jahre lutherische Reformation, 1517–1967. Festschrift für Franz Lau zum 60. Geburtstag*. Szerk. Helmar Junghans et al. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1967. 126–134. o.
- Haile, Harry G.: The Great Martin Luther Spoof, or, Philosophical Limits to Knowledge. *Yale Review* 67 (1978) 236–246. o.
- Haile, Harry G.: *Luther. An Experiment in Biography*. Doubleday & Co., New York, 1980.
- Halder, Annemarie: *Das Harnsteinleiden Martin Luthers*. Disszertáció. Urologische Klinik, München, 1969.
- Hall, S.: The Common Chest Concept. Luther's Contribution to 16th Century Poor Relief. *Social Thought* 5 (1979) 43–53. o.
- Harley, W. N.: *Little Journeys With Martin Luther*. Hans Luft, Columbus, Ohio, 1916.
- Hasler, August: *Luther in der katholischen Dogmatik*. Hueber Verlag, München, 1968.
- Hauffen, Adolf: Husz eine Gans – Luther ein Schwan. *Prager deutsche Studien* 9 (1908) 1–28. o.
- Headley, John M.: *Luther's View of Church History*. Yale University Press, New Haven–London, 1963.
- Hegel, Georg W. F.: *Werke*. 20. köt. *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie*. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1971. (Magyarul: *Előadások a filozófia történetéről*. 2 köt. Ford. Szemere Samu. 2. kiad. Zrínyi, Budapest, 1977.)
- Heick, Otto W.: The Just Shall Live By Faith. *Concordia Theological Monthly* 43 (1972) 579–590. o.

- Hendrix, Scott H.: *Luther and the Papacy. Stages in a Reformation Conflict*. Fortress Press, Philadelphia, 1981.
- Hendrix, Scott H.: Martin Luther und Albrecht von Mainz. *Lutherjahrbuch* 49 (1982) 96–114. o.
- Henning, Gerhard: *Cajetan und Luther. Ein historischer Beitrag zur Begegnung von Tomismus und Reformation*. Calwer Verlag, Stuttgart, 1966.
- Herte, Adolf: *Das katholische Lutherbild im Bann der Lutherkommentare des Cochlaeus*. 3 köt. Aschendorff, Münster, 1943.
- Hertz, Karl H. (szerk.): *Two Kingdoms and One World. A Sourcebook in Christian Social Ethics*. Augsburg Publishing House, Minneapolis, 1976.
- Hillebrand, Hans J.: Thomas Münzer's Last Tract Against Luther. *The Mennonite Quarterly Review* 38 (1964) 20–36. o.
- Hillebrand, Hans J.: The Spread of the Protestant Reformation of the Sixteenth Century. A Historical Case Study in the Transfer of Ideas. *The South Atlantic Quarterly* 67 (1968) 265–286. o.
- Hillerdal, Gunnar: Römer 13 und Luthers Lehre von den zwei Reichen. *Lutherische Rundschau* 13 (1963) 17–34. o.
- Hoffmann, Bengt: *The Theologia Germanica of Martin Luther. Translation, Introduction and Commentary*. Paulist Press, New York–Ramsey–Toronto, 1980.
- Holborn, Louise W.: Printing and the Growth of a Protestant Movement in Germany From 1517 to 1524. *Church History* 11 (1942) 123–137. o.
- Holl, Karl: Die Rechtfertigungslehre in Luthers Vorlesung über den Römerbrief mit besonderer Rücksicht auf die Frage der Heilsgewissheit. In uő: *Gesammelte Aufsätze zur Kirchengeschichte*. 1. köt. *Luther*. 4. és 5. kiad. Mohr, Tübingen, 1927. 111–154. o.
- Holl, Karl: Luthers Bedeutung für den Fortschritt der Auslegungskunst. In uő: *Gesammelte Aufsätze*. 1. köt. 154–182. o.
- Holl, Karl: *The Cultural Significance of the Reformation*. Ford. Karl Hertz – Barbara Hertz – John H. Lichtblau. Meridian, New York, 1959.
- Holl, Karl: Luther on Luther. Ford. H. C. Erik Middlefort. In: *Interpreters of Luther. Essays in Honor of Wilhelm Pauck*. Fortress Press, Philadelphia, 1968. 9–34. o.
- Holl, Karl: *What Did Luther Understand by Religion?* Szerk. James L. Adams – Walter F. Bense. Ford. Fred W. Meuser – Walter R. Wietzke. Fortress Press, Philadelphia, 1977.
- Holl, Karl: *The Reconstruction of Morality*. Szerk. James L. Adams – Walter F. Bense. Ford. Fred W. Meuser – Walter R. Wietzke. Augsburg Publishing House, Minneapolis, 1979.
- Holmio, Armas, K. E.: *The Lutheran Reformation and the Jews. The Birth of the Protestant Jewish Mission*. Finnish Lutheran Book Concern, Hancock, 1949.
- Höss, Irmgard: Georg Spalatin's Verhältnis zu Luther und zur Reformation. *Luther* 31 (1960) 67–80. o.
- Huizinga, Johan: *The Waning of the Middle Ages*. Doubleday & Co., New York, 1956. (Magyarul: *A középkor alkonya*. Ford. Szerb Antal. Magyar Helikon, Budapest, 1976.)
- Hutten, Ulrich von (szerk.): *On the Eve of the Reformation. „Letters of Obscure Men.”* Ford. Francis G. Stokes. Harper & Row, New York, 1964.
- Hyma, Albert: *The Brethren of the Common Life*. Wm. B. Eerdmans, Grand Rapids, 1950.

- Ihlenfeld, Kurt: Martin Luther und Lucas Cranach. *Luther* 44 (1973) 42–44. o.
- Immenkötter, Herbert: *Die Confutatio der Confessio Augustana vom 3. August, 1530*. Aschendorff, Münster, 1979.
- Iserloh, Erwin: Luthers Stellung in der theologischen Tradition. In: *Wandlungen des Lutherbildes*. Szerk. Karl Forster. Echter Verlag, Würzburg, 1966. 15–37. o.
- Iserloh, Erwin: *The Theses Were Not Posted. Luther Between Reform and Reformation*. Ford. Jared Wicks. Beacon Press, Boston, 1968.
- Iserloh, Erwin: Aufhebung des Lutherbannes? Kirchengeschichtliche Überlegungen zu einer aktuellen Frage. In: *Lutherprozess und Lutherbann*. Szerk. Remigius Baumer. Aschendorff, Münster, 1972. 69–80. o.
- Iserloh, Erwin: *Luther und die Reformation. Beiträge zu einem ökumenischen Lutherverständnis*. Pattloch, Aschaffenburg, 1974.
- Jansen, Reiner: *Studien zu Luthers Trinitätslehre*. Lang, Frankfurt am Main, 1976.
- Jedin, Hubert: Wandlungen des Lutherbildes in der katholischen Geschichtsschreibung. In: *Wandlungen des Lutherbildes*. Szerk. Karl Forster. Echter Verlag, Würzburg, 1966. 77–101. o.
- Jensen, de Lamar (szerk.): *Confrontation at Worms. Martin Luther and the Diet of Worms*. Brigham Young University Press, Provo, 1973.
- Jenson, Robert W.: *The Triune Identity. The God of the Gospel*. Fortress Press, Philadelphia, 1982.
- Jenson, Robert W.: The Return to Baptism. In: *Encounters With Luther. 2. köt. Lectures, Discussions and Sermons at the Luther Colloquia 1975–1979*. Szerk. Eric W. Gritsch. Institute for Luther Studies, Gettysburg, 1982. 217–225. o.
- Jenson, Robert W.: Of Another Spirit. The Martin Luther Colloquium 1981. Institute for Luther Studies. Lutheran Theological Seminary at Gettysburg. *Bulletin* 62 (Winter 1982) 3–13. o.
- Joest, Wilfried: *Ontologie der Person bei Luther*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1967.
- Johns, Christa T.: *Luthers Konzilidee in ihrer historischen Bedingtheit und ihrem reformatorischen Neuansatz*. Töpelmann, Berlin, 1966.
- Johnson, Roger A. (szerk.): *Psychohistory and Religion. The Case of Young Martin Luther*. Fortress Press, Philadelphia, 1977.
- Junghans, Helmar: Das mittelalterliche Vorbild für Luthers Lehre von den zwei Reichen. In: *Vierhundertfünfzig Jahre Reformation, 1517–1967. Festschrift für Franz Lau zum 60. Geburtstag*. Szerk. Helmar Junghans et al. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1967. 135–153. o.
- Junghans, Helmar: *Wittenberg als Lutherstadt*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1979.
- Junghans, Helmar: Luther als Bibelhumanist. *Luther* 53 (1982) 1–9. o.
- Justification Today. Studies and Reports. Lutheran World*. 1. sz. melléklet. Lutheránus Világszövetség, Genf, 1965.

- Kalkoff, Paul (szerk.): *Die Depeschen des Nuntius Aleander vom Wormser Reichstage 1521*. Niemeyer, Halle, 1886.
- Kantzenbach, Friedrich W.: Christusgemeinschaft und Rechtfertigung. Luthers Gedanke vom fröhlichen Wechsel als Frage an unsere Rechtfertigungsbotschaft. *Luther* 35 (1964) 34–35. o.
- Kantzenbach, Friedrich W.: *Martin Luther. Der bürgerliche Reformator*. Musterschmidt, Göttingen, 1972.
- Kantzenbach, Friedrich W.: Jesus Christus Haupt der Kirche. Erwägungen zu Ansatz und Einheit der Kirchen. *Lutherjahrbuch* 41 (1974) 7–44. o.
- Kattenbusch, Ferdinand: *Die Doppelschichtigkeit in Luthers Kirchenbegriff*. Leopold Klotz, Gotha, 1928.
- Kidd, B. J. (szerk.): *Documents Illustrative of the Continental Reformation*. Clarendon Press, Oxford, 1911.
- Kirchner, Hubert: *Luther and the Peasants' War*. Ford. Darrel Jodock. Fortress Press, Philadelphia, 1972.
- Kirn, Paul: *Friedrich der Weise und die Kirche*. G. Teubner, Leipzig, 1926.
- Knolle, Theodor: Luthers Heirat nach seinen und seiner Zeitgenossen Aussagen. *Luther* 7 (1925) 21–47. o.
- Köhler, Walter (szerk.): *Dokumente zum Ablassstreit von 1517*. 2. kiad. Mohr, Tübingen, 1934.
- Kohls, Ernst-Wilhelm: Die Deutungen des Verhaltens Luthers in Worms innerhalb der neueren Historiographie. *ARG* 63 (1972) 43–71. o.
- Kohls, Ernst-Wilhelm: *Luther oder Erasmus. Luthers theologische Auseinandersetzung mit Erasmus*. 2 köt. Reinhardt, Basel, 1972–78.
- Kolde, Theodor: Luther und sein Ordensgeneral in Rom in den Jahren 1518 und 1520. *Zeitschrift für Kirchengeschichte* 2 (1878) 472–480. o.
- Kooiman, Willem J.: Luther at Home. In: *The Martin Luther Lectures*. 3. köt. *The Mature Luther*. Szerk. Roland H. Bainton et al. Luther College Press, Decorah, 1959. 59–75. o.
- Kooiman, Willem J.: *Luther and the Bible*. Ford. John Schmidt. Muhlenberg Press, Philadelphia, 1961.
- Kunst, Hermann: *Evangelischer Glaube und politische Verantwortung. Martin Luther als politischer Berater*. Evangelisches Verlagswerk, Stuttgart, 1977.
- Lähteenmäki, Olavi: *Sexus und Ehe bei Luther*. Ford. Martha Römer. Agricola Gesellschaft, Turku, 1955.
- Lazareth, William H.: *Luther on the Christian Home. An Application of the Social Ethics of the Reformation*. Muhlenberg Press, Philadelphia, 1960.
- Lazareth, William H.: Luther on Civil Righteousness and Natural Law. In: *The Church, Mysticism, Sanctification and Natural in Luther's Thought*. Szerk. Ivar Asheim. Fortress Press, Philadelphia, 1967. 181–188. o.
- Leder, Hans-Günther: *Ausgleich mit dem Papst? Luthers Haltung in den Verhandlungen mit Miltitz 1520*. Calwer Verlag, Stuttgart, 1969.
- Lewin, Reinhold: *Luthers Stellung zu den Juden. Ein Beitrag zur Geschichte der Juden in Deutschland während des Reformationszeitalters*. Trowitsch & Son, Berlin, 1911.

- Lienhard, Marc: *Luther's Witness to Jesus Christ*. Ford. Edwin H. Robertson. Augsburg Publishing House, Minneapolis, 1982.
- Lienhard, Marc: Luther und die Menschenrechte. *Luther* 48 (1977) 112–128. o.
- Liermann, Hans: Luther ordnet seine Kirche. *Lutherjahrbuch* 31 (1964) 29–46. o.
- Lietzmann, Hans (szerk.): *Die Wittenberger und Liesniger Kastenordnung*. Marcus & Weber, Berlin, 1935.
- Lindbeck, George A.: Erikson's „Young Man Luther”. A Historical and Theological Reappraisal. *Soundings* (Summer 1973) 210–227. o.
- Loeschen, John R.: *Wrestling with Luther. An Introduction to the Study of His Thought*. Concordia Publishing House, St. Louis, 1976.
- Loewenich, Walter von: *Duplex Iustitia. Luthers Stellung zu einer Unionsformel des 16. Jahrhunderts*. Franz Steiner, Wiesbaden, 1972.
- Loewenich, Walter von: Luthers Heirat. Geschehnis und Geschichte. *Luther* 47 (1976) 47–60. o.
- Loewenich, Walter von: *Luther's Theology of the Cross*. Ford. Herbert J. Bouman. Augsburg Publishing House, Minneapolis, 1976. (Magyarul: *Theologia crucis. A keresztség teológiája Luthernél*. Ford. Mády Katalin. Magyarországi Luther Szövetség, Budapest, 2000. /Magyar Luther Könyvek 8./)
- Lohff, Wenzel – Walther, Christian (szerk.): *Rechtfertigung im neuzeitlichen Zusammenhang. Studien zur Interpretation der Rechtfertigungslehre im Auftrag des theologischen Ausschuss der Vereinigten Evang.-Lutherischen Kirchen Deutschlands*. Gerd Mohn, Gütersloh, 1974.
- Lohse, Bernhard: Mönchtum und Reformation. Luthers Auseinandersetzung mit dem Mönchideal des Mittelalters. *Forschungen zur Geschichte und Lehre des Protestantismus* 12 (1963) 356–379. o.
- Lohse, Bernhard: The Development of the Offices of Leadership in the German Lutheran Churches. 1517–1918. In: *Episcopacy in the Lutheran Church? Studies in the Development and Definition of the Office of Leadership*. Szerk. Ivar Asheim – Victor R. Gold. Fortress Press, Philadelphia, 1970. 51–71. o.
- Lohse, Bernhard: Conscience and Authority in Luther. In: *Luther and the Dawn of the Modern Era*. Szerk. Heiko A. Oberman. Brill, Leiden, 1974. 158–183. o.
- Lohse, Bernhard: Die Einheit der Kirche bei Luther. *Luther* 50 (1979) 10–24. o.
- Lohse, Bernhard: *Martin Luther. Eine Einführung in sein Leben und Werk*. C. H. Beck, München, 1981.
- Lönning, Inge: „Kanon im Kanon”. *Zum dogmatischen Grundproblem des neutestamentlichen Kanons*. Kaiser Verlag, München, 1971.
- Loofs, Friedrich: Der Articulus stantis et cadentis ecclesiae. *Theologische Studien und Kritiken* 90 (1917) 323–420. o.
- Lortz, Joseph: *The Reformation in Germany*. 2 köt. Ford. Ronald Walls. Herder & Herder, New York – London, 1968.
- Lortz, Joseph: The Basic Elements of Luther's Intellectual Style. In: *Catholic Scholars Dialogue with Luther*. Szerk. Jared Wicks. Loyola University Press, Chicago, 1970. 3–33. o.

- Lotz, David W.: Sola Scriptura. Luther on Biblical Authority. *Interpretation* 35 (1981) 458–473. o.
- Luther, Johannes: Die Nachkommenschaft Martin Luthers des Reformators. *Lutherjahrbuch* 7 (1925) 123–128. o.
- Mackinnon, James: *Luther and the Reformation*. 4 köt. Longmans, Green & Co., New York–London, 1928–30.
- Maier, Paul C. (szerk.): *Caspar Schwenckfeld. On the Person and Work of Christ*. Royal Van Gorcum, Assen, 1959.
- Manns, Peter: *Lutherforschung Heute. Krise und Aufbruch*. Steiner Verlag, Wiesbaden, 1967.
- Manns, Peter: Amt und Eucharistie in der Theologie Luthers. In: *Amt und Eucharistie*. Szerk. Peter Bläser et al. Bonifacius, Paderborn, 1973. 68–173. o.
- Manns, Peter: *Martin Luther – An Illustrated Biography*. Ford. Michael Shaw. Crossroad, New York, 1982.
- Manschreck, Clyde C.: *Melanchthon. The Quiet Reformer*. Abingdon Press, Nashville–New York, 1958.
- Maron, Gottfried: Bauernkrieg. TRE 5. köt. 319–338. o.
- Matheson, Peter C.: Luther and Hitler. A Controversy Reviewed. *Journal of Ecumenical Studies* 17 (1980) 445–453. o.
- Matthesius, Johann M. D.: *Martin Luthers Leben. In siebzehn Predigten dargestellt*. Evangelischer Buchverlag, Berlin, 1885.
- Mau, Rudolf: Autorität II. Reformationszeit. TRE 5. köt. 32–36. o.
- Maurer, Wilhelm: *Der junge Melanchthon zwischen Humanismus und Reformation*. 2 köt. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1967–69.
- Maurer, Wilhelm: Die Einheit der Theologie Luthers. In: *Kirche und Geschichte. Gesammelte Aufsätze*. 1. köt. *Luther und das evangelische Bekenntnis*. Szerk. Ernst Wilhelm Kohls – Gerhard Müller. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1970. 11–21. o.
- Maurer, Wilhelm: Die Anfänge von Luthers Theologie. In: *Kirche und Geschichte*. 1. köt. 22–37. o.
- Maurer, Wilhelm: Die Zeit der Reformation. In: *Kirche und Synagoge. Handbuch zur Geschichte von Christen und Juden*. 1. köt. *Darstellung mit Quellen*. Szerk. Karl H. Rengstorf – Siegfried von Kortzfleisch. Kohlhammer, Stuttgart, 1968. 363–378. o.
- May, Gerhard (szerk.): *Das Marburger Religionsgespräch 1529*. Gerd Mohn, Gütersloh, 1969.
- McCracken, George E. (szerk.): *Early Medieval Theology. The Library of Christian Classics*. 9. köt. Westminster Press, Philadelphia, 1953.
- McNeill, John T.: Natural Law in the Thought of Luther. *Church History* 10 (1941) 211–222. o.
- Meier, Kurt: Zur Interpretation von Luthers Judenschriften. In: *Vierhundertfünfzig Jahre lutherische Reformation 1517–1967*. Szerk. Helmar Junghans et al. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1967. 233–250. o.
- Meinhold, Peter: *Die Genesisvorlesung Luthers und ihre Herausgeber*. Kohlhammer, Stuttgart, 1936.

- Meinhold, Peter: *Luthers Sprachphilosophie*. Lutherisches Verlagshaus, Berlin, 1958.
- Meinhold, Peter: *Luther Heute. Wirken und Theologie Martin Luthers, des Reformators der Kirche, in ihrer Bedeutung für die Gegenwart*. Lutherisches Verlagshaus, Berlin–Hamburg, 1967.
- Meissinger, Karl A.: *Luthers Exegese in der Frühzeit*. M. Heinsius, Leipzig, 1910.
- Migne, J. P.: *Patrologia*. Series *Latina*. 221 kötet 222-ben. Párizs, 1844–1904.
- Moeller, Bernd: *Imperial Cities and the Reformation*. Ford. és szerk. Erik Middlefort – Mark U. Edwards. Fortress Press, Philadelphia, 1972.
- Moellering, Ralph: Luther's Attitude Toward the Jews. *Concordia Theological Monthly* 19 (1948) 920–934. o.; 20 (1949) 45–59., 194–215., 579. o.
- Montgomery, John W.: *In Defense of Martin Luther. Essays*. Northwestern Publishing Co., Milwaukee, 1970.
- Mostert, Walter: Scriptura sacra sui ipsius interpres. Bemerkungen zum Verständnis der Heiligen Schrift durch Luther. *Lutherjahrbuch* 46 (1979) 60–96. o.
- Mosse, George L.: *Toward the Final Solution. A History of European Racism*. Fertig, New York, 1978.
- Mühlhaupt, Erwin: Luthers Kampf mit der Krankheit. *Luther* 29 (1958) 115–123. o.
- Mühlhaupt, Erwin: *Luther über Münzer; erläutert und an Thomas Münzers Schrifttum nachgeprüft*. Luther Verlag, Witten, 1973.
- Müller, Gerhard: Ekklesiologie und Kirchenrecht beim jungen Luther. *Zeitschrift für systematische Theologie* 7 (1968) 100–128. o.
- Müller, Gerhard: Rechtfertigungslehre heute. Eine moderne Interpretation. *Luther* 46 (1975) 1–4. o.
- Müller, Gerhard: *Die Rechtfertigungslehre. Geschichte und Probleme*. Gerd Mohn, Gütersloh, 1977.
- Müller, Gerhard: Antisemitismus VI. 16. und 17. Jahrhundert. *TRE* 3. köt. 143–155. o.
- Müller, Nikolaus: *Die Wittenberger Bewegung, 1521–22. Die Vorgänge in und um Wittenberg während Luthers Wartburg Aufenthaltes*. M. Heinsius, Leipzig, 1911.
- Nembach, Ulrich: *Predigt des Evangeliums. Luther als Prediger, Pädagoge und Rhetor*. Neukirchener Verlag, Neukirchen, 1972.
- Nettl, Paul: *Luther and Music*. Ford. Frida Best – Ralph Wood. Muhlenberg Press, Philadelphia, 1948.
- Niebuhr, Reinhold: *The Nature and Destiny of Man*. 2 kötet. Charles Scribner's Sons, New York, 1953.
- Nilsson, Kjell O.: *Simul. Das Miteinanderwirken von Göttlichem und Menschlichem in Luthers Theologie*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1966.
- Obendiek, Harmannus: *Der Teufel bei Luther*. Furche Verlag, Berlin, 1931.
- Oberman, Heiko A.: „Wir sein Pettler. Hoc est verum.“ Bund und Gnade in der Theologie des Mittelalters und der Reformation. *Zeitschrift für Kirchengeschichte* 78 (1967) 232–252. o.

- Oberman, Heiko A.: Epoche oder Episode. ARG 68 (1977) 50–109. o.
- Oberman, Heiko A.: *Masters of the Reformation. The Emergence of a New Intellectual Climate in Europe*. Ford. Dennis Martin. Cambridge University Press, New York, 1981.
- Oberman, Heiko A.: *Wurzeln des Antisemitismus. Christenangst und Judenplage im Zeitalter von Humanismus und Reformation*. Severin & Siedler, Berlin, 1981.
- Oberman, Heiko A.: *Luther. Mensch zwischen Gott und Teufel*. Severin & Siedler, Berlin, 1982.
- Oberman, Heiko A. (szerk.): *Luther and the Dawn of the Modern Era. Papers for the Fourth International Congress for Luther Research*. (St. Louis, Missouri, 1971. aug. 22–27.) Brill, Leiden, 1974.
- Oberman, Heiko A. (szerk.): *Deutscher Bauernkrieg 1525. Zeitschrift für Kirchengeschichte* 85 (1975).
- Ohlig, Rudolph: *Die zwei-Reiche Lehre Luthers in der Auslegung der deutschen lutherischen Theologie der Gegenwart seit 1945*. Lang, Bern–Frankfurt am Main, 1974.
- Olivier, Daniel: *The Trial of Luther*. Ford. John Tonkin. Concordia Publishing House, St. Louis, 1978.
- Olsson, Herbert: *Schöpfung, Vernunft und Gesetz in Luthers Theologie*. Appelbergs Boktryckeri, Uppsala, 1971.
- Østergaard-Nielson, H.: *Scriptura sacra et viva vox. Eine Lutherstudie*. Chr. Kaiser, München, 1957.
- Oyer, John S.: *Lutheran Reformers Against Anabaptists. Luther, Melancthon and Menius and the Anabaptists of Central Germany*. Nijhoff, Hága, 1964.
- Pelikan, Jaroslav: *Obedient Rebels. Catholic Substance and Protestant Principle in Luther's Reformation*. Harper & Row, New York 1964.
- Pelikan, Jaroslav: Adolf von Harnack on Luther. In: *Interpreters of Luther. Essays in Honor of Wilhelm Pauck*. Szerk. Jaroslav Pelikan. Fortress Press, Philadelphia, 1968. 253–274. o.
- Pelikan, Jaroslav: Luther Comes to the New World. In: *Luther and the Dawn of the Modern Era*. Szerk. Heiko A. Oberman. Brill, Leiden, 1974. 1–10. o.
- Penzel, Klaus: Ernst Troeltsch on Luther. In: *Interpreters of Luther. Essays in Honor of Wilhelm Pauck*. Szerk. Jaroslav Pelikan. Fortress Press, Philadelphia, 1968. 275–303. o.
- Pesch, Otto H.: *Die Theologie der Rechtfertigung bei Martin Luther und Thomas von Aquin. Versuch eines systematisch-theologischen Dialogs*. Matthias-Grünewald Verlag, Mainz, 1967.
- Pesch, Otto H.: *Ketzerfürst und Kirchenlehrer. Wege katholischer Begegnung mit Luther*. Calwer Verlag, Stuttgart, 1971.
- Pesch, Otto H.: *The God Question in Thomas Aquinas and Martin Luther*. Ford. Gottfried G. Krodel. Fortress Press, Philadelphia, 1972.
- Pesch, Otto H.: *Hinführung zu Luther*. Matthias Grünewald Verlag, Mainz, 1982.
- Peters, Albrecht: Systematische Besinnung zu einer Neuinterpretation der reformatorischen Rechtfertigungslehre im neuzeitlichen Lebenszusammenhang. In: *Studien zur Neuinterpretation der Rechtfertigungslehre*. Szerk. W. Lohff – C. Walther. Gerd Mohn, Gütersloh, 1974. 107–125. o.

- Pfeiffer, Gerhard: Augsburgers Religionsfriede 1555. TRE 4. köt. 639–645. o.
- Pfnür, Vinzenz: *Die Einigung bei den Religionsgesprächen von Worms und Regensburg 1540/41. Eine Täuschung?* Gerd Mohn, Gütersloh, 1980.
- Pinomaa, Lennart: *Der existenzielle Charakter der Theologie Luthers. Das Hervorbrechen der Theologie der Anfechtung und ihre Bedeutung für das Lutherverständnis.* Finnische Akademie der Wissenschaften, Helsinki, 1940.
- Preus, James H.: *From Shadow to Promise. Old Testament Interpretation from Augustine to Luther.* Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1969.
- Preus, James H.: *Carlstadt's Ordinances and Luther's Liberty. A Study of the Wittenberg Movement, 1521–22.* Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1974.
- Preuss, Hans: *Martin Luther. Der Künstler. Der Prophet. Der Deutsche.* 3 köt. Bertelsmann, Gütersloh. 1931–34.
- Ranke, Leopold von: *History of the Reformation in Germany.* Ford. Sarah Austin. Longman, Brown, Green, London, 1905.
- Reiter, Paul J.: *Martin Luther. Umwelt, Charakter und Psychose.* 2 köt. Lerer & Munksgaard, Kopenhagen, 1937–41.
- Reu, Michael J.: *Luther's German Bible. An Historical Presentation Together With a Collection of Sources.* Lutheran Book Concern, Columbus, 1934.
- Reu, Michael J.: *Luther and the Scriptures.* Wartburg Press, Columbus, 1944.
- Reu, Michael J.: *The Augsburg Confession. A Collection of Sources.* Concordia Publishing House, St. Louis, 1960.
- Reuter, Fritz (szerk.): *Der Reichstag zu Worms 1521. Reichspolitik und Luthersache. Im Auftrag der Stadt Worms zum 450. Jahrgedenken.* Stadtarchiv, Worms, 1971.
- Ritter, Gerhard: Luther und der deutsche Geist. In: *Die Weltwirkung der Reformation.* 2., átdolg. kiad. Darmstadt, 1959. 66–80. o.
- Rogge, Joachim (szerk.): *1521–1971. Luther in Worms.* W. de Gruyter, Berlin, 1971.
- Rohr, John von: The Sources of Luther's Self. Depression in Monastery. *Journal of Bible and Religion* 19 (1951) 6–11. o.
- Roth, Cecil: The Jews in the Middle Ages. In: *The Cambridge Medieval History.* 7. köt. *Decline of the Middle Ages.* Szerk. I. Burn – John Bagnell. Macmillan Co., New York, 1861–1927. 632–663. o.
- Rupp, Gordon E.: Luther. The Contemporary Image. In: *The Church, Mysticism, Sanctification and the Natural.* Szerk. Ivar Asheim. Fortress Press, Philadelphia, 1967. 9–19. o.
- Rupp, Gordon E.: *The Righteousness of God. Luther Studies.* 3. kiad. Hodder & Stoughton, London, 1968.
- Rupp, Gordon E.: *Patterns of Reformation.* Fortress Press, Philadelphia, 1969.
- Rupp, Gordon E.: Luther at the Castle Coburg, 1530. *Bulletin of the John Rylands University Library* 61 (1979) 182–205. o.
- Rupp, Gordon E.: Martin Luther and the Jews. *Nederlands Theologisch Tijdschrift* 31 (1977) 121–135. o.
- Rupp, Gordon E. – Watson, Philip S. (szerk.): *Luther and Erasmus. Free Will and Salvation.* *Library of Christian Classics.* 17. köt. Westminster Press, Philadelphia, 1969.

- Saarnivaara, Uuras: *Luther Discovers the Gospel. New Light on Luther's Way From Medieval Catholicism to Evangelical Faith*. Concordia Publishing House, St. Louis, 1951.
- Sauter, Gerhard: *Zur zwei-Reiche-Lehre Luthers*. Chr. Kaiser, München, 1973.
- Scheible, Heinz (szerk.): *Das Widerstandsrecht als Problem der deutschen Protestanten 1523–46*. Gerd Mohn, Gütersloh, 1969.
- Scheurl, Siegfried, Freiherr von: Martin Luthers Doktoreid. *Zeitschrift für bayrische Kirchengeschichte* 32 (1963) 46–52. o.
- Schubert, Hans von – Meissingner, Karl: *Zu Luthers Vorlesungstätigkeit*. Carl Winters Universitätsbuchhandlung, Heidelberg, 1920.
- Schulze, Wilhelm A.: Luther und der Zins. *Luther* 42 (1971) 139–146. o.
- Schwarz, Karl – Ahimeir, Abba: Antisemitism. In: *Encyclopedia Judaica*. 3. köt. Macmillan Co., New York, 1971–72. 87–160. o.
- Schwarz, Reinhard: *Vorgeschichte der reformatorischen Busstheologie*. W. de Gruyter, Berlin, 1968.
- Schwiebert, Ernest G.: *Luther and His Times*. Concordia, St. Louis, 1950.
- Scribner, Bob – Benecke, Gerhard (szerk.): *The German Peasant War of 1525. New Viewpoints*. George Allen & Unwin, London, 1979.
- Seeberg, Reinhold: Luthers Anschauung von dem Geschlechtsleben und der Ehe und ihre geschichtliche Stellung. *Lutherjahrbuch* 7 (1925) 77–122. o.
- Seitz, Otto (szerk.): *Der authentische Text der Leipziger Disputation 1519*. Schwetschke & Sohn, Berlin, 1903.
- Selge, Kurt-Victor: Capta conscientia in verbo Dei. Luthers Widerrufsverweigerung in Worms. In: *Der Reichstag zu Worms 1521. Reichspolitik und Luthersache*. Szerk. Fritz Reuter. Stadtarchiv, Worms, 1971.
- Selge, Kurt-Victor: Die Lepiziger Disputation zwischen Luther und Eck. *Zeitschrift für Kirchengeschichte* 86 (1975) 26–40. o.
- Shirer, William L.: *The Rise and Fall of the Third Reich*. Charles Scribner's Sons, New York, 1959, 1960.
- Shoenberger, Cynthia G.: Luther and the Justifiability of Resistance to Legitimate Authority. *Journal of the History of Ideas* 40 (1979) 3–20. o.
- Sider, Ronald: *Andreas Bodenstein von Karlstadt. The Development of His Thought, 1517–1525*. Brill, Leiden, 1974.
- Sider, Ronald: *Karlstadt's Battle With Luther. Documents in a Liberal-Radical Debate*. Fortress Press, Philadelphia, 1974.
- Siggins, Ian D.: *Martin Luther's Doctrine of Christ*. Yale University Press, New Haven–London, 1970.
- Siggins, Ian D.: *Luther and His Mother*. Fortress Press, Philadelphia, 1981.
- Siirala, Aarne: Luther and the Jews. *Lutheran World* 11 (1964) 337–358. o.
- Smith, Preserved: Luther's Early Development in the Light of Psychoanalysis. *American Journal of Psychology* 24 (1913) 360–377. o.
- Söderblom, Nathan: *Humor och Melankoli och andra Lutherstudier*. Sveriges kristliga Studentörelses Skriftserie, Uppsala, 1919.

- Spener, Philip J.: *Pia Desideria*. Szerk. és ford. Theodore G. Tappert. Fortress Press, Philadelphia, 1964. (Magyarul: *Pia desideria. Istenfélő kívánságok. Egy ébredés gyökerei*. Ford. Rejtő Mária. PRIMO Kiadó, 1993.)
- Spitz, Lewis W.: *The Renaissance and Reformation Movements*. 2 köt. Rand McNally Co., Chicago, 1971.
- Spitz, Lewis W.: Psychohistory and History. The Case of „Young Man Luther”. In: *Psychohistory and Religion*. Szerk. Roger A. Johnson. Fortress Press, Philadelphia, 1977. 57–87. o.
- Spitz, Lewis W.: Luther’s Impact on Modern Man. *Concordia Theological Monthly* 41 (1977) 1. 26–43. o.
- Stauffer, Richard: *Luther As Seen by Catholics*. John Knox Press, Richmond, 1967.
- Stein, Wolfgang: *Das kirchliche Amt bei Luther*. Franz Steiner, Wiesbaden, 1974.
- Steinmetz, David M.: *Misericordia Dei. The Theology of Johannes von Staupitz in Its Late Medieval Setting*. Brill, Leiden, 1968.
- Steinmetz, David M.: *Luther and Staupitz. An Essay in the Intellectual Origins of the Reformation*. Duke University Press, Durham, 1980.
- Stephan, Horst: *Luther in den Wandlungen seiner Kirche*. 2., átdolg. kiad. Töpelmann, Berlin, 1952.
- Stern, Selma: *Josel of Rosheim. Commander of Jewry in the Holy Roman Empire of the German Nation*. Ford. Gertrud Hirschler. Jewish Publication Society, Philadelphia, 1965.
- Strauss, Gerhard (szerk.): *Manifestation of Discontent in Germany on the Eve of the Reformation*. Indiana University Press, Bloomington, 1972.
- Strohl, Henri: *L’ Évolution Religieuse de Luther jusqu’en 1515*. Librairie Istra, Strasbourg, 1922.
- Sucher, Bernd C.: *Luthers Stellung zu den Juden. Eine Interpretation aus germanistischer Sicht*. De Graf, Niewkoop, 1977.
- Tappert, Theodore G.: The Professor and His Students. In: *Martin Luther Lectures*. 3. köt. *The Mature Luther*. Szerk. Roland H. Bainton et al. Luther College Press, Decorah, 1959. 3–20. o.
- Tavard, George H.: *Holy Writ and Holy Church. The Crisis of the Protestant Reformation*. Harper & Row, New York, 1959.
- Tentler, Thomas N.: *Sin and Confession on the Eve of the Reformation*. Princeton University Press, Princeton, 1977.
- Theses Concerning Martin Luther 1483–1983. The Luther Quincentenary in the German Democratic Republic*. Verlag Zeit im Bild, Berlin–Drezda, 1983.
- Thiel, Rudolf: *Luther*. 2 köt. Neff, Berlin, 1941.
- Thielicke, Helmut: *Theological Ethics*. 3 köt. Szerk. és ford. William H. Lazareth. Fortress Press, Philadelphia, 1979.
- Tillich, Paul: *The Protestant Era*. University of Chicago Press, Chicago, 1948.
- Tillmans, Walter C.: *The World and Men Around Luther*. Augsburg Publishing House, Minneapolis, 1959.
- Todd, John M.: *Martin Luther. A Biographical Study*. Burns & Oates, London, 1964.

- Todd, John M.: *Luther. A Life*. Crossroad, New York, 1982.
- Trachtenberg, Joshua: *The Devil and the Jews. The Medieval Conception of the Jew and Its Relation to Modern Antisemitism*. Yale University Press, New Haven, 1943.
- Troeltsch, Ernst: *The Social Teaching of the Christian Churches*. 2 köt. Ford. Oliver Wyon. Macmillan Co., New York, 1931.
- Vajta Vilmos: *Luther on Worship. An Interpretation*. Muhlenberg Press, Philadelphia, 1954.
- Vajta Vilmos (szerk.): *Lutherforschung heute. Referate und Berichte des I. Internationalen Lutherforschungskongresses, Aarhus, 1956. aug. 18–23*. Lutherisches Verlagshaus, Berlin, 1958.
- Vajta Vilmos (szerk.): *Luther und Melanchthon in the History and Theology of the Reformation*. (Second International Congress for Luther Research, Münster, 1960. aug. 8–13.) Muhlenberg Press, Philadelphia, 1961.
- Volz, Hans: *Luthers deutsche Bibel. Entstehung und Geschichte der deutschen Lutherbibel*. Szerk. Henning Wendland. Wittig, Hamburg, 1978.
- Walch, Johann G. D.: *Martin Luthers sämtliche Schriften*. 23 kötet 25-ben. 2. kiad. J. J. Gebauer, St. Louis, 1880–1919.
- Watson, Philip J.: *Let God Be God. An Interpretation of the Theology of Martin Luther*. 1947. Reprint: Fortress Press, Philadelphia, 1966.
- Wenger, John C.: The Schleithem Confession of Faith. *The Mennonite Quarterly Review*, 19 (1945) 243–253. o.
- Wicks, Jared (szerk. és ford.): *Cajetan Responds. A Reader in Reformation Controversy*. Catholic University Of America Press, Washington, 1978.
- Willebrands, Cardinal Jan: Gesandt in die Welt. *Lutherische Rundschau* 20 (1970) 447–460. o.
- Williams, George H.: *The Radical Reformation*. Westminster Press, Philadelphia, 1962.
- Williams, George H.: Joseph Priestley on Luther. In: *Interpreters of Luther*. Szerk. Jaroslav Pelikan. Fortress Press, Philadelphia, 1968. 121–158. o.
- Wingren, Gustav: *Luther on Vocation*. Ford. Carl Rasmussen. Muhlenberg Press, Philadelphia, 1959.
- Wingren, Gustav: Das Problem des Natürlichen bei Luther. In: *The Church, Mysticism, Sanctification and the Natural in Luther's Thought*. Szerk. Ivar Asheim. Fortress Press, Philadelphia, 1967. 156–179. o.
- Wingren, Gustav: Beruf II. Historische und ethische Aspekte. TRE 5. köt. 657–671. o.
- Woerner, Bernhard – Poser, Rudolf: *Wegweiser in Buchwalds Lutherkalendarium. Synoptisches Inhaltsverzeichnis der gebräuchlichsten Lutherausgaben*. M. Heinsius jogutódja, Leipzig, 1935.
- Wolf, Ernst: Die Rechtfertigungslehre als Mitte und Grenze reformatorischer Theologie. In: *Peregrination. Studien zur reformatorsichen Theologie und zum Kirchenproblem*. 2. kiad. Chr. Kaiser, München, 1962.
- Wolf, Günter (szerk.): *Luther und die Obrigkeit*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1972.

- Wolgast, Eike: *Die Wittenberger Theologie und die Politik der evangelischen Stände. Studien zu Luthers Gutachten in politischen Fragen*. Gerd Mohn, Gütersloh, 1977.
- Wolgast, Eike: *Die Religionsfrage als Problem des Widerstandsrechts im 16. Jahrhundert*. Carl Winters Universitätsbuchhandlung, Heidelberg, 1980.
- Wood, Skevington A.: *Captive to the Word. Martin Luther, Doctor of Sacred Scripture*. Wm. B. Eerdmans, Grand Rapids, 1969.
- Zeeden, Ernst W.: *The Legacy of Luther. Martin Luther and the Reformation in the Estimation of the German Lutherans From Luther's Death to the Beginning of the Age of Goethe*. Ford. Ruth M. Bethell. Hollis & Carter, London, 1954.
- Zumkeller, Adolar: Martin Luther und sein Orden. *Analecta Augustiniana* 25 (1962) 254–290. o.
- Zumkeller, Adolar: Erbsünde, Gnade und Rechtfertigung im Verständnis der Erfurter Augustinertheologen des Spätmittelalters. *Zeitschrift für Kirchengeschichte* 92 (1981) 39–59. o.

NÉVMUTATÓ

A

Accolti, Pietro 66
Adorján, VI., pápa 91, 299
Agricola, Johann 68, 120–122, 301
Albrecht, Mainz püspöke, később érseke
41–43, 45, 48, 49, 75, 102, 124, 260,
276, 277, 298, 299, 302
Albrecht, Mansfeld grófja 95, 130, 131
Aleander, Hieronymus 69, 70
Alexandriai Arius 236
Alveld, Augustin 59, 60
Amsdorf, Nikolaus von 70, 72, 73, 86, 91,
223, 301
Anna grófnő, Albrecht mansfeldi gróf
felesége 130
Aquinoi Tamás 25
Arisztotelész 45, 234
Assisi Szent Ferenc *lásd* Ferenc, Assisi
Szent
Auer, Johann 53
Augustinus 30, 34, 37, 40, 45, 49, 98, 146,
148, 152, 164, 165, 188, 190, 215, 233,
244; Ágoston-rend *lásd a tárgymutatót*
Aulén, Gustav 291
Aurifaber, Johann 130

B

Bach, Johann Sebastian 269
Balboa, Vasco Núñez de 298
Barnes, Robert 114, 123

Barnim, Pomeránia hercege 56
Barth, Karl 163, 291
Bellarmini, Robert 287
Beneducti, Georg 132
Berggrav, Eivind 163
Bernát, Clairveaux-i 225
Bernhardi, Bartholomeus 40
Biel, Gabriel 27, 28, 34
Boehmer, Heinrich 292
Bonhoeffer, Dietrich 163
Bora, Katharina von *lásd* Luther,
Katharina von Bora
Borgia, Cesare 297; Lucretia 297
Bölcs Frigyes *lásd* Frigyes
Brandi, Karl 292
Braun, Johann 24
Brenz, Johann 100
Bucer, Martin 93, 100, 112, 202, 300
Buchholzer, Georg 280, 281
Bugenhagen, Johann 86, 90, 91, 100, 132,
218
Bullinger, Heinrich 201, 205
Buonarotti, Michelangelo *lásd* Michelan-
gelo Buonarotti
Burckhardt, Jacob 290
Burgundi Károly *lásd* Károly, Burgundia
hercege

C

Cajetan (Thomas de Vio) 36, 51, 52, 53,
55, 57, 66, 151, 299

Calvin, Jean *lásd* Kálvin János
Campegio bíboros 92
Capella, Galeatius 146
Cerularius Mihály ortodox pátriárka 294
Charlemagne (Nagy Károly) császár *lásd*
Károly, Nagy
Clairveaux-i Bernát *lásd* Bernát,
Clairveaux-i
Cleen, Dietrich von 72
Cochlaeus [Dobenick], Johann 72, 208,
212, 284, 285
Coelius, Michael 132
Cotta, Ursula 24
Cranach, Lucas 72, 76, 86, 97
Cruciger, Caspar 128

D

---

da Vinci, Leonardo *lásd* Leonardo da
Vinci
Denifle, Heinrich 208
Dilthey, Wilhelm 290
Dobenick, Johann *lásd* Cochlaeus, Johann
Doktor Eisenach *lásd* Trutvetter, Jodocus
Domonkos-rend 45, 48, 58, 191, 208, 298
Döllinger, Ignaz 285
Drechsel, Thomas 81
Dürer, Albrecht 60, 297, 298, 300

E

Eck, Johann 36, 43, 55–57, 66, 67, 70,
122, 157, 216, 299, 301
Egranus, Johann 54
Emser, Hieronymus 74
Engels, Friedrich 290
Epidis, Ágoston-rendi generális 30
Erasmus, Rotterdami 60, 98–100, 145,
205, 299, 300, 301 (*lásd még a tárgy-
mutatót: Luther vitája Erasmusszal*)
Erikson, Erik H. 210–214, 216
Erzsébet, I. angol királynő 216, 258, 300

F

Falkenau, Wolfgang Schlick von *lásd*
Schlick von Falkenau, Wolfgang
Ferdinánd, Ausztria királya 92
Ferenc, Assisi Szent 225
Ferenc, I., francia király 54, 298, 300, 301,
302
Feuerbach, Ludwig 289
Fichte, Immanuel 289
Franz von Sickingen *lásd* Sickingen,
Franz von
Franz von Walde *lásd* Walde, Franz von
Frigyes [Bölcs] szász választófejedelem
31, 43, 46, 49–51, 54, 55, 57, 61, 66,
67, 69, 70, 72–74, 80–83, 86, 90, 93,
97, 107, 124, 148, 175, 179, 180, 222,
297, 299, 300
Freud, Sigmund 208, 213, 215
Froben, Johann 58
Fugger *lásd a tárgymutatót*
Fülöp, Hessen grófja 96, 102, 106, 112,
123, 124, 129, 178, 183, 298, 300, 301,
302
Fülöp, Mansfeld grófja 129

G

Gerhard, Johann 287
Ghinucci, Hieronymus 48
Grisar, Hartmann 208, 286
Günther, Franz 40
Gutenberg, Johann 41
Güttel, Caspar 121

GY

György szász herceg 55, 56, 71, 81, 82, 96,
102, 148, 166
Gyula, II., pápa 298

H

Hasenberg, Johann 224
Hecker, Gerhard 51
Hegel, Georg F. 289
Henrik, Braunschweig-Wolfenbüttel
hercege 124, 125, 301
Henrik szász hercege 301
Henrik, VIII., Anglia királya 123, 298–302
Herder, Johann G. 288
Hesseni Fülöp *lásd* Fülöp, Hessen grófja
Heyden, Joachim von 224
Hitler, Adolf 163, 188, 207, 291
Hoen, Cornelius [Honius] 100
Holl, Karl 160, 290, 291, 293
Huizinga, Johan 210
Husz János 57, 80, 259 (*lásd még a
tárgymutatót*)
Huter, Jacob 149
Hutten, Ulrich von 60, 92, 216, 298, 299

I

Ince, VIII., pápa 297
Irenaeus, egyházatya 291
Iván, III., orosz cár 298
Iván [Rettegett], orosz cár 300

J

János, Szászország választófejedelem 61,
97, 107, 109, 175, 300
János Frigyes, Szászország választófejede-
lem 74, 102, 109, 113, 114, 117, 122,
124, 128, 133, 175, 178, 182, 183, 191,
194, 279, 300, 302
János György, Mansfeld grófja 129
Jeromos [Hyeronimus] egyházatya 152,
225
Joachim, II., Brandenburg hercege 71,
122, 280, 281
Jonas, Justus 70, 86, 91, 97, 130–132

Josel von Rosheim 194, 201
Jülich-Kleve-Berg, Wilhelm von 301
Justinianus, I., római császár 110

K

Kálvin János 298
Karlstadt, Andreas Bodenstein von 40, 55,
57, 76, 80–82, 84, 90, 92–94, 299–301
(*lásd még a tárgymutatót: úrvacsora*)
Károly, Burgundia hercege 169
Károly, Nagy [Charlemagne] 58
Károly, V. [Habsburg] spanyol király 54,
57, 58, 62, 67, 69, 70, 91, 106, 107,
109, 122–124, 183, 247, 292, 298–301
Károly, VIII. francia király 297
Kata *lásd* Luther, Katharina von Bora
Kelemen, VI., pápa 51
Kelemen, VII., pápa 92, 299
Kolumbusz 298
Konstantin [Nagy] római császár 81, 103,
149, 157, 163, 202
Kretschmer, Ernst 209
Kutter, Conrad 24

L

Lang, Johann 31, 35, 40
Latomus, Jacobus 77, 78, 153
Leibniz, Gottfried Wilhelm 269, 288
Lemnius, Simon 223
Lenchen *lásd* Luther, Magdalena
Leó, X., pápa 39, 44, 50, 51, 53, 54, 65,
66, 68, 69, 92, 259, 298, 299
Leonardo da Vinci 298, 299
Lerini Szent Vince *lásd* Vince, Lerini
Szent
Lilje, Hanns 292
Lindemann, Margarethe *lásd* Luther,
Margarethe
Loewenich, Walter von 293
Lombardus, Petrus 28, 30, 298

Lortz, Joseph 208, 286, 287

Luther: Katharina von Bora 97, 98, 125, 127, 128, 130, 132, 209, 217, 219, 221, 223, 224, 267, 281, 300, 302; Elisabeth 97, 220, 300; Hans (Luther apja) 22, 25, 213, 214, 300; Hans (Luther fia) 97, 128, 130, 300; Heine 22; Jacob 133; Magdalena (Lenchen) 97, 125, 220, 221, 300, 301; Margarethe 97, 301; Margarethe Lindemann (Luther anyja) 22, 213, 214, 220, 300; Martin (Luther fia) 97, 130; Martin Gottlieb 133; Paul 97, 130, 133, 221, 300 (*lásd még a tárgymutatót*)

M

Machiavelli, Niccolo 300

Magellan, Ferdinand 299

Margaritha, Antonius 199

Matthesius, Johann 284

Mazzolini, Silvestro *lásd* Prierias, Sylvester

Medici bíboros 69

Medler, Nikolaus 114

Melanchthon, Philipp 24, 55, 56, 68, 73, 76, 78, 80, 82, 84, 86, 91, 102, 103, 106–108, 112, 113, 119, 120, 122, 123, 129, 130, 132, 201, 203, 214, 217, 247, 281, 293, 297, 299, 300

Michelangelo Buonarotti 298, 302

Miksa, I., császár 49, 51, 54, 72, 297

Miltitz, Karl von 50, 54, 57, 65, 66, 299 (*lásd még a tárgymutatót: Luther tárgyalása Miltitzcel*)

Móric szász herceg 178, 302

Morus Tamás 216, 298, 301

Mosellanus, Peter 132

Mosshauer, Paul 23

Müller, Caspar, 96

Münzer, Thomas 81, 84, 92, 94, 96, 107, 111, 149, 260, 300

N

Nagy Konstantin *lásd* Konstantin, Nagy

Nathin, Johann 28, 30

Nicolaus de Lyra 197

Niebuhr, Reinhold 163

Nygren, Anders 291

O

Occam, William of 25, 28, 34, 36

Oecolampadius, Johann 100, 106

Osiander, Andreas 201, 301

Ostermayer, Wolfgang 30

Ovidius 34

P

Pál, III., pápa 122, 127, 276, 301, 302

Paulus de Burgos 197

Pelagius 40, 98

Petzensteiner, Johann 70, 73

Peutinger, Conrad 72

Pfefferkorn, Johann 191

Plautus 34

Porchetus, Salvagus 202

Prierias, Sylvester [*Silvestro Mazzolini*] 48, 49, 60

Priestly, Joseph 289

R

Raffaello Santi 297

Ranke, Leopold von 289, 290

Ratzeberger, Matthias 128

Reinecke, Hans 23

Reiter, Paul J. 210

Rennebecher, Bartholomäus 23

Reuchlin, Johann 191, 298, 299

Riario, Rafael 67

Richárd, III., angol király 297

Ritter, Gerhard 292

Rohracher, Hubert 209

S

Saale, Margarete von der 123
Sándor, VI. [Borgia], pápa 297
Santi, Raffaello *lásd* Raffaello Santi
Scheel, Otto 292
Schlick von Falkenau, Wolfgang 194
Schopenhauer, Arthur, 289
Schulze, Hieronymus brandenburgi
    püspök 44, 71
Schurff, Hieronymus 70, 72, 223
Schwalbe, Heinrich 24; Caspar 24
Schwenckfeld, Caspar 127, 302 (*lásd még*
    a tárgymutatót: úrvacsora)
Semler, Johann S. 288
Shakespeare, William 216
Shirer, William L. 163
Sickingen, Franz von 92, 170, 299
Sieberger, Wolfgang 278, 279
Smith, Preserved 209
Spalatin, Georg 29, 46, 53, 54, 56, 67, 70,
    73, 79, 91, 97, 175, 191, 222, 278
Spener, Philipp J. 287
Stadion, Christoph von 71
Staupitz, Johann 21, 30–34, 44, 45, 52, 54,
    58, 218, 299
Stein, Wolfgang 87
Storch, Niklas 81
Stübner, Mark 81

SZ

Szász György *lásd* György szász herceg
Szász Móric *lásd* Móric szász herceg
Szent Vince *lásd* Vince, Lerini Szent
Szilveszter pápa 56
Szolimán, II., török szultán 299, 301, 302

T

Tauler, Johann 34, 298
Tetzel, Johann 41, 43, 45, 48, 260, 298
Thiel, Rudolf 292
Trier érseke 55, 67, 71, 72, 92, 170
Troeltsch, Ernst 163, 289, 290
Trutvetter, Jodocus 25, 45, 46

V

Vehus, Hieronymus 71
Vergerio pápai küldött 112, 301
Vergilius 34
Vince, Lerini Szent 157
Vio, Thomas de *lásd* Cajetan

W

Walch, Johann G. 288
Walde, Franz von 112
Walter, Johann 268
Weller, Hieronymus 114
Willebrands, Jan 248, 294
William of Occam *lásd* Occam, William of
Wimpfeling, Jakob 298

Z

Zwilling, Gabriel 80–84
Zwingli, Ulrich 100–102, 106, 107, 112,
    154, 155, 220, 260, 297, 300 (*lásd még*
    a tárgymutatót: úrvacsora)

ZS

Zsigmond, I., lengyel király 298

TÁRGYMUTATÓ

A

- Ágostai hitvallás (Confessio Augustana) 107, 108, 110, 113, 120, 235, 245, 247, 300, 302
- Ágoston-rend 26–28, 30–32, 35, 45, 51, 54, 58, 70, 76, 80, 81, 86
- anabaptisták (svájci testvérek) 110–113, 149, 154, 181, 300
- Antikrisztus *lásd* a pápaság mint Antikrisztus
- antinomisták 121, 122
- antropológia 114, 115
- arisztotelianizmus 25, 30, 34, 115, 234
- augsburgi birodalmi gyűlés 107, 133, 182, 220, 278, 299, 300; augsburgi béke 124, 235, 299, 302

B

- bibliafordítás 73–74, 78, 215; bibliamagyarázat 29, 32, 36–38, 86–87, 131, 152–154, 196, 197, 202–205; a Biblia tekintélye 41, 42, 71, 119, 137–145, 150–155, 157–158
- birodalmi gyűlések *lásd az egyes városoknál*
- birodalom: két birodalom 87, 106, 162–174, 185; három birodalom 172–174, 184; négy birodalom (kormányzás) 172
- búcsú, búcsúcedulák 41–44, 75, 98, 259–260, 276

- bűn 40, 41, 77, 78, 87, 114–116, 121, 140, 216, 244, 245, 266; bűnbánat 33, 34, 41, 42, 51, 120, 251; eredendő bűn 36, 40, 41, 62, 170, 176

CS

- cselekedetek 61, 62, 116, 117, 234, 239, 247, 251

E

- epezusi zsinat 119
- egyház 255–259; az egyház tekintélye 88, 89, 118, 119, 149; zsinatok 53, 56, 57, 119, 120, 259; az egyház mint a „száj háza” 144; igaz és hamis egyház 124, 149, 259–263
- Erbzinsleute *lásd* örökhaszonbérlők
- ereklyék 75, 179, 180, 276

F

- fratres communis vitae *lásd* közös élet testvérei
- Fugger bankház 43, 298

H

- háború 104, 105; indokolt háborúzás (igazságos háború) 104, 108, 109, 178, 181–184

hagyomány 32, 57, 98, 113, 120, 127, 138,
145, 150–152, 154–158, 235, 249, 261,
291, 295
házasság és család 86, 87, 226, 227;
bigámia 117, 118
hit 114, 243, 244, 246, 265, 266, 275; hit
és értelem 114, 115
hivatás 271–276
humanizmus, humanisták 46, 60, 92, 100,
146, 191, 205, 206, 269, 270, 297, 298
husziták 80, 81, 89, 90, 259, 262

I

Isten ellentétessége 37, 38, 146, 232;
álarca 174, 267, 275; haragja 33, 209,
277; kijelentése, kinyilatkoztatása 25,
34, 81, 99, 138, 156, 157, 160, 170,
233, 246, 293
Isten igéje 57, 71, 73, 119, 129, 137–145,
150, 151, 156–158, 160, 179, 218, 226,
236, 241, 242, 244, 245, 249, 252, 253,
256, 258, 261, 284; Isten igéje és a
Szentírás 57, 138, 144, 148, 150–152,
157–158; az ige tekintélye 32, 80, 142,
156, 157, 169, 245
istentisztelet 82, 249–255, 258, 269, 280,
281; énekek 90, 101, 102; istentiszteleti
reform 76, 84, 88, 90, 102, 104, 249, 250

J

---

jezsuita rend 208, 210, 286, 301

K

---

kalkedóni zsinat 119, 155
kereszttség 62–65, 76, 77, 81, 89, 110, 111,
113, 154, 233, 243, 250–254, 257, 260,
263; felnőtt kereszttség 110, 111, 154,
271
kiközösítés 46, 47, 69, 103, 118, 151, 260
kísértés (Anfechtung, tentatio) 32, 35, 37,

39, 51, 70, 140, 142, 159, 210, 214,
217, 218, 232, 242, 255, 266, 270

konstantinápolyi zsinat 119

konstanzi zsinat 57, 81, 259

közös élet testvérei (fratres communis
vitae) 23

Krisztus kettős természete 100, 101, 156;

Krisztus a Szentírásban 37, 38, 143,
144, 203, 204; Krisztus uralma 57, 84,
85, 118, 219, 231, 232, 236, 237, 247;
Krisztus az úrvacsorában 64, 94, 101,
154, 155

L

---

lateráni zsinat, V. 298

lelkiismeret 76, 77, 94, 105, 121, 138, 141,
142, 151, 169, 180, 181, 213, 233, 239,
246, 254, 273

lipcsei vita 55–59, 66, 127, 132

lovagfelkelés 91–93, 170, 171

Luther: augsburgi kihallgatása 50–52, 150;
betegségei 50, 98, 113, 119, 126, 209,
217–222; coburgi tartózkodása 107,
133, 218, 220, 278, 300; doktori
fokozata 31, 298; halála 128–133, 221;
házassága 97, 98, 222–224; humora
219, 276–282; kihallgatása eretnekként
48, 49, 66–69; kolostori élete 26–29,
35, 214, 215, 225, 233; korai évei 22,
23, 211; külső megjelenése 132, 133;
magyarázói 80, 85, 110, 162, 163, 188,
208–211, 283–296; pénzügyei 31, 86,
97; római látogatása 30, 31; tanulmányai
23–25, 28–30; tárgyalása Miltitzcel
54, 55; torony-élménye 35, 212, 213;
utódai 133; végrendelete 125, 224;
vitája Erasmussal 98–100; wartburgi
tartózkodása 73, 74, 76, 77, 82, 107,
180, 214, 217, 220, 280, 299

Luther-rózsa 133

a Luther-kutatás nemzetközi kongresszusa
292–294

M

---

mantovai zsinat 112, 301
marburgi kollokvium 106–107
Mária, mariológia 148–150, 191, 198, 199, 204, 205, 249
megigazulás 37, 77, 78, 113–118, 120, 121, 123, 138, 141–143, 159, 166, 196, 197, 237–248, 274, 286; vidám csere (fröhlicher Wechsel) 39, 244
millenarizmus 147
misztika 34, 240, 258
morva testvérek 80

N

---

nácizmus 163, 188, 291
Német Lovagrend 72, 170
nevelés 173, 254, 269; katechetika 84, 103, 104, 249–255; köznevelés 90, 91
niceai zsinat 103, 119, 157, 236
nürnbergi birodalmi gyűlés 91, 92, 192, 301; nürnbergi béke 300

O

---

az Ószövetség jelentősége 38, 140–143, 188–193, 206, 207
ottománok *lásd* törökök

Ö

ördög *lásd* sátán
örökhaszonbérlek (Erzbinsleute) 22

P

Pál jelentősége 35, 36, 77, 78, 94, 120, 138, 139, 141, 144, 151–153, 166, 190, 191, 207, 216, 219, 233, 235, 239, 244, 255, 310,
pápaság 60, 62, 68, 71, 119, 120, 127, 129, 145, 184, 255, 285; a pápaság mint

Antikrisztus 56, 67, 68, 80, 206; a pápaság tekintélye 51, 56–60, 62, 118, 156, 157, 260, 261
parasztlázadás 93–96, 160, 171, 177, 181, 195, 220, 290, 299, 300
pelagianizmus 40, 98, 239
predesztináció, eleve elrendelés 33, 246, 298

R

---

rajongók (Schwärmer) 92, 100, 111, 154, 170, 188, 195, 197, 206, 249, 256, 260, 290
regensburgi birodalmi gyűlés 300, 301, 302; Regensburgi Szövetség 299

S

---

sátán 74, 80, 83, 92, 99, 111, 128, 129, 146, 148, 149, 164, 165, 170–172, 184, 195, 198, 209, 216–219, 223, 225, 234, 242, 243, 255, 259, 266, 291
Schmalkaldeni cikkek 117, 119, 237, 301; schmalkaldeni háború 302; Schmalkaldeni Szövetség 108–110, 123, 124, 182, 183, 217, 300–302
Schwärmer *lásd* rajongók
speyeri birodalmi gyűlés 102, 106, 300, 301, 302
svájci testvérek *lásd* anabaptisták

SZ

---

szabad akarat 40, 98, 99, 239, 246; a keresztény ember szabadsága 65, 66, 120
Szentlélek 64, 81, 84, 90, 114, 158, 159, 233, 243, 251, 253, 254, 256, 258, 266, 268
Szentháromság 56, 101, 106, 117, 119, 127, 138, 155, 156, 196, 199, 205, 206, 244, 292

szentségek 64, 65, 81, 85, 86, 89, 94, 100, 101, 113, 120, 144, 150, 154, 155, 170, 174, 195, 206, 226, 232, 243, 244, 248–258, 280, 281, 285, 287 (*lásd az egyes szentségeket is*)
szerzetesség 23, 27–29, 37, 73–76, 118, 167, 226, 274
szolgálat 250, 255–257; szolgálat és keresztség 62, 63, 89, 90, 250, 251; a felszenteltek szolgálata 63, 64, 89, 90; a fel nem szenteltek szolgálata 89, 271
szövetség *lásd az egyes városoknál*

T

---

tentatio *lásd* kísértés
teológia: a dicsőség teológiája 44, 78; a kereszt teológiája 44, 45, 236, 237; teológia és filozófia különbsége 25, 33, 99, 115; teológiai módszerek 32, 44, 76, 77, 99, 141, 142, 151, 160, 161, 231–234, 236–240, 244–248, 268, 269, 295
természeti törvény 163, 169, 173, 174, 195, 274
Torgaui Szövetség 102, 300
törökök 49, 87, 103–105, 109, 123, 126, 160, 172, 178, 185, 197, 205, 206, 299–302
történelem 145–151, 210, 235, 270, 292; üdvtörténet 142, 153
törvény 37, 41, 61, 77, 78, 85, 87, 113, 114, 118, 120, 121, 139–145, 150, 167, 168, 170, 174, 177, 192, 194–197, 234–236, 239, 241–247, 261, 262, 273; Tízparancsolat 61, 77, 103, 120, 139, 170, 174, 195, 242, 250, 252; törvény és evangélium 77, 78, 121, 139, 141, 142, 145, 160, 168, 174, 236, 241, 242, 246, 247
trentói (tridenti) zsinat 127, 285, 287, 301, 302

U

---

az Újszövetség jelentősége 143, 144
úrvacsora (oltáriszentség) 27, 64, 65, 80, 81, 84, 85, 89, 93, 94, 100, 101, 103, 106, 108, 112, 113, 119, 127, 144, 154, 155, 212, 243, 250, 253–255, 260, 299–302; vita Karlstadtal 93, 94; vita Rómával 63–65, 84, 85, 90, 118; vita Schwenckfelddel 127, 302; vita Zwinglivel 100, 101, 106, 107, 112, 113, 154, 155, 220, 300
utolsó idők, eszkatológia 80, 125, 147, 184, 195, 240, 284, 291
uzsora 59, 126, 197, 200, 201, 250

V

---

valdensesk 293
vatikáni zsinat, II. 295, 296
világi kormányzat 87, 88, 162, 175–179; ellenállás a világi felsőbbségnek 79, 80, 88, 92, 108, 109, 178–186

W

---

wittenbergi egyezség 112, 113, 301; wittenbergi zavargások 74, 76, 80–82, 218, 279
wormsi birodalmi gyűlés 69, 70, 136, 166, 295, 299, 302; wormsi ediktum 73, 87, 91, 92, 97, 102, 106, 107, 109, 299, 300

Z

---

zene 268, 269
zwickaui próféták 81, 84, 180

ZS

---

zsidók 126, 187–207, 235, 297, 301; áttérésük 191–196; intézkedések ellenük 126, 196–201
zsinatok *lásd az egyes városoknál*

FÖLDRAJZI NEVEK MUTATÓJA

A

Aachen 58
Aarhus 292
Allstedt 92
Altenburg 54, 220
Amerikai Egyesült Államok 292
Anglia 49, 58, 200, 289, 292, 297, 301
Augsburg 43, 49–52, 58, 70, 158, 199, 298
(*lásd még a tárgymutatót*)
Avignon 259

B

Bajorország 166
Bázel 58, 100
Bécs 209, 300
Berlin 122
Betlehem 277
Brandenburg 41, 44

C

Cambridge 114
Coburg 107, 133, 218, 220, 278, 300 (*lásd még a tárgymutatót: Luther coburgi tartózkodása*)
Cologne *lásd* Köln

CS

Csehország 89, 194, 262, 284

D

Dánia 102, 292, 301
Dessau 102, 221

E

Eilenburg 81
Eisenach 24, 73, 111, 221, 297; Szent György-iskola 24, 297; Szent Miklós-templom 24; Doktor Eisenach *lásd a névmutatót: Trutvetter, Jodocus*
Eisleben 22, 23, 95, 120, 129, 130, 132, 205, 220, 221, 302
Erfurt 24, 25, 27, 31, 210, 220, 298; egyetem 24, 25, 30, 45, 46, 57, 58, 297; kolostor 35, 211

F

Fekete kolostor *lásd* Wittenberg
Franciaország 49, 58, 86, 125, 200, 259, 292, 297–301
Frankenhausen 96
Frankfurt am Main 70

G

Genova 202

H

Hagenau 301
Halberstadt 41
Halle 130, 276
Hamburg 295
Heidelberg 45, 46
Hollandia *lásd* Németalföld

I

Ingolstadt 43
Itália 58, 297, 298

J

Jéna 93, 102, 279
Jeruzsálem 192, 194, 196, 202

K

Kalkedón *lásd a tárgymutatót*
Koblenz 55
Köln 294, 298, 302; egyetem 58, 66, 299
Kulmbach 30
Kemberg 220, 221
Konstantinápoly *lásd a tárgymutatót*
Konstanz *lásd a tárgymutatót*

L

Leipzig *lásd* Lipcse
Leisnig 88, 89, 220
leuveni egyetem 52, 58, 66, 77, 299
Lipcse 31, 57, 58, 128, 221, 299; egyetem
55, 56, 224; Szent Tamás-templom 56
(*lásd még a tárgymutatót*)
Lochau 221
Lübeck 132

M

Magdeburg 23, 30, 41, 102, 297; Magde-
burg érseke 30
Magyarország 292, 300
Mainz 41, 75, 276, 298
Mansfeld 22, 96, 130, 297
Mantova 112, 301 (*lásd még a tárgymuta-
tót*)
Marburg 106, 107, 209, 220, 300 (*lásd
még a tárgymutatót*)
Merseburg 128
Mohács 300
Morvaország 80, 196 (*lásd még a tárgy-
mutatót*)
Möhra 22
Münster 111, 301

N

Naumburg 91, 221, 301
Németalföld (Hollandia) 58, 87, 210, 301
Németország 49, 50, 55, 58, 62, 67–69,
78, 79, 83, 86, 87, 96, 124, 132, 160,
163, 170, 184, 188, 194, 200, 207, 269,
285, 287, 289, 292, 300
Német-római Birodalom 49
Nicea *lásd a tárgymutatót*
Nordhausen 95
Norvégia 163
Nürnberg 30, 82, 109, 110, 297 (*lásd még
a tárgymutatót*)

O

Olaszország 292
Orlamünde 84, 92, 93, 220

P

Palesztina 196
Párizs 202; párizsi egyetem 52, 53, 57, 58

Pennsylvania 289
Pleissenburg 56
Poroszország 72, 102

R

Regensburg 92, 122, 301 (*lásd még a tárgymutatót*)
Róma 30, 43, 45, 48–55, 60, 65–69, 89, 92, 93, 98, 107, 117–119, 122–124, 128, 149, 152, 154, 155, 157–160, 184, 191, 235, 245, 259, 260, 261, 294, 296, 298, 300, 302 (*lásd még a tárgymutatót: Luther római látogatása, úrvacsora*)

S

Salzburg 54; Salzburg érseke 54
St. Joachimstal 284
Schmalkalden 119, 221, 301 (*lásd még a tárgymutatót*)
Schwäbisch Hall 100
Skandinávia 292, 300
Spanyolország 49, 200, 298, 299
Strasbourg 93, 102, 112, 205, 300
Svájc 86, 92, 223, 300

SZ

Szászország 30, 50, 54, 79, 81, 93, 103, 194, 279, 300, 302

T

Thüringia 22, 73, 93, 94, 95, 220
Torgau 128, 183, 220, 221 (*lásd még a tárgymutatót*)
Trento/Trident *lásd a tárgymutatót*

V

Vienna *lásd* Bécs

W

Wartburg 73, 74, 76, 77, 79, 82, 107, 180, 214, 217, 220, 280, 299 (*lásd még a tárgymutatót: Luther wartburgi tartózkodása*)
Weimar 87, 220; weimari köztársaság 162; weimari kiadás 290, 292
Wittenberg 21, 30, 31, 34, 45, 53, 55, 61, 72, 74, 76, 79–88, 91, 102, 112–114, 119, 123, 125, 126, 128, 132, 165, 180, 191, 193, 194, 210, 218, 220, 223, 224, 279, 287, 298, 299, 301; egyetem 30, 50, 54, 56, 113, 121, 182–184, 233, 279–281, 297; Elster-kapu 68, 132; Fekete kolostor 21, 25, 32, 35, 37, 97, 98, 125, 128, 298; városi templom (*Stadtkirche*) 32, 37, 46, 53, 83, 86, 90, 203; vártemplom 31, 68, 81, 132, 302 (*lásd még a tárgymutatót*)
Worms 58, 70, 72, 220, 301 (*lásd még a tárgymutatót*)

Z

Zeitz 128, 221
Zölsdorf 128
Zürich 102, 110, 113, 205, 260, 299, 300
Zwickau 54, 81, 220 (*lásd még a tárgymutatót*)

Kiadja a Magyarországi Evangélikus Egyház Luther Kiadója
Budapest, 2006

Felelős kiadó: Kendeh K. Péter

Szöveggondozó: Székács Judit

Műszaki szerkesztés és borítóterv: Galgóczi Andrea

Tördelő: Fodor Gábor

A borító id. Lucas Cranach *Luther* című festményének felhasználásával készült.

Nyomdai kivitelezés: ETO-Print Kft.

Felelős vezető: Balogh Mihály

ISBN 963 9571 43 1